SAMLINGER

TIL

JYDSK HISTORIE OG TOPOGRAFI

UDGIVNE AF

DET JYDSKE HISTORISK-TOPOGRAFISKE SELSKAB

3. RÆKKE. IV. BIND.

REDIGERET AF

VILLADS CHRISTENSEN

I KOMMISSION HOS TILLGES BOGHANDEL
I KØBENHAVN

TRYKT I AARHUS STIFTSBOGTRYKKERI

1904—05

INDHOLD:

Randers Befæstning

af

Læge N. H. Bay.*)

Randers var i Middelalderen bygget op ad Flintebjergs Skraaning, et Bakkeparti, som fra Engene ved Gudenaa hæver sig til en Højde af 190 Fod. Bebyggelsen har naturligt især funden Sted paa de jævnere Partier af Bakken, fra dens Fod, som kan siges at begynde, hvor Middelgade, Brødregade og Trangstræde støde sammen, og opad dens vestlige Skraaning, paa Vestsiden af nuværende Adelgade, da Partiet Øst derfor, den saakaldte St. Laust Bakke, var for stejl til at tillade Bebyggelse. Først under Christian d. 3die fik Borgerne Befaling til at flytte indenfor Voldene og fik anvist Bygge-

*) Manuskriptet til denne Afhandling forelaa fuldt færdig ved Forfatterens sørgelige Død efter en Kørselsulykke i Randers i Aaret 1900. Det havde været hans Hensigt at lade den ledsage af særlig dertil udarbejdede Tegninger, men disse har ikke senere kunnet skaffes til Veje. Redaktionen har derfor medgivet den en Grundplan over en Del af Randers efter Fengers Matrikelskort fra 1874, ligesom vi henviser til den Gengivelse af Resens Kort over Randers, som findes i »Samlingernes« 3. Række, Bd. II, S. 205.

plads paa Frue- og Helligaandsklosterets Grund. Det kunde synes underligt, at der aldrig er funden Spor af Bebyggelsen paa Flintebjerg udenfor Graven, men det maa sikkert skyldes, at det har været Træhuse, som fuldstændigt forsvandt, naar de brændte. Det har nemlig viist sig ved Udgravning af Kjældere i den ældste Deel af den gamle By, at den ældste Bebyggelse har været med Træhuse. Paa den laveste Deel af Skraaningen bestaaer Grunden at fiint Sand, hvorover findes et Muldlag, og enkelte Steder et Tørvelag af c. 2 Fods Tykkelse, hvorover findes 5—6 Fod opfyldt Grund, stærkt blandet med Knogler af Tamdyr, især Svin, Geder og Oxer. Staaende paa dette Muldlag er der flere Steder funden 2 Rækker Pæle af svære Egestammer, som lodret paa Gadelinien strakte sig ind paa Grunden, med en Afstand af c. 16 Fod mellem Pælerækkerne. De vare gravede ned i Grunden, idet de stod paa en lige afskaaren Ende; den øverste Ende var forkullet eller borthugget. Mellem disse Stammer var der nedrammet kanthuggede Pæle, hvoraf enkelte er funden forsynet med en Not, og i et enkelt Tilfælde fandtes en Egeplanke siddende i denne Not. Husene vare altsaa Bulfjælshuse, som vendte Gavlen mod Gaden, og de vare tækkede med Straa, idet der i Grunden af et af disse Huse fandtes halvbrændte, regelmæssigt liggende Halmlag. Gaardenes Grunde vare skilte ved Plankeværker, bestaaende af svære, nedgravede Egestammer, som over Jorden vare kanthuggede, stod 2—3 Alen fra hinanden, og hvis Mellemrum var fyldt med flækkede, nedrammede Egepæle.

Der findes i Randers ikke Stenhuse fra den tidlige Middelalder; kun i to Kældere med Tøndehvælvinger findes maaske Murlevninger fra denne Tid. Fra den senere Middelalder findes Paaskes Gaard paa Raadhuustorvet og Rester af et svært Gavlhuus, Torvegade Matr.-Nr. 342. Hovedmassen af Gaarde maa dengang have været Bulfjæls-

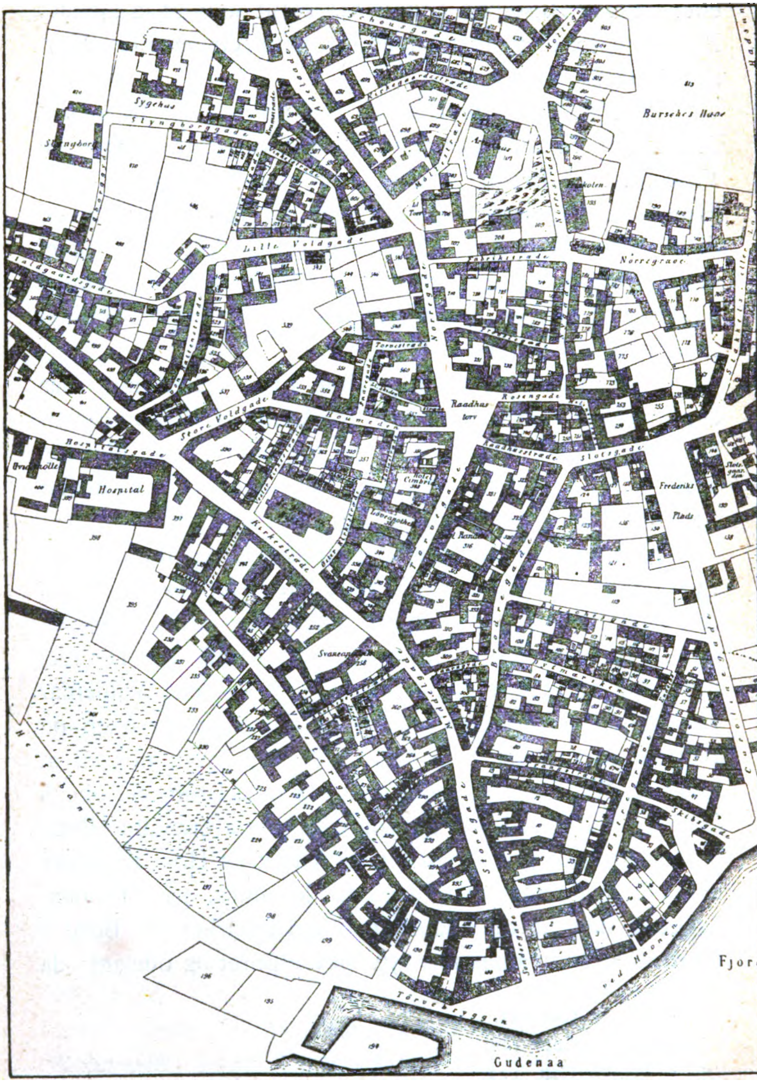
eller klinede Huse, og endnu saa seent som 1592 kjendes Bulfjælshuse, idet Skattebogen for dette Aar nævner »Morthen Kiards planckehus«.

Hele den sydlige Deel af den nuværende By maa i den tidlige Middelalder have være Sumpe, hvorover en Vase førte til Broen. Endnu 1506 siges Grundene, som ligge i St. Clemens Sogn, at naa fra Herstrædet og ud til Fjorden. Der kan altsaa den Gang ikke have været nogen Østergrave længere end til Trangstræde eller nogen Vestergrave længere end til Keisergaarden. Hele Terrainet er opfyldt i 6—8 Fods Dybde.

Naar man skal skildre denne Byes Befæstning, maa der skjelnes bestemt mellem to Afsnit af Befæstningens Historie, nemlig Tidsrummet før og efter 1535, eller Befæstningen, som den var anlagt hovedsagelig af Valdemar Atterdag, og Christian III.s Slot og Fæstning.

Naar man undersøger Beretningerne om Randers før 1535, vil man finde, at Byen oftere har været besat af Hære, er bleven beleiret og indtaget eller har fordrevet Beleirerne. Bondehæren, som drog mod Knud den Hellige, standsede en Tid i Randers[1]); 1157 samlede Valdemar sine Tropper i Randers[2]), men maatte gaa over Aaen og afbryde Broen, da hans Hær ikke var stærk nok til at forsvare Byen; 1170 mødtes han her med Erling Skagge.[3]) Under Erik Plovpenning erobredes og afbrændtes Byen af Hertug Abel[4]); 1340 tog Grev Geert sit Hovedkvarteer her; da Valdemar Atterdag var kommen paa Tronen, byggede han af 11 nedbrudte Landsbykirker en Borg i Randers[5]), som allerede 1357 blev erobret og ødelagt; da

1) Knytl. S. Cap. 51.
2) Knytl. S. Cap. 116.
3) Knytl. S. Cap. 124.
4) Huitfeld I p. 215.
5) Huitfeld I. 513. [Smlgn. nærværende Samlinger, 3, III. 80].

Matrikelskort over Randers 1874.

Kongen 1359 søgte at gjenerobre Byen og beleirede den, gjorde Besætningen et Udfald, og Kongen maatte drage bort.[1]) Først 1534 blev Byen igjen beleiret, da Skipper Clement slog Leir paa Flintebjerg, men blev fordreven af Borgerne og Besætningen, idet hans Folk havde drukket sig fulde i det Øl, som de fandt i Kjælderne. Senere har Byen været besat og ødelagt af Svenskerne.

Som nævnt af Rosenørn[2]) er det rimeligt, at der allerede under Valdemar I har været en Kongsgaard i Randers, hvorom Borgerhusene have samlet sig, idet flere af de nævnte Begivenheder tyde derpaa; særlig Valdemars Møde med Erling Skagge antyder Kongsgaardens Tilværelse, da Snorre angiver, at der var 80 Krigere tilstede i Hallen. Byen eller Kongsgaarden maa have været befæstet, dengang Hertug Abel indtog den, da man ikke taler om at indtage aabne Byer, og Grev Geerts Hovedkvarter i Byen nødvendiggjør ogsaa en større Gaard, hvor han kunde bo. Der mangler imidlertid alle bestemte Angivelser derom. Først under Valdemar Atterdag angives det med Bestemthed, at han byggede en Borg, og samtidig eller kort efter har Byen været befæstet. Der findes dog ikke nogen Beretning om, hvorledes denne Befæstning har været, og det er først fra Begyndelsen af det 16de Aarhundrede, at vi finde en Beskrivelse af den, især da af dens Vestfront. Vort Kjendskab til den have vi fra Overenskomsten af 1505 mellem Magistraten og Prioren for Helligaandsklosteret, Lauritz Nielsen[3]), og fra et Sandemandstov 1504[4]), hvorved Byens Grænse fra Nørreport til Fjorden blev fastslaaet. Fremdeles findes der i Randers æld-

---

1) Huitfeld I. 519.

2) Rosenørn: Grev Geert og Niels Ebbesen I. Side 125.

3) Trykt i Stadfeldts Beskrivelse af Randers og i Kirkehist. Samlinger 4, V. 77.

4) Se Tillæg 1.

ste Tingbog 2 Synsforretninger fra 1587 og 1598 og en Retssag angaaende et Stykke Jord, tilhørende Borgmester Niels Jacobsen fra 1599.[1])

I det følgende skal det forsøges med disse Breve som Grundlag at danne et Billede af Byens ældste Befæstning.

I. Den ældre Befæstning.

Bymuren. Ligesom alle befæstede Byer i Middelalderen, kan man antage, at ogsaa Randers har været omgivet med en Mur og Grav, og at Muren har været forsynet med Taarne. I Brevet 1505 angives, at Helligaandsklosteret skal »till ewig Tiid holle oc holle lade Bysens Plancker ferdige oc stercke mett Ringmure oc Bygning inden oc vthen fra then nordeste Sithe, som Closters Jord begynnes, oc swo til Vester Portt.« Brevet meddeler fremdeles, at Klosteret skal have en Del af Byens Vold, Grave og Planker, paa den ene Side »vesten nest op till vort Closters Gard oc Grwn, som er vti sin Lenge . . . . fra then nordeste Sithe, som vor Closters Jord inden for begyndes, oc swo sonder att til Vester Portt vedtager.« Hermed konstateres altsaa, at Klostesterets Grund og Gjærde 1505 mod Vest begrændsedes af Byens Befæstning, hvortil hørte en Ringmur, som strakte sig i Retning Nord—Syd. Klosterets Grund strakte sig dengang mod Nord til nuværende Skidenstræde, idet Grunden Nord derfor havde tilhørt Frue Kloster og før 1460 var bebygget med Paaskesønnernes Gaard. Hvor langt mod Vest Grunden strakte sig, er ikke angivet, men den maa nødvendigt have strakt

---

[1]) Saml. t. jydsk Hist. og Top. 3. R. II. B. S. 203: Uddrag af Randers Tingbøger af Stiftamtmand Stemann.

sig et lille Stykke Vest for Snaregade, som begrændser Paaskes Gaard mod Vest.

Ved i Aaret 1898 at udgrave Grunden paa Matr. Nr. 376 ligeoverfor St. Mortens Kirkes Vestgavl fandtes 20′ 2″ fra Gadelinien, 52′ 2″ fra Kirkens Gavl Levninger af en Mur, som løb paralelt med Gadelinien. Murens Frontside vendte mod Vest, altsaa bort fra Gaden, og var beklædt med store Granitkvadere, men iøvrigt bygget af store Munkesteen. I Muren, som var 2′ 10″ tyk, fandtes 2 Aabninger, som lignede Skydeskaar, som mod Vest, altsaa mod Frontsiden, havde en Lysning af 6 Tommer, medens den østlige, altsaa indvendige Aabning, var 30 Tm. bred. Deres øverste Parti manglede; deres Bund laa c. 3 Fod under nuværende Jordoverflade, og midt i Bunden fandtes et forsænket Parti, som om der havde været anbragt et Gitter eller Vindue deri.[1]) Grunden udgravedes til 5 Fods Dybde uden at man naaede Murens Sokkel, som maa antages at befinde sig i en Dybde af c. 7 Fod, ifølge Opfyldningens Dybde i Nabolaget. Angaaende dette Matr. Nr.s Historie vides det[2]), at Raadmand Peder Pedersen 1581 fik Skøde paa nogle Boder, beliggende paa dette Sted; da en af disse Boder maa have staaet paa denne Grund, og hele dette Terrain først er bleven bebygget c. 1550, da det blev udstykket af Hospitalet, er det umuligt, at Muren kan skyldes Levninger af et Steenhus eller anden Bygning, ældre end Boden, saameget mere som Kjældermuren mod Gaden viste sig at være langt yngre, idet den var sat af raa Kampesteen, og var vidt forskellig fra den anden.[3])

---

[1]) Tegning og Opmaaling af Muren findes i Randers hist. Samlings Arkiv.

[2]) Kanc. Brevb. 1581, 13. Febr. (S. 223).

[3]) Boden maa være brændt engang i det 17de Aarhundrede, da der i Kjælderens Fyld fandtes Potteskaar fra Tiden 1600—1650.

Paa Hjørnet af Kirkegade og store Kirkestræde laa der til for c. 40 Aar siden en pragtfuld Bindingsværksgaard, bygget 1626 af Raadmand Mogens Nielsen; dens Kjældere ere endnu bevarede og vise det interessante Forhold, at den østlige Deel af Kjælderen bestaar af Tøndehvælvinger[1]), som fra Hjørnet strække sig 26' mod Vest og afsluttes med en lodret Mur, hvori findes Levninger af en Kamin, altsaa med en Endegavl. Efter Kjælderens Udstrækning at dømme har her altsaa ligget en Gavlbygning, og først 1626 er den øvrige Deel af Kjælderen bleven gravet, eftersom dens Mure ere satte af raa Kampesteen, og dens Loft bestaar af tæt liggende Egebjælker. Der har i Middelalderen ikke været bygget mellem Endegavlen og Priorens Ladegaard — Hospitalet, thi Raadmand P. Pedersen fik Skøde paa de førnævnte Boder mod at bygge Boder med Jordkjælder paa den Hospitalet tilhørende Jord mellem Sygestuen og Mogens Skovs Gaard, hvilke Boder maa have ligget paa Matr.-Nr. 394 og 396. Før 1581, da Brevet er udstedt, kan der altsaa ikke have været Bygninger her, da det udtrykkeligt præciseres, at Boderne skulle bygges med Jordkjælder.

Naar man sammenholder den formodede Beliggenhed af Fæstningsværkerne med Fundet af Murlevningerne, Gavlbygningen og den Kjendsgjerning, at der i Middelalderen ikke kan have været bygget længere end 26 Fod fra store Kirkestrædes Hjørne, naar man til den Antagelse, at det er Rester af den oprindelige Bymur, som blev funden paa Matr.-Nr. 376.[2])

---

[1]) Disse Hvælvinger synes at skrive sig fra 2 forskjellige Perioder. I deres nuværende Form maa de hidrøre fra Slutningen af det 16de Aarhundrede, men der findes Spor deri af en ældre Hvælving.

[2]) Det kunde vel synes umuligt, at Levninger af Bymuren med

Som før nævnt gik Bymuren fra Vesterport i Retning Nord—Syd, og den maa altsaa ifølge det ovenfor konstaterede have fulgt den vestlige Huusrække i vestre Kirkestræde. Der mangler imidlertid før 1535 al Antydning af, hvor Bymuren har gaaet fra det Sted, hvor den dreier i Øst mod Nørreport, og derfra til Østerport. For at finde dens Spor maa man søge langt længere op i Tiden, og man udfinder da, at Christian III. beholdt den gamle Bymur, da han anlagde sin Befæstning. I Randers Byskattebog for 1646[1]) anføres, at flere Borgere svarede Jordskyld af det Jord, som laa bag deres Gaarde mod Muren. Den maa altsaa have existeret dengang, og i en Udskrift af Randers Tingbøger fra 1587 og 1598 findes ogsaa et Syn, som er optaget over Murens Tilstand, og som giver en temmelig tydelig Beskrivelse af, hvor man skal søge den. Der siges deri, at Muren gik til »Ronddeelenn«, og denne Rondel maa have ligget Vest for Matr.-Nr. 549 (Maler Splids Gaard), omtrent paa det Sted, hvor nu Baghuset og den lille Have findes. Her boede nemlig 1587 Morthen Hesen,[2]) og der siger at »indenfor Ronddeelenn er byens iord oben inde i hans gaard«, altsaa maa den have ligget Vest derfor. Her laa der altsaa

---

Skydeskaar kan findes saa dybt under den nuværende Jordoverflade, da St. Mortens Kirkes Sokkel antyder, at Jordsmonnet ikke er synderligt forhøiet siden Kirkens Bygning. Den nuværende Kirke er imidlertid betydelig yngre end Bymuren, og Udgravninger om Kirken vise, at man først 5—6 Fod nede træffer det Jordlag, hvorpaa Bulfjælshusene har været bygget. See Saml. t. jydsk Hist. og Top. 1. III. 323: Uldall: St. Mortens Kirke.

[1]) Skattebog 1646: Laurs Mollerup af det Jord bag ved hans Staldgaard til Muren Randers bye tilkommer, bevilget til Videre beskied for aarlig Jordskyld — 20 β. Peder Smed og Jens Guldsmed ligeledes.

[2]) See Tillæg Nr. 2.

1587 en Rondel[1]), men der har sikkert ogsaa i den ældre Befæstning været et Taarn her, som skulde beskytte dette let saarbare Punkt, hvor Muren forandrede Retning, og tjene til dens Flankering. Herfra gik Muren mod Syd til Vesterport, og mod Øst bag Unge Anders Bays Gaard til Nørretaarn, og det maa antages, at dette Nørretaarn har staaet frem foran Muren, som sluttede sig til dets Sydmur, for at Graven kunde beskydes derfra. Øst for Nørretaarn laa 1587 David Prytzes Gaard, som eiedes af Peder Lassen, og her stod hans »store Korzhusz« et Stykke ind paa Byens Jord. Dette Korshus maa have været Forhuset til den gamle Bindingsværksgaard, som endnu for faa Aar siden fandtes her, og da det stod Muren 3 Kvarteer for nær, maa Muren altsaa søges c. 27 Al. fra Gaardens Façade mod Provstegade. Følger man den Flugt, som Muren her maa antages at have havt, vil man see, at den følger Bagbygningerne til den nordlige Husrække i Provstegade, hvilket ogsaa passer med Terrainets Beskaffenhed her, som stiger fra Provstegade op mod Baghusene. Muren maa have krydset Nygade paa Matr. Nr. 778 og derefter fulgt Bagbygningerne i Nygades sydlige Deels østlige Huusrække, forbi Rosengade ned til Helenestræde. Terrainet stiger nemlig her ligeledes fra Nygade op mod Baghusene, og det passer fuldstændigt med Beskrivelsen i Synsforretningen 1587.

Muren maa have været forsynet med Udbygninger over Graven og en indvendig Vægter- eller Skyttegang,

---

[1]) Rondellen, das Rondel, var som Regel et meget svært Stentaarn, forsynet med Skydeskaar og en Platform med Tinder; det var bestemt til Armering med Kanoner og andet grovt Skyts. Det tilskrives i Tyskland Albrect Dürer (1527), men langt tidligere, især i Frankrig, fandtes runde Taarne som Led i Befæstningen af Borgene. Se v. Cohausen: Befestigungsweisen der Vorzeit. S. 317.

anderledes kan vel ikke Udtrykket i Brevet 1505 »Ringmur oc Bygning inden oc vthen« opfattes. Indenfor Muren laa »Byens Jord«, et ubebygget Stykke, som ifølge Synsforretningen 1587 skulde være 9 Alen bredt.

Det er ikke udelukket, at St. Mortens Kirke, hvis Vestgavl nu kun ligger 25 Alen fra Muren, kan have spillet en Rolle i Befæstningen[1]), ligesom Helligaands og Frue Kloster med Petri Taarn, da deres Grunde strakte sig lige til Muren; om Helligaandsklosteret vide vi, at det havde sine ·Priveter hængende ud over Muren — maaske de gamle Skydegallerier. Syd for Østerport, hvor Graabrødre Kirkegaard fandtes, har der ikke været anden Mur end Kirkegaardsmuren, som af Skattebøgerne sees at være vedligeholdt paa Byens Regning; den har været meget svær efter de Fundamenter at dømme, som 1898 opgravedes i Slotsgade.

Syd for Vesterport og Graabrødrekloster har der sikkert aldrig været nogen Mur, deels fordi en saadan vanskelig vilde kunne funderes i de sumpede Enge, deels fordi Engene selv vare et udmærket Værn, da de maa antages at have været impassable. Her har Befæstningen sikkert indskrænket sig til en Grav og Palisadering, ligesom efter 1535.

Graven. I de Breve, hvori Befæstningen omtales, er der kun Tale om Vestfronten fra Nørreport til Vesterport og derfra til Fjorden.

I Brevet 1505 angives det, at den Port, som Klosteret skal bygge, skal ligge »østen vedh the inderste Byens Graffue«. Dette Udtryk »the inderste Graffue«, synes at antyde, at der ogsaa maa være en yderste Grav, og i Brevet om Sandemandstovet (se Tillæg 1) staar og-

---

[1]) See v. Cohausen: Die Befestigungsweisen der Vorzeit S. 239 og fl.

saa, at de gjorde deres Tov »i den yderste Grøft«· Herved er det givet, at der paa Vestfronten har været 2 Grave. Den inderste fulgte Bymuren fra Nørreport til Vesterport og var her ifølge Brevet 1505 forsynet med Stigbord, idet der staaer, at »wii oc mage stømme Vantnet igen ved Broen oc indholle thet mett Stygbord oc annet, huor wii kvnne, paa thet Graffuen paa then sönder Sithe skall icke forfylles«. Ifølge denne Oplysning er det givet, at Vandet i Graven ikke kan være ledet ind fra Fjorden eller, som ved den senere Befæstning, fra Nørreaa; det maa være kommen fra Bankerne Nord for Byen, og især maaske fra de rige Væld paa Slyngborg Mark. Graven Øst for Nørretaarn kjendes ikke af nogen Skrivelse, men maa jo have fulgt Muren og Østsiden af Graabrødrekloster. Den yderste Grav gik fra Nørreport til det østlige Hjørne af Priorens Ladegaard i vestlig Retning, idet Sandemandsbrevet siger, »at de gjorde deres Eed og Toff fra det Herstræde, som løber giennem Nørre Port i den yderste Grøft og saa vester att . . . til den vester Ende i fornævnte Grøſt og saa sønder att østen ud med Priorens Ladegaard gømel eet Giærde«. I Modsætning til den inderste Grav, som gik i Retning Nord—Syd, gik den yderste Grav altsaa i Retning Øst—Vest. Ved Priorens Ladegaard, det nuværende Hospital, forlod Sandemændene Graven og gik gjennem et Gjærde, og det kunde altsaa synes, som om Graven ikke naaede længer, men der er dog størst Sandsynlighed for, at Graven fra Priorens Ladegaard dreiede i Sydost og fulgte Kirkegade hen til Vesterbro. Der staaer nemlig i Brevet 1505, at Klosteret skal »holle Broen mett alle sine Beleylighed ferdig oc Graffuene fra forskreffne Bro«; Flertalsformen »Graffuene« tyder paa flere, saa der er Mulighed for at Formodningen

er rigtig.[1]) Hermed stemmer ogsaa Beretningen i Sandemandsbrevet, at Mændene forlod Graven ved Ladegaarden, fulgte dennes Østside ned paa Engen i sydlig Retning, gik derpaa i Sydost og traf Graven igjen, som de derpaa fulgte til Fjorden. Ved fra Enden af Kaalgaardene ved Hospitalet at gaa i sydostlig Retning træffer man først »Kehrumwieder« og derefter Vestergrave; og da Graven maa antages at have krydset Kirkegade c. 20 Fod Vest for Hjørnet af Kirkestræderne, vil dens Forlængelse skjære Kehrumwieder, og derefter har den vel dreiet i Sydost og fulgt Vestergrave.

Det maa saaledes betragtes som fastslaaet, at der mellem den inderste og yderste Grav har ligget et Stykke Jord, og det kan vel ogsaa betragtes som givet, at det er dette Stykke Jord, som i Brevet 1505 kaldes »Vold«, og som Klosteret skal have til Vederlag for at bygge en ny Vesterport. Ifølge hele Beskrivelsen af det, maa det have været en Hovmed[2]), og denne Anskuelse vinder endnu mere i Sikkerhed ved, at vi her nu træffe en Gade, som gjennemskjærer Terrainet, og som hedder »Hovmeden«. Der maa altsaa have været et Forværk mellem Nørreport og Vesterport for at styrke Befæstningen mod denne Side, og det maa have ligget høiere end den bagyedliggende By, da det kaldes »Vold«. Mod Øst har den grænset til den inderste Grav,

---

[1]) Ved at udgrave Fundamentet til en Pille i Matr.-Nr. 396, som ligger ved Siden af Hjørnestedet mod Store Kirkestræde, fandtes Grunden at bestaa af saa blød Mudder, at der maatte pilloteres.

[2]) Hovmed, Homaye, Hofmaje, det tydske »Zwinger« (Cohausen 223. Dvenger, Kalkar: Ordb. til det ældre danske Sprog I, 404) var et Forværk udenfor Bymuren. I Kjøbenhavns Diplom. I. S. 261 nævnes »then hommeydh, som stander westen Clare mwr«. S. 262 then Hommeydh wædh Øster porth. S. 341 the Haffmeyer wedh Nørre porth«.

og mod Vest til den yderste Grav, som kun har været forsynet med Palisadering (Plancker).[1])

Da der efter Helligaandsklosterets Nedlæggelse blev lagt en Gade gjennem hele dets Grund, altsaa ogsaa gjennem dette Forværk, beholdt Gaden Navnet Hovmed.

Mod Engene har der som nævnt vist kun været en palisaderet Grav, da Engene vare upassable Sumpe. Den vestlige Grav har fulgt Vestergrave og ved Keisergaarden dreiet ud i Aaens nærmeste Arm, »Suderstrømmen«, forbi Rosengaarden.[2]) At den før Keisergaarden er dreiet bort fra Gadelinien antydes ved, at der lige ind i dette Aarhundrede fandtes en Vig af Aaen, som gik op til Keisergaarden og kaldtes »Graven«.[3]) Den østlige Grav har vel fulgt Østergrave forbi Dytmærsken og Trangstræde og dreiet ud i Fjorden ved gamle Toldbod, ligesom under den senere Befæstning, som synes temmelig uforandret at have benyttet den gamle Befæstning mod Engene.

Portene. I Brevet 1505 findes en Beskrivelse af Vesterport, som Byen ønskede den bygget. Den skulde ligge østen ved de inderste af Byens Grave, være »begge vegne sidelangs fast oc sterck, oc ther vdoffuer mett Sweybog mett frii Gang ind oc ud, til oc fra, til Koningens

---

1) Ved Kloaklægning 1899 i Hospitalsgade og Kirkegade fandt Arbeiderne i 6—7 Fods Dybde en svær Egepæl, som stod paa en lige afskaaret Ende, lige ud for det østlige Hjørne af Hospitalet. Derfra mod Vest fandtes et Lag Egeplanker af omtrent 7 Alens Længde, som laae paalangs af Gaden, og c. 10 Alen Vest for den førnævnte Pæl fandtes en lignende. Dette kan ikke have været en Bro, da Udtrykkene i Sandemandsbrevet forbyder en saadan Antagelse, men maaske en Plankebeklædning af Graven eller Rester af Palisadering.

2) Mon »Rosengaarden« ikke egentlig er »Russegaarden«? Lige ud for den laa i Aaen en Laxegaard »Mamens Russestade«.

3) See Stadfeldts Kort over Randers.

oc Byens Torff paa forskreffne Vold, vnder then forskreffne Sweybog mellem begge Mure vel hollen mett Gade oc Grwn«. Denne Beskrivelse er jo ret tydelig, men der blev aldrig bygget nogen Vesterport, hvilket oplyses i en Forpligtelse af 1522[1]), hvorved Prioren Jens Nielsen forpligter Klosteret til at udlægge en Gade over sin Grund til Vederlag for »then Sweybou oc gang, wy skulle haffue skicket effther Koning Hanss breffues lydelsse . . ., westher fra wort Closter paa byenss vold.« Ved denne Udtalelse er det givet, at det er Vesterport, Talen er om, og at den ikke blev bygget. Den Port, der fandtes, har vel været af Tømmer og har staaet i Kirkegade mindst 20 Fod fra Hjørnet af Kirkestræderne. Der findes en ejendommelig Sætning i Brevet 1505, at der skal være »frii Gang ind oc ud till Koningens oc Byens Torff paa forskreffne Vold«. Efter disse Ord ser det ud, som om Homayen har været benyttet til Torv, og der er heller ikke noget uforstaaeligt i denne Anvendelse, da den ifølge Tingbøgerne var ubebygget til henimod det 16de Aarhundredes Slutning, og den lange Fredsperiode førte med sig, at de fortificatoriske Hensyn traadte tilbage for de praktiske.

At der med Torvet skulde være ment Kirketorvet, er lidet sandsynligt; det var i al Fald 1581 omgivet med en Mur og kunde altsaa ikke benyttes til Torv.

Nørreport fandtes 1504, idet den omtales i Sandemandsbrevet. Ved en Rørlægning i Nørregade i Oktober 1873 stødte Arbeiderne paa store Murmasser, og ved en Undersøgelse og videre Udgravning, som foretoges af Arkitekt Uldall[2]), konstaterede han, at der her

---

1) Stadfeldts Actst. p. 303—5.

2) Beskreven i »Jyllandsposten« for 23. Okt. 1873. Tegningerne

fandtes Levningerne af et mægtigt Taarn, som fra Nord til Syd havde en Udstrækning af 30 Fod; den nordlige Muur var 7½ Fod tyk, den sydlige 3 Fod. Taarnet var bygget af Munkesteen med Fyld af raa Kampesteen, og mod den Nord for det liggende Grav var det beklædt med Kvadere, hvorimellem fandtes nogle, som aldeles utvivlsomt hidrørte fra romanske Kirker. Under Kjørebanen i Taarnet fandtes en af en Tøndehvælving dækket Gang, 11 Fod lang fra Nord til Syd, som skraanede ned mod Graven, hvortil den aabnede sig, uden at der fandtes Spor af, at den havde været forsynet med Dør. Gangens Højde var 8 Fod, og Indgangen til den fandtes i den sydlige Endes Østvæg. Der fandtes ikke Spor til, at nogen Vindebro havde været fastgjort til Taarnet, med mindre man vil forklare Gangens Formaal at være at optage Vindebroens Kontravægt. Graven Nord for Taarnet havde en Bredde af 32 Fod og begrændsedes mod Nord af en 10½ Fod tyk Mur; midt i Graven fandtes en 2½ Fod tyk Støttemur. Disse Mure vare ligesom Taarnet opførte af Munkesten med Kjerne af raa Granit og beklædt med hugne Sten. Der fandtes betydelige Spor af Broen, men man maa angaaende den erindre, at hele Anlæget har været indlemmet i Christian III.s Befæstning og er forandret af ham, hvorfor den yderligere Beskrivelse vil være at finde der.

Der er et Spørgsmaal, som har stor Interesse, og det er Taarnets Alder. Af Sandemandsbrevet er konstateret, at det fandtes 1504, altsaa er det ikke bygget af Christian III., og det er ogsaa af dette Brev godtgjort, at Herstrædet dengang gik der igjennem. Da der 1462[1])

af Murresterne findes i Nationalmusæet 2. Afdl. og i Randers hist. Samling.

[1]) Stadfeldt Actst. p. 364.

blev udlagt en Gade over Frue Kirkegaard fra Syd til Nord, er det tilladt at slutte, at Færdselen dengang blev ført gjennem Porten, og at Porten dengang har existeret. De Levninger, som 1873 fandtes af Taarnet, især den med en Tøndehvælving overbyggede Gang, tyder imidlertid paa en meget højere Alder, og de Kvadersteen, hvormed Taarnet var beklædt, og som aldeles utvivlsomt hidrøre fra romanske Granitkirker, minde os om, at Valdemar Atterdag byggede sin Borg af nedbrudte Kirker. Den nordlige Adgang til Byen er det Sted, som theoretisk seet, er det naturligste til Borgens Anlæg, da det paa Grund af høie Bakker Nord for Byen var det mest udsatte. Vi vide ogsaa, at hele Terrainet Syd for Nørretaarn indtoges af Frue Klosters Grund, da dette blev nedlagt i Begyndelsen af det 15de Aarhundrede. Der vil da være at bevise, at den Grund, hvorpaa Borgen stod, er bleven overdraget Klosteret; ja, bestemt kan det ikke bevises, men der er meget, som taler derfor. Frue Kloster var nemlig, lige til det nedlagdes, nært knyttet til Kongemagten, idet Kongen var Klosterets Protector og udvalgte Prioren; paa dets Kirkegaard holdtes Ommersyssels Ting og St. Ludvigs Marked.[1]) Der var for den Tid ikke noget besynderligt i, at en Kirkegaard anvendtes til et saa profant Brug, saa hele Beviset hviler paa Fortællingen om, at Valdemars Borg var bygget af nedbrudte Kirker og paa Kongens Protektorat; der er derfor ikke leveret Bevis for, at vi i Nørretaarn har en Levning af Valdemar Atterdags Borg, men der er dog Sandsynlighed derfor. Da den maa formodes at have havt samme Udstrækning som Klosteret, maa den mod Vest have strakt sig til Rondellen, og her maa før 1462 have været en

---

[1]) Neckelmann: Randers Kjøbstad, S. 86. O. Nielsen: Sysselinddel. S. 57—58.

Udkjørsel for Byen. Det vil være temmelig urimeligt at antage, at Udkjørselen altid har været gjennem Nørreport; da Vejen absolut før 1462 maa have fulgt nuværende Skidenstræde, og derfra ved at gaa gjennem Nørreport vilde komme til at skjære Klosterjorden, eftersom baade Paaskes Gaard og Grunden Nord herfor tilhørte Klosteret. En saadan Port ved Siden af et Taarn var ogsaa meget almindelig i Middelalderen, og hertil kommer, at en Udkjørsel ved Siden af Ronddellen vilde træffe lige paa nuværende Vinkelstræde, som under Navn af Tyvegyden (Tiuffgyden) nævnes i de første Skattebøger (1567) og fører lige ud til Stedet, hvor Hobro og Mariagerveiene støde sammen. Mod Øst maa Borgen have indesluttet hele Klosteret, Kirken og Provstegaarden, og strakt sig over den nordligste Halvdel af Raadhustorvet indtil det gamle Raadhus, som laa i Raadhusstræde. Omtrent midt paa dette Terrain stod St. Petri Taarn[1]), og der er meget, som taler for, at dette oprindelig har været en Del af Borgen, en Barfred (Bergfried) og dannet Borgens Hovedværn.

Der svæver et vist Mørke over Forholdet mellem St. Petri- og Frue Kirker; 1529 fik Borgerne Tilladelse til at nedrive Frue og St. Laurentii Kirker, men 1535 fik de Tilladelse til at nedrive St. Petri og St. Laurentii Kirker, og dengang stod Frue Kirke endnu, og blev staaende, rigtignok som Borgerbolig, umiddelbart op til St. Petri Taarn, som i Skattebøgerne stadig kaldes Frue

---

[1]) Den Misforstaaelse af Pontoppidan, at St. Petri Kirke har ligget udenfor Byen, skyldes en feil Forstaaelse af Christian III.s Brev. Der staar i Stadfeldts Afskrift: »tvende Kirker med Prestegrund og Abildgaard, som er liggende uden Byen«, og dette Enkelttal er, gaar naturligviis kun paa Abildgaarden, som laa Øst for Nørreport udenfor Graven.

Taarn.[1]) Rosenørns Antagelse, at Kirkerne hørte sammen, maa jo være rigtig, og det er et Spørgsmaal, som Fremtiden maa løse, om det ikke var en Kirke med to Navne, da der først efter Frue Klosters Flytning til Mariager nævnes en Præst til Petri Kirke, selv om der samtidigt nævnes en Præst til Frue Kirke. Kirken var en romansk Kirke af Granit, og vest for den stod Taarnet. I de 3 Tegninger af Randers, som maa antages at være tegnede i Byen, nemlig Tegningen fra 1753, reproduceret i Rosenørns Værk om Grev Geert og N. Ebbesøn, et Kort over Randers Mark, tegnet 1763 af Søren Simonsen, i hvis ene Hjørne findes et Prospekt af Randers, og Billedet i Pontoppidans Atlas fra 1767, fremtræder Petri Taarn som et meget svært Taarn med kvadratisk Grundflade, 4sidet pyramideformet Tag med Spir; tilsyneladende har det været 3 Lofter høj, har i øverste Loft 2 Aabninger paa hver Side, paa mellemste Loft en Aabning, det nederste Loft er dækket af de omliggende Huse. En mærkelig Overensstemmelse mellem de 3 Tegninger er det, at Taarnet vises med et fremspringende Hjørne mod Syd, altsaa dreiet c. 45^0 mod Frue Kirkes Plan. Hvis Tegningen er rigtig, maa dette Forhold være et Tegn paa, at Taarnet ikke oprindelig kan have været Kirketaarn for St. Petri eller Frue Kirke, og saa kommer Spørgsmaalet frem, hvad det da har været, og Tanken, at det har været en Barfred, er da ikke saa fjern. Disse forekom ofte med 4kantet Grundplan, hvis Sider som Regel vare omkring 30 Fod lange, og Høiden var som Regel 3 Gange Sidens Længde. Hvor stort Taarnet har været kan ikke opgives af Kortene, da de ere altfor unøiagtige, men den Plads, hvor det har staaet, er stor nok til at rumme et saadant Taarn.

---

[1]) Skattebogen 1586: Giffuett Malthi Jesperssenn for ith lofft ath legge och preseentere i wor Frue Torenn wnder Klockerne.

Om denne her udtalte Formodning om Taarnets Bestemmelse er rigtig eller ei, kan kun afgøres ved en grundig Udgravning af Fundamenterne, hvilket forhaabentlig en Gang vil finde Sted.

Østerport kjendes ikke før Christian III.s Tid, men det er ikke usandsynligt, at den er ældre, da der kun omtales Reparationer paa den, da han befæstede Byen..

Sønderport antages af Neckelmann ifølge hans Kort at have ligget ved den sydlige Ende af Middelgade, hvor denne støder sammen med Brødregade og Trangstræde. Det er muligt, at han har Ret, men det vides ikke; hvis den har ligget der, maa der fra denne have ført en Vase over Engene ned til Broen. Denne har sikkert ligget paa samme Sted, som den laa under Christian III., og har været kjendt lige fra Valdemar I.s Tid. Den maa ligesom senere have bestaaet af flere Broer over Aaens forskjellige Arme. Det er muligt, at der oprindelig har været et løst Brofag, som kunde fjernes, maaske den har været indrettet som Svingbro, men senere har den været Vindebro, da denne kjendes fra et Sandemandstog 1492, som begyndte »under Vindebroen«, og i et Tingsvidne fra samme Aar nævnes ligeledes Vindebroen.[1]) I Arent Berntsens Bog nævnes ved Randers foruden Vindebroen tillige et Brystværn, men om det har været der i den ældre Befæstnings Tid vides ikke. Broen har vel havt samme Inddeling, som efter 1535, og vil blive omtalt senere.

Da Christian III. anlagde sin nye Befæstning, anvendte han de gamle Mure, som endnu omtales i Skattebøgerne fra Midten af det 17de Aarhundrede. Det var kun Muren fra Rondellen til Vesterport, som sløjfedes da

---

[1]) Angaaende udførlig Beskrivelse af Broen, see Rosenørn: Greve Geert og Niels Ebbesen I, 156—186.

Hovmeden indlemmedes i Byen, og den inderste Grav fyldtes, men endnu 1585 omtales i Skattebogen »en grauff paa Haffmeden«, og 1592 førtes omtrent 300 Læs Gruus fra »Capellit« til Hovmeden, saa det maa have været ret betydelige Opfyldningsarbejder, der her foretoges.

II. Christian III.s Befæstning.

Under den lange Fredsperiode for Randers fra 1359 til 1534 er Befæstningen bleven forsømt og havde ikke fulgt med Tiden. Hovmeden var afhændet til Helligaandsklosteret, Befæstningens Vedligeholdelse var for Vestfrontens Vedkommende overdraget samme Kloster, som var i stærkt Forfald, ved Frue Klosters Nedlæggelse var Østfronten svækket, det har derfor sikkert ogsaa vakt stor Forfærdelse i Byen, da Skipper Clement lagde sig for den med sin Bondehær, og en Deel af det heldige Udfald skyldes vel Øltønderne paa Flintebjerg. Efter at han var jaget bort, udkastede Borgerne strax Planer til at udbedre Befæstningen, og maa vel have meddelt Kongen disse Planer, eftersom Magistraten 1535 fik et Brev fra ham, hvori han skriver: » . . . . som i oc skriffve om etthers byes befestning, tha bette wi etther, atti lade aldeles ther mett besta oc icke ytther mere befeste Byen, end som en nu befested er. Thii att vi sielff mett thed allerførste agte att giffue oss tid till byen oc da wille før mett oss en god bygningsmester, som skal giffue etther god wnderuisning, so attie sckulle ikke giøre etthers kost oc thering till forgieffues«. Kongen ønskede altsaa at ordne Befæstningen selv, men han havde ogsaa andre Planer for med Randers, som forsinkede Befæstningen meget, nemlig at bygge et Slot her. Da Graabrødre-

kloster 1530 var bleven nedlagt, blev det givet til Mogens Giø[1]), og er efter hans Død 1544 kjøbt eller mageskiftet af Kongen. Denne har derefter først benyttet Klosterbygningerne, som de vare, da der allerede 1545 tales om Randersborg[2]) eller Kongens Gaard i Randers. I Aaret 1547 blev Frantz Bilde Lensmand her[3]), idet han fik Følgebrev til Bønder i forskjellige Herreder, som skulde svare ham paa kgl. Maj. Vegne til kgl. Maj. Gaard udi Randers. 1548 var Ombygningen begyndt, idet Otte Krumpen til Mariager Kloster fik Ordre til at skaffe Frantz Bilde til Kongens Gaard i Randers alt det Kalk, han der kan bekomme og aflade.

Den Mand, som fuldendte baade Slottet og Befæstningen, var Hans Stygge, som 1548 blev Lensmand i Randers[4]) og samtidig fik Brev paa Essenbæk Kloster, Østrup Gaard og Tordrup.[5]) Nu tog Bygningen af Slottet Fart; Abbeden i Øm Kloster, Johan Høiken til Alling Kloster og Jørgen Rud fik 1550 Ordre til at brænde 10,000 Mursten hver til Randersgaard[6]); Frantz Bilde, som var bleven Lensmand paa Silkeborg, skulde brænde Sten og føre dem til Ans, »at de gaa nedad Guden til Randers« [7]) ligesom han skulde levere Tømmer til Slottet.[8]) 1549 gav Kongen Befaling, at »det nye Huus paa Randershuus« skulde tækkes med Tagsten og ikke med Skifer,

---

1) Frederik I.s danske Registranter 246.
2) D. M. 4. R. 6. Bd. S. 109.
3) D. M. 4. R. 2. B. S. 75, 76.
4) D. M. 4. R. 2. B. S. 77.
5) Tordrup, nedbrudt c. 1550, Materialierne benyttedes til Drborg. Blev under Navnet Frisenvold oprettet til Baroni for Mogens Greve af Friis 6. Apr. 1672.
6) D. M. 4. R. 2. B. S. 82.
7) D. M. 4. R. 2. B. S. 181.
8) Jacob Byggemester nævnes som den, der skulde udvælge Tømmeret til Slottet. D. M. 4. R. 2. B. S. 181.

og at der skulde bruges hessisk Glas og ikke spansk.[1]) 1550 fik Hans Stygge Brev fra Kongen angaaende forskjellige Byggeemner, Lensmændene i Aarhus og Silkeborg skulle levere det Tømmer, der skal bruges[2]), Aaen til Silkeborg skal ryddes og gjøres seilbar, Broen over Aaen skal gjøres istand, og der skal bygges en Stald til 40 Heste.

1550 var Slottet nogenlunde færdigt og kaldes nu i Brevene »Dronningborg«, men der maa have været meget at rydde bort, thi den 6te Juli 1551[3]) fik Bønderne i Middelsom og Sønderlyng Herreder Ordre til at møde paa Slottet med Heste, Vogn og 2 Mand hver for at arbejde der i 2 Dage. Endnu 1553 byggedes der paa Slottet, idet Hans Stygge den 26de August fik Ordre til at nedbryde Alling og Skørring Kirker og bruge Materialierne derfra til Dronningborg Bygnings Behov, hvilket dog ikke skete. Samtidig med Slottets Bygning paabegyndtes Byens Befæstning. Første Gang efter 1535, der høres noget om den, er 1548, da Kongen skrev til Borgermester og Raad[4]), at »de skulde være den Graver behjælpelige, at den Grøft snart kan blive færdig«, men Borgerne vare ikke meget ivrige, og først efter at Slottet var færdigt, gik det lidt hurtigere. 1552[5]) kunde Hans Stygge melde Kongen, at det gik godt med Grøften, og at den formodentlig vilde blive til stor Gavn, men han maatte have 1000 Daler til at lønne Arbejdsfolkene med. De blev ham anviste hos Renteskriveren Jørgen Pedersen

---

1) D. M. 4. R. 4. B. S. 97.

2) D. M. 4. R. 5. B. S. 210, 4. R. 6. B. S. 228, 234, 235.

3) Kancelliets Brevbøger 1551—55, S. 56. 1552 blev Vorup Kirke nedreven og dens Materialier brugt til Drborgs Bygning. Kancel. Brevb. S. 174.

4) D. M. 4. R. 2. B. S. 78.

5) Kancel. Brevb. S. 193.

i Ribe, og han fik endvidere Tilladelse til at oppebære Byskatten. Da de 1000 Daler nogen Tid efter vare udgivne, skrev Hans Stygge om flere Penge, og Kongen gav ham da Tilladelse til at sælge det Korn, som laa paa Slottet.[1]) Det forslog dog altsammen ikke, og i Skrivelse af 2den Marts 1553[2]) fik derfor Bønderne i Sønderhald, Nørre, Sønder, Vester-Lisberg, Haslev, Saubro, Framlev, Gjern, Lysgaard, Nørrelyng, Sønderlyng, Middelsom og Rougsø Herreder Ordre til »at begive sig til Grøften, som er paabegyndt ved Randers, med Heste og Vogne og 2 Hjælpere med Spader og Skovle ved hver Vogn, og arbejde der i 2 Dage paa egen Kost, efter Lensmandens Tilsigelse«. Denne Kraftudfoldelse maa vel have hjulpen, thi der høres nu ikke mere til Grøften. Portene bleve tillige istandsatte, idet Kongen beordrer Lensmanden til »at opmure Pillerne ved begge Sider under Østerbroport med hugne Steen; han vil sende ham Terpentin til at komme i Spærkalken, saa at den duer til at mure med«.. Broen over Aaen blev ogsaa repareret, idet Kongen den 21de December 1551 skrev til Frantz Bilde paa Silkeborg og Abbeden i Øm, at de skulde udvise Lensmanden i Randers Egetræer i Kronens Skove, naar han kommer med sine Tømmermænd, da Randers Bro skal ombygges til Foraaret. Det tog omtrent 18 Aar at fuldføre Befæstningen.

Graven. Som vist i Skildringen af den ældre Befæstning, maa Gravene dengang være bleven forsynet med Vand fra Marken Nord for Byen. Dette var ikke tilstrækkeligt for Christian III.s store Planer, og han ledede derfor hele Nørreaa ind til Byen. Denne falder i Gudenaa ved Fladbro, omtrent $1/2$ Mil fra Randers, og

---

[1]) Kancel. Brevb. S. 237.
[2]) Kancel. Brevb. S. 225.

Kongen byggede derfor en Dæmning tværs over Aaen, omtrent 20 Alen Vest for Broen, og gravede en Kanal ind til Byen. Denne Kanal gik først gjennem nogle lave Udløbere fra Bankerne, som begrændse Gudenaadalen mod Nord og løb dernæst i lige Retning langs Engene ind til Landsbyen Hornbæk, 1/4 Mil fra Randers. Der optog den Møllebækken fra Oust Mølle (Øverst Mølle) og gik derfra ind til Byens Vesterport. Hele denne Kanal kan endnu følges som en sid Sænkning i Jordsmonnet paa den nordlige Side af Jernbanedæmningen indtil lidt Øst for Hornbæk; derfra er den dækket af Banedæmningen, men lige til Jernbanens Anlæg fandtes Graven som en c. 20 Alen bred Aa fra Hornbæk til Hospitalet i Randers, hvor den drev Hvide Mølle. Ved Hvide Mølle dreiede Kanalen i nordøstlig Retning op mod Nørreport. Paa denne Strækning har der været udført et storartet Jordarbejde, idet Graven indtog hele Terrainet mellem Volden i Store Voldgade mod Øst med denne Gades Fortsættelse i Smøgen mellem Matr.-Nr. 539 og 553, og von Hattenstræde og Lille Voldgade mod Vest og Nord. Gravens største Bredde i Jordoverfladen var her c. 160 Fod, og Vandfladens Bredde maa have været c. 60 Fod. Der findes nemlig en Niveauforskel mellem Hvide Mølle og Nørreport af 27 Fod, og da Vandfladen laa 3 Fod under Gadens Niveau ved Hvide Mølle, har Forskellen altsaa været 30 Fod, hvortil endnu kommer Vanddybden, som vel har været 6—8 Fod.

Indtil 1855 existerede Graven endnu i dens fulde Dybde og Bredde i Matr. Nr. 538, 539, 549, 544 og 546 og var omdannet til en Række meget smukke Haver. Ved Nørreport indsnævredes Graven til Broens Længde, 32 Fod, hvorpaa den mod Øst fulgte Fabrikstræde og Nordre Grave indtil »den grønne Knold«, som laa hvor nu Huset Matr.-Nr. 784 staar. Graven og

den indenfor liggende Mur indtog Kvarteret mellem Fabrikstræde og Provstegade. Ved »den grønne Knold« dreiede Graven mod Syd, og her findes en Smøge, som betegner Gravens Østgrændse; dens Vestgrændse antydes endnu af en Forhøining i Jorsmonnet, hvorpaa Bagbygningerne til Husene i Nygades østlige Række ere opførte. Syd for den grønne Knold dannes Grændsen mod Øst ligeledes af en Forhøining, en udvendig Dæmning, da Terrainet her sænker sig stærkt ned mod Slotsgade. Hele Strækningen fra Nordre Grave til Slotsgade er endnu Haver. Mod Slotsgade og Frederikspladsen maa Graven have været lukket ved en svær Dæmning, og Kongen var praktisk nok til at drage Nytte deraf, og anlagde derfor en Mølle her[1]), Slotsmøllen; for at skaffe denne et solidt Fundament, gav han Anvisning paa at nedrive Bjergby og Erslev Kirker og bruge Stenene dertil. Denne Mølle stod indtil 1617, da Hvide Mølle blev anlagt, og samtidig med at Vandet ledes bort gjennem denne, maa altsaa hele Graven og den øvrige Befæstning være opgivet. Syd for Slotsmøllen passerede Graven Østerbro og løb nu langs Slottets Østside, altsaa ned gjennem Frederikspladsens vestlige Deel, ved hvis sydlige Ende den dreiede ind i Østergrave, som den fulgte indtil Skibsgade, hvor den løb lige ud i Aaen paa det Sted, hvor nu den gamle Toldbod staar; der existerer en Beretning om, at Borgermester Mads Paulsen byggede et Orlogsskib i Slotsmøllestrømmens Udløb[2]); efter at Slotsmøllestrømmen var fyldt, blev dens Udløb bevaret som Skibsværft. Fra Skibsgade til Sønderbro maa Graven

[1]) Kancel. Brevb. S. 163.

[2]) Galthen: Beskrivelse over Randers, S. 84. Mads Paulsen Borgermester 1655 til 1664.

have været forsynet med Vand fra Aaen, idet Suderstrømmen gik over den sydlige Ende af Søndergade hen til Skibstræde. Ved Rørlægning i Søndergade 1897 optoges flere meget svære Pæle, som maa have hørt til en Bro over Suderstrømmen, anlagt af Christian IV.

Vestergrave maa ligeledes have været forsynet med Vand fra Aaen, og Vandet har sikkert ikke havt Løb gjennem Graven, men været stillestaaende; der er nemlig i Skattebogen for 1586 opført Udgifter til betydelige Oprensningsarbeider af Graven. Paa Resens Grundtegning af Randers[1]) er der ikke anført nogen Vestergrav, hvorimod Hvide Mølle er anlagt med Udløb til Aaen. Dette er ikke rigtigt; saalænge de vandfyldte Grave fandtes, kunde Vandet ikke løbe ud ved Hvide Mølle, og Vestergrave existerede ganske vist ikke paa Resens Tid som Grav ligesaalidt som de øvrige Bygrave, men da han har angivet de øvrige Graves Løb, burde ogsaa Vestergrave være anført, da hele hans Kort jo alligevel for en stor Del er Fantasiprodukt.[2])

Sønderbro udgik lige Syd for Matr.-Nr. 187 paa Vestergrave. Denne Bro bestod af flere Led, som førte over de forskjellige Løb. Nærmest Byen løb Suderstrømmen, hvorover Suderbroen førte til Grunborgholmen; derfra førte Vindebroen over Vindebroløbet til Laxegaardsholmen, hvorfra den sidste Bro førte over til det sydlige Fastland, Brotofte. Broen var bygget paa nedrammede Pæle og var kun hævet lidt over almindelig Vandstand, da det jævnligt anføres i Skattebøgerne, at der maatte sendes Baade ned ad Fjorden for at opsøge bortdrevne

---

1) Gengivet i »Saml. t. jydsk Hist. og Topogr.« 3. R. II, S. 205.

2) Naar Udløbet ved Hvide Mølle blev anlagt 1617, har det altsaa existeret paa Resens Tid. Hans Fejl er da blot, at han angiver de gamle Grave som vandfyldte; men formodentlig har de aldrig været helt udtørrede. (Red. Anm.)

Brodele, som vare førte bort af Høivande. Paa Grunborgholmen fandtes en Befæstning [1]), hvorfra maaske Navnet Grunborg kommer, og denne styrkedes jo yderligere ved Vindebroen. Det var Byen en dyr Bro; der findes stadig Udgifter til den anførte i Skattebøgerne, og da den var reven bort af Iisgang 1626, flyttede Christian IV. den derfor til dens nuværende Sted.

Hvor Graven ved Vesterport svingede i Nordvest og passerede Hospitalet, var der en Stendæmning, som vel har tjent til at styrke Jorddæmningen mod Engene.

Portene. Vesterport stod udfor Matr. Nr. 533, hvor den snevre Vestergade begynder, og ligesaa lidt som ved den ældre Befæstning fandtes her noget Porttaarn; det har kun været en simpel Port til at lukke, med Portstolper eller maaske med murede Piller; saaledes fremstilles den ialtfald paa et gammelt Oliemaleri i Randers Musæum fra Slutningen af det 18de Aarh. Broen, som førte over Graven, maa have havt murede Brohoveder, idet der i Skattebogen 1586 anføres en Udgift til at føre Mursten til Broen, og der ved Rørlægning er funden Levninger af svært Murværk.

Nørreport, eller Nørrebaand, som den ofte kaldes, er den samme Murstensbygning, som er beskreven under den ældre Befæstning; den var forsynet med Porte, som aflaasedes og benyttedes til Fængsel. Her opbevaredes ogsaa »Stokken«.[2]) Syd for det egentlige Taarn fandtes 1873 Fundamenter af Stenbygninger, som vare sammenbyggede med Taarnet, men hvis Bestemmelse ikke er rigtig klar. De maa have været høie, da Kjøbmand Rasmus Welling, som ejede Gaarden Matr.-Nr. 548, c. 1785

---

[1]) Arent Berntsen: Danm. frugtb. Herl. S. 143.

[2]) Skattebog 1569: gaff wii Rasmus Tømbermand III mk. for han ferde stocken i Nørbandt oc IIII mk. for tømber the till.

klager til Magistraten over, at Taarnet tager Lys og Luft fra ham og forlanger det nedreven.

Over Graven førte som ovenfor meddelt en fast Bro af 32 Fods Længde. Strækbjælkerne fandtes i den sydlige Halvdel af Broen paa deres oprindelige Plads, i en Dybde af 5 Fod under Gaden; de hvilede med den ene Ende i Taarnmuren ovenover den hvælvede Gang, og med den anden i Midtpillen i Graven. Ved Taarnenden vare de støttede ved Skraastivere mod Taarnmuren; paa tværs af Strækbjælkerne var der anbragt Tværbjælker, som vare fæstede til Strækbjælkerne ved svære Jernbolte. Paa disse Bjælker var der lagt Egebord, og oven paa dem Lyng og Sand, saa hele Brobanens Tykkelse maa have været henved 3 Fod, da Kjørebanen gjennem Taarnet maa have ligget c. 1 Alen under Gadens Plan; Brobanen var dernæst brolagt med Piksteen.[1]) Den nordlige Halvdeel af Broen var ødelagt, saa Forholdene der ikke kunde konstateres, men har vel været af samme Konstruktion, som den sydlige. Langs den østlige Side af Broen fandtes en Mur af 11 Tommers Tykkelse, som strakte sig fra Taarnet til den nordlige Landpille; under denne Mur har Vandet havt sit Løb gjennem to Aabninger eller Buer. Der blev ikke funden nogen tilsvarende vestlig Mur, da Udgravningen ikke strakte sig saa langt. Disse Sidemure kunne jo være Gjenstand for forskjellige Fortolkninger; man kunde saaledes antage, at de ved at bære Tværbjælkerne have tjent til Støtte for Broen, men dette har neppe været deres eneste Bestemmelse, da den afbrudte Overkant af Muren fandtes i en Afstand af kun $^3/_4$ Alen under Gadelinien, altsaa over Brobanen. Ifølge dette maa man antage, at der har været Mure langs begge Sider af Broen, og det er derfor muligt, at deres Bestemmelse

---

[1]) Skattebogen 1586.

har været deels at støtte Broen, deels at dække den mod Beskydning fra Siderne og derved skaffe Besætningen fri Passage til Gravens Nordside.[1]) I en Afstand af 14 Fod Nord for den nordlige Landpille fandtes 1873 af Arkitekt Uldall en Mur af raa Kampesteen, af 4 Fods Tykkelse, og 7 Fod Nord derfor en anden Mur, 5 Fod tyk, som i Sydsiden bestod af raa Kampesten og i Nordsiden af Murværk. Mellemrummet mellem disse to Mure blev dengang opfattet som en Grøft, men det er vist rettere at antage, at de ere Levninger af et Forværk, som maaske har været sammenbygget med den nordlige Landpille, og ikke vare ualmindelige, især naar der fandtes en fast Bro.[2]) Der kjendes kun een Grøft af nogen Betydning her, nemlig den, som førte Vandet fra St. Laustbakke; men den løb nordligere og fulgte lille Voldgade og fandtes endnu for c. 20 Aar siden, som steensat Rende. Dens Betydning var at optage det fra Bakkerne nedskyllende Vand, saa det ikke løb i Graven og fyldte den med det medfølgende Gruus.

Østerport maa have ligget udfor Matr.-Nr. 130 og Øst derfor. I Skattebogen 1592 nævnes nemlig, at Graabrødre Kirkegaards Mur stødte op til Østerport, og da Muren maa søges Øst for Matr.-Nr. 129, hvor der er paavist at have været Kirkegaard, maa den altsaa have ligget paa det angivne Sted.[3])

Porten var muret[4]) og havde mindst 2 Stokværk,

---

[1]) Skattebog 1586: III X Alen træer, som kom thill Ressninger offuer Reckerne for Nørreport.

[2]) Cohausen: Befestigungsweisen S. 213—14.

[3]) Kirkegaardsmuren stod i Slotsgade 9 Fod Nord for den sydlige Husrække, hvor der 1898 afdækkedes et meget svært Fundament af store Kampesten.

[4]) Skattebogen 1584: Paul Murmand for han arbeidet offuer østerport.

idet der oftere i Skattebøgerne nævnes Afgift af Leiligheder over Østerbroport. Den var ligesom Nørreport til at lukke.[1]) Broen hvilede paa Piller, der vare opmurede med hugne Steen, og har ligget udfor Gaarden Matr.-Nr. 756.

Volden. Fra Vesterport til Rondellen fandtes en Jordvold, og angaaende den giver Tingbogen gode Oplysninger. I Mødet den 22de Oktbr. 1599 oplyses, at Volden 1559 var saa bred paa Kronen, at 2 Karle kunde gaa ved Siden af hinanden derpaa. Senere blev imidlertid en Del af Kronen sløifet, saa den blev omtrent 2 Alen lavere, og Volden blev af Borgerne jævnlig benyttet til Aflæsning af Fyld, saa den 1599 i den sydlige Ende var 11 Alen bred og længere mod Nord 13 Alen bred. Gaden, som løb langs Volden, nuværende Store Voldgade, var 10 Alen bred og længere mod Nord 13 Alen bred. Hvor høi Volden har været, kan ikke afgøres efter Synets Beretning, men da den ikke var høiere end at der kunde kjøres op paa den med Heste og Vogn, kan dens Høide ikke have været stor. I Slutningen af det 18de Aarhundrede stod endnu en Deel af den, da en af dens Naboer andrager Magistraten om Tilladelse til at sløife den, efter som den kun var Legeplads for Byens Drenge.

Der foreligger ikke Efterretninger om Rondellens Størrelse eller Indretning, men man maa antage, at det gamle Taarn, som maa have været her, er bleven forstærket, saa det var istand til at bære groft Skyts. Herfra og til Østerport stod den gamle Bymur paa Gravens Byside. Som Regel pleiede man i det 16de Aarhundrede at forstærke Murene deels ved Granitmur, dels

[1]) Skattebog 1586: III mk. for stoll thill en krog ock II stabbill thill østerport ath hegte porthene op med.

ved at lægge en Jordvold indenfor Muren. At dette ikke er sket her oplyses af Synet 1587, og der staaer da kun tilbage at antage, at Muren kan have været forstærket ved en lav udvendig Vold. Syd for Østerport havde Christian III. jo opført Dronningborg Slot, og dette var nu traadt i Graabrødreklosters Sted, som Led i Forsvaret. Bymuren var her fortsat med en Mur paa den indvendige Side af Graven [1]), saalangt Slottets Grund gik, altsaa til Østergrave.

Langs Vester- og Østergrave var der ikke nogen Mur, ligesom ved den ældre Befæstning, som Christian III. maa have benyttet temmelig uforandret. Der omtales i Skattebøgerne Palisadering [2]) langs Graven, og langs denne løb der en Gade [3])

Det varede ikke mange Aar før Befæstningen tabte sin Betydning for Borgerne. Synsforretningen 1587 meddeler os, at de søgte at skyde deres Gaarde ind paa »Byens Jord«, og Beskrivelsen af Volden 1599, at Borgerne brugte den til Losseplads; derfor se vi ogsaa, at Byens Jord 1646 var overgaaet i Borgernes Eie, idet der betaltes Jordskyld af den. Nogle Aar før, 1643, havde Fæstningen en kort Blomstringstid, idet Wrangel, da han gjorde Randers til sit Hovedkvarteer, lod Fæstningsværkerne istandsætte. Han har sandsynligviis ogsaa fyldt Gravene

---

[1]) Skattebog 1586: giffuit Pouell Murmand sielff fierde for hand oplagde Muren wed slotzgraffuen III mk.

[2]) Skattebog 1592: giffuit Niels Christensen Tømmermand for VI Dags arbeide hand hug Pellie thill paa østergraffue, og senere omtales: 6 Læs tømmer thill Østergraffue. Rasmus Hansen for hans Pram at banke pæele neder med ved Østergraffue, fremdeles IV tolff alens træer thill Østergr. Skattebog 1598: Christen Bayer for I tylt Egibord thill kledning for de Østergraffue.

[3]) Skattebog 1586: Morthen Kiard I mk. Jordskyld paa de westre graffue.

igjen med Vand. Stadfeldt angiver, at Hvide Mølle blev bygget 1645, men der findes imidlertid Angivelser[1]) om, at Hvide Mølle har existeret fra 1617, og Forholdet er da vel dette, at Wrangel nedlagde Møllen 1643 for at kunne fylde Gravene, og at den er bleven opbygget igjen 1645. Wrangel byggede ogsaa en Skandse Syd for Byen paa den Banke, hvorover nu Aarhuusveien gaaer, og Mindet om den er bevaret i Navnet »Skandsemøllen«, som ligger her.

Det sidste Stykke Vold, Nørrebaand og St. Petri Taarn forsvandt i Slutningen af det 18de Aarhundrede, og i Midten af det 19de forsvandt de sidste Grave vest for Nørregade. Tilbage staar endnu en Række smukke Haver, hvor Graven var mellem Nordregrave og Slotsgade, — den eneste Rest af Christian III.s store Værk.

Tillæg.

---

1. Udskrift af S. A. Stadfeldt: Randers Bys Diplomatarium. Side 357.

1504. Udi et Sandemænds Brev paa noget Kaalgaards Jord og Graffve paa de vester Grave Aar MDIIII° feria proxima ante nativitatem Mariæ |: NB Nativitas Mariæ indfaldt d. 8. Septr. :| giorde de i ommeldte Brev fornevnte Mænd deres Toff og Eed paa nogle Kaalgaards Jord og Graffve i Randers, hvilket de kundgiorde at de giorde deres Eed og Toff fra det Herstræde, som løber giennem Nørre Port i den yderste Grøft og saa vester att framfor Per Hviids

---

[1]) I Cancelliraad Olsens Exemplar af Stadfeldt findes anført, at Hvide Mølle har »fast siden Aar 1617 havt sit Vandløb med Vold og Grav, Dam og Damsbond fra Høibro og indtil Hvide Mølle«.

Smedie til den vester Ende i fornævnte Grøft og saa sønder att østen ud med Priorens Ladegaard gømel eet Giærde og saa langt sønder att, som alle Kalgaardene recker indtil Engen og saa sudosten op paa den yderste Graf og udi Fiorden. Alt det der imellem er Byen og forskrefne yderste Grøft bøgt og ubøgt, svor de til Byen og Kronen, Kirkens og Closters uforkrænket, hvor som the kunde vitne thennom ther Lod og Deel uthi mett Reeth.

---

2. Topografiske Bemærkninger til Uddrag af Randers Tingbøger fra 1587, 1598 og 1599. See nærværende Samlinger 3, II, 203.

Unge Anders Bay, som var Søn af Borgermester Lille Jens Bay, eiede sin Faders Gaard[1]), som laa næst vesten inden Nørreport, og »Poskis jordt«; han har altsaa eiet og boet paa den Grund, Matr.-Nr. 548, det nordlige Hjørnested af Torvestræde, som Anders Paaske kjøbte 1468. Vest for ham boede Morthen Heszenn, altsaa i Matr.-Nr. 549 (Maler Splids Gaard); han var en mindre velstaaende Mand, svarede 3 mk. 1 ß i Skat, saa Eiendommens Størrelse svarede godt til hans pecuniære Forhold. Hans Gaard laa op til Rondellen. Peder Rasmussens Boder, som ifølge Beskrivelsen maa ligge op til Rondellen, var ifølge Synsforretningen 7 Fag Hus og passer i Størrelse til Matr.-Nr. 550. Anne Bang svarede 8 ß i Huspendinge og stod i 80 mk. Skat; hun hørte altsaa blandt de mest velhavende i Byen, og det passer altsaa fuldstændigt, at hun kan have eiet den store Gaard paa Hjørnet af Snaregade og Hovmeden, hvor der i Midten af Aarhundredet endnu stod en pragtfuld 2 etages Bindingsværksbygning med Jernrækværk og Bænke paa den høie Stentrappe og Lindetræer paa begge Sider. Der blev 1899 foretaget en Udgravning af Grunden i denne Gaard, hvorved det Gjerde, som begrændsede Anne Bangs Gaard mod »Byens Jord« blev funden, saa Gaardens Udstrækning i Middelalderen kunde konstateres, og det viste sig da, at Gjerdet har ligget 10 Alen Øst for den Linie, som fortsætter den fundne Bymur mod Nord. Hvor Bymuren skulde have staaet, fandtes en grusfyldt Udgravning i den Fyld, hvoraf Grunden ellers bestod. Øst for Nørreport boede ifølge Synsforret-

---

[1]) Skattebogen 1586.

ninger den rige Peder Lassen, som foruden sin egen Gaard (8 β Husp.), tillige eiede David Prytzes Gaard (4 β Husp.). I Skattebogen for 1633 nævnes blandt Maren Pedersdatters (Niels Jacobsens Enke) Ejendomme: Sl. Peder Lassens Borgemesters Gaard ved Torvet, og under Mads Paulsens nævnes David Prytzes Gaard, »næst østen inden Nørreport«. I Skattebogen 1646 anføres under Peder Anchersen »Sl. Per Lassens gord Ved Tornitt, han iboer«. Peder Lassen maa derfor have boet i Gaarden Matr.-Nr. 729 (den gamle Postgaard) og tillige eiet Gaarden paa Hjørnet af Nørregade og Provstegade, David Prytzes Gaard; St. Petri Taarn stod nemlig umiddelbart Syd for og lige op til Matr.-Nr. 729. Hans Nabo Ancher Paulsen kan ikke have boet i Provstegade, hvor der kun fandtes Boder; han var Byfoged og en velstaaende Mand, og maa derfor antages at have eiet den nedlagte Frue Kirke, Matr.-Nr. 731 (Blichfeldts Gaard). Ligesom Peder Lassen har han vel benyttet Jorden mellem Provstegade og Muren til Tømmergaard. Øst for ham boede Las eller Lauritz Suur; han var en meget velhavende Mand, som var ansat til 90 mk. Skat og eiede flere Gaarde. Da han svarer 8 β Huspendinge, maa han have boet i en anselig Gaard, og maa derfor antages at have boet i Matr.-Nr. 732, som udgjorde den østlige Deel af Frue Kirkes Bygninger, rimeligviis selve Klosterbygningen. Las Suur benyttede ogsaa Jorden op til »Byens Jord« til Tømmer. Provstegaarden, som laa Øst for Las Suurs Gaard, maa antages at have indtaget Resten af dette Kvarteer indtil Nygade, og har rimeligviis været beboet af Mester Thøger. Provstegade kan ikke have gaaet længere end til Provstegaarden, hvis den overhovedet har existeret dengang, da »Byens Jord« angives at være aaben inde i Provstegaarden. I det 17de Aarhundrede er Provstegaden ført igjennem til nuværende Nygade, og de Grunde, som laa Nord for den, ere udstykkede til Boder, som kjøbte »Byens Jord«.

De øvrige Gaarde, som nævnes i Synsforretningen, ere vanskeligere at faa Rede paa, da det ikke er tilstrækkelig klart, hvor langt Bebyggelsen strakte sig mod Syd mod Østerport. Paa Resens Kort over Randers er der vist en aaben Plads Nord for Graabrødrekirke og nuværende Slotsgade; ved de Kjælderudgravninger, som ere foretagne her 1898—99, har det vist sig, at dette Terrain ikke har været bebygget i Middelalderen, idet der ikke fandtes Spor af opfyldt Grund, og den naturlige Grusbund strax fandtes under Husene. Det kan derfor være tvivlsomt, om Anders Møllers Gaard har ligget umiddelbart op til Porten; han var Forpagter af Slotsmøllen svarede kun 1 mk. 11 β 1 alb. i Skat og havde en lille Gaard (4 β

Husp.), saa den maa nærmest søges i Matr.-Nr. 753, og man maa da antage, at Matr.-Nr. 751, 752 og 754 have været ubebyggede. At Byens Jord var indelukket lige til Muren i hans Gaard, tyder ogsaa paa, at den har været lille og passer til dette Matr.-Nr.s tilbagetrukne Beliggenhed. Hans Nabo Anders Pedersen (Stisen) var en ret velhavende Mand, som var ansat til 60 mk. Skat og eiede flere Boder og en Staldgaard foruden hans egen Gaard, som ikke kan have været stor (4 ß Husp.). Han maa antages at have boet i Matr.-Nr. 773—74 (Heerfordts Gaard), som dengang ikke kan have været stor, da Bymuren har staaet, hvor nu Baghuset findes, og mellem den og Stalden havde Anders Pedersen sin Urtehave. Mester Rasmusses Gaard maa ogsaa have strakt sig fra Nygade til Muren, da der stod et Gjerde paa Byens Jord mellem hans Gaard og Anders Pedersens og maa antages at have været Matr.-Nr. 775. Niels Lemskræder, som havde en Have paa Byens Jord, boede ikke her, men derimod i Peder Hoffmands Gaard, som i Skattebogen anføres under Mester Thøger. Han svarede Jordskyld af denne Gaard, men derimod ikke Huspending, saa han kan ikke have eiet nogen Gaard, men har boet til Leie. Peder Hoffmands Gaard (8 ß Husp.) er sikkert den store Gaard paa Hjørnet af Raadhusstræde og Torvegade, som siden eiedes af Niels Jacobsen, og hvor Maren Pedersdatter boede som Enke. Claus Smeds Gaard kan ikke paavises, den maa have ligget paa det Sted, hvor Nygade senere blev skaaren igjennem, altsaa Nord for Provstegade.

Det Stykke »øde iord«, som omtales i Retssagerne fra 1599, er det samme Jord, som Helligaandsklosteret fik ifølge Overenskomsten 1505. Det blev efter Reformationen overdraget til Aarhuus Hospital sammen med Helligaandsklosterets andre Eiendomme, og af Befalingsmanden paa Aarhuusgaard Peder Ebbesen og Forstanderne for Hospitalet, Matz Lanng og Jørgen Samsing solgt til Randers Magistrat, og af den igjen til Befalingsmanden i Randers, Hans Stygge til Holbækgaard. Da Christian III. lagde alle Helligaandsklosterets Eiendomme til Randers Hospital, gjorde dette Fordring paa denne Eiendom, som Hans Stygge sees at have faaet Skjøde paa 1559 af Randers Magistrat. Randers Hospital fik Dom for, at Handelen var ulovlig, men Hans Stygge maa alligevel have beholdt Ejendommen, som efter hans Død gik i Arv til hans Børn, og af dem tilskjødedes Fogden paa Holbækgaard Johan Andersen, 1585. Hans Stygge havde imidlertid ikke eiet hele Jordstykket, Hospitalsforstanderen Peder Pedersen havde kjøbt Grunden paa Hjørnet af Kirkegade og Vester Kirkestræde og kom 1581 ved et Mageskifte

med Hospitalet i Besiddelse af de saakaldte Hospitalsboder, som laa ligeoverfor St. Mortens Kirkes Vestgavl. Efter Peder Pedersens Død kjøbte Borgermester Niels Jacobsen hans Eiendomme, og da han ogsaa kjøbte Johan Andersens Eiendom, blev hele Jordstykket igjen samlet paa en Haand. Nies Jacobsen byggede den store Gaard paa Hjørnet af St. Voldgade og Kirkegade, rimeligviis den samme som endnu i Tredserne stod som en anselig 2 Etages Bindingsværksbygning; han udstykkede det øvrige af Eiendommen og bebyggede den. Hjørnegaarden nævnes blandt Maren Pedersdatters Eiendomme som »Gaard ved Vesterbro Peder Let iboer«, og ved Siden af boede Anders Bjerregrav.

Sognepræst Knud Langs Optegnelser om Vilslev og Hunderup Sogne.

Meddelt af Cand. theol. J. B. Høyer.

Om Forfatteren til nærværende Optegnelser, der var Præst i Vilslev 1744—77, findes selvskrevne Oplysninger i det følgende. Af Dateringerne fremgaar det, at Hovedstykket er skrevet i 1766, Tillæget i 1768, begge Dele efter en af Biskop Bloch i Ribe given Plan. Manuskriptet findes i Vilslev Præstegaard.

Ved Offentliggørelsen her er enkelte Stykker udeladte, nemlig:

1) De Breve, der ere trykte i Terpagers »Ripæ Cimbricæ«, og som saa ofte anføres i det følgende. I Manuskriptet findes de som Regel fuldstændig afskrevne efter Terpager.
2) Et Par Afsnit, der tidligere har været trykte, nemlig en Beretning om Sognenes Omannektering (i Kirkehist. Saml. 4, I, 162) og et Stykke om Kvægpesten (i »Fra Ribe Amt« 1903).
3) Nogle temmelig vidtløftige Opgørelser af Præsteembedets Indtægter og Byrder, som ikke kan antages at have nogen historisk Interesse, samt enkelte Gentagelser.

Retskrivningen er moderniseret, men ellers er ingen Forandringer i Teksten foretaget. Nogle Rettelser og Tilføjelser er meddelte i Anmærkningerne.

Præsterne i Vilslev.

Om Præsterne før Reformationen her i Vilslev har jeg efter lang Undersøgning udfundet saa meget, at jeg ej alene er kommen i Oplysning om, at den sidste katol-

ske Præst her i Kaldet har været Hr. Johannes Fuoele, men jeg finder tillige i en gammel Tingsvidne her i Præstegaarden, ført 1566, at for ved ham skal have været en Præst i Vilslev Hr. Mourits Worm, som de da levende Folk i Sognet endnu kunde mindes. Samme Hr. Mourits Worm finder jeg et andet Sted ogsaa udtrykkelig anført som Sognepræst til Vilslev under det Navn Moures Gorm Anno 1510 i et Købebrev eller Skøde, som Kirsten Hennikes i Ribe samme Aar har udgivet til Biskop Ivar Munk paa et Hus, Snagdal kaldet, med tilliggende Ejendom, udi hans og fleres Overværelse. Denne Mand maa og uden Tvivl have været den samme Mouritius Orm, som jeg i Dr. Terpagers Ripæ Cimbricæ p. 174 finder at have været residerende Canonicus ved Kapitlet i Ribe og en af de 9 da til Stede værende Canonici residentes, som samtykte og underskrev i Aaret 1518 en af Biskop Ivar Munk forfattet Statutum, i Kraft af hvilken de residerende Canonici i Ribe skulde være berettigede til at dele de saa kaldte Communia bona Capituli imellem sig selv indbyrdes efter deres Alder uden at give de non residentibus noget deraf, hvilke desforuden havde deres saa kaldte bona divisa tillige med de andre. Altsaa findes det troligt, at bemeldte Mourits Worm enten er bleven forflyttet fra Vilslev Præstegaard til dette residerende Kanonikat i Ribe, eller og at han tillige har besiddet begge Dele og holdet en Vicarius i Vilslev efter de Tiders brugelige Maade, ligesom jeg paa den anden Side finder, at en Præst i Vilslev nogen Tid derefter har været Vicarius Capituli i Ribe.

For ved denne sidst bemeldte Mourits Orm, Worm eller Gorm efter disse gamle Tiders variantes lectiones[1]) har jeg ingensteds kunnet opdage nogen af de katolske

[1]) Forskellige Læsemaader.

Præster, som have været her i Vilslev, undtagen een eneste, som har levet hundrede Aar tilforn, ved Navn Hr. Jens Nielsen, som i Aaret 1411 har bortskænket og skødet en Gaard til Residens for Sakristiets Forstander i Riber Domkirke, hvilken Skøde findes i Riber Kapitels Registerbog og af Hr. Dr. Terpager i hans Ripis Cimbr. p. 217 indføres.

Præsterne fra Reformationens Tid har været følgende:

1. Hr. Johannes Fuoele, hvilken, som forhen meldt er, var den sidste katolske Præst i Vilslev, men changerede Religionen i Reformationens Tid og blev derpaa den første lutherske Præst sammesteds; har uden Tvivl sit Tilnavn af Fuole Sogn i det slesvigske her udi Nærværelsen, hvor han ventelig maa være født, og døde anno 1541.

2. Mag. Claus Giørding, Vicarius Capituli Ripensis, som efter Anseelse maa være født i Giørding Sogn her i Herredet og deraf have sit Tilnavn, var Præst fra Aar 1542 til Aaret 1571, altsaa i 29 Aar. Samme Mag. Claus Giørding finder jeg at have haft en vidtløftig Disput med de tvende Byer Jedsted og halve Hillerup her i Sognet, som ligger paa den søndre Side af Kongeaaen, angaaende Kvægtienden, hvilket kan ses af tvende gamle Tingsvidner, som findes endnu her i Præstegaarden, den første ført anno 1540, altsaa et Aar førend hans Formand døde, hvoraf jeg slutter, at han i nogle Aar maa have forestaaet Embedet som Kapellan eller Adjunctus, — den anden ført anno 1566, hvorudi er bevist, at Vilslev Præst har af Alders Tid nydt Kvægtiende i bemeldte Byer af Kalve, Lam og Grise, nemlig hver 15de Høved, som endnu gives indtil denne Dag, men deles imellem Kirken og Præsten, og er saa meget mere mærkværdigt, siden den anden halve Del af Hillerup By, som hører til Farup Sogn, ikkun giver Kvægtiende til Sognepræsten af Lam

alene, men ej af Kalve eller Grise. Bemeldte Mag. Claus Giørding har haft en Datter ved Navn Gunder, som har været i Ægteskab med en velfornemme Bondemand navnlig Terkel Eskildsen i Jedsted By her i Sognet, hvilket jeg har udfundet af en stor forslidt Ligsten, som ligger paa Kirkegulvet her i Kirken tæt ved Koret, hvorpaa findes efterfølgende Ord i Randen: »Her under hviler ærlig Mand Terkel Eskeldsen i Iedsted, som døde d. 1. April 1624, og leved i Ægteskab 48 Aar, i hans Alders 90 Aar, hans S. G. H.[1]) item hans Hustro Gunder Terkels, Salig Mester Clauses Daatter i Welslef, som og hensoved i Herren d. 6. Maj 1632 i hendes alders 78 Aar.« Denne Anekdote er for saa vidt mærkværdig, at dette Par Ægtefolk, som har været fødte kort efter Reformationen, især hvad Manden betræffer, har paa 2 Aar nær levet et halvt Seculum i Ægteskab tilsammen, har begge opnaaet en usædvanlig høj Alder og levet i 6 Præsters Tid her i Vilslev, ja deres Descendenter findes efter al Formodning endnu, den Dag i Dag er, i Jedsted By, som i saa mange Generationer har propageret det Navn Terkel og Eskeld fra Fader til Søn, da jeg i gamle Tiendebøger fra forrige Seculo finder de Navne Eskeld Terkelsen og Terkel Eskeldsen immer at have omvekslet med hverandre.

3. Mag. Niels Clausen, født i Vilslev, altsaa ventelig en Søn af sin Formand, om hvilken jeg intet videre har kunnet finde, end at han har været Præst her i Vilslev fra Aaret 1571 indtil Aaret 1594, altsaa i 23 Aar.

4. Hr. Morten Hegelund, født i Ribe, hvor han var en Søn af den da værende Borgmester Peder Mortensen Hegelund, blev anno 1594 kaldet til at være Præst i Vilslev, og som Bispestolen i Ribe samme Tid var ledig

[1]) ɔ: hans Sjæl Gud haver.

ved Biskopens M. Johannis Lagonii[1]) Død, som skete d. 16. Aug. e. a., blev han ordineret sidst i Aaret udi Odense i Fyen af den da værende Biskop M. Jacob Mathiæ og efter at have været Præst alene i 12 Aar døde d. 15. Sept. 1606.

5. Hr. Daniel Hansen fra Ribe, hvis udførlige Levnedsbeskrivelse jeg har fundet i Dr. Terpagers Ripæ Cimbr. p. 621. Han var Præst i 12 Aar indtil Aaret 1618.

6. Hr. Peder Pors, født i Ribe, om hvis Forældre og Levnedsbeskrivelse jeg ingen tilforladelig Oplysning har kunnet erholde, maa altsaa tage min Tilflugt til Gisninger og finder, at han enten har været en Søn af en ved Navn Lambert Pors i Ribe, som desuden havde en anden Søn ved Navn Lauritz Pors, hvilken blev født 1610, holdt til Bogen og siden Præst, eller og en Søn af Mag. Matthias Pors[2]), som var Rektor i Ribe fra 1585 til 1590, uden Tvivl den samme, som siden blev Præst til Domkirken ibidem og levede indtil 1616, boede i en Ejendoms Gaard paa Torvet, som efter ham fik det Navn Porsborg, hvilket den siden har beholdt indtil denne Dag, og nu bebos af Amtsforvalteren Hr. Krigsraad Christensen. Ligeledes slutter jeg mig til, at bemeldte Peder Pors har været den samme, som Dr. Terpager melder om i hans Ripæ Cimbr. i det Kapitel om Riber Bys berømmelige Mænd p. 637, der har været Auctor til en Disputats de principiis rerum naturalium, trykt til Franeker i Frisland, in Quarto, siden jeg ikke finder andre studerende Personer af dette Navn i denne hans Katalog uden den samme alene. Hans Descendenter have været her i Vilslev indtil Begyndelsen af dette Seculo, som siden skal vises, og findes uden Tvivl den Dag i Dag i Ribe, hvor det

---

1) ɔ: Hans Laugesen.

2) Denne Formodning stemmer med Wibergs Præstehistorie.

Navn Pors ej endnu aldeles er uddød. Han var Præst her i Kaldet fra Anno 1618 indtil Aar 1646, altsaa udi 28 Aar.

7. Mag. Anders Laugesen Vedel eller Vellejus, ligeledes født i Ribe, hvor han var en Søn af Hr. Lauge Vellejus, Sognepræst ved St. Catharinæ Kirke sammesteds, altsaa en Sønnesøn af den lærde og berømmelige Mag. Andreas Severini Vellejus[1]), først Hofprædikant hos Kong Friderich den 2den, siden Canonicus ved Domkirken i Ribe og Historiographus Regni Daniæ. Bemeldte Mag. Anders Vellejus blev i Aaret 1624 Konrektor ved Riber latinske Skole, 6 Aar før Faderens Død, og var den allerførste Konrektor ved bemeldte Skole, hvilket Embede han forestod i 3 Aar indtil 1645, da han blev Præst i Vilslev. Han havde 6 Brødre, alle lærde Mænd, nemlig: 1. Mag. Johannes Vellejus, siden Præst til Anst og Gjesten samt Provst over Anst Herred. 2. Mag. Severinus, blev siden Præst i Rabsted ved Tunder anno 1670, døde 1681 d. 2. Maj. 3. Hr. Johannes Vellejus, som blev Præst i Nustrup. 4. Hr. Bernhardus Vellejus blev Kapellan ved Domkirken i Ribe. 5. Hr. Ægidius Vellejus, Præst i Brøns. 6. Georgius Vellejus, Studiosus.

Bemeldte Hr. Anders Vellejus har uden Tvivl været den, som har bygt Stuehuset her i Præstegaarden, hvor det Aarstal 1652[2]) findes indhugget over Dørtærskelen ud til Haven; har og vist sin Nidkærhed i at konservere Præstegaardens tilliggende Jorde fra andres fornærmelige Indgreb, som kan ses af en i Hænde havende Synsforretning, ført efter hans Begæring i Aaret 1657. Han var Præst her i Vilslev fra Aar 1646 til Aaret 1660, altsaa i 14 Aar. Efter ham kom

---

1) Anders Sørensen Vedel.

2) Skal være 1656. Aarstallet findes endnu over Døren til Forpagterboligen.

8. Hr. Christen Olesen Lønne, som efter sin egenhændige Beretning i en gammel Kirkebog, den ældste af det Slags, som forefindes her i Præstegaarden, sang sin første Messe her i Vilslev Kirke d. 25. Martii 1660. I hans Tid indfaldt den Forandring her ved Kaldet, at Hunderup Sogn, som ligger hen imod en liden halv Mil herfra til Nord, blev annekteret til Vilslev.[1]) Angaaende bemeldte Hr. Lønnes Familie, da finder jeg, at han har haft en Broder ved Navn Jacob Lønne, som har været Student og paa nogen Tid opholdt sig i hans Hus, er og siden bleven Præst, i hvilken Kvalitet han har staaet Fadder i Vilslev Kirke 1670.[2]) Item har han haft 3de Søstre hos sig, nemlig Anna, Karen og Birgitte Olafs Daatter, hvilken sidste er siden kommen til at bo i Varde. Hans Hustrus Navn har været Zidzel Peders Daatter, med hvilken jeg finder, at han her i Vilslev har avlet 6 Børn: 1. en Søn Peder, født d. 28. Apr. 1661, døbt af Hr. Anders i Farup. 2. en Søn Oluf, født d. 10. Juni 1662, er siden død i Novbr. samme Aar og Ligprædiken holdt over ham af Hr. Anders i Farup. 3. en Søn Anders, født d. 28. Juli 1663. 4. en Datter Kirsten, født d. 28. Maj 1665, døbt af Hr. Anders i Farup. 5. en Søn Oluf, født d. 9. Aug. 1667, døbt af ofte bemeldte Hr. Anders i Farup. 6. en Datter Bodil, født d. 25. Sept. 1670, døbt af Hr. Povel i Hunderup.

Forbemeldte Hr. Christen Lønne staar alene anført som Præst her i Kaldet fra 1660 til 1676, en Tid af 16 Aar, men jeg har siden udfundet, at han skal have levet indtil 1679 og i de 3 sidste Aar haft Hr. Hans Friis til Kapellan, som derefter blev hans Successor og virkelig Sognepræst anno 1679.

---

[1]) Se nærmere herom Kirkehist. Saml. 4, I, 162 f.

[2]) Jacob Olsen Lønne var Kapellan i Skærbæk 1668—95.

Hans Enke Zidzel Peders Daatter har alene levet et Aars Tid efter ham og findes at være død her i Vilslev anno 1680 samt begravet i Vilslev Kirke d. 24. Sept., i hendes Alders 49 Aar, under det Navn Zidzel Peders Daatter Pors, hvoraf jeg slutter, at hun efter al Anseelse maa have været af Hr. Peder Porses Familie, som var den næstsidste Præst her i Kaldet forved Hr. Christen Lønne, og som rimeligt er, hans egen Datter, siden hun er kommen til Verden 1632, altsaa født 14 Aar efter at bemeldte Hr. Peder Pors kom til Vilslev Kald i Aaret 1618, var kun 14 Aar gammel, da han døde i Aaret 1646, og atter 14 Aar efter Hr. Peder Porses Død, i hvilken korte Mellemtid Mag. Anders Laugesen var Præst her ved Stedet, er kommen i Ægteskab med hans Successor Hr. Chr. Lønne, hvilket Ægteskab varede i 19 Aar. — Jeg finder ellers et andet Fruentimmer ved Navn Anna Pors, som 1662 og i nogle efterfølgende Aaringer har været her i Vilslev, som muligt maa have været en Søster af ofte bemeldte Hr. Christen Lønnes Kærest og er siden død og begravet i Vilslev 1703 Dom. 10. p. Trin.[1]) At hun har været gift, kan sluttes af de Ord, som staar i Kirkebogen: »A° 1703 Dom. 10 p. Trin. blev begravet hæderlige Matrone Anna Peders Daatter Pors af Vilslef Bye anno ætatis 62«; var altsaa født 1641 og følgelig 9 Aar efter hendes Søster Zidsel Pors.

9. Hr. Hans Mortensen Friis, født i Ribe 1651 d. 21. Maj; hans Fader var Borgmester Morten Lassen Hillerup, hans Moder Ingerborg Christens Daatter[2]), en Datter af Hr. Mag. Christen Friis, Lektor ibidem, efter hvilken han saa vel som hans øvrige Søskende maa have faaet det Tilnavn Friis i Steden for Hillerup efter Faderen

---

1) 10. Søndag efter Trinitatis.

2) Wiberg kalder hende urigtigt Ingeborg Andersdatter.

selv. Han gik i Riber Skole, hvorfra han deponerede 1670 i sin Alders 19 Aar, tog Attestats imod Aaret 1672, blev kaldet 1675 d. 22. April til Vilslev og Hunderup og ordineret 1676 Dom. Quasimodo Gen. af Biskop Dr. Kragelund; blev 1694 beskikket til Provst over Giørding Herred og dertil indsat i Varde Landemode af Biskop og Dr. A. Anchersen d. 24. Okt. og siden 1699 tillige Provst over Malt Herred, kom i Ægteskab 1673 paa Mikkelsdag med Else Baggesdatter, en Datter af Bagge Laursen, fordum Raadmand i Aalborg, med hvilken han i 35 Aars Ægteskab avlede 17 Børn. Samme hans Hustru overlevede ham siden i 8 Aar og blev efter Mandens Død her i Præstegaarden hos sin Datter Else Friis, som kom i Ægteskab med hans Successor Hr. Christen Barckman indtil hendes Død anno 1716, og har jeg fundet en Afskrift af den Inskription, som blev gjort paa Pladen af hendes Ligkiste, af følgende Indhold: »Det dødelige, den udødelige Sjæl har efterladt sig, af dydbaarne og Gud elskende Matrone, nu Salig hos Gud Else Bagges Daatter, fød i Kiøbenhaun 8 Dage for Mikkelsdag 1657, opfød fra 3. Aar udi Ribe indtil 16. hos sin Mormoder Ide Grefve, Raadmand og Tolder Sal. Hr. Casten Olufsens, kom i Ægteskab med Velærv. og Højlærde Hr. Hans Mort. Friis 1673, med hvem hun udi 35 Aars kiærlige Omgængelse var Moder til 17 Børn, 12 Sønner og 5 Døttre, en ret Enke i 8 Aar og 4 Dage, hensov efter 59 Aars Liv d. 14. Maji 1716, venter en ærefuld Opstandelse, her nu Huilen.« Af dette Epigramma kan ses, at Hr. Hans Friis maa have været 3 Aar gift, førend han kom her til Vilslev, thi han, som kom i Ægteskab 1673, kom ej til Brødet førend 1676, ja jeg finder et andet Sted under hans egen Haand, at han samme Tid alene tiltraadte Embedet som Kapellan og først 3 Aar derefter 1679, da hans Antecessor ved Døden afgik, blev virkelig

Sognepræst her ved Stedet. Bemeldte Hr. Hans Friis har haft en Broder Lauritz Friis, Byfoged i Ribe, nok en Broder Christen Friis, Præst til Torstrup og Horne Menigheder og Provst over Øster Herred her i Stiftet; hvilken sidste døde 1695. Om flere Søskende vides ingen tilforladelig Efterretning. Af hans Børn maa nogle være fødte, førend han kom her til Vilslev, andre dødfødte eller forsømte at anføres her i Kirkebogen, hvor jeg alene finder, at ham blev født 1. en Søn Bagge, anno 1683 [1]), 2. en Søn Hans anno 1686, som siden blev Præst til Grimstrup og Aarre Sogne i Skads Herred, 3. en Søn Marturin anno 1687, som blev verdslig og var siden Foged paa Steensgaard i Fyen, 4. en Søn Christen anno 1688, 5. en Søn Lauritz 1692 [2]), 6. en Søn Casten 1693, som siden blev Præst til Astrup, Rostrup og Stor-Arden samt Provst over Hindsted Herred udi Viborg Stift og er først for nogle faa Aar siden ved Døden afgangen, 7. en Søn Mathias 1695, 8. en Søn Friderich 1696, som døde i sin Barndom, 12 Aar gammel, 9. en Datter Cæcilie 1698, 10. en Søn Friderich 1700. Foruden disse 10 Børn, som alene i Kirkebogen findes anførte, vides saa meget, at han har haft en Datter Cicilia, som 1696 kom i Ægteskab med Rasmus Hansen Roager udi Skive, hvis Bryllup stod i Vilslev Præstegaard d. 10. Juni; nok en Datter Ingeborg, som skal have været den ældste og kom i Ægteskab med Hr. Iver Gregersen, Sognepræst til Aastrup og Starup her i Giørding Herred, og havde Bryllup d. 29. Novb. 1699. Ligeledes en Datter Ide, som siden kom i Ægteskab med Jens Lafrensen paa Alsbroe i Hunderup Sogn og døde anno 1756 i sin Alders 76 Aar. Iligemaade en Datter Else, som kom i Ægteskab med hans Successor

---

[1]) Blev Præst i Ulkebøl.

[2]) Blev Præst i Ørre og Sinding.

Hr. Christen Barckman og døde 1742 i December Maaned.[1]) Anno 1708 døde ofte bemeldte Hr. Hans Friis og blev begravet d. 2. Maj i sin Alders 57 Aar, efter at han havde været Præst i Kaldet udi 32 Aar.

10. Hr. Christen Barckman født i Ribe, hvor hans Fader velfornemme Antonius Barckman var Borger. Han blev kaldet til Præst i Vilslev anno 1708, kom derpaa i Ægteskab med sin Formands Datter Else Friis, med hvilken han avlede 4 Børn, nemlig 1. en Søn Friderich, født 1710, 2. en Datter Edel Sophie, født 1712, hvilke begge ere ved Døden afgangne, 3. en Søn Antonius, født 1714, som for nærværende Tid er Degn for Alslev og Hostrup Menigheder i Skads Herred, 4. en Datter Johanna Elisabeth, født 1717, som kom i Ægteskab med Hr. Lars Gram, da Sognepræst ved Rosenholm i Aarhus Stift, hvis Bryllup blev celebreret her i Vilslev d. 24. Sept. 1733. Han havde i Aaret 1725 den Vanheld, at et stort Hus her i Præstegaarden, bestaaende af 16 Fag godt Bindingsværk ved en ekstraordinær paakommende Orkan og Hvirvelvind i eet Moment blev kastet over Ende, ved hvilken Hændelse dette var især mærkværdigt, at hverken noget andet Hus i Gaarden eller hele Byen samme Tid tog Skade, ej heller noget af hans egne Kreaturer, som befandt sig udi samme sønderslagne Hus, men befandtes alle levende og uskadte under Ruinen. Imidlertid kan man slutte, at der maa have været nogle ildesindede Mennesker paa samme Tid, som derover har haft en Slags Glæde og ligesom opstillet nogle besynderlige Kritiker, efterdi Hr. Christen Barckman i en fast utrolig Gesvindighed lod Huset igen opbygge langt bedre end som tilforn og paa den østre Ende deraf lod i Muren

[1]) Desuden nævner Wiberg en Søn Morten, der blev Præst i Torstrup og Horne.

indsætte en firkantet Kvadersten[1]), hvorudi de Ord paa Rim findes indhugne:

Jeg blev paa Jorden i en Hast
lagt ned og sønderreven,
ved denne Hvirvelvind kuldkast,
Gud til mig havde dreven.

Men Gud, som kastede mig om,
har givet Held og Lykke;
jeg opbygt staar for Verdens Dom
mod mangens spotske Tykke.

Jeg staar dog her. mens Gud han vil;
du, som det kan fortryde,
bed trolig Gud, se selv og til,
du ej mit Fald skal nyde.

d. 30. April 1725.

Bemeldte Hr. Christen Barckman har haft en Broder Hr. Herman Barckman, Præst ved Broholm i Fyen[2]), som for nogle faa Aar siden er død. En Søster, Anna Else Barckman, død ugift her i Vilslev anno 1762, 88 Aar gammel, en Broder Gabriel Barckman, Underofficer ved Landfolket, som er død for nogle Aar siden. En Broder Anders Barckman, som i mange Aar skal have opholdt sig i Spanien og Portugal og endelig opholdt sig til sidst her i Præstegaarden i 12 Aar, indtil han endelig døde 1738, 65 Aar gammel. I Anledning af denne Persons besynderlige Fata og øvrige Karakter har hans efterlevende Broder Hr. Barckman efter hans særdeles *gout* ladet forfærdige et Gravtræ over ham paa Vilslev Kirkegaard, som er udhuggen i en død Mands Lignelse, der ligger klædt som et Lig med en Bog i Hænderne, hvorudi

[1]) Denne findes endnu paa sin oprindelige Plads.

[2]) I Gudbjerg.

staar paa Latin de Ord af Jobs Bog: »Ego novi Redemptorem« etc., hvilket Gravtræ formedelst sin ekstraordinære Skikkelse har tildraget sig utallige Tilskueres Øjne. Da han imod Begyndelsen af Aaret 1743 mistede sin Hustru ved Døden, resolverede han til at nedlægge Embedet og afstod sit Kald til sin Svigersøn Hr. Lars Gram, flyttede derpaa i Aaret 1745 til en Ejendoms Gaard, Sønder Riis kaldet, i Guldager Sogn ved Hietting[1]), hvor han endelig døde i Slutningen af Aaret 1746, efter at han havde været Præst i 34 Aar foruden de 4 Aar, han siden levede som Pastor emeritus, altsaa den ældste Præst i Embedet siden Reformationens Tid her i Vilslev.

11. Hr. Lauritz Gram, en Halvbroder af salig Hr. Etatsraad og Professor Gram i København, var først Subrektor ved Riber Skole i 10 Aar, blev derpaa af hans Ekscellence Hr. Gehejmeraad Iver Rosenkrantz i Aaret 1733 kaldet til Sognepræst for Hornslet ved Rosenholm i Aarhus Stift, siden efter 10 Aars Forløb forflyttet her til Vilslev og Hunderup, hvor han ikke var Præst længere end paa et Aars Tid, men blev i Aaret 1744 forflyttet til Emmelev, derfra igen til Sorø Sognekald i Sælland, hvor han tillige blev Professor theol., og endelig til Stege paa Møen, hvor han endnu er Sognepræst.

12. Knud Lang, som pro tempore er uværdig Sjælesørger for Vilslev og Hunderup Menigheder, er født anno 1718 i Dejberg Præstegaard ved Ringkøbing udi Nørrejylland. Hans Fader var Hr. Jørgen Lang, Sognepræst for Dejberg og Herning[2]) Menigheder i Riber Stift, Lundenæs Amt, Bølling Herred, som efter 37 Aars Arbejde i Guds Vingaard afgik ved Døden i Aug. Maaned 1754. Hans Farfader, hvis Navn han bærer, var kgl.

[1]) Hjerting.
[2]) d. e. Hanning.

Majst.s Byfoged i Lemvig og Herredsfoged i Skodborg Herred, som døde mod Slutningen af forrige Seculo, en Mand i sin Tid saa navnkundig af sin Kapacitet samt mærkværdige Handlinger og Hændelser, at hans Hukommelse endnu er i frisk Minde og sildig skal uddø. Hans Moder Sophie Poulsdatter Stauning, en Datter af Hr. Poul Pedersen, fordum Præst i Stauning og Provst over Bølling Herred, lever endnu 70 Aar gammel og har til Datum tilbragt sin Enkestand i Ribe, hvor hun nedsatte sig i Aaret 1755. Han er den ældste af 8 Søskende, nemlig 3 Sønner og 5 Døtre, hvoraf allerede 5 ved Døden ere afgangne, nemlig hans tvende Brødre, den første ved Navn Poul Lang, født 1720, som døde i Riber Skole, hvor han var Discipel i Mesterlektien anno 1746; den anden Niels Lang, født 1735, som var samme Aar, da hans ældste Broder Knud Lang blev Student, blev efter privat Information dimitteret til Akademiet af bemeldte sin ældste Broder selv i Aaret 1751 og efter sin fuldbragte Cursum Academicum døde som Hovmester paa Bramminge anno 1757 i hans haabefulde Ungdoms bedste Flor; nok trende Søstre, hvoraf de tvende ere døde i ugift Stand, den tredie var i Ægteskab med Hr. Peder Thun i Hiortlund; har altsaa for nærværende Tid alene 3 Søstre tilbage, 1. Else Kirstine Lang, gift 1740 med Hr. Regimentsskriver og Forvalter Andreas Lang paa Rosenvold; 2. Anna Lang, gift 1755 med Fr. Gotfried Grøn, privilegeret Farver udi Holstebro og Lemvig, men er i dette Aar bleven Enke; 3. Anna Margarethe Lang, ugift. Efter nogle Aars privat Information hos hans Faders gamle Degn Peder Winther, en ret hæderlig og vellærd Mand, født i Janderup Præstegaard og en Broder til den bekendte P. Winther, Præst i Sælland[1]), som for

[1]) Haarslev og Tingjellinge.

mange Aar siden har ladet en Grammat. hebr. lingvæ udgaa i Trykken, kom han i Aaret 1732 til Riber Skole som den første af bemeldte sin gamle tro Lærers Disciple, hvorefter siden fulgte mange flere fra hans liden private Skole, som alle lykkedes saa vel, at de samtlige ere komne i gejstlige Embeder og for største Delen blevne Præster hist og her i Riget, hvorover den brave Mag. Christian Falster, da Rektor Scolæ Ripensis, fattede en saa stor Consideration for denne gamle Mand, at han adskillige Gange offentlig i Skolen talte om ham med Berømmelse og kaldte ham sin Kollega og tro Medarbejder.

Efter tre Aars Forløb blev han dimitteret til Akademiet anno 1735, tog Eksamen philosoficum 1736 og Attestats 1739 under Professorerne Steenbuk og Reuss. I Begyndelsen af Aaret 1738 blev han Kollega ved Riber Skoles første Lektie, hvorfra han siden i en Tid af 6 Aar avancerede til 4. Lektie, indtil han endelig i Martio 1744 blev kaldet af højædle og velbr. Hr. Oberstløjtnant Christopher Friderich v. Gersdorf paa Kærgaard til at være Sognepræst for Vilslev og Hunderup Menigheder og efter derpaa indhentet kgl. Konfirmation blev ordineret næste Dagen for Kristi Himmelfartsdag af hans Højerværdighed Biskopen Hr. Hans Adolph Brorson og derpaa indsat i Embedet næste Dom. Exaudi af den gamle Mag. Laurits Lund, Provst i Gjørding Herred. Kom i Novbr. Maaned derefter i Ægteskab med Anna Maria Henrichsen, Datter af Sr. Niels Henrichsen til Sværupgaard i Fyen, hvilket Ægteskab Gud har velsignet med 4 Sønner og 1 Datter, hvilken sidste ved Døden igen er afgangen 1½ Aar gammel, i Aaret 1756.

Angaaende Kirkerne.

Vilslev Kirke har i gamle Dage været kaldet Nicolaj Kirke, som kan ses af foranførte Hr. Jens Nielsens Gavebrev, dateret anno 1411, har en temmelig anselig Bygning, om hvis Ælde ikke haves nogen Efterretning, hvorved dette findes mærkværdigt, at Taarnet staar bygt, tvært imod den sædvanlige Maade andensteds, ved den østre Ende af Kirken paa den nørre Side til et Kendetegn, at denne Kirke er den yderste udi Nørrejyllands vestre Kant, ligesom Taarnet ved den paa søndre Siden af Kongeaaen næst herved beliggende Farup Kirke i det saa kaldte Tørning Len udi det slesvigske staar paa den søndre Side af Kirken sammesteds, til Tegn, at denne Kirke er den første fra Norden af i Sønderjylland. Formodentlig haver denne vores Nicolai Kirke her i Vilslev ligesom andre, der haver faaet samme Helgen til Patron, sit Navn af Nicolaus, Biskop i Lycien, som led Forfølgelse og Fængsel under den sidste hedenske Kejser Diocletian, men siden igen blev sat paa fri Fod af den første kristne Kejser, Konstantino Magno, og endelig efter sin Død kanoniseret af Pave Eugenio d. 4. Muligt at Overtroen i Pavedømmets Tid har choiseret ham frem for andre til Skytshelgen for Kirken og Sognet, efterdi han gemenlig holdes for at være Patronus Nautarum[1]) og altsaa efter deres Tanker kunde være nyttigst for dem, som boede ved Søkanten og vel til Dels i gamle Dage har næret sig af Søen. Saa meget er i det mindste vist, at man højlig her i Sognet havde en god Formur nødig for at hindre og tilbageholde Havets voldsomme Magt, som i Mangel af Sødige bortriver aarlig af vor Grund, kommer os altid nærmere og nærmere og ofte ved stærke Storm-

---

[1]) De søfarendes Beskytter.

vinde af Sydvest og deraf paakommende Vandflod formedelst Sognets nedrige Lage anretter stor Skade paa Mark og Eng. Man finder derfor her i Kirken ved Kordøren det Aarstal 1634 indhugget i Panelværket ungefær $2^1/_2$ Alen over Gulvet til en evig Amindelse af den i Historien bekendte store Vandflod, som skete samme Aar om Natten imellem d. 11. og 12. Okt., hvorved næsten hele Nordstrand gik under, hvilken samme Tid opsteg saa højt her i Kirken, som dog staar paa et af de højeste Steder midt i Byen, at Vandets Overflade naaede til det Sted, hvor bemeldte Aarstal findes indhugget, hvorfor ogsaa nogle Gaarde her i Byen af samme Flod bleve bortskyllede, som siden paa andre højere Steder igen ere blevne opbygte.

Vilslev Kirke er indentil af ordinær Skikkelse, har en Sakristi udi Taarnet ved den nørre Side af Koret, et Pulpitur tvært over Kirken, bygt anno 1599, i den vestre Ende, er beklædt med Panelværk paa Siderne af 4 til 5 Alens Højde; har en moderne Altertavle, som dertil er skænket i forrige Seculo fra Hunderup Kirke. Paa Alterklædet, som er af sort Fløjel, ligesom Messehagelen selv, med Guld og Sølv broderet, staar det Aarstal 1724 samt de Bogstaver: Hr. F. G. Fr. E. M. K. tilligemed de Gersdorfers Vaaben, som og tillige findes paa Kalken, efterdi salig Gehejmeraad og Generalløjtenant Friderich Gersdorf tillige med sin Frue Edel Margrethe Krag, som boede paa Kærgaard i Annekssognet Hunderup og var Patron til Kirken, har givet dette alt til Vilslev Kirke saa vel som Altertavlen selv, hvilken sidste forhen havde staaet i Hunderup Kirke, hvorfra den af Gaardens forrige Ejer, Hr Erik Krag, blev udtagen og omvekslet med en anden og nyere, forfærdiget i København.

I Koret findes Daaben paa den søndre Side henimod Alteret, af udhuggen Kampesten, hvorom er en gammel

Tradition, at den kan konservere Vandet bestandig uden al Forraadnelse; saa meget er i det mindste vist, som jeg ved af egen Erfaring, at Vandet temmelig længe derudi kan holde sig uden at lide kendelig Forandring paa Syn eller Smag, og har jeg i min Tid ikke villet lade det ankomme paa videre Forsøg for ej at vove for meget, men efter nogen Tids Forløb ladet det gamle Vand immer omveksle med frisk Vand. I Taarnet er kuns een Klokke, hvorpaa findes ingen Inskription uden Aarstallet alene, som viser, at den er støbt midt i 16. Seculo. I forrige Tider har tillige hængt en liden Klokke i Koret, som kan ses af det tilbageværende Træværk, som endnu sidder paa samme Sted, hvor Klokken har hængt, som rimeligt har været brugt til at ringe i Prædikestolen med, men nu ikke mere findes eller vides hvor samme er af bleven.

Hunderup Kirke i Annekssognet haver ikke, saa vidt man ved, noget særdeles Navn af en vis Helgen, ligesom Vilslev Kirke, ej heller haves nogen Efterretning om dens Alder. Skikkelsen er ordinær med Taarn paa den vestre Ende og en saa kaldet Lavkirke, hvor Koret er, ved den østre, hvilken sidste dog er usædvanlig lang og har i 16. Seculo faaet en Tilsætning af nogle Fag i Anledning af et kostbart Monument, som er posteret paa Gulvet foran og midt i Koret og indtager et temmeligt Rum. Samme ligner en Paradebænk eller Castrum doloris, som er 4 Alen lang, 3 Alen bred og 1½ Alen høj fra Gulvet af, hvis Overflade er af sort Marmor, Siderne af rødbrunt Marmor med de 4 Evangelister smukt udhugne af hvid Alabast, hvor ovenpaa ligger udi fuld Corpus ved Siden af hverandre Hr. Niels Lange og hans Frue Abel Skelsdatter udi hvid Alabast, Manden i fuld Harniskdragt efter sine Tiders Maade, Fruen i en Slags Nonnedragt med en Bog udi Haanden og en Hund under Fødderne, hvis Inskriptioner nedenfor skal anføres paa sit rette Sted.

Kirkens Ornamenter ere for Resten sædvanlige, i Henseende til Prædikestolen, som er af Bildthugger Arbejde, blaamalet med Forgylding, hvorpaa findes de Gersdorfers og Kragers Vaaben med Aarstal 1700, item Altertavlen, som er af samme Arbejde og Ælde, samt Altertøjet, som til daglig Brug bestaar af rødtblommet Fløjl og paa de store Højtider af sort Fløjl[1]), rigt med Sølv broderet, ligesom ogsaa Kalken og Disken, begge af Sølv, indentil forgyldte, saa vel her som i Vilslev Kirke, — altsammen skænket til begge Steder af Hr. Generalløjtnant Friderich v. Gersdorf i Begyndelsen af dette Seculo. Kirken haver for nærværende Tid ligesom Vilslev Kirke ikkun een Klokke, støbt i Hamborg af Dirich Borstelman Aar 1599.

Hvad Hunderup Kirke angaar, da er til en Begravelses Vedligeholdelse sammesteds i den vestre Ende af Kirken, hvor Taarnet er, ved en konfirmeret Donation af Hr. Gehejmeraad og Generalløjtnant Friderich v. Gersdorf henlagt noget Strøgods, Kærgaard tilhørende, udi Holsted Sogn, nemlig et Sted i Holsted By og 4 Steder i Nørre Lintrup By, og endskønt samme Donations Dokument og Konfirmationen derpaa, al Eftersøgning uagtet, ikke for nærværende Tid har været paa Gaarden at finde, saa giver Jordebogen dog Oplysning derom med følgende Ord: »Foranførte 5 Mænd i Holsted Sogn deres Landgilde og Frihedspenge, der i alt beløber sig til 12 Rigsdaler 6 Skilling, er henlagt til Begravelsen i Hunderup Kirkes Taarn dens Vedligeholdelse«. Døren for denne Begravelse er af udskaaret Arbejde i Eg, saa sirlig gjort, at adskillige Bildthuggere selv har admireret den. Udi samme Begravelse er indsat ovenpaa Jorden Hr. Friderich von Gersdorf, Generalløjtnant, Gehehejmeraad og Ridder,

---

[1]) Mange Steder brugtes i Kirkens »Tempora clausa«, Advent og Faste, Altertøj af sort Farve.

Herre til Kærgaard og Bramstrup i Fyn, født i Norge 1651 d. 11. Januarii [1]), død 1724 d. 6. Maji; hans Fader var Hr. Christopher Friderich von Gersdorf til Ober Sitz i Sachsen, som var Oberst og havde et Regiment i Norge. Moderen Dorothea Gedde. Hos ham ligger sammesteds begge hans afdøde Fruer: den 1ste Ide Sophie Juel, Friherreinde til Juelinge, født paa Valbygaard i Sælland, Hr. Jens Juels og Fru Vibeke Skeels Datter, som døde d. 17. Januarii 1685 i København. Den 2den Frue, Edel Margrethe Krag, Hr. Erik Krags Datter, hvorom videre siden skal meldes, født d. 13. April 1665, død her paa Kærgaard 1739 d. 17. Marts i hendes Alders 76 Aar. [2]) Ovenover bemeldte Begravelse er en Hvælving i Taarnet, hvorpaa, da det der liggende Sand og Grus i Begyndelsen af dette Seculo blev nedryddet, fandtes en gammel hel Benrad af et dødt Menneske neden under, som ingen vidste hvorledes didhen kunde være kommen. Da jeg nu ved Anledning af bemeldte Legato har beskrevet Begravelsen i Kirketaarnet og deres Lig, som der ere hensatte, maa jeg ved samme Lejlighed ogsaa melde noget om en anden muret aaben Begravelse under Jorden i samme Hunderup Kirke, tæt op imod Alteret, hvortil er Nedgang med Trappetrin ved Prædikestolen, og hvorudi allerførst er nedsat Hr. Oberstløjtnant Christopher Friderich v. Gersdorf, Herre til Kærgaard, født paa Bramstrup i Fyn 1699 d. 19. Novbr. af Faderen Hr. Gehejmeraad og Generalløjtnant Friderich v. Gersdorf og Moderen Fru Edel Margrethe Krag, død her paa Kærgaard d. 1. Maj 1748. I samme Begravelse ligger ogsaa højædle og velb. Fru Hedevig Eleonora Juel, Friherreinde til Juelinge, Hr. Baron Friderich Krag til Steensballe, kgl. Majts. Envojé ekstraord.

---

[1]) I Biogr. Leksikon angives hans Fødselsdag til d. 11. April.
[2]) I Biogr. Leksikon kaldes hun Else M. K., f. 1663, død 1735.

i Holland, hans afdøde Frue, født i Stockholm d. 22. Novbr. 1662, hvis Fader var Hr. Jens Juel, Friherre til Juelinge, Herre til Voergaard, Ridder af Elefanten, kgl. Majts. Gehejmeetats- og Kancelliraad og Assessor udi Højesteret. Moderen Fru Vibeke Skeels, Friherreinde til Juelinge, altsaa Søster til foromtalte Hr. Generalløjt. Fr. v. Gersdorfs første Frue, Ide Sophie Juel, ligesom hendes Mand Hr. Friderich Krag igen var Broder til samme Hr. Generalløjt.s sidste Frue Edel Margrethe Krag. Bemeldte Fru Hedevig Eleonora Juel døde i Barselseng til Haag i Nederlandene d. 24. Sept. 1685, efter at hun havde levet i 22 Aar, 9 Maaneder og 13 Dage og været i Ægteskab 1 Aar og 9 Maaneder; hun efterlod en Datter, navnlig Janne Vibeke Krag. NB. Bemeldte Fru Hedevig Eleonore Juels Navn finder jeg vel anført i de Juelers Slægtelinie, udgiven af Mag. Oluf Bang, men kaldes Helvig. Han siger tillige, at Faderen Hr. Jens Juel kom som Envojé ekstraord. til Sverrig 1674 d. 8. Marts, men da et authentique Bevis, som her findes ved Kærgaard, melder, at bemeldte hans Datter er født i Stockholm 1662, maa Hr. Jens Juel følgelig en Gang tilforn have været i Sverrig tillige med sin Frue. Iblandt adskillige Gaarde, som samme Bang anfører ham at have ejet, findes heller ikke Voergaard, som dog her udtrykkelig ommeldes.

Næst ved denne Kiste staar en anden med Læderbetræk og Messingbeslag, men uden Vaaben og Inskription, saa at der ikke vides noget tilforladeligt om den afdødes Person; imidlertid har salig Fru Gehejmeraadinde Edel Margr. Krag i hendes levende Live berettet, at det var en Adelsmand, som omkom i et Slag i Tyskland og havde været forlovet med hendes Moster. Dette er ellers derved mærkelig, at Kisten er aaben, og det døde Legeme ligger derudi ganske ufortæret som en ægyptisk Mumie

og har været nedlagt i en Slags Urter, som nu fast ser ud som Humle. [1])

Nok findes endnu den 3die Begravelse i Hunderup Kirke, som er over 200 Aar gammel og har i vore Tider været ganske ubekendt, indtil den Anno 1749 blev opdaget ved en Hændelse, da Kirkegulvet nedsank med eet dybt i Grunden op imod Koret, ved hvis Reparation man fandt en liden firkantet hvælvet Begravelse under Jorden, hvis Munding i den vestre Ende var alene tillukt med en Halvstensmur, som ved Tidens Længde havde ladet sig indtrykke af Jorden udenfor, hvor en Ligsten ligger over et Par Ægtefolk af Mulvad, en Gaard i Sognet, som sammesteds var begravet 1630, hvilket man ej alene kan læse paa Stenen, men fandt endogsaa Aarstallene af Bly i Grunden, som efter de Tiders Maade havde været fæstede paa deres nu forraadnede Ligkister, hvilke ved deres Sammenstyrtning gav Anledning til, at Indgangen til denne skjulte og hvælvede Begravelse ved øster Enden deraf indstyrtede, og Begravelsen selv derved blev funden, som er opført lige under det store Monument, som staar i Koret til Æreminde for Hr. Niels Lange og Frue, hvis Lig man havde ment at have ligget i Monumentet selv, der er at anse som tvende store sammenføjede Marmorkister; men ved Efterforskning i denne neden under anbragte Begravelse befandtes, at deres Ligkister der vare nedsatte, af hvilke sidste endnu fandtes nogle Levninger, stærkt harpikserede, tillige med 2de aflange og stærkt forgyldte Messingplader, hvorpaa læses samme Inskription som paa Monumentet selv.

Kirkerne i begge Sogne vides ikke at have haft noget

[1]) Man brugte ofte at nedlægge Ligene i Humle (og Hørfrø), se saaledes Troels Lund: Dagligt Liv i Norden XIV (Livsafslutning) S. 214.

besynderligt Fatum, undtagen hvad den store Vandflod betræffer, som Aaret 1634 opsteg i Vilslev Kirke til en mærkelig Højde, hvorom tilforn er meldt.

Af Inskriptioner findes ingen i Vilslev Kirke, siden Sognet alene bebos af Bønder, undtagen de Inskriptioner, som findes paa nogle Ligsten, saasom paa Ligstenen over Terkel Eskelsen og Hustru af Jedsted, som foran findes anført, item en anden ordinær Inskription paa en Ligsten midt paa Kirkegulvet over Thomas Christensen i Hillerup som har været Dele Foged og døde 1682, 80 Aar gammel. Nok findes paa Gulvet i Koret en liden firkantet gammel Ligsten, hvorpaa Inskriptionen er saa forslidt og ulæselig, at man ej kan komme efter mere end følgende defekte Ord derpaa: »Her sofver i Herren ærlig .... Bernt Termat, som er fød til Meppel i Nederlandene, og fik sit Bane Saar i Ribe og døde d. ... Aar 16 ...« Hvo denne Mand har været, og ved hvad Anledning han fik sit Banesaar i Ribe og derefter er kommen her til Sognet, hvor han er død og begravet, har jeg ikke kunnet udfinde. Paa Kirkegaarden findes foruden det besynderlige Gravtræ, som tilforn er ommeldt, over Hr. Christen Barckmans Broder, en gammel og ved Tidens Længde sønderbrudt Ligsten, paa hvis Fragmentis følgende Ord kan læses, som giver tilkende, at den afdøde har været en fremmed Person, som ved en særdeles Anledning maa være kommen fra Vendsyssel her til Sognet, hvor han er død, samt maa have været af mer end ordinære Vilkaar, siden man har ladet bekoste en saa anselig Sten over hans Grav, som er noget her saa usædvanligt, at der paa hele Kirkegaarden ikke findes mere end samme Ligsten alene. Inskriptionen lyder saaledes: »Herunder huiler udi Herren dend Karel Jens Mikelsen, som døde her i Jedsted d. 26. Julii 1656, hans alder var 36 aar og var dend Salige Karel fød udi Bislef, liggendes ved Alborrig«.

I Hunderup Kirke findes følgende Inskription paa det foranførte Marmormonument over Hr. Niels Lange og Frue, paa hvis søndre Side disse Ord staar indhugne: »Her ligger begrafven Ærlig og Velbyrdig Mand Herr Niels Lange til Kiærgaard, Ridder, som døde udi Herren d. 9. dag Junii 1565«.[1]) Paa den nordre Side: »Her ligger begrafven ærlig, velbyrdig och Gud frygtige Frue Abel Skiels Daatter til Kiergaard, Herr Niels Langes efterlefuerske, som sofvede i Herren d. . . . dag, anno . . .« Paa den østre Ende staar de Ord: »Siue uiuimus siue morimur Dni fuimus[2]), Rom. XIIII, A. V. F. T. a.° 1569«; paa den vestre Ende: »Semen mulieris conteret caput Serpentis[3]), Gen. III.«

Paa Alteret, som er beklædt med Træ, er paa den forreste Side indenfor Beklædningen indhugget et Vaaben, der har i Skjoldet 3 hvide og røde Roser, som er de Langers Vaaben, og oven over disse Bogstaver: P. L.[4]), ved den anden Side et Vaaben med 3 Egener i Skjoldet og et grønt Træ oven ud af Hjelmen, derhos de Bogstaver L. F.[5]) tillige med Aarstal 1638 d. 13. Okt. Samme Vaaben findes og paa de tvende Messinglysestager, som staar paa Alteret. Paa Herskabets Stol staar de Bogstaver E. K., som betyder Erik Krag, paa den ene, og paa den anden V. R., som er hans Frues Vibeke Rosenkrantzes Navn. Paa Degnestolen findes indskaaret og malet A° 150 . . d. 5. Decbr., kan altsaa passere for en liden Antikvitet i Kirken.

Begge Kirkerne har fra Reformationens Tid bestandig tilhørt Kronen, indtil Vilslev Kirke i Aaret 1687 af høj-

---

1) Ifølge Biogr. Leksikon døde Niels Lange d. 11. Juni.

2) Enten vi leve eller vi dø, ere vi Herrens.

3) Kvindens Sæd skal knuse Slangens Hoved.

4) Peder Lange.

5) Lisbeth Friis.

salig Kong Christian den 5te blev solgt og skødet til Mathias Worm, Kancelliraad, Assessor i Højesteret og Præsident i Ribe, for Kapital 916 Rd. 4 Mark 12 Sk., som en i Hænde havende Kopi af det kgl. Skøde udviser. Bemeldte Hr. Præsident Worm har efter kgl. Ordre i Aaret 1692 Dom. Exaudi udi Stiftamtmand v. Spechhan samt Provstens og Sognepræstens tillige med hele Menighedens Overværelse gjort en Indretning i Henseende til Stolestaderne, hvorefter enhver Gaard og Hus i Sognet er anvist sin visse Plads efter Numre og al Uorden derved hæmmet, som hidindtil ofte var passeret i Kirken formedelst Disputs om Rangen og en forargelig Blanding af Mandfolk og Kvindfolk udi de fleste Stole; samme Forretning er under 3. Sept. e. a. bleven konfirmeret, med udtrykkelig Befaling at forblive bestandig ved Kirken under Præstens Forvaring, hvor den ogsaa findes in originali til alle Vedkommendes Efterretning. Fra forberørte Hr. Præsident Worm er Vilslev Kirke siden bleven overdragen til Stedets Sognepræst, Hr. Hans Friis, og af ham igen derefter solgt og skødet til Hr. Generalløjtnant Friderich v. Gersdorf til Kærgaard i Annekssognet Hunderup, udi hvis Arvingers Hænder den derpaa er forbleven ved Kærgaard indtil denne Dag. Hunderup Kirke tilhører samme Ejere og er kommen i Familiens Hænder nogle Aar førend Vilslev Kirke, nemlig i Hr. Erik Krags Tid mod Slutningen af forrige Seculo.

Jus vocandi, som tilligemed Kirkerne er bortsolgt og skødet fra Kronen, tilhører for nærværende højædle og velb. Fru Margrethe v. Rosenørn, sal. Hr. Oberstl. Christopher Friderich v. Gersdorfs Enkefrue, en Datter af sal. Hr. Generalmajor Povl v. Rosenørn til Katholm og Mejlgaard.

Sognene udi sig selv angaaende,
da er Vilslev Sogn Hovedsognet, hvor Præsten bor.

Præstegaardens Hartkorn er 17 Td. 4 Skp. 1 Fd. 1 Alb. Stuehuset ved Gaarden er over 100 Aar gammelt i Henseende til sin udvortes Bygning og efter al Anseelse opbygt af ny kort før den saa kaldte store Fjendetid af Mag. Anders Laugesen, hvorfor man og finder det Aarstal 1656, som foran er meldt, indhugget over Døren ud til Haven. Det saakaldte Vesterhus i Gaarden, som er indrettet til Værelser, er i forrige Seculo forflyttet hertil fra Præstegaarden i Hunderup, som ved Kaldenes Annektering blev en Annekspræstegaard, besat med Bønderfolk, og altsaa ikke var dette Stykke Hus behøvende. Laden, som er en god, stærk og anselig Bygning af Egebindingsværk med Tavlmur paa søndre Side, er af ny opbygt af Hr. Christen Barckman, og Tømmeret dertil hugget i Mollerup Skov ved Broholm i Fyen, hvor hans Broder var Præst, og derfra over Landet ført her til Vilslev. Forresten vides Præstegaarden ikke at have haft noget mærkværdigt Fatum undtagen, hvad det saa kaldte søndre Hus betræffer, som i bemeldte Hr. Barckmans Tid ved en ekstraordinær Orkan blev omkastet og af ham igen opbygt, hvorom tilforn er erindret. I Hunderup Sogn er en liden Annekspræstegaard, hvoraf ej mere Afgift svares for Landgilde og Tiende end som 2 Td. 4 Skp. Rug og 2 Td. Byg foruden nogle Dages Arbejde.

Overalt i Byens lave Marker, endog i Markgrunden selv, findes ofte store Træer, mest af Eg og Hassel, ofte kun en halv eller hel Alen dybt i Grunden tillige med mange Hasselnødder, ja jeg har selv i et Stykke Kærjord, som ved Udskiftning faldt i Præstegaardens Lod og 1759 blev ved Grøfter indfennet, fundet en komplet Hjortetakke, ligesom den var falden af Dyret, liggende lidet over en halv Alen dybt i Jorden iblandt nogle Nødder,

som ved Opdagelsen var saa blød af den fugtige Grund som Talg, saa at man lettelig med en Kniv kunde skære hele Stykker deraf, men blev faa Timer efter, at den var kommen i Luften, saa haard som Ben, og af mig forvares som en Antikvitet og Bevis paa Vilslev Bys gamle Herlighed, om man saa skal kalde det, hvor Hjort og Hind i fordums Dage maa have haft deres Opholdssted, ligesom der ogsaa findes en Havrevang til Byen, som, den Dag i Dag er, fører Navn af Hindhøj, og et Sogn i Nærværelsen herved kaldes Hjortlund, — endskønt jeg i visse Maade anser Byens nærværende Tilstand for mere lyksalig, da alle disse forhenværende Skovgrunde og Vildnisser ere i vore Tider forvandlede til lutter Ager og Eng, allerhelst saa længe Beboerne ej endnu har Mangel paa fornødent Brændsel og ved at brænde Sten til Grundmur kan sætte sig ud af Nødvendighed til at bruge Tømmer til Bindingsværk, hvilken sidste Invention først for ungefær 50 Aar siden er indført her i Sognet af en Mand i Jedsted, navnlig Simon Knudsen Aarup, som levede indtil Slutningen af Aaret 1764, en Mand, som havde været vidt forrejst i Verden, havde i Forstand og Retsindighed faa sine Lige af samme Stand i hele Landet og ved sine økonomiske Anstalter og nyttige Indretninger ej alene gavnede den By, hvori han boede, skønt ikke uden stor Modstand og udstandne Fortrædeligheder, for nogle tusinde Rigsdaler, men tillige den hele Egn foruden sig selv, som af en fattig Mand ved sin første Ankomst her til Sognet blev ved sin store Flittighed samt sjældne Økonomi og Agerdyrkningsmaade som gemenlig afvigede fra andres sædvanlige Maner, en rig og velhavende Mand til Slutning, hvis Navn, endskønt han ikkun var en Bonde, vil i visse Maade her i Sognet blive udødeligt.[1])

[1]) Gamle Folk i Jedsted mindes endnu at have hørt tale om Simon

I Vilslev By har i forrige Seculo været Heste og Kvægmarked 2 Gange om Aaret, som siden er blevet afskaffet, ventelig fordi det var saa nær ved Toldskellet, og derimod forlagt til Ribe, men haver sammesteds ingen Søgning

Til en Ære for Jedsted By maa dette vides, at Hr. Terkel Jedsted[1]), fordum residerende Kapellan til St. Katharinæ Kirke i Ribe, har sit Navn og sin Oprindelse fra samme By; i lige Maade er en Bondemands Claus Hansens Søn: Hans Clausen sammesteds i vore Tider avanceret til Byfoged i Randers.[2])

Af Hillerup By har uden Tvivl Borgmesteren i Ribe, Morten Lassen Hillerup sit Navn, som var Fader til Hr. Hans Friis, Sognepræst her i Vilslev, men om han selv er født der i Byen, har jeg ej til visse kunnet udfinde. I lige Maade har Hr. Thomas Hilllerup sit Navn af samme By, hvor han tillige er født og opdragen, som for nærværende Tid er Sognepræst til Darum og Bramminge Sogne her i Herredet.

Herregaarde.

Af Herregaarde findes alene een i Annekssognet Hunderup ved Navn Kærgaard eller Riber-Kærgaard, som efter Egnens Beskaffenhed haver en ret smuk og behagelig Situation, efterdi den er omgiven med smaa Skove

---

Knudsen Aarup. Ham tilskrives saaledes Anlæget af en dog nu forsvunden Vandledning fra Jedsted Mølle ind til Byen. Det var Meningen, at den skulde være ført videre ud til Engene mod Vest; men Arbejdet blev aldrig helt fuldendt paa Grund af manglende Tilslutning hos Sognemændene.

1) Levede 1671—1743.

2) Hans Clausen var ikke Byfoged i Randers, men Byfoged i Mariager og Herredsfoged i Gerlev Herred 1741—43.

og Buske og har omkring sig trende smaa Lunde: Sønderlund, Nørrelund og Fruerlund[1]) kaldede, mest Ege- og Bøgeskov foruden Hassel, Birk, Rønne etc., som ellers er usædvanligt ved Vesterhavet og ikke findes ved nogen anden Gaard i Vesterjyllands Egn ved Havsiden, førend man kommer over 20 Mile norden for til Rydhauge og Kaas i Salling. Den har sit Navn efter al Anseelse af de mange Kær og Moser, som ligger ved Siden deraf. Hvad Tid denne Gaard først er bleven til en Herregaard, kan ej for vist debiteres, imidlertid kan ses af Hr. Niels Langes Epitaphio i Hunderup Kirke, at Gaarden i det mindste har været en Herresæde over i 200 Aar; ja, at den endnu er langt ældre og har været en Herresæde udi de gamle katolske Tider, kan sluttes af en Donationsakt, som findes hos Dr. Terpager i hans Rip. Cimbr. p. 164, hvorudi blandt andre Gaver for at holde Messe i Dronning Margrethes Kapel i Ribe er givet IX Marc de Curia in Kiærgarth, hvorved ikke lettelig kan forstaas nogen anden Gaard end denne, efterdi der vel findes adskillige Bøndergaarde hist og her af samme Navn, men ingen, som kan fortjene det Navn af Curia uden denne alene. Forunderligt nok er det ellers, hvor slige Donationer i Tidens Længde ere af blevne, thi jeg finder ligeledes, at en Borger i Ribe ved Navn Herbert Somær har i det 13. Seculo skænket en Del til Sjælemesse i Vilslev Mark, som nu henhører til Kærgaards Gods, som kan læses i Terpagers Rip. Cimbr. p. 166. Gavebrevet selv findes ellers p. 253. Saaledes finder jeg ogsaa noget andet Landeri i samme Vilslev By skænket til Catharinæ Kapel og Alter i Ribe p. 277, item at der til St. Barbara Kapel

---

[1]) Disse Lunde er nu næsten fuldstændig forsvundne. Navnet Fruerlund findes som »Frowlund«, et Par Huse paa Hunderup Mark, hvor gamle Folk endnu kan huske, at der har været Skov.

ibid. har været skænket nogle Gaarde og Godser i Vilslev af en ved Navn Anders Bundesen p. 274, hvorved er mærkeligt, at der sammesteds iblandt andet nævnes Vilslev Kyerbøling, et Sted, som nu ikke mere er til, eller vides engang af de nu levende at have været, men da jeg finder et Fold Agre til Nordvest fra Byen, som i vore Tider kaldes Kiærblend eller Kierbling, slutter jeg med god Grund, at der sammesteds i gamle Dage maa have været [et] Byggested, som har haft det Navn Vilslev Kiærbøling, fordi det ligger ved Siden af en Kær, der i Tidens Længde er afbrudt og forflyttet til Vilslev By, men Marken har endnu deraf beholdt sit gamle Navn, skøndt med nogen liden Forandring. Saaledes findes og et andet Fold Agre østen for, Birkbling kaldet, hvilket Navns Oprindelse jeg ej tilforn har kunnet udgrunde, men slutter mig nu til af lige Grund, at det skal være det samme som Birkbøling, følgelig har i gamle Dage været bebygget ligesom Kiærbølling og faaet sit Fornavn af de Birkebusker, som ligger norden for, ligesom Kiærbølling af den ved Siden liggende Kær. Men af alle disse Donationer her i Vilslev, som jeg ved denne Lejlighed har villet samle paa eet Sted for Antikvitetens Skyld, er ikke mindste Levning tilbage eller mindste Spor, hvoraf man kan slutte, hvortil de siden Pavedømmets Udryddelse ere blevne anvendte, et Bevis paa, hvor underligt og uordentligt det er tilgaaet med deslige Legata i og efter Reformationen, da enhver har revet til sig deraf, lige som de vare stærke til; og utallige Legata, som alle til gudelig Brug burde have været anvendte, ere ganske gangne til Grunde uden at vides engang det allermindste, hvorledes dermed er tilgaaet.

De ældste Ejere af Kærgaard, som jeg har kunnet udfinde, har været de Langer, hvis Familie i 16. og Halvdelen af 17. Seculo har besiddet Gaarden; thi man læser paa foranførte Monument i Hunderup Kirke, at Hr. Niels

Lange har været Ejer af Kærgaard indtil 1565 og siden hans Enkefrue i nogle Aar efter hans Død. Samme Niels Lange finder jeg andensteds at have været Embedsmand tillige paa Riberhus Slot i de 6 sidste Aar af hans Levetid, item at han har haft adskillige Brødre og Anforvandte saasom en Broder Gunde Lange til Tornumgaard[1]), Eques Auratus, Decanus et Præpositus i Vendsyssel[2]) 1547, hvilket kan sluttes blandt andet af et Gavebrev til Frue Kirke i København, anført af Terpager p. 604.[3]) Man finder ellers adskillige Mænd af samme Navn og Familie, som dels har levet i bemeldte Hr. Niels Langes Tid, dels for eller efter, men hvor nær de have været ham beslægtede, kan ej bestemmes, saasom en Thomas Lange eller som det da skreves Langh; item en Mag. Johannes Langh[4]), hvilke begge har levet i det 15. Seculo og anføres iblandt Fratres Gildæ seu convivii Sacerdotum Ripens. anno 1471[5]), og at den første af disse 2de i det mindste har været en Adelsmand af de Langers Slægt om ikke begge, kan ses af den Titel, som gives ham i et Dokument dateret 1502, anført af Dr. Terpager i ofte berørte Skrift p. 266, hvor han kaldes velbyrdig og regelbunden Mand, og ingen kunde med større Føje kaldes regelbunden paa samme Tider end som han, efterdi han ej alene gik ind omsider som virkelig Munk i Vodder[6]) Kloster, som kan læses p. 252 ibid., men skænkede endogsaa store Gaver ad pios usus, som kan ses p. 231, og derfor blev i lang Tid efter hans Død holden Sjælemesse for ham i Ribe samt tillige for en anden af samme Fa-

---

1) Han var ikke Broder men Farbroder til Niels Lange.

2) Mon ikke Vardsyssel?

3) Noget saadant Brev findes ikke paa det anførte Sted.

4) Han tilhørte næppe den adelige Slægt Lange.

5) Listen findes hos Terpager S. 445.

6) Vor.

milie ved Navn Olavus[1]) Lange, Armiger de Skostrup, og hans Hustru Metta. Da jeg nu finder, at forbemeldte Niels Lange henimod 30 Aar efter Reformationens Indførelse har haft en Proces med Kapitlet i Ribe om de Gaver, som til forbemeldte Sjælemesse saaledes vare givne til St. Mortens Alter og Kapitlet i Ribe, hvilken Proces var indstævnet til Herredag i Kolding og blev siden i Mindelighed forligt anno 1560, saa kan deraf intet andet sluttes, end at bemeldte Thomas og Olaus Lange maa have været af hans egen Familie[2]), hvis Legata til Sjælemesser han ligesom andre i hine Tider efter Religionens Forandring har villet reklamere som nærmeste Arving.

Jeg finder desforuden, at der i bemeldte Niels Langes Tid har været en Christianus Lange[3]), Canonicus ved Kapitlet i Ribe samt Kancelliskriver anno 1569, og efter hans Tid en Henrik Lange[4]) de Oldager et Dejberglund, Canonicus i Aaret 1608.

Forbemeldte Hr. Niels Lange var tillige Rigets Raad og en meriteret Mand af Kongen og Landet, som blandt andet kan ses af en Benaadning, som blev given ham af Kong Frederik 2. paa Birkerettighed til Kærgaard af saadan Indhold, at alt hvad Gods, som Kærgaards Ejere enten haver eller faar i Vilslev Sogn og By samt Hunderup og Darum Sogne, skal henhøre under samme Birk, Hunderup Birk kaldet, til evig Tid som en Belønning for den Troskab og Tjeneste, han Kongen og Riget havde bevist, efter som Ordene udtrykkelig lyder i den kgl. udgivne Diploma, dateret Københavns Slot d. 9. Juli anno 1559.

---

[1]) ɔ: Ulf Lange, Broder til forannævnte Thomas L.

[2]) Deres Fader Oluf L. var Broder til Niels Langes Oldefader Gunde Nielsen.

[3]) Niels Langes uægte Søn Christen L. til Bramming, † 1604.

[4]) Søn af ovennævnte Chr. L.

Efter ofte bemeldte Hr. Niels Lange, som døde 1565, og hans Frue, Abel Skels, som efter et Manuskript befindes at have levet 20 Aar længere og endelig at være død 1585, har den nærmeste Ejer af Kærgaard, saa vidt man kan slutte, været Hans Lange[1]), hvis Navn jeg har fundet paa en Stolpe i Kornkammeret i Kærgaards store Lade tillige med hans Frues Navn, Johanne Schram, samt Aarstal J. H. S. 15—90 samt begges Vaabener net indhugne, ligesom jeg og har forefundet samme paa et gammelt Skab hos en Bonde paa Godset i Sejlstrup By der i Sognet, hvis Forfædre maa have købt dette Skab som et nu gammeldags Møbel ved en Auktion der paa Gaarden. Jeg finder ellers, at der og i samme Tid har været en Tycho Lange, som var Canonicus, og lod sig skrive Tycho Lange de Kiergaard[2]), men hvad enten dette Tillæg til hans Navn skal betyde saa meget, at han alene er født paa Kærgaard eller og at han selv tillige paa nogen Tid har været Herre til Kærgaard, har jeg ikke kunnet udfinde.

Efter bemeldte Hans Lange vides altsaa ingen nærmere Ejer af Gaarden med Vished end som Peder Lange, der og tillige var den sidste, som ejede Gaarden af de Langers Familie.[3]) Samme Peder Lange har i det mindste været Ejer af Kærgaard fra 1615, som kan ses af et originalt Tingsvidne, som han samme Tid har ladet føre ved Hunderup Birk angaaende Bolsfolkenes Græsning i Vilslev By, og har ej alene haft Gaarden i Besiddelse indtil 1638, som kan ses af den foromtalte Inskription paa Alteret og Lysestagerne i Hunderup Kirke, men har

---

[1]) En Brodersøn af Niels L.

[2]) Tyge L. til Kærgaard, † 1614, var en Søn af Hans L.

[3]) Peder L., † 1661, var ligeledes en Søn af Hans L. Hans Søn Jørgen L. solgte Gaarden 1662.

endogsaa ventelig besiddet den indtil efter 1652, efterdi han samme Aar findes af Dr. Terpager anført som den sidste Archidiacanus og Cantor i Ribe p. 151 og 157, hvilken Anmærkning har sin Rigtighed saa vidt Archidiaconatet betræffer, som efter hans Død ikke mere faldt i nogen verdslig Adelsmands Hænder, men ej hvad Kantoratet angik, som efter hans Død blev skænket til den efterfølgende Ejers af Kærgaard Hr. Erik Krags Søn, Friderich Krag, som beholdt samme Præbende indtil hans Død og var altsaa egentlig den allersidste Canonicus af Adelstanden i Danmark, efter hvis Afgang bemeldte Kantorat til anden Brug blev henlagt, og da jeg haver et originalt Brev i Hænderne, skrevet i Aaret 1663, fra Hr. Biskop Kragelund i Ribe til Hr. Erik Krag, som da baade var Ejer af Kærgaard og tillige opholdt sig som Oversekretær i København, hvorudi han efter bemeldte Oversekretærs eget til ham gjorte Forslag gør i en indlagt Memorial Ansøgning om at faa Refusion af Peder Langes efterladte Kannikedom for de 4 Kirker udi hans Prælatur, som hans Eksc. Feltherren hos kgl. Majt. sig havde tilforhandlet, saasom Møgeltønder etc. — saa synes heraf at kunne sluttes ej alene at Peder Langes Død ikke længe tilforn maa have tildraget sig, men endog at bemeldte Hr. Erik Krag ved saadan Lejlighed har søgt at tjene baade Biskoppen og sig selv og saaledes med kgl. allern. Bevilling delt disse gejstlige Beneficier imellem sig, at Biskoppen fik Arkidiaconatet efter bemelte Peder Lange for sig og sine Successorer i Embedet som et beneficium perpetuum, men hans egen Søn Hr. Friderich Krag erholdt Kantoratet alene paa Livstid.

Hvor mange Børn bemeldte Peder Lange har haft vides ikke; saa meget kan jeg i det mindste debitere med Vished, at han har haft en Søn ved Navn Jørgen Lange, som efter hans Død har opholdt sig paa Bramminge, en

Herregaard udi Nærværelsen, som tilhørte den samme Hr. Erik Krag, som efter hans Faders Peder Langes Afgang kom tillige i Besiddelse af Kærgaard, hvilket kan ses af et Bevis, som forefindes blandt Præstegaardens Papirer, udgivet under bemeldte Jørgen Langes egen Haand, angaaende Præstens Rettighed til 2 Tdr. Rug af Kærgaard udi Hunderup Sogn, som altid blev givet af Gaardens Avling i hans afgangne Faders Tid, men nu ikke mere svares, af hvad Aarsag vides ikke, dateret Bramminge d. 3. April 1662.

I forrige Tider har gaaet en Tværvej igennem Vilslev Bys Mark fra Kærgaard til Gredstedbro, som af bemeldte Peder Lange maa først have været anlagt, efterdi den endnu i vore Tider kaldes Peder Langes Vej, men nu nylig igen er aflagt.

Efter Peder Lange kom Kærgaard omsider fra de Langers Familie i Hr. Erik Krags Hænder, hvis Descendenter har siden besiddet Gaarden indtil denne Dag.

Spørges der, hvorfor den første Familie ikke længere blev i Possession af Gaarden, da dog den sidste Ejer Peder Lange virkelig efterlod sig i det mindste een Søn, som jeg nylig har vist, da har Hovedaarsagen efter al Anseelse været denne, at Peder Lange maa være kommen i Dekadence, og Gaarden derfor nødvendig har maattet sælges til Gældens Afbetaling, hvortil den ej engang maa have været tilstrækkelig, efterdi jeg finder iblandt Gaardens Dokumenter et originalt Brev, skrevet af Hr. Biskop Kragelund i Ribe i Aaret 1663 til Hr. Erik Krag, da Ejer af Kærgaard foruden Bramminge og Endrupholm, men som Oversekretær opholdende sig i København, hvorudi han beklager sig over den Skade, som Riber Skole maatte tage hos bemeldte Peder Langes Arvinger for en Kapital, hvilken i Biskop Johan Burchardsens Tid først var bleven udsat hos hans Broder, velbyrdige Gunde

Lange og siden krediteret Peder Lange selv, som tog hans Broders Gæld og disse Penge til sig.

Man finder her ved Gaarden ingen Efterretning om, hvad Aar bemeldte Hr. Erik Krag egentlig fik samme i Eje, men af adskillige Dokumenter kan sluttes, at det maa være sket imellem 1652 og 1662.[1]) Han havde 3 Sønner, nemlig Frederik Krag, Statholder i Norge og Herre til Stensballegaard ved Horsens i Jylland, den sidste Canonicus af Adelstanden i Danmark, som foran er meldt. Var[2]) trende Gange gift, nemlig første Gang med Hr. Baron Jens Juels Datter, hvis Lig staar bisat i en af Hunderup Kirkes Begravelser, anden Gang med Griffenfeldts Datter, som efter sin Faders Fald og hans Midlers Konfiskation blev af Kong Christian 5. skænket hendes Dukkeskab (!), hvis Værdi blev skatteret for 40,000 Rd.; sidste Gang med en Frøken Krag, som overlevede ham og døde for nogle Aar siden paa Stensballegaard. Hr. Erik Krags anden Søn var Palle Krag, Gehejmeraad og Generalløjtnant og Stiftamtmand i Viborg Stift, Herre til Katholm, gift med en Enke, Baronesse Høeg[3]), var af et fyrigt og temmelig kolerisk Naturel, som gik saa vidt, at han en Gang forgreb sig paa Højesteret imod sin Modstander Hr. Junker Lassen til Nørholm og gav ham en Ørefigen, hvorover han paa nogen Tid maatte gøre sig usynlig, men blev siden dog igen benaadet af Kongen, som lide ham gerne for hans muntre Væsens og brave Families Skyld og gav ham derfor alene, som man fortæller, saadan Reproche: »Palle! Palle! var det ikke, som det var, og Du ikke havde saadan Fader, som Du har, skulde det have kostet dig dit Hoved.« Den tredje Søn var Byrre Krag, Schoutbynacht, som døde paa sin Uden-

[1]) Erik Krag købte Gaarden 1662.
[2]) Det er Frederik Krag, der tales om.
[3]) Hille Trolle, Enke efter Baron Iver Jul Høg.

landsrejse med Prins Jørgen af Danmark. Foruden disse 3 Sønner havde Hr. Erik Krag en Datter, navnlig Edel Margrethe, født d. 13. April 1665, som uden Tvivl var eneste Barn af dette Køn og af Forældrene i deres levende Live bestemt til Ejer af Kærgaard efter deres Død, efterdi jeg finder, at Kongetienden i Hunderup Sogn, hvor Gaarden ligger, blev paa kgl. Majts. Vegne fæstet hende af Hr. Greve Schak paa Livstid i Aaret 1676, da hun endnu var ugift og ikke uden 11 Aar gammel. Dette skete ogsaa, da hun nogle Aar derefter kom i Ægteskab med Hr. Gehejmeraad og Generalløjtnant Friderich v. Gersdorf af den sachsiske Linie, født i Norge d. 11. Jan. 1651[1]), hvis Fader, Christopher Friderich Gersdorf til Ober Sitz i Sachsen, var den første af samme Familie, som kom her ind i Danmark og havde et Regiment i Norge; hans Moder var Dorete Gedde. Samme Hr. Generalløjtnant Friderich v. Gersdorf, som ejede Kærgaard til sin Død foruden adskillige andre Gaarde, saasom Bramstrup og Lindvedgaard i Fyn og Urup i Jylland, avancerede fra gemen af først i dansk siden i hollandsk og spansk og endelig i dansk Tjeneste igen til den høje Æres Charge, hvorudi han døde, gjorde god Tjeneste saavel i den nederlandske Krig som i Ungarn, hvor han kommanderede et anseligt Kor af Tropper og blandt andre tapre Gerninger indtog med Værget i Haanden en befæstet Stad, Neustadt i Palatinatet Ugogh ved Grænserne af Siebenbürgen, en Stad, som endnu i vore Tider er berømt af sine skønne Guld- og Sølv-Bjergværker. Han brugte gemenlig dette Mundheld til sine Sønner og andre Officerer, som gjorde Felttog med ham, naar Attaquen skulde gaa an: »Hatten ned i Øjnene og lige til«. At han var en brav Krigshelt kan tillige sluttes af den store

---

[1]) Se S. 57.

Affektion, som den kejserlige kommanderende General Prins Eugenius havde for ham og de mange Breve, som han bestandig vekslede med ham i Krigens Tid, hvoraf endnu findes en Del her ved Gaarden. Han førte en stor og prægtig Stat fremfor de fleste andre kommanderende Generaler i hans Tid, som kan ses af hans endnu paa Kærgaard befindtlige kostbare Ekvipage.[1]) Hans Frue, som altid fulgte med ham i alle hans udenlandske Felttog, var lige saa stor en Hofdame, som han selv var Soldat, hvorover man endog ved Gaarden finder adskillige Breve, som kongelige og fyrstelige Personer af hendes Køn saa vel i som uden Landet har vekslet med hende. Kong Christian V. selv havde en besynderlig Estime for hende og kaldte hende Jomfru Edel al sin Tid, uagtet at hun længe havde været gift og faaet mange Børn.

Bemeldte Hr. Generalløjt. Friderich v. Gersdorf har i Slutningen af forrige Seculo ladet hele Borggaarden paa Kærgaard, som var forfalden, nedbryde og fra Grunden af paa ny opbygge med stor Bekostning. Samme Bygning er og saa anselig og smuk, som paa faa andre Steder skal findes her i Landet, opført af Grundmur i 3 Fløje, hvoraf den mellemste er 2 Etager høj, foruden gevælbte Kældere.[2]) Ved samme Gaards Bygning, som er forsynet

---

[1]) Mindet om Frederik Gersdorf lever endnu i disse Egne. Der fortælles, at af det danske Hjælpekorps, han førte i Udlandet, havde han kun 10 Mand i Behold, da han vendte tilbage. Da han med dem drog ind gennem Sønderport i Ribe, udbrød en Mand blandt de forsamlede Tilskuere: »Der kommer den jydske Slagter!« Gersdorf sprang af Hesten, trak sin Sabel og gennemborede den, der havde udtalt de fornærmelige Ord, idet han sagde: »Har jeg været Slagter for alle de andre, kan jeg ogsaa være det for dig!«

[2]) Den øverste Etage paa denne mellemste Fløj blev nedrevet i første Halvdel af 19. Aarh. Det foregik paa den Maade, at man huggede Fuger i det stærke Murværk og derpaa væltede det i

med Grave og tvende Vindebroer, blev med særdeles kongl. Bevilling brugt en stor Kommando Soldater, hvilke udi Kongens egen Sold gjorde derved Tjeneste som Arbejdsfolk og Handtlangere, under Kommando af Løjtnant v. Øtken. Øverst i Frontespicen af det mellemste store Hus findes de Bogstaver F. v. G. E. M. K. med Aarstal 1695. Det er ellers troligt, at Gaarden ikke altid har været paa dette Sted, hvor den nu staar, da der omtrent 400 Skridt fra Gaarden hen imod Sønden er et Sted, som endnu, den Dag i Dag er, kaldes »gamle Kærgaard« og viser ved temmelig tydelige Tegn, at der i gamle Dage har staaet en Bygning med Grave om.

Ofte bemeldte Generalløjt. Gersdorf, har førend han kom til Kærgaard, været tilforn en Gang gift med Ide Sophie Juel, som døde 1685 og ligger, som foran er meldt, begraven hos ham tillige med hans sidste Frue. Med den første Frue avlede han ingen Børn; med hans sidste Frue Edel Margrethe Krag 3 Døtre og 2 Sønner. Af Døtrene blev den ældste gift med Hr. Generalmajor Løvenhjelm Brockenhus i Fyen, den næstældste med en Baron Gyldencrone og efter hans Død anden Gang med Hr. Stiftamtmand Pentz, en Fader til Hr. Konferentsraad Pentz paa Fjellebro i Fyen; den yngste med Hr. Konferentsraad v. Gersdorf af den meklenborgske Linie til Vosnæsgaard og Isgaard etc., Amtmand over Kalø Amt, hvormed han avlede en Søn, som tillige blev Konferentsraad og Amtmand efter ham i samme Amt, hvor han for faa Aar siden ved Døden er afgangen, efter at han havde

---

store Stykker ned i Voldgraven, hvor man endnu kan finde Levninger deraf. Gaarden har i de sidste 30 Aar været benyttet som Fattiggaard og gør nu et skummelt og ramponeret Indtryk. Den nordlige Fløj bruges til Stald og Lade og Hvælvingerne under den er opfyldt med Jord. Under de to andre Fløje er Hvælvingerne derimod i Behold.

været i Ægteskab med Hr. General v. Rosenørns yngste Datter, en Søster til den her endnu paa Kærgaard værende Enkefrue Margrethe v. Gersdorf født Rosenørn, og efterladt sig 2 Sønner, hvoraf den ældste er Ritmester ved det slesvigske Kyrasserregiment og Herre til Isgaard paa Mols, den yngste Ritmester ved Husarerne og Herre til Vosnæsgaard, samt en Datter, Anna Margrethe Gersdorf, som i sin Barndom efter Forældrenes Død kom her til Kærgaard for at opdrages af hendes Fru Tante, indtil hun i Aaret 1764 kom i Ægteskab med Hr. Major v. Leth ved Husarerne, som ligger i Kvarter i Ribe, hvor hun d. 29. Aug. h. a. pludselig døde af Børnekopperne i hendes blomstrende Alders 18. Aar til stor Sorg for hendes ganske Familie, og blev d. 2. Sept. derpaa bisat i Hunderup Kirkes Begravelse, øverst i Koret.

Af Hr. General Gersdorfs tvende Sønner var den ældste, Christian v. Gersdorf, Herre til Kærsgaard i Fyn og Oberstløjt. udi kongl. dansk Tjeneste, gift 2 Gange, først med en Komtesse Holck, med hvilken han blev Ejer af bemeldte Gaard, som blev gjort til et Stamgods, og avlede en Søn, som døde forved Faderen i sin Ungdom; item en Datter, som blev gift med Hr. Oberst v. Trolle ved det delmenhorsiske Regiment og er i lige Maade for nogle Aar siden ved Døden afgangen. Anden Gang kom bemeldte Hr. Oberstløjt. Gersdorf i Ægteskab med Frøken Pallene Urne, hvormed han avlede en Datter, som endnu lever, gift med Hr. Oberstløjt. v. Rosenvinge til Frøstrup og Viumgaard i Jylland efter bemeldte Hr. Oberstløjt. Gersdorfs Død, som skete i Aaret 1759, og er bemeldte hans Enkefrue bleven Priorinde udi Roskilde Frøkenkloster, hvor hun endnu befinder sig ved Live.

Den yngste af Hr. Generalløjt. v. Gersdorfs Sønner var Hr. Christopher Friderich v. Gersdorf, Oberstløjt. ved Kavalleriet, født paa Bramstrup i Fyn anno 1699 d. 19.

Novbr., som nogle Aar efter Faderens Død blev Herre til Kærgaard i hans Fru Moders levende Live, som i sin Alderdom overdrog Gaarden til ham og opholdt sig sammesteds hos ham indtil hendes Død d. 17. Marts 1739 efter at have bragt sin Alder til 76 Aar.[1]) Han kom i Ægteskab anno 1734 med Frøken Margrethe v. Rosenørn, en værdig Datter af salig Hr. Generalmajor Povl v. Rosenørn til Katholm og Mejlgaard og eneste nu levende Søster til Hr. Peder v. Rosenørn til Katholm, Kammerherre og Stiftsbefalingsmand i Aarhus Stift, — som efter hans Død har endnu Gaarden i Besiddelse og gubernerer samme lige saa viselig og berømmelig, som hendes afdøde Mands Mormoder, Fru Vibeke Rosenkrantz i forrige Seculo forvaltede samme til desavantage.[2]) I samme Ægteskab, som varede i 14 Aar, avlede de 12 Børn, 5 Sønner og 7 Døtre. Af Sønnerne, som alle med stor Flid ere opdragne og oplærte i Studeringer og alle smukke Videnskaber, er den ældste Friderich v. Gersdorf, født i Odense anno 1736, efter at have været Page hos Fyrstinden af Ost Friisland i 7 Aar, for nærværende Tid Secondløjtnant ved det holstenske Kyrasserregiment. Den anden, Povl v. Gersdorf, født 1737 d. 15. Sept., efter at have studeret i 4 Aar paa Sorø ridderlige Akademi og der at have sustineret med Berømmelse Eksamina i alle smukke Videnskaber, for nærværende Tid Premierløjtnant ved det oldenborgske Kavalleriregiment. Den 3. Christian Christopher v. Gersdorf, født 1741 d. 3. April, er Premierløjtnant ved det slesvigske Kavalleriregiment. Den 4. Johan Peter v. Gersdorf, født 1740 d. 20. Jan., var i 10 Aar paa Kadetakademiet i København og døde som Løjtnant i Glükstad. Den 5. og sidste, Hans v. Gersdorf, født 1747 d. 14. April, døde nogle Uger derefter i Maj

[1]) Se S. 57.
[2]) Vibeke R. var gift med Erik Krag, der købte Kærgaard 1662.

Maaned samme Aar. Af Døtrene, paa hvis Edukation ikke mere er bleven sparet nogen Umage og Omkostning end som paa Sønnernes, er den ældste Frøken Edel Margrethe v. Gersdorf født 1734, i Aaret 1755 d. 30. Maj gift med Hr. Hofjunker Holger v. Sehested til Jungetgaard i Salling. Den næstældste Frøken Mette v. Gersdorf, født 1735, gift i Aaret 1756 d. 27. Aug. med Hr. Justitsraad Morten de Teilman til Ristrup og døde Aaret efter i sin første Barselseng efterladende sig en Datter, navnlig Margrethe Mette, som opdrages hos sin Grandmama her paa Kærgaard. De 4 yngste Frøkener, Anna Antoinette, født 1738 d. 10. Decbr.; Sophia Amalia, født 1743 i April Maaned og fra sin Barndom af opdragen paa Mejlgaard hos hendes Onkels, afgangne Hr. Major v. Rosenørns Frue, som siden er kommen i Ægteskab med Hr. Kammerherre og Generalmajor v. Osten, i hvis Hus hun endnu befinder sig som deres eget Barn; Margrethe, født 1744 d. 8. Marts; Pallene, født 1745 d. 23. Juli, ere alle endnu ugifte. Den 7. og sidste Frøken, Friderica Christiana, død i sin Barndom, blev født d. 14. Juli 1748 nogle Maaneder efter Faderens Død, hvilken sidste omvekslede Tiden med Evigheden d. 1. Maj 1748.

Hans 3 efterlevende Hr. Sønner ere nu de eneste tilbageværende Gersdorfer her i Danmark af de sachsiske Gersdorfers Linie, og er det mærkeligt, at omendskønt der haves en rigtig og udførlig Stamtavle over Familien fra den Tid af den første Gersdorf kom her ind i Danmark, ere dog Descendenterne i Tidens Længde blevne saa ubekendte for hverandre i Danmark og Sachsen, at man i dette Seculo lige saa lidet her i Landet har vidst eller kunnet bringe i Erfaring, om og hvor mange der af samme Branche var endnu tilovers i Sachsen, som man i Sachsen selv har vidst noget tilforladeligt om Familiens Tilstand i Danmark, indtil det endelig for et Par

Aar siden kom saa vidt, at en Greve Nicolaus Willebaldus v. Gersdorf, første Kabinetsminister ved det kursachsiske Hof, gjorde sig al Umage for ved den danske Envojé i Dresden at indhente en nøje Kundskab om sin Familie her i Landet, da det omsider efter nogen Brevveksling og Stamtavlernes Eftersyn og Konfrontation blev befundet, at disse Gersdorfer her paa Kærgaard vare de eneste her i Landet af bemeldte Grev Gersdorfs Slægtlinie, hvis Farfader var kødelig Broder til foranførte Oberst Christopher Friderich Gersdorf, den første af samme Navn og Familie, som i forrige Seculo kom ind i Danmark, begge Sønner af Stamfaderen, Hr. Nikel Gersdorf, kejserl. Raad og Gegenhandler, som det da kaldtes, i Ober Lausitz. Altsaa var bemeldte Hr. Greve og Kabinetsminister, Nicolaus Willebaldus v. Gersdorf, hans egen Fader, beslægtet til samme Hr. Oberst Gersdorfs Søn, Generalløjt. Friderich v. Gersdorf, som boede og døde her paa Kærgaard, udi andet Led, han selv beslægtet til bemeldte Hr. Generalløjt. Friderich v. Gersdorf hans Søn og efterfølgende Ejer af Kærgaard Hr. Oberstløjt. Christopher Frid. v. Gersdorf i tredie Led, og følgelig hans egne Børn beslægtede til samme afdøde Hr. Oberstløjt. Christopher Frid. v. Gersdorfs Børn her paa Kærgaard udi fjerde Led. Ofte bemeldte Greve v. Gersdorf, en Herre til store Godser i Sachsen og Lausitz, døde i afvigte Aar 1765 og har alene 2 Sønner, hvoraf den ældste af første Ægteskab er i Faderens levende Live til hans store Sorg overgangen til den romerske Kirke og derover i Kraft af Familiens Statuta bleven deshereditéret; den yngste, som er avlet i hans andet Ægteskab, er endnu et Barn, og saafremt han skulde dø uden Livsarvinger, forfalder Godserne for største Delen til disse Gersdorfer her paa Kærgaard som de nærmeste Arvinger paa mandlig Side.

Antikviteter.

Af Antikviteter findes intet besynderligt her i Sognene ligesom og ingen Inskriptioner paa Sten i Marken eller betydelige Høje af nogen Mærkværdighed undtagen et eneste Bjerg her i Vilslev Sogn, som ligger i Nærværelsen ved Engene og Havet, Herredsbjerg kaldet, uden Tvivl fordi at dette Bjerg har i gamle Dage været et Varselsbjerg for Gørding Herred paa dets søndre Side udi fjendtlige Tider, hvorfra er givet Tegn i paakommende farlige Omstændigheder ved Ild og Blus, som i forrige Tider kaldtes Bavn, hvorfor ogsaa det Fald Agre, som gaar over den høje Banke sammesteds, endnu den Dag i Dag er, kaldes Bavnagrene. Saaledes findes og i Gørding Sogn, et Sogn midt i Herredet, hvoraf samme har sit Navn, en stor Gaard, bygt paa en høj Banke, Varberg kaldet, hvor der tillige i gamle Dage blev gjort Bavneild ved fjendtlige Invasioner for derved at give Varsel til de omliggende Egne, hvoraf og Gaarden selv derfor efter Oprindelighed har sit Navn.

Vil man reflektere noget paa Traditioner, da er det en gammel Sandsagn, at der i fordum Tider skal have staaet en Herregaard paa bemeldte Herredsbjerg, hvorfra en Vej skal have været anlagt over en stor Mose, Darum Mose kaldet, til Kærgaard, som ligger en Fjerdingvej derfra i Nordøst, og paa samme Vej skal tvende Jomfruer være blevne ihjelslagne, men ved hvad Anledning vides ikke. Endnu findes i samme Mose en gammel Vej, som man blandt andre betjener sig af for at føre Tørv af Mosen, Kostivej kaldet, et Navn, hvortil jeg ej har kunnet udfinde anden Oprindelse, end at det ventelig skal være det samme som Kors-Sti-Vej, efterdi samme overskæres med en Tværvej, ved hvilke Korsveje megen Overtro, som bekendt er, gik i Svang i gamle Dage, ligesom og adskilligt fabuleres om denne. Ligeledes har

man ogsaa her en gammel Tradition om en Spaadom, som jeg ved samme Lejlighed saa meget mindre kan efterlade at anføre, som den synes at flattere Vilslev med en stor tilkommende Lykke og Velstand, men ominerer derimod ikke Riber By meget godt: at Ribe nemlig skulde blive til en Landsby og Vilslev til en Købstad. Om samme Spaadom nogensinde skal opfyldes, vil Tiden lære, i det mindste tegner det sig ikke til at ske i vore Dage.

Næringsveje.

Vilslev Sogns bedste Næring er Hø- og Kornavling samt Opdræt af Kreaturer, efterdi her gives god Græsning og Forraad i frugtbare Aaringer af Marskhø til at forsyne ej alene sig selv, men endogsaa andre angrænsende Beboere med, saa vel paa Øerne Sønderho og Fanø vesten for som Hedeboerne ved østre og nørre Siden. Hunderup Sogns bedste Næring er egentlig og fast alene Kornavling, især Rug, siden det er Hedeegn. Af samme Slags Korn avles vel og en temmelig Del i Hovedsognet Vilslev, dog ikke synderlig mere end til egen Fornødenhed, fornemmelig her i Vilslev By, hvor Foraarskorn Byg og Havre gemenlig er den bedste og største Avl, formedelst Grundens nedrige Lage, hvoraf man i gode Aaringer kan have det meste at afsætte.

Imidlertid har Avlen her i Sognet i de sidst foregaaende Tider været ganske ringe, hvorimod den i Forfædrenes Tider, naar man gaar et Seculum eller 2 tilbage, synes at være dreven efter Tidernes da værende Omstændigheder til det yderste i Betragtning af adskillige da gjorte Anstalter, hvoraf man endnu kan finde Fodspor, som dels ikke siden ere hlevne vedligeholdte, dels ikke har kunnet efterfølges. Saaledes finder man mang-

foldige gamle Grøfter i Mark og Eng til Vandets Afledning og en med stor Arbejde og Bekostning anlagt Sødige ved Aaen for at udholde Markens Oversvømmelse i Sommerens Tid af det saakaldte Ovenvand, som i utænkelige Tider er bleven forsømt at holdes i Stand og altsaa nu til ingen Nytte; i lige Maade finder man, at alle Byens Enge, høje og lave, har i de ældste Tider været pløjede efterhaanden for at yde Korn, som de endnu kendelige Furer imellem hver Eng kan udvise, hvilket nuomstunder umuligt kan efterfølges med Nytte i de lave Enge af Frygt for Oversvømmelse af Havet, som efter al Anseelse er os nuomstunder langt nærmere end i fordum Dage og har, formodentlig formedelst den skete Inddigning i Marsklandene sønden for os, en stærkere Magt at indbryde paa vore Grænser end i gamle Dage, ligesom det og aarlig endnu borttager anselige Stykker af Sognets Grund og Ejendom og altsaa derved kommer os nærmere og nærmere.

Men det, som allermest i vore Tider har hindret Agerdyrkningens rette Fremgang og Beboernes Opkomst her i Sognet, har dels ligesom andensteds været Mangel af Videnskab i den nye forbedrende Agerdyrkningsmaade, hvis gamle og efter nuværende Tider og Omstændigheder ilde grundede Maksimer og Regler man i lang Tid ligesom har gjort sig en Samvittighed af at overtræde, — dels det skadelige Fællesskab i Landvæsenet, ej alene Fællesskab imellem Byer og Byer, Lodsejere i en og samme By, men især imellem hver Bys Beboere selv indbyrdes, hvorved den ene her som andensteds har hindret den anden at forbedre sin Grund efter Ønske og at føre sig sin Ejendom til saa virkelig og fuldkommen Nytte som ske kunde og burde. Følgerne af dette Onde vare ved min Ankomst til Embedet og Præstegaarden, som har en temmelig stor og betydelig Avling efter Grundens

Etendue at regne, saa kendelige og skadelige tillige, at jeg ikke længe derefter begyndte at indse den rette og egentlige Grund dertil, som ligger i forbemeldte fordærvelige Fællesskab, og endskøndt det da syntes plat umuligt og i det mindste uden Eksempel i Danmark at tentere nogen almindelig Forandring herudi for saa stor en By som Vilslev, arbejdede jeg dog straks paa dette store Værk af alle Kræfter og søgte først at overtale Bønderne til at sætte en liden Prøve paa saadan Fællesskabs Afskaffelse ved at udskifte med fælles Minde en liden norden for Byen beliggende Kær, Nørre Kær kaldet, en Ejendom, som hidindtil alene havde været brugt til fælles Græsning og Soddegravning uden mindste betydelig Nytte for Byen, — hvormed jeg endelig ved Hjælp af Herskabet, som gerne ønskede al den Forbedring, som kunde ske uden Tvang ved Bøndernes frivillige Drift, trængte igennem i Aaret 1757 saaledes, at samme Kær blev opmaalt og skiftet imellem Beboerne, hvoraf enhver fik sin tilkommende Andel paa et Sted, som efter mit eget foregaaende Eksempel straks blev udgravet i Fenner paa holsteinsk Maade; og da Bymændene, som i Begyndelsen gik mere langsom frem med Jordens Opdyrkning end som jeg selv for at afvarte Udfaldet, omsider saa det prægtige Korn og Græs derefter, som over al deres Formodning formedelst en god Behandling det ene Aar efter det andet blev avlet i Præstegaardens indhegnede Andel, høstede de siden efter selv lige Frugter efter lige Behandling og vare derved vel fornøjede skøndt uden at tænke paa videre Fremgang; men som min egen hemmelige Absigt hermed var langt større, end jeg da lod eller turde lade mig mærke for Bønderne uden alene for Herskabet selv, ansaa og brugte jeg alene denne liden Udskiftning som en Prøveklud til at vise dem den øjensynlige Nytte af deslige Forandring og derved at indsætte ligesom en Braad i

deres Gemytter, der skulde stimulere dem til med Tiden at forlange og foretage større Ting af samme Art; dog gik jeg herved i Begyndelsen piano til Værks vel vidende, at deslige Foretagelser ikke lader sig forcere tout d'un coup. Til al Lykke udkom de kongl. Forordninger i Aaret 1758 og 1759 om Fællesskabets Afskaffelse for Sællands og Fyns Stifter; disse gave mig noget Haab om at reussere engang med mit saa længe forehafte store dessein her i Byen Vilslev; men som bemeldte Forordninger alene angik bemeldte tvende Provincier, tog jeg i Begyndelsen af Aaret 1760 deraf Anledning til at opsætte og paa vedkommende Steder at indsende en liden Afhandling under Navn af Anonymus for dermed at oplyse og bevise, hvorledes Fællesskabets Afskaffelse i Landvæsenet ikke mindre var tjenlig og tillige gørlig i Provincien Jylland end i Fyn og Sælland; samme blev værdiget at udkomme i Trykken Aaret efter i Danmarks og Norges oekonomiske Magasins 5. Bind under Nr. 14 og uden Tvivl kontribuerede noget til, at det første for paafølgende Aar 1762 efter kongl. Befaling i samme Bind fremsatte økonomiske Problema var af saadan Indhold: Hvilke ere de største Forhindringer, som lægges ivejen for Fællesskabs Afskaffelse i Landgodset? og ved hvilke Midler kunde samme rettest og vissest overvindes uden vedkommendes Fornærmelse?

Jeg, som nu saaledes en Gang havde sat Pen til Papir for at skrive i denne Materie, ansaa mig ligesom forbunden til at kontinuere dermed efter saadan given Vink af Publico, hvilken jeg saa meget des hellere adlydede, siden det tillige sigtede til at fremme min egen Interesse og havende Absigt, — indsendte derfor sidst i samme Aar en ny og mere fuldstændig Afhandling om samme Materie, indrettet efter foreskrevne Problema med Underskrift af det Bogstav L, hvilke mine ringe Tanker

havde den Lykke i næst følgende Aar 1762 ej alene at værdiges Trykken i Magasinets 6. Bind, men endog at krones med den største Pris, bestaaende i en Guldmedalje. Slig Ærestegn og Belønning opmuntrede mig saa meget des mere til at forene Theorien med Praksis og at iværksætte Sagen selv udi denne store By, hvor jeg selv bor, til Eksempel for mine Naboer og øvrige Landsmænd, især mine Embedsbrødre paa Landet, som gemenlig lider den største Skade og Fornærmelse under Fællesskabet i Landvæsenet, hvoraf dog mange af en ilde grundet Prejudice ofte søger langt mere at hindre end at befordre dets Afskaffelse og altsaa derved staar sig selv i Lyset. Dette lykkedes endelig efter adskillige tagne Detours og Maasregler samt mange mellemkommende og dog tilsidst overvundne Vanskeligheder saaledes, at højædle og velb. Fru Oberstløjtnantinde Gersdorf til Kærgaard, en Dame af ikke mindre Forsigtighed end Forstand, for tvende Aar siden resolverede til efter de fleste Bønders egen Begæring ifølge den i Aaret 1760 emanerede kongl. Forordning om Fællesskabets Ophævelse i Jylland og i Anledning af en dertil af mig udkastet Plan, at foretage en General-Udskiftning her i Vilslev By, hvoraf hun selv er eneste Ejer, undtagen en Halvgaard, tilhørende Domkirken i Ribe, hvis Beboere og høje Øvrighed ikke mindre dertil var villig end som hun selv. Samme Udskiftning blev foretaget i Foraaret 1764 og fuldendt i Foraaret 1766, ved hvilket store Værk hendes paa Gaarden værende Fuldmægtig, Hr. Hans Smidt, har vist en utrættelig Flid og Nidkærhed fra først til sidst og derved gjort sit Navn udødeligt i Vilslev By, en Udskiftning, hvis Lige ikke for nærværende Tid skal findes i Danmark udi saa stor en By som denne og af saadan Beskaffenhed, efterdi alle Bøndergaardene, 28 i Tallet, Kærgaard tilhørende, som hidindtil havde været af ganske ulige Størrelse, bleve nu

efter denne Forandring ej alene gjorte lige i Hartkorn, Hovning og Landgilde og hver Gaard altsaa derved har faaet en vel proportioneret Størrelse af 6 Tdr. Hartkorn og lidet derover, istedenfor at nogle tilforn havde alt for meget, andre alt for lidet at drive, samt faaet en stor Lettelse i Hovningens Arbejde, som nu falder dem langt mindre besværlig end forhen og fast til ingen Byrde, siden de alle derudi ere lige delagtige med hverandre, istedenfor at mange tilforn vare hovfri, — men de ere nu tillige desforuden blevne saaledes separerede fra hverandre i Mark og Eng, at enhver haver sin fraskilte Ejendom paa samlede Steder for sig selv, baade udi hver Indtægte i Kornmarken, hvor man tilforn havde 8, 10 a 12 Stykker Agre i hver Mark hist og her adspredte, saa og i al Engbunden, hvor enhver Beboer forhen havde over 60 Stykker, men ere derimod nu inddelte i 4 a 5 store Hovedstykker, som enhver efter eget Behag nu kan indhegne, avle og bruge, ligesom han selv lyster uden derudi at hindres eller opholdes af sine Naboer.

Ved denne Forandring og Foranstaltning er vunden en ugemen Fordel, som allerede kendelig kan mærkes, men bedre vil kendes i Eftertiden, nogle Hundrede Tønder Land gjort brugelig ved Grøfter og Indfenning til Græs og Korn, som tilforn fast var uden Nytte, den forhen fra Foraaret til Vinteren fast daglige Samling af Bønderne paa Byens Gadestævne og derved her ligesom andensteds følgende Uorden og Tidsspilde ganske afskaffet og bortfalden af sig selv, efterdi enhver har Frihed til at pløje, saa, slaa, høste og hjemføre sit Hø og Korn, naar han selv lyster, istedenfor at de alle tilforn vare bundne og forbundne til at følge med hverandre.

Denne øjensynlige Nytte og Haabet til de gode Frugter, som end mere i Fremtiden deraf kan høstes, har saaledes sat alle endogsaa de i Begyndelsen uvillige og

søvnagtige Beboere udi Bevægelse og deres Hænder i Arbejde med Grøftning og Indhegninger efter mit eget Eksempel, som selv gemenlig alle Vegne har været deres Formand, at der paa en Tid af tvende Aar er gjort fast utrolige Ting til Landeriernes Forbedring og et Arbejde allerede bragt tilveje, dels ved Beboerne selv og deres Tjenestefolk, dels ved fremmede Daglønnere for rede Penge, som ikke kunde gøres for tusinde Daler, om det skulde betales med Penge, hvormed der endnu bestandig kontinueres, saa vidt den øvrige Avlings Drift vil tillade, fra den første Tid af, at Jorden aabnes om Foraaret, indtil den sildige Vinter. Og er det saa meget mere at undres over, at Beboerne har kunnet afstedkomme saa stort Arbejde og Bekostning, da de i Aaret 1763 led utrolig Skade af Fæsygdommen ligesom tilforn i Aarene 1745, 1748 og 1755, et stort Bevis paa, hvad Lyst og Haab til Frem[gang] kan næres hos Almuen, naar de anføres paa den rette Maade.

Denne mærkelige Tildragelse har jeg ikke villet efterlade at anføre omstændelig og fra Grunden af til Efterretning for den efterfølgende Slægt, som deraf kan se, hvorledes samme er tilgaaet, en Tildragelse, som kan passere for en af de vigtigste økonomiske Forandringer, der i nogle Secula er gaaet for sig i Vilslev By og altsaa ligesom udgør en ny Periodus sammesteds.

Ved saadan Lejlighed har Præstegaarden tillige efter sin Andel erholdt sin Part i Mark og Eng, udskiftet for sig selv paa visse Steder, ligesom Bønderne, alt efter nøjeste Granskning i Henseende til Grundens Ulighed og derpaa følgende Lodkastning for at undgaa al Mistanke om Fornærmelse, hvilket vigtige og vidtløftige Arbejde ej alene har kostet mig et stort Arbejde, men foraarsager mig desuden store Bekostninger, som i mange Aar vil vedvare, for at affenne, indhegne og forbedre

alle Præstegaardens vidtløftige tilmaalte Ejendomme, mere til mine Efterkommeres Bedste, som deraf kan høste de største Frugter i Fremtiden, end til min egen, som dog alene haver Byrden og Bekostningen, en Bekostning, som ikke kan bestrides med nogle Hundrede Rigsdaler, hvorudi det altsaa var billigt, at de i sin Tid burde tage nogen Del, hvilket er en Sag, som jeg herefter vil indstille til vedkommende høje og allerhøjeste Øvrigheds vise og retfærdige Decision.

Hvad Mineralia betræffer, da er det mærkværdigste, som deraf hidindtil har været at opdage, et Slags Sten, som paa visse Steder i de lave Marker og sumpige Moser ligger et Kvarter eller en halv Alen under Jordens Overflade og lader sig med maadelig Umage oparbejde og adskille udi mindre Dele for at føres af Vejen, hvor de falder hinderlige for Ploven og Spaden. Samme Slags Sten har i forrige Tider udi temmelig stor Mængde fremfor nuomstunder været at finde i en Kær, Hillerup By tilhørende, hvis Beboere i Mangel af Kampesten, som de ellers maatte føre fra andre Sogne langt borte, har betjent sig af denne Stenmaterie, som de gemenlig kalder Gravel, for deraf at opføre Stendiger ved deres Huse og Haver uden at vide, hvad det egentlig var. Jeg som endelig betragtede disse Stene noget nøjere i Anledning af deres usædvanlige Farve og Beskaffenhed, da de alle ere dels af mørkegraa dels okkeragtig Kulør, porøse og blandede med anden fremmed Materie, befandt endelig ved nøjere Undersøgning, at det er den saakaldede Jernsten, eller, som det kaldes i Norge, Jernmyr, og har især en nøje Lighed med den Jernstens Natur og Lage, som man læser i de hamborgske fysikalske Belust: at findes i Zedenich i Ukernack udi de kongl. preussiske Lande, hvor derfor et skønt Jernværk er anlagt og derudi mange tusinde Bomber og Granater aarlig bliver

støbte af samme Materie. Imidlertid findes den vel næppe udi saadan Mængde her i Egnen, at det nogensinde skulde kunne betale sig at anlægge en saadan Fabrik.

Dette er alt det mærkværdige, som i Anledning af den foreskrevne Plan i Henseende til Vilslev og Hunderup Sogne har kunnet opsamles og indberettes af

Vilslev Præstegaard, *K. Lang,*
d. 30. Decbr. 1766. p. l.

Tillæg.

Udi Vilslev Sogn alene findes en Aa, Kongeaaen kaldet, som gør Skilsmisse mellem Søndre- og Nørrejylland, gaar midt igennem Sognet fra øster til vester, hvor den har sit Udløb i Havet. Over samme er ingen Bro eller Passage, siden det er Toldskællen, og Passagen derfor alene bør ske over Gredstedbro for Toldsvig at forebygge; dog har Præsterne her ved Stedet af Arilds Tid ubehindret haft fri Passage over Aaen i Nødsfald saa ofte, som de paa Embeds Vegne har haft noget at forrette i de Byer, som ligger paa den søndre Side. I lige Maade har af Arilds Tid en Gangspang været anlagt over Aaen her ved Vilslev By, som Sognefolkene paa den søndre Side af Aaen holder vedlige og betjener sig af, naar de gaar til og fra Kirken. Desforuden har og altid været Bro over Strømmen ved Jedsted Mølle aller østerst her i Sognet, dog til Brug for ingen uden dem alene, som kører til og fra Møllen, hvormed den i Jedsted By boende Toldskæls Kontrollør kan have vedbørlig Opsigt.

I den halve Del af Vilslev Sogn, som ligger paa

den søndre Side af Kongeaaen, findes ingen Skole eller Skolefundats, efterdi Jedsted og Hillerup Byer ligger udi det slesvigske, hvor ingen saadan Indretning findes, hvorfor Bønderne paa egen Haand lejer sig en Skolemester for at læse for deres samtlige Børn om Vinteren, — hvilke gemenlig glemmer det igen om Sommeren, hvad de har lært om Vinteren. Udi den øvrige halve Del af Sognet, som er Vilslev By, blev et Skolehus først oprettet og bygt i Aaret 1742 i Anledning af de paa samme Tid gjorte kgl. Anordninger til Skolevæsenets Forbedring i Danmark efter en i Forvejen af Husbonden Hr. Oberstltn. v. Gersdorf oprettet Skolefundats, approberet af Stiftets høje Øvrighed d. 6. Decbr. 1741. I Følge samme Fundats skal Degnen holde Skole Vinter og Sommer imod at nyde aarlig 6 Rdr. i Penge samt 2 Skilling ugentlig af hvert Barn, som regner og skriver, foruden Introduktionspenge, samt aarlig Græsning til en Ko og 2 Faar og 22 Læs Klyne til Ildebrændsel.

Udi Hunderup Sogn er intet Skolehus formedelst Sognets Ringhed, men Beboerne selv antager og holder en Person om Vinteren snart i en og snart i en anden By for at lære deres Børn at læse.

Kærgaards største Herlighed bestaar i de skønne Mærskenge, som den Tid efter anden har bekommet, mest fra Vilslev og Darum Byer, dels ved Mageskifte, dels ved andre Lejligheder. Desforuden bliver Gaarden i disse sidste Tider mærkelig forbedret ved at udskære Vandet af en stor Mølledam og indfenne samme tilligemed mange flere nedrige og forhen ubrugelige Grunde til Kornsæd, hvorudi alene kan saas over hundrede Tønder Korn, og derefter ventes langt bedre Græsning og Høavling, end som Gaarden hidindtil har haft.

I mine egne Tider forefaldt i Aaret 1764 en Disput imellem Herskabet paa Kærgaard og mig i Anledning af

den da foretagne almindelige Udskiftning i Byen til Fællesskabets Afskaffelse i Ager og i Eng, som lettelig kunde have bleven af stor Vidtløftighed, efterdi Herskabet paastod paa sin Side med god Grund, at Præstegaarden skulde have sin Andel i Ager og Eng udmaalt paa de Steder, som den ved Lodkastningen tilfaldt, enten efter sit Hartkorn, som den er ansat for udi Matriklen, eller og efter det samme Maal, som dens gamle Ager- og Engstykker maatte indeholde, af hvilken Delingsmaade den første befandtes af mig ved nøjere Udregning at ville blive Præstegaarden til Skade, hvilken ikke da vilde faa samme Grund, som den før havde haft, og den sidste til ikke mindre Skade, efterdi megen Grund baade for og efter sidste Landmaaling var bleven Præstegaarden af Bønderne frapløjet i Marken og ved Delenes Fornyelse fravendt i Engbunden, saa at den øvrige overblevne Del ved Opmaaling ikke kunde have beløbet sig til saa stor et Kvantum, hvormed Præstegaarden kunde være tjent.

Jeg derimod paastod paa min Side, at Præstegaardens Ejendomme skulde deles efter Skaar, en gammel Inddelingsmaade, som bevislig har fra de gamle og aller ældste Tider været brugelig her i Byen saavel som udi hele Sognet, hvorefter enhver Gaard har haft sin visse Bredde af Skaar, hver Skaar beregnet til 3 Alen, i alle Stykker af Ager og Eng, ihvor de findes, hvorefter Gaardene selv havde deres Navn af 3 Skaar Gaarde, 4 Skaar Gaarde etc. og Præstegaarden selv en 12 Skaar Gaard, ligesom ogsaa alle dens Ager og Engstykker i gamle Tider har haft 12 Skaars Bredde, i hvor de end fandtes. Følgelig var min Paastand denne, at siden Byen, Domkirkens Gaard uberegnet, stod efter denne gamle Inddelingsmaade for $120^1/_2$ Skaar og Præstegaarden deriblandt for 12 Skaar, skulde den consequenter tilmaales en $10^1/_{24}$ Del af Byens Grund, hvorved den vilde have vundet noget mere Grund,

end som den før har haft, ligesom den efter den af Herskabet proponerede Delingsmaade vilde have faaet mindre. Endelig blev denne Tvistighed saaledes efter Billighed bilagt, at Præstegaarden hverken skulde have sin Andel udmaalt efter Hartkorn eller sin gamle Grunds nærværende Indhold ej heller efter Skaar, men derimod blev truffen et Medium, at som Byen skulde bestaa af 28 Gaardmænd foruden Præstegaarden, saa skulde dens Grunde allevegne deles i 31 lige Dele, hvoraf hver Gaard skulde have 1 og Præstegaarden 3, følgelig $^{3}/_{31}$ Del af Byens ganske Grund, hvorved den vel fik noget mindre end som efter sine Skaar, men derimod mere end som efter Hartkorn eller sine gamle Grundes Indhold, og blev altsaa i alle Maade ufornærmet foruden den Lettelse, som Delingen selv derved erholdte uden at foraarsage altfor mange vidtløftige Udregninger.

Siden efter i Aaret 1765 vaagnede en anden Tvistighed i Henseende til Bols- og Husfolkene i Byen; thi som disse altid havde haft nogen Græsning til deres Kreaturer i Byens fælles Mark, førend Udskiftningen skete, endskønt de selv ingen Grund havde i Marken, altsaa paastod Herskabet ved Jorddelingens Slutning, at Præstegaarden tillige med de øvrige Gaardmænd skulde give dem en Ækvivalent for saadan deres gamle Græsning i nogle Stykker hist og her ubrugelige og endnu uskiftede Jorde ved Byen. Jeg derimod paa min Side ansaa det ikke for billigt, at Præstegaarden hertil skulde kontribuere, dels fordi at saadan Smaafolkes Græsning ikke var en Rettighed, men alene havde været en Bevilling, dels fordi Præstegaarden egentlig at sige aldrig havde forundt Smaafolkene nogen Græsning, som kunde give dem Anledning til Hævd; thi omendskønt at Smaafolkenes Kreature vel om Sommeren havde gaaet lige saa vel paa Præstegaardens som de øvrige Gaardmænds Græs

i nogle Hundrede Aar, saa længe Græsmarken laa i Fællig, saa havde Herskabet derimod indemniseret Præstegaarden paa saadan Maade, som af gamle Papirer og Byens Videbreve kunde ses, at den altid maatte holde saa mange Kreature paa Byens Græsning, som den vilde, imod at alle øvrige Gaardmænd vare forbundne til et vist Antal, som de ikke maatte overskride for ej at forsmaa [?] Græsset. Endelig blev Sagen bilagt saaledes, at Præstegaarden vel afstod nogle smaa og hidindtil unyttige Stykker Jorde til Bols- og Husfolkene, men fik derimod nogle andre bekvemmere Stykker igen af Byens fælles Grund og blev altsaa skadesløs.

Kaldet kan i vore Tider egentlig ikke siges at have faaet nogen Forbedring, men snarere Afgang, fornemmelig i Henseende til Præstens Aksidense med Kirkekoners Indløsning; thi i Steden for at disse i forrige Tider brugte stor Følgeskab, som alle ofrede med dem paa Alteret, lod min næstsidste Formand, afgangne Hr. Christen Barkman, sig, jeg ved ikke af hvad Grund, af en og anden velhavende Beboere i Sognene i Begyndelsen overtale til at give sin Samtykke til Følgeskabets Afskaffelse for at spare dem den derpaa gaaende Omkostning, og derimod at antage en skikkelig Dusør af Kirkekonen selv og en eneste Kone, som skulde følge hende, som blev ham leveret efter Indløsningen i Kirkedøren af dem begge uden at ofres paa Alteret; og som de øvrige Beboere snart fandt Smag i samme Forordning og gjorde Præsten gode Løfter om fuldkommen Skadesløsholdelse, blev det tilsidst til en almindelig Skik og Maner i begge Sognene, længe før min Ankomst til Kaldet, hvorfore jeg maatte nødes til at følge Strømmen for ej at støde Menighederne og give dem Anledning til Mistanke om et egensindigt og gerrigt Væsen; men jeg har siden til min temmelige Skade befundet, at de fleste Tid efter anden har for-

mindsket deres Gaver ved Konernes Kirkegang og at i Steden for, at Præsten i Begyndelsen fik 2 Rd. af de fleste Gaardmænds Koner i Vilslev Sogn foruden 24 Skilling til 2 Mark af den, som fulgte hende, faar han nu gemenlig ikke mere end 1 Rd. og 2 Mark og vel undertiden mindre af de fleste Gaardmænds Kirkekoner, og dersom dette saaledes videre med Tiden skulde formindskes, vilde det ikke blive liden Afgang i de aarlige Indkomster.

Udi Hunderup Sogn giver Gaardmændenes Koner gemenlig ej mere end 1 Rd., foruden den, som følger hende; Bolshusfolkenes Koner i Vilslev Sogn fra 4 til 6 Mark, i Hunderup Sogn gemenlig 4 Mark; men der har vel ogsaa været de i mine Tider, som pr. caprice har givet mig 24 ß Skilling alene, hvormed jeg maatte lade mig nøje.

Af mine Formænd vides ingen Skrifter at være udgivne, som ved Trykken ere blevne bekendtgjorte. Jeg selv har alene i Anledning af afgangne Hr. Prokancellerer Pontoppidans mig givne Opmuntring og Befaling forfattet og indsendt 1. en liden Afhandling om Stutterierne i Danmark. 2. en ditto angaaende Forslag, grundet paa Forfarenhed til onde Urter saa vel som andet Ukrudt at fordrive samt Sædekornet at forbedre, hvilke begge ere komne i Trykken udi »Danmark og Norges Oecon. Magazin«s 3die Bind under Nr. 24 et 25. 3. en ditto angaaende Muligheden og Nytten af Fællesskabs Ophævelse hos Landmanden udi Jylland lige saa vel som i Sælland og Fyen, samt Forslag, hvorledes samme efter Formening bedst kan i Værk sættes, som er værdiget Trykken i Magasinets 5te Bind Nr. 14. 4. en ditto i Anledning af det fremsatte Problema angaaende de største Forhindringer for Fællesskabs Afskaffelse i Landgodset og

ved hvilke Midler samme bedst og vissest kan overvindes uden vedkommendes Fornærmelse, — som er ved Trykken bekendtgjort i bemeldte Magasins 6te Bind Nr. 7. 5. en ditto angaaende det fremsatte Problema: hvilket tjener mest til Flittigheds Opmuntring i et Land, enten, at Levnedsmidlerne ere i en maadelig høj eller og i en meget lav Pris? — som udkom i Trykken udi Magasinets 7de Bind. 6. en ditto angaaende Tanker om Testamenter i Anledning af det derom opgivne Problema, som udkom i Trykken i Magasinets 8de og sidste Bind Nr. 3; hvilke 3 sidste Prisskrifter havde den Lykke i 3 efter hinanden paafølgende Aaringer at krones hver med en kongl. Medalje, det første i Aaret 1762 med en Guldmedalje, det andet i Aaret 1763 med en Sølvmedalje, det tredie og sidste i Aaret 1764 med en Guldmedalje.

Vilslev Præstegaard,
d. 12. Februar 1768.

Knud Lang.

Toldgrænsen mellem Nørre- og Sønderjylland
fra ældste Tid til Kvæghandelens Frigivelse 1827.

Ved Søren Alkærsig.

Disse undersøgelser begyndte fra først af med, at forfatteren rejste rundt til de enkelte gamle smuglere og toldkarle, som endnu bor langs grænsen, og fik dem til at fortælle deres oplevelser. Under samtalerne fremkom ikke sjælden en bemærkning om, hvor uretfærdigt og urimeligt det var, at en sådan toldgrænse gik tværs igennem dansk land. Tanken har sin berettigelse, navnlig når man ved, at der ikke blot boede mange hertugelig danske, men også mange kongelig danske undersåtter syd for denne grænse. Og da det også af andre grunde kunde have sin interesse at få denne grænses tilblivelse og de herhen hørende forhold oplyst, så skulde der i det følgende gøres et forsøg i den retning. —

Dette arbejde burde igrunden ikke være vanskeligt, da den egentlige toldgrænse er en temmelig sen fremtoning, men overgangen mellem denne og de ældre tilstande er ikke sket på engang ved den og den forordning, men lidt efter lidt, ja egentlig mest ved den stille vedtægt, og det gør sagen uklar. Derved nødes man til først at søge oplyst noget om, hvordan de ældre tilstande var, og dette er langt det vanskeligste.

I. Ældre Tilstande.

Told og dermed beslægtede afgifter: Konsumtion, accise (bompenge, bropenge, milepenge) er vel omtrent lige så gammel som handel og samfærdsel i det hele taget, og der har næppe i ældre tid været skelnet skarpt imellem dem. Konger, fyrster og herremænd pålagde slige skatter temmelig vilkaarligt, og hvor der var udsigt til at få de fleste penge ind, men her i landet er denne ret dog tidlig indskrænket til kongen, som så ganske vist kan overlade den til andre eller give toldfrihed efter forgodtbefindende. — Knud d. store gav halvdelen af de kgl. indtægter i Ribe til bispestolen (med nogle undtagelser), bl. a. »den lille told« og salttolden. (Kinch: Ribe 11,52.) Valdemar Sejr gav Ribe borgere frihed både for told og torvepenge hvor de end vilde handle i kongens lande, og den samme forret blev af og til for kortere tid givet til andre byer. Endvidere ser man af en mængde kongebreve fra 16. årh., (kancelliets brevbøger, udg. af rigsarkivet) at både har enkelte mænd ofte faaet toldfrihed for kvæg de vilde udføre, og bønderne fra visse landskaber (Låland-Falster, Møen, de svenske landskaber) fået toldfrihed for, hvad de vilde udføre af deres eget hjemmefødte kvæg. Og endelig kan man jo fra samme tid nævne adelens toldfrihed for indførte varer. —

De steder tillands, hvor en sådan afgift bedst kunde opkræves, var jo ved landevejenes knudepunkter, altså ved byerne og navnlig de byer, hvor en betydelig landevej gik igennem. Dette var dengang fuldt tilstrækkeligt, thi de varer, som skatten væsentlig var lagt på: Salt, vin, øl, jærn, heste og kvæg, kunde der ikke ret vel være tale om med fordel at føre udenfor de almindelige veje, navnlig da landet der udenfor gerne var opfyldt af skove og moradser. Man kunde maaske derfor sige i alminde-

lighed, og ialfald gælder det for dette tilfælde, at det er først da landet bliver dyrket og vejene bliver mange, at det bliver nødvendigt at sætte en nogenlunde bestemt toldgrænse og at sætte vagt ved den. At denne toldgrænse her maatte blive landegrænse fulgte af, at kun landets konge kunde kræve told, og når landets grænser tillige var så bestemte som Danmarks, så skulde man tro, at forholdene måtte blive ret klare, navnlig efterhånden som den gamle bytold og mellemrigstolden forsvinder.

Men vor sydlige landegrænse var netop ikke bestemt og klar, og desværre var der også en undtagelse m. h. t. kongens eneret til at kræve told, nemlig de sønderjyske hertuger. — Fra de tider, da hertugdømmet ved sædvane var bleven arvelig i Abels slægt var der i Sønderjylland skabt en fyrstemagt, som i sit eget land havde omtrent den samme magt og rettighed, som dens lensherre, kongen, i sit, bl. a. også retten til at kræve told. Og naar de kongelige og hertugelige besiddelser nu hver for sig havde været samlede, og grænsen havde været skarp, så kunde dette forhold vel ikke volde synderlig vanskelighed, men de mange delinger havde i høj grad blandet godserne mellem hverandre. Vel havde den sidste større deling ved Hans d. ældres død 1580 simplificeret forholdene noget, i store træk således, at kronen ejede den nordlige del til Gjenner bugt mod øst og Brede åes udløb mod vest, så kom hertugen af Gottorp med et lignende stykke, og syd for igen hørte Flensborg amt m. m. til kronen. Men der skulde dog efter dette være en 4—5 forskellige toldgrænser, og det forslog endda ikke, for den nævnte inddeling gælder som sagt kun i store træk, — meget gods var fælles og endel af hertugens ejendomme lå omgivet af kongens og omvendt, f. ex. Ribe med omliggende land, og konsekvent

skulde der jo være en toldgrænse om hver »enklave«. — Sålænge man kunde nøjes med at passe på de store hovedveje gik det endda an, men da landet blev nogenlunde fremkommeligt og der kunde smugles omtrent overalt, måtte det give anledning til en mængde rivninger, megen bekostning og tidsspilde, om det end må tilføjes, at det ikke har været så galt, som det efter vore begreber kan synes, idet det dengang næsten udelukkende var heste og kvæg, der var tale om som toldobjekter.

Har man nu virkelig gjort forsøg paa at være konsekvent? Eller med andre ord: Har der været krævet told i de kongelige besiddelser i Sønderjylland, og kan toldsteder påvises?

Skøndt materialet er vel lille, navnlig fra ældre tid, og svaret derfor ikke kan blive så fyldigt som ønskeligt, kan der dog ubetinget svares bekræftende paa disse spørgsmål, om det end kan føjes til, at det neppe nogensinde har været fuldtud gennemført og også efterhånden har måttet opgives de fleste steder.

I Kolding afsked af 19. Jan. 1576 (afskrift på dansk af 21. Jan. i Viborg arkiv) træffes følgende afgørelse angående stridspunkterne om toldbesvigelser (§ 30): »Er det og således forordnet og berammet, at efterdi det findes tit, at tolden fordrives på begge sider, skal det dermed således holdes at når nogen af f. n. (fyrstelig nådes) undersåtter pågribes, som har fordrevet kongelig told, da skulle de derfor straffes af k. m. (kongelig majestæt). Og når nogen af k. m. undersåtter fordriver den fyrstelige told, skal den derfor straffes af hans f. n., indtil så længe, at hans k. m. og f. n. kunde udi fremtiden gøre en anden forordning derpå«. — En af de anklagede smuglere har drevet »nogle øxne fra Rødding til Brunlund igennem Gramherred, og han har derfor måttet optinge hos f. n. og så fandt på [ɔ: og så fandt man ud], at efterdi det befindes, at han ikke haver

udgivet hans told udi tilbørlig toldsted, men haver drevet omvejerne med øxne, at han derfor med rette intet igen bekommer af det, han haver udgivet«. En anden er anklaget til Gram herredsting »for nogle øxne, som han skulde have fordrevet f. n. told for gennem samme herred«.

Det ses heraf, at hertugen har haft toldsteder og krævet told i sine besiddelser, som kongen i sine, men hvor disse toldsteder var, får vi intet at vide om. — Derimod ses det af et kongebrev af 19. okt. 1576 (kanc. brevb.), at der har været et toldsted på den kongelige del af Føhr, lensmand Erik Lykke skal indsætte en pålidelig mand til at oppebære told og anden rettighed af de øksne, som udføres. Men allerede 10. Juni 1578 (Secher: Forordn. recess. o. a. kgl. breve) bliver denne told efter beboernes ansøgning hævet, for fremtiden skal de ligesom hertug Hans's tjenere forskånes derfor.

Det her antydede forhold, at kongens undersåtter måtte betale told, mens hertugens var fri, kom efterhånden til at spille en stor rolle. Det blev for landets skyld og ikke mindst for kongemagtens nødvendigt, at pålægge meget tunge skatter efter at grevefejden var forbi, og bl. a. forøgedes kvægtolden, som vi senere skal se, meget betydeligt. Der var jo ingensomhelst grund til at lade de kongelige undersåtter i Sønderjylland slippe for disse forhøjelser, men det blev dog nødvendigt i praksis at tage store hensyn, thi hertugen, hvis udgifter, navnlig til hofhold og forsvar, var små i sammenligning med kongens, kunde af den grund være lempeligere med sine skattepålæg, og navnlig havde Hans d. ældre (1544—1580) været en mild og lemfældig herre. Forskellen på de kongelige og hertugelige skatter blev derfor større og større og det gælder da først og fremmest toldskatterne, den 1542 pålagte kvægtold kom f. ex. op til det

5—10 dobbelte af »den lille gamle told«, og dertil kom, at også denne sidste gjorde de hertugelige undersåtter sig efterhånden fri for, eller den er måske gået op i andre afgifter. Det blev under disse forhold nødvendigt for kongen at lempe sig meget betydeligt overfor hans egne undersåtter, navnlig hvor de boede dør om dør med hertugens, og dette var jo såre hyppigt tilfældet. De kgl. sønderjyder måtte sikkert udrede både den store told af 1542 og dens forhøjelse 1567, fra 1573 ialt 1 daler, men videre kunde man heller ikke komme. Især »den lille told« (2—4, senere 6 skilling pr. høved) måtte man de fleste steder opgive, hvis man ikke vilde udsætte sig for et almindeligt og demoraliserende smugleri. Det blev naturligvis rent praktiske hensyn, her gjorde sig gældende. Hvor man ikke troede at kunne få tolden ind, fordi forholdene gjorde det umuligt at føre en virksom kontrol, f. ex. på Føhr og alle mindre kgl. besiddelser, der opgav man det tidligt og lod de kgl. undersåtter gå ind under den slesvigske toldordning, idet man lod dem være helt fri både for den gamle og den ny danske told. Men hvor kontrollen kunde blive nogenlunde pålidelig, holdt man fast ialfald på den lille told. Men forøvrigt er de toldsteder, hvor det lod sig gøre, sikkert blevet færre og færre, og efter enevældens indførelse er de snart talte, men til gengæld var måske de tilbageblevne paalideligere og bedre organiserede end før, thi enevælden vilde have orden her som overalt.

I de slesvig-holstenske bestallingsprotokoller for det 18. årh. nævnes nogle af disse toldsteder. Af 17. okt. 1719 haves en konfirmation på bestalling for Peter Hinrichsen »als einnehmer des kleinen zoll zu Bau«. Af 1759 »Bestalling für Joh. Nicolas Clausen als zoll und licenteinnehmer zu Bredstedt«. Begge de nævnte steder ligger inde i landet, begge i Flensborg amt (kongelig) og begge,

ialfald dengang, ved betydelige landeveje. — Endvidere læser man i Schrøders: Slesvigs topografi, følgende om Toftlund: »I kirken findes provst Slanges epitafium, han var tillige kongelig toldembedsmand, da man her betalte oxetold«. Byen Toftlund ligger midt inde landet, sydligst i det gamle Haderslev amt (kongeligt) ved landevejen fra Ribe til Aabenrå. Endelig har man fra 1722 en »Bestalling für Paul Fabricius als hausvogt im ambte Apenrade und zolleinnehmer zu Tollstedt.... Und .... soll er den dasigen kleine landzoll getraulich erheben und monathlich an der amtstube zu Apenrade behørig abliefern«. Toldsted ligger en mil s.v. forAabenrå ved den gamle landevej til Flensborg i det fælles distrikt, som strakte sig fra Aabenrå by til Flensborg amts nordgrænse. At fællesnavnet i dette tilfælde er bleven til egetnavn, må vel tyde på, at toldstedet er meget gammelt. Der kan måske her være anledning til at tilføje, at der ved landevejen fra Flensborg til Husum er et sted, som kaldes Toldhus.

Disse oplysninger er jo kun få og spredte, og der kunde sikkert også findes flere. Men de er tilstrækkelig talrige til at vise det, det her kommer an på, nemlig at kongen har haft sine toldsteder ved hovedvejene inde i landet, ligesom hertugen — ialfald i ældre tid — har haft sine. Endvidere må vi lægge mærke til, at der ved disse toldsteder (måske Bredsted undtagen) aldrig kræves anden told end den lille (gamle) kvægtold, og det har sandsynligvis aldrig været anderledes. Men det er dog ikke sådan at forstå, at de kgl. sønderjyder slap med de stakkels 6 skilling. De skulde som andre — ialfald i det 18. årh. betale 44 sk. dansk pr. høved ved de holstenske toldsteder og desuden 1 rd. dansk courant i almindelig udførselstold, ialt 1 rd. 50 sk. Men da andre danske først måtte give 2 rd. 40 sk.

ved kongeågrænsen og siden, om dyrene skulde videre syd på, da 44 sk., så slap sønderjyderne dog med omtrent det halve. Der var 8 mark dansk at tjene ved at smugle en stud over Kongeåen.

Det er i vore øjne meget mærkeligt, at man vilde blive ved at bebyrde embedsmændene med opkrævningen af en skat, der måtte give et så kummerligt udbytte som 6-skillingstolden. For ganske vist var det en bibeskæftigelse for de fleste af dem (provst og tolder!) som de også oftest tog sig meget let, men ved lejlighed kunde »den lille told« dog volde bryderier nok og være med til at forvirre retsbegreberne og forøge rivningerne mellem befolkningen og embedsmændene. Vi skal i det følgende se eksempler derpå.

Men dette udelukker jo ikke, at disse toldsteder med den der opkrævede afgift for os har stor interesse. De står som en levning fra ældre, primitive tilstande, idet den første told, som er pålagt her i landet — enten det nu er sket i Harald Blåtands eller Knud d. stores tid sikkert er krævet på samme måde: Ved byer, havne, markeder o. s. v. altså hvor der var udsigt til at få de fleste penge ind. Men man har heller neppe fordret told af andre end dem, der kom slige steder, vilde man drage uden om dem og de alfare veje med sine varer, da var det en fri sag. Men derved var ganske vist kun lidet at tjene, thi disse ældre afgifter var meget små.

Som bytold, markedstold, mellemrigstold o. s. v. blev disse afgifter ved at bestå langt ind i det 16. årh., man træffer dem ofte i kongebrevene fra den tid. Men da arbejdet for at gøre landet stærkt og enigt efter reformationstidens kampe begyndte, forstod man, bevidst eller ubevidst, at der i disse afgifter, forskellige som de var, lå en anledning til splittelse og en fare for énheden. De forsvinder da efterhånden og en betydelig forhøjet grænse-

told kommer istedet. Men da denne overgang, i løbet af 16. årh., gik for sig, havde vort forhold til Sønderjylland desværre forlængst udviklet sig således, at dette land måtte blive udenfor toldénheden, det blev dets nordgrænse og ikke dets sydgrænse, som blev toldgrænse, og da man ikke vilde lade de kongelige undersåtter syd for slippe for told, blev de gamle toldsteder i Sønderjylland — som ovenfor fremstillet — fremdeles i virksomhed.

At det skel, her blev sat, har været en national ulykke behøver ikke at påvises. Ganske vist var skellet der før, men derved at det blev toldskel, blev det i tidens løb skarpere markeret. Og til de gamle forskelligheder kom nu tillige noget for den nyere tid så væsentligt som en ganske forskellig toldbeskatning og toldordning og endelig midt i det 17. årh. konsumtionen og lovene om brændevinsbrændingen. De blev indførte her, men sønderjyderne slap fri, og dette var i virkeligheden kun en nødvendig konsekvens af, at toldgrænsen var sat, selv om disse ting ikke direkte vedkommer toldvæsenet.

I næste afsnit skulde det undersøges, hvorledes og hvornår denne grænse blev trukket.

II. Toldgrænsens tilblivelse.

Skøndt der, som før sagt, fra ældre tid har været krævet told mange forskellige steder i riget, var der dog to, som tidlig blev de vigtigste, nemlig Kolding og Ribe. Grunden til disse byers, og navnlig den sidstes, fremskudte stilling som toldsteder er, at de, som bekendt, blev midtpunkter for den handel med og udførsel af kvæg og

heste, som fra Valdemarernes tid og fremefter blev én af landets vigtigste hjælpekilder.

En meget stor del af de udførte dyr gik dog hverken den østlige vej over Kolding eller den vestlige over Gredstedbro til Ribe, men ad de gamle veje: 1) Borris—S. Omme—Grindsted—Heinsvig—Houborg—Foldingbro, 2) Nørre Snede—Jælling—Randbøl—Bække—Foldingbro, og 3) Varde—Endrup—Holsted—Foldingbro. Disse veje mødtes alle, som man ser, i Foldingbro for her at passere Kongeåen og gå videre til Haderslev eller Ribe, men den til Ribe blev dog hovedvejen, som ialfald heste og øxne skulde passere for at komme igennem et lovligt toldsted. Derom hed det i Kr. II's lov af 6. Jan. 1522 at al udførsel af øksne til Tyskland skal ske over Ribe, på hvis marked de skal sælges til de fremmede købmænd. Man vil at disse, og ikke landets børn, skal betale tolden. Og dette var vistnok kun en gentagelse af ældre bestemmelser.

Disse påbud blev sikkert også dengang kun sjælden omgået, thi der var ingen grund dertil. For det første var tolden ubetydelig, kun 2 sk. dansk pr. høved (Kinch: Ribe 460, 645 flg.), og for det andet, og det var vel det væsentligste, var man nødt til at drive til marked hvis man vilde have solgt, thi her mødte alle købmændene.

Men fra midten af 16. årh. blev dette anderledes. Hvad nu end grunden var, så kunde markedet i Ribe (og Kolding) ikke længere samle købmændene, men mere fik det at betyde at kvægtolden i 1542 var forhøjet til 20 sk. dansk altså det tidobbelte og så måtte man endda de første år derefter desuden betale de 2 sk. (den lille told).

Da først kom der fart i smugleriet, og da først blev det nødvendigt at sætte vagt ved Kongeåens vadesteder,

navnlig ved Foldingbro og Gredstedbro, og da dette først var sket, var Kongeåen af sig selv bleven toldgrænse, så langt mod øst (omtrent til Vamdrup) som den dannede nordgrænsen for det gamle Barwith syssel.

Skøndt årstallet ikke bestemt kan angives, kan det dog med rette siges at være sket i 1570'erne, thi fra disse år har vi en række kongebreve, som ordner det første opsyn. Det første er en befaling til lensmand Axel Viffert af 16. marts 1570, (dette og de følgende breve er citeret efter kanc. brevb.):

»Da mange i de foregående år uden at have svaret told haver drevet øxne ud af landet over Foldingbro, Gredstedbro og andensteds, skal han med det allerførste flytte en af kronens gårde i Gredsted by ned til Gredstedbro, opbygge den, udlægge bonden lige så megen jord, som han mister og give ham ordre til at påsé, at hverken øxne, heste eller andet udføres uden bevis for, at der er svaret told på toldstedet.«

Tillige sendes der ham et brev til Hans Ranzow, embedsmand på Skodborg om »at udlægge en under Skodborg hørende gård ved Foldingbro til Riberhus for en ligeså god gård. Han skal overlevere dette brev, bringe mageskiftet i orden og give bonden på gården ved Foldingbro samme ordre, som bonden på gården ved Gredstedbro.«

Endelig har man af 25. marts 1572 et åbent brev om, »at Tulle Ifversen i Nagbøl i Skanderup må være fri for ægt og arbejde af den gård, han nu selv bor i mod at svare sædvanlig landgilde, gæsteri og anden afgift til lensmanden på Skodborghus, og passe godt på, at ingen øxne, kør, heste, øg eller andet kvæg uddrives ad ulovlige vadesteder eller andre ulovlige veje mellem Kolding og Skodborg. Han skal tillige påse, om der sælges og dølges noget kvæg og i så tilfælde have fuldmagt til at

anholde dem, der gøre det med deres gods og straks melde det til lensmanden. Alt hvad der uddrives på forbudte steder skal være forbrudt til kronen.«

Hvis ordrerne i disse tre breve er udført, er der altså i årene 1570—72 sat kontrol langs hele grænsen, men den må dog ikke have virket tilfredsstillende, og det kunde man vel heller ikke vente.

Ialfald har den det ikke ved Foldingbro, thi allerede 4. sept. 1571 udsendtes et åbent brev, at »herefter ingen heste, øxne eller andet fæ må uddrives fra Nørrejylland på andre steder end ved Gredstedbro og Kolding.« Dog er det neppe nogensinde blevet gennemført. Derpå tyder også nærmest det forleningsbrev af 31. Jan. 1574, som er udstedt til Otto Galskøt til Plougstrup »på 1 gård i Plougstrup med en øde jord kaldet Egbæk mark og 1 bol ved Foldingbro uden afgift, men mod at have opsyn med at ingen øxne, heste eller kvæg uddrives over åen, som løber mellem Kolding og Skodborg, uden at der bliver svaret told af dem.«

Brevet af 25. marts 1572 viser jo, at opsynet også skulde gælde grænsens østlige del, men udtrykket »ulovlige vadesteder eller andre ulovlige veje mellem Kolding og Skodborg« kunde lade én i tvivl, om der er ment Kolding å, eller der er ment den gamle landegrænse mellem Barwith og Almind syssel syd om Vamdrup, Hjarup og Seest sogne. Det er dog det rimeligste, at toldgrænse og landegrænse dengang var den samme, og sådan var det ialfald 150 år senere, de »ulovlige vadesteder« må da henføres til det stykke af Kongeåen, som løber mellem Vamdrup og Skodborghus. Der var forøvrigt heller ingen grund til at vælge Kolding å for landegrænsen, skøndt det da vilde være lettere at passe på, thi der har neppe dengang været nogen stor nødvendighed for et vagthold i disse egne — de var jo

endnu langt senere dækket af tætte, vejløse skove, hvor det var umuligt at drive kvæg. Af kongebrevene fra disse år ses det også, at smugleriet går livligt nok på den vestlige del af grænsen, derimod nævnes den østlige del sjælden.

Anderledes blev forholdet, efterhånden som skovene faldt, og landet blev nogenlunde fremkommeligt, og det dog ikke, som længst mod vest, var altfor åbent, da var der netop her meget gunstige betingelser for et udstrakt smugleri; og at de blev benyttet, derom vidner klager og forestillinger til rentekammeret, navnlig fra tolderen i Kolding. Under 15. sept. 1727 findes en forestilling fra tolder Rachlov om en anden og bedre ordning, navnlig klager han over, at han ikke har nogen klar og bestemt toldgrænse. Dette sidste hænger naturligvis sammen med, at man aldrig her i disse vildsomme skove har haft noget bestemt og nøjagtigt landskel. — Han kunde også have grund til at klage, thi af andre dokumenter ses det, at han et års tid før har haft en sag med en Hans Gydesen fra Haderslev om nogle stude, som den sidste skal have købt på den nordre side og smuglet over. Men skøndt der er nedsat kommission i sagen, er intet bleven oplyst »på grund af vidnernes hårdnakkethed«. — Han foreslår nu, »at pæle måtte blive bekostede til kendetegn mellem landeskellene siden der og ofte er tvistigheder, enten det er på den jyske eller holstenske grund noget attraperes, af hvilke pæle 16 stk. behøves.« Endvidere forlanger han at få to udridere til, foruden de to han har, og dette bliver også bevilget ham.

Angående grænsen henvender man sig til stiftamtmand Gabel i Ribe. Efter at han og Rachlov i forening har undersøgt forholdene og rådført sig med hinanden, går hans erklæring (15. okt. 1727) ud på, »at det ikke vilde være til nogen synderlig nytte for tolddefrauda-

tioners forekommelse at bemeldte pæle i landskellene bleve nedsatte i betragtning af, at når tolddefraudanten kommer først over og forbi Kolding å, det da at være let at komme over landskellene. Men om noget skulde foretages, det da at være nødvendigere, at et vis toldskel blev determineret, hvortil han agter ingen sted bedre og tjenligere end Kolding å, at ligesom Kongeåen på vestre kanten så og Kolding å på østre kanten kunde være et generale toldskjel.« — De 16 pæle foreslås så anvendt her på de $^{3}/_{4}$ mil fra Fårkrog ved kongeåen (hvor Vamdrup og Andst sogne mødes) til Dollerup ved Koldingå; på hver pæl skal være en tavle med den indskrift, at her er det rette toldskjel. (Rentekammerets resolutions og relationsprotokoller 1. juli—31. dec. 1727.)

— Dette blev approberet, og 29. okt. 1727 udkom en forordning med disse og andre bestemmelser angående toldgrænsen. —

Dermed var altså toldgrænsen mellem Nørre- og Sønderjylland bleven nøjagtig bestemt hele vejen, og skønt kun en del af denne grænse (Kongeåen) tillige var landegrænse, havde vi dog dermed selv fuldført den adskillelse som mange andre ting end toldsagerne, men ogsaa disse, havde tenderet imod. Man kan beklage det eller ærgre sig derover, som éns sind er til, men det kunde neppe dengang være anderledes, thi dels var man bunden af fortiden, toldgrænsen kunde ikke flyttes, og man kunde neppe heller 150 år før sat den sydligere, og dels var det jo alene de praktiske hensyn, som førte an, de nationale var ikke til. Det var alene hensynet til kvægtolden, der havde skabt toldgrænsen og som fremdeles holdt den oppe endnu over et århundrede! For os er dette ganske vist meget mærkeligt, da gennemsnitsindtægten af tolden 1700—1787 kun var ca. 80,000 kr. årlig. Men for det første betød disse

penge mere end nu, og for det andet var de en langt større del af statens indtægter, end de nu vilde være.

III. De kongelige undersåtters stilling i Sønderjylland efter toldgrænsens oprettelse.

Da den ovennævnte grænse først var sat, skulde det synes at ligge nær at lade den blive en virkelig toldgrænse, altså at lade de kongelige undersåtter syd for den være fri for den danske told, om ikke for andet, så for klarheds og ordens skyld. Men vi har allerede forhen set, at dette ikke blev tilfældet. De kgl. sønderjyder måtte sikkert udrede både den store told af 1542 og dens forhøjelse 1567, fra 1573 ialt 1 daler. Videre turde man ikke gå, men denne told blev også betalt ialfald til slutningen af 18 årh. (Diverse dokumenter ang. studehandelen o. s. v. [1776 etc.]).

Men der var dog visse egne, nemlig de såkaldte kongerigske enklaver, hvor man skarpere gennemførte de danske toldlove. De kom til at danne en undtagelse, fordi de, fra omtrent 1400, var dansk land, med dansk lov og ret, mens det øvrige kongelige Sønderjylland jo i de fleste henseender havde sine særlige love og institutioner fælles med de hertugelige dele, og som kongen måtte respektere. Ved reformationen var disse enklaver bleven lagt umiddelbart under kronen.

Hvordan dette underlige forhold fra først af er fremkommen, skal vi ikke her komme ind på. Det havde imidlertid den virkning, at disse landstykker, som desuden (uden hensyn til øerne) lå på to vidtadskilte steder, kom til at indtage en meget afspærret og uheldig stilling. De fik alle ulemperne ved det danske toldsystem og hvad dermed hængte sammen, men ingen af fordelene, thi den beskyttelse, det skulde yde, blev gjort illusorisk af en

række vel organiserede smuglerbander. Og det kan heller ikke siges, at regeringen var synderlig villig til at lette stillingen for befolkningeu, tvertimod optrådte den temmelig rigoristisk, og overfor ansøgninger om lempelser vendte den det døve øre til, så længe den kunde. Navnlig blev det utåleligt, da efter 1660 lovene om konsumtionen og brændevinsbrændingen også blev gennemført her.

Man gjorde dog derved sig selv en dårlig tjeneste, thi man opnåede kun at drive hele befolkningen over i smuglernes lejr.

Disse havde en udmærket operationsbasis på Vesterhavsøerne, tilmed da halvdelen af hver af dem, ialfald Føhr, List og Rømø, tilhørte kongen og var under danske toldlove og det andet halve hertugen under slesvig-holstenske toldlove! Her på disse øer kunde skipperne i almindelighed i ro og mag kaste varer i land, og derfra blev de smuglet til fastlandet og lige ind i Ribe by. Og det var ikke blot enklaverne, som på den måde blev forsynet med toldfri varer, men det var hele Slesvigs vestkyst, ja lige op til Varde!

Regeringens stilling viste sig da aldeles uholdbar, og den veg også tilbage skridt for skridt, men det var ikke muligt, trods mange bønner og ansøgninger, navnlig fra Ribe, helt at få den til at give efter, navnlig ikke da enevældens smålige konsekvensmageri kom til.

Vi har set, at Fr. II fritog den kongelige del af Føhr for kvægtolden, men ellers er det først hen sidst i det 18. årh. at friere betragtninger kan gøre sig gældende. 1766 fik Føhr og Amrum toldfrihed for visse varer, og 1791 får Rømø toldfrihed »endnu i 10 år« mod at give 15 rd. slesvig-holstensk courant til toldkassen i Haderslev. 1773 blev de sydligste dele af Riberhus amt (Ballum birk, Vesterhavsøerne o. s. v.) undtagne fra de danske love om krohold og brændevinsbrænden, og det

samme må ikke længe efter være sket m. h. t. toldlovene, thi i stænderforsamlingen i Viborg 1836 siges det (Stændertidende I 623) at disse egne nu er inde under de slesvig-holstenske toldlove. Ikke desmindre klages der over, at smugleriet fortsættes, og at der mangler opsyn, navnlig til søs. Nogle oplysninger og undersøgelser fra 1828 angående denne sag viser sig at være lagt til side, fordi man frygtede for ved et forøget og bekosteligt opsyn her blot at jage smuglerne ned til det toldfri Ditmarsken (!) eller til Hamborg, og her mener man alligevel ikke at kunne lægge det pres på, som skal til for at forhindre det. Diskussionen slutter med et forslag om, at »forholdsregler måtte blive trufne til at hæmme det på Slesvigs vestkyst overhåndtagende smugleri samt indskrænke den der stedfindende, smugleriet begunstigende høkerhandel.«

Men i den samme diskussion tilføjer en af talerne, efter at han har nævnt de sydlige enklavers udskillelse fra den danske forordning: »Kun Ribe ligger med sin danske toldforfatning midt i et slesvigs distrikt, omsværmet af talrige toldofficianter og belejret af begunstigede høkere.«

Nej overfor Ribe og opland vilde man ikke give efter, byens glimrende fortid blev netop her dens skade. Dens anselige stilling i middelalderen er bekendt. Reglen var, at kun den og Kolding var lovlige udførselssteder for kvæg, selv om der en enkelt gang blev gjort en undtagelse med byer som Ringkøbing og Varde, og til tider synes Ribe at have været ene om det. I året 1521 udførtes fra Kolding 1636 øxne, men året efter giver Kr. II's lov den regel, at al udførsel til Tyskland skal ske over Ribe, og i hvert fald var det hovedudførselsstedet, — ved nævnte tid 3—6000 årlig. (Kinch: Ribe 645 flg.) I førstningen flest på efterårsmarkedet, men senere flest på forårsmarkedet, hvad der vel er et tegn på, at jyderne nu har begyndt at fede. Byens forstad

bestod dengang også mest af stalde, sagtens bygget af hensyn til studehandelen. Denne handel, og navnlig markederne, tilførte byen stor velstand. Her var i markedstiden fælles stævne for købmænd fra hele Danmark, Tyskland og Holland, thi der blev handlet med mange andre ting end stude. Endvidere var jo byen et anset bispesæde og modtog ofte besøg af fyrster og adelsmænd.

Men netop denne fremskudte stilling blev på en måde byens ulykke. Dens betydning og anseelse og dette, at den var dansk bispesæde, gjorde, at den, skøndt den lå i hertugdømmet, dog bestandig blev holdt udenfor, og ved reformationen blev den og dens opland ca. 1 □ mil lagt under kronen som en dansk enklave, indesluttet på alle sider af slesvigsk land, som, skøndt også det var kongelig besiddelse, dog var de slesvigske love undergivne. Allerede derved var dens stilling bleven betænkelig isoleret, og værre blev det efter delingen 1544, da handels- og toldforholde på hver sin side af grænsen begyndte at udvikle sig i meget forskellig retning. Da var det som før sagt, at smugleriet begyndte, og ingen steder var det værre end her. Dette førte saa igen til at byens markeder ved kongebrev af 23. aug. 1573 blev taget fra den. De skal for fremtiden holdes nord for Gredstedbro »da kronens rettighed med told og andet er blevet meget forkortet og underslået ved markederne i Ribe, idet der bortdrives meget ufortoldet derfra, fordi kongens tolder ikke kan have opsigt dermed.« (Kanc. hrevb.). Denne forholdsregel var naturligvis dog altfor voldsom til, at den kunde gennemføres ret længe, og 1582 fik byen også sin markedsret tilbage, men hvad nu end årsagen er, så blev disse markeder aldrig mere hvad de havde været. Og endelig blev efter enevældens indførelse også de danske love om konsumtion og brændevinsbrændig gennemført her nede og det uden lempelser.

Under disse forhold florerede smugleriet, så meget mere, som byen var grænsetoldsted, endskøndt den lå over en mil syd for toldgrænsen! Intetsteds i landet var smugleriet en så lovlig anerkendt levevej som her i disse egne, og i en fattigbetænkning fra de sydlige enklaver nævnes det også ligefrem som en næringsvej! Det var alle der deltog, store og små, rige og fattige, ikke mindst byens købmænd, og det kunde rentud siges at være umuligt for dem at undgå det, selv om de nok så gerne vilde, thi så kunde de ikke konkurrere med de talrige høkere, som boede kun $^1/_4$—$^1/_2$ mil udenfor byens porte på slesvigsk grund, de betalte jo kun den langt lavere slesvig-holstenske told og for det meste ikke engang den, for de var selv smuglere! Og fra deres butiker smuglede ikke blot de danske landboere over Ribe, men også byens indbyggere, varer i massevis over enklavegrænsen. Naturligvis søgte regeringen at sætte en stopper for det. Aabent brev af 14. jan. 1693 »forbyder strengelig alle i Kalslund og Frøs herreder boende at de salt, tobak, jærn og andre fremmede varer under deres confiscation herefter ej må sælge eller falholde«, og fra 8. feb. 1668 skulde »byens øvrighed til hver første marts lade tilstille vores tolder en rigtig og af dem underskreven specification på byens kvæg uden forskel hvo det ejer eller tilhører, at portneren kan have tilbørlig opsyn dermed al misbrug at forekomme«. Dette gentages flere gange senere, tilligemed andre forholdsregler, men lige meget hjalp det, — på stænderforsamlingens tid var stillingen væsentlig den samme som for 150 år tilbage!

Under disse forhold var stillingen for de kongelige toldere og deres undergivne overordentlig vanskelig. Selv om de fra først af mødte med den bedste vilje, blev de dog efterhånden nødt til at lukke øjnene for meget, og desuden: Nær 'en fo'r en pund tobak o den jen' yw' å

en dukat o den anden, hudden sku 'en så ku sie? — Det måtte næsten ufravigelig ende med, at de alle, lige til den øverste tolder, blev mere eller mindre demoraliserede. At der egentlig ikke kan siges at være flere herhen hørende retssager for Ribes end for andre byers vedkommende, siger intet, når alle vedkommende havde interesse af at lade sligt gå i stilhed, og man kan desuden vanskelig dømme tilstanden retfærdig efter den slags ting. Det gælder mere om såvidt muligt at kunne skønne, hvormeget der gik i det stille, end det gælder om at pege på det der kom frem. Det bedste middel hertil er naturligvis de mundtlige overleveringer, om end også disse må behandles, mildest talt med stort forbehold.

Det må dog sikkert antages, trods al bagtalelse, at tolderne og navnlig toldkarlene for det meste har gjort deres pligt. Men det kunde så også hænde, at de ret haandgribeligt kunde få at føle, hvad der var tradition. Man fandt mere end éngang toldkarle bagbundne udenfor byen, en enkelt gang var det udført på den originale men probate måde, at et riveskaft var stukket ind gennem det ene ærme bag om ryggen og ud af det andet ærme og dernæst havde man omsorgsfuld lagt den stakkels fyr på ryggen! Det var ham jo i denne stilling hverken muligt at rejse sig eller at røre armene, hvis hans frakke da var nogenlunde solidt syet, højst kunde han sprælle i luften med benene og råbe om hjælp.

En jødekøbmand i Ribe truede med, at hvis han fik fat i en af disse posekigere, så vilde han tage værket ud af sin gamle bornholmer og dernæst anbringe fyren derudi med hovedet på værkets plads. Dernæst vilde han tænde sin lange pibe og gå op og ned ad gulvet, og hvergang han kom forbi posekigeren vilde han spytte ham i ansigtet. En anden købmand, som toldvæsenet havde konfiskeret et oksehoved sprit for, svor på, at told

kassen nok skulde komme til at betale det. Hver dag i længere tid udførte han så et anker brændevin og smuglede det samme anker ind om natten, indtil han havde fået den konfiskerede sprit betalt ved konsumtionsgodtgørelsen. — Det var ganske vist ikke altid, at det gik så gemytligt til, navnlig kunde udriderne og senere toldkarlene få slemme skrammer, når de ved nattetid stødte paa bevæbnede smuglere, og enkelte gange gik det på livet løs, når det drejede sig om store værdier. Men for det meste var det en temmelig uskyldig sport, som smuglere og toldkarle drev, naar de søgte at pudse hinanden efter bedste evne, — ligesom det var en æressag at slippe godt fra de mest forvovne skælmsstykker, så var det tillige en stille vedtægt ikke at gøre det altfor grovt.

Men selv om Ribe borgere altså ad ulovlige veje slap for en del af tolden, var det dog neppe saa meget, som man senere har antaget, og i hvert fald var stillingen pinlig nok alligevel. Der kom derfor også den ene klage efter den anden fra den betrængte by, navnlig hver gang regeringen skærpede opsynet og derved for en tid gjorde det vanskeligere at smugle. Men det var ikke nogen stor imødekommenhed, der blev vist, højst fik man de gamle rettigheder stadfæstede, men man fik ingen nye. Ved åbent brev af 28. Juli 1673 stadfæstes, »at Ribe borgere efter de af fremfarne konger erholdte friheder må udi alle købstæder i Jylland handle og vandle med borger, gæst og bonde, hvori der gøres forhindring«. Dette var forøvrigt kun en del af de privilegier, som byen ejede fra Valdemar Sejers tid, og som i året 1731 påny blev stadfæstede »såvidt de ikke stride mod hans majestæts absolutum dominium«, men de havde efterhaanden fået ringere værdi og forslog ialfald ikke til at ligestille byen med andre købstæder. Og naar forordningen af 28. maj 1701 giver byens borgere tilladelse til »at købe fornøden

slagte- og arbejdsbæster af Nørrejylland toldfri, dog at de sig dermed rigtig paa behørige steder over broerne og paa toldboden lader indtegne«, er det jo ikke megen tak værd, for det skulde synes at følge af sig selv, at en dansk by ikke skulde betale den danske udførselstold af sit eget forbrug! Men det må jo dog altså engang have været forlangt, naturligvis fordi den lå syd for toldgrænsen. Når det gjaldt udgifterne til den kongelige kasse måtte den stakkels by altsaa snart agere slesvigsk og snart dansk, eftersom det passede højere vedkommende bedst! Man kunde jo tænke sig, at omtalte forordning ved toldfrihed forstår konsumtionsfrihed, da de to ting ikke altid holdes ude fra hinanden, og i så fald vilde det være en forret, men da den toldfrihed, her nævnes, vides at være ældre end konsumtionen, så kan forklaringen ikke bruges.

En virkelig forret var det derimod, at Ribe borgere og de omboende bønder til 1689 kunde udføre handelskvæg for nedsat told, men det lader rigtignok til, at denne ret er tilranet. Derom hedder det i forordning af 5. marts 1689: »Indvånerne udi Ribe og af Karlslund og Frøs herreder, som hidindtil have uden nogen vores sær allernådigste bevilling tilholdt dennem en frihed at give en trediedel mindre i told af hver okse, som de udfører og hos dennem er bleven opstaldet end andre både indlændiske og fremmede giver, skal deres øxne herefter på lige måde som andre vores undersaatter eller fremmede forholde.« Der gik altså det privelegium, og man fik intet istedet.

I en betænkning fra 1735 (i »Relationer over amter og byer i Danmark og Norge« 1735) gør stiftamtmand Gabel et forsøg på at vække regeringens opmærksomhed for byens uheldige stilling. Han gør først rede for grunden til dens tilbagegang og siger bl. a., at »handelen med heste og øxne er rent ødelagt, så at [mens] der i forrige

tider kunde ligge 40—60 hollandske skibe for at overføre øxne, nu ikke findes én, men alle bliver udpraktiserede«. Han foreslår blandt andre ting, at konsumtionen hæves, og at et gennemsnit af de sidste 10 års indtægter lignes på borgerne som en årlig skat. Dette vidner, som så meget andet hos den mand, om et friere syn end der da var almindeligt, og regeringen kunde derfor heller ikke bruge det. Hverken dette eller andre af hans forslag blev taget til følge.

Det var først næsten et århundrede senere, ved reskript af 27. maj 1829, at man for alvor gjorde forsøg på at lette byen dens stilling. Brændevinsafgiften og en del af formalingsafgiften forsvandt, indførselstolden blev i visse tilfælde nedsat m. m., men der blev desværre nok tilbage af hæmmende og indviklede forholdsregler (snart skulde man rette sig efter slesvigsk og snart efter dansk lov) til, at man lige så lidt som før kunde konkurrere med smughandlerne, og dem turde man, af grunde som før er nævnt, ikke røre. Smugleriet vedblev derfor også og klagerne ligeså. 23. feb. 1832 sender 11 ansete borgere et bønskrift til regeringen, og senere i stænderforsamlingen kommer man atter og atter tilbage til spørgsmålet om Ribes stilling, gærne i forbindelse med forslag til toldgrænsens ophævelse, — forhandlingerne om disse ting fylder tusinder af spalter i stændertidende. Virkelig ligestilling med andre danske byer fik Ribe først 1851, da toldgrænsen flyttedes til Ejderen.

Vi har nu set følgerne af toldgrænsens oprettelse for de danske enklaver i Sønderjylland. Men også i en del af de kongelige besiddelser i selve Slesvig, nemlig Frøs og Kalslund herreder prøvede man efter enevælden

at gennemføre ialfald den danske udførselstold på kvæg, skøndt toldgrænsen var disse herreders n o r d grænse. Derom hedder det i fd. 5. marts 1689: For det andet »skal de udi Kalslund og Frøs herreder give udi told af deres fæ, endog de det selv haver opdraget, når de driver det til markederne i Sønderjylland og der sælger ligesom der gives af alt andet kvæg, som de udi Sønderjylland køber på markeder udi Nørrejylland«. Altså: Også af det kvæg, som er opfødt s ø n d e n grænsen, skal den danske udførselstold betales, altsaa ikke den lille gamle told, som andre steder i Sønderjylland, men den store told med alle dens forhøjelser! Dette lyder jo meget mærkeligt, navnlig da det kun gælder for disse to herreder, og vi skal da dvæle et øjeblik derved, thi her er sikkert dybere grunde bag end de finansielle.

Naar disse herreders særstilling så ofte betones i forordningerne, kan dette måske noget komme af deres geografiske beliggenhed. De grænsede mod syd til de næsten uafhængige og skattefri adelige godser Gram og Nybbel, som det ikke var lykkedes Fr. II. at få købt, mod vest til Ribeenklaven og Vesterhavet, og kun mod øst hang de sammen med den del af Nordslesvig, som de nærmest skulde været sidestillet med, nemlig Gram og Tyrstrup herreder. De indtog således en meget isoleret stilling, og meget kunde af den grund alene tale for at få dem draget ind under Nørrejylland. Men når en sådan bestræbelse virkelig synes at have været fremme, så er der dog sikkert en anden og væsentligere grund. Man har rimeligvis haft den opfattelse, at man ved at få disse to herreder skilt ud, lagt ind under dansk toldordning og således lagt til Ribes opland, kunde give denne by en mindre isoleret stilling, — når altsaa strækningen fra Vamdrup til Vesterhavet og mod syd til Gram gods og Flads å blev rent dansk land. Og en sådan bestræbelse var så meget betimeligere, som Ribe jo mere

og mere stræbte bort fra den danske handels- og toldordning hen til hertugdømmets, og den dag således kunde komme, da denne by, og dermed alle enklaverne, blev en lige så usikker del af det danske rige som det øvrige hertugdømme. Altså dog et stykke national-politik, selv om målet for den tid var udelukkende finansiel og dynastisk.

Hvis vi tør læse en sådan politik ud af forordningerne, kan vi kun have den største sympati for den. Men desværre var den paa Forhaand bestemt til at lide skibbrud, når man ikke tog det sidste og vigtigste skridt og flyttede toldgrænsen til Frøs og Kalslund herreders og Ribeenklavens sydgrænse. Men dette skridt var det vel neppe muligt at gøre nu, og man træffer heller ingen antydning af, at tanken har været fremme. Men også befolkningen gjorde den stærkeste modstand, passiv ganske vist, men derfor ikke mindre virksom. Og det kan man ikke undres over, thi den havde i økonomisk henseende meget at tabe og intet at vinde, og dertil kom al den tvang og tidsspilde, som fulgte med regeringens kontrol, først med kvæghandelen og senere med konsumtionen, formalingen og brændevinsbrændingen. Disse ting begyndte netop nu i slutningen af 17. århundrede ret at virke her i Landet. Men Sønderjyderne var sluppen fri, og man kan ikke fortænke de Frøs og Kalslund herreds bønder i, at de gjorde, hvad de kunde, for at undgå åget.

Regeringen måtte da også give efter for den sejge modstand, da man som sagt ikke kunde eller turde flytte toldgrænsen. I forordning af 28. Maj 1701 hedder det: »Og som fornemmes, at vore undersåtter i Frøs og Carlslund herreder boende en meget stor mængde kvæg og heste haver årligen at udføre under prætext samme hos dem der synden åen skal være opfødt og kalfdraget, hvoraf de mulig tage lejlighed af den liden told,

som deraf vorder givet, så skal« . . . . og nu følger den ordre om optælling og attester, som senere skal omtales. Stillingen fra 1689 med fordringen om den store told synes altså nu at være opgivet. Derpå tyder også en rentekammerskrivelse af 18. okt. 1727, som skal »forekomme én og anden mislighed som befrygteligen måtte forløbe ved den liden told, der gives af heste og kvæg fra Kalslund og Frøs herreder, naar de dem til markeder angiver at udføre«. Den indskrænkning her er nævnt, at det kun er ved markedsudførsel at man kan nøjes med »den liden told« (6 skilling) er ikke ny, og den havde i sin tid virkelig haft betydning, dengang der kun var ét marked om året (Ribe), men efterhånden som der blev flere (Tønder, Husum, Bredsted o. s. v.) var denne bestemmelse ganske illusorisk, thi det var selvfølgelig umuligt at holde kontrol, og der var heller ingen, der prøvede derpaa. — Men man får tit indtryk af, at hin tids lovgivere blot kopierede bestemmelser i ældre forordninger uden at kende det mindste til de forandrede forhold der, hvor disse forordninger skulde bruges.

Men altså: Man havde dog ikke helt givet efter endnu, og et Kongebrev fra samme tid til tolderen i Ribe tager også et — theoretisk set — meget betydeligt forbehold, idet han skal påse, om det er til hertugdømmet eller til »fremmede steder«, at kvæget fra disse herreder udføres, — f. ex. altså til søs fra Ribe, som jo var deres toldsted. I sidste fald må han »observere den store told deraf at fordre, og kongen til indtægt at beregne«. Men heller ikke i dette tilfælde betød forbeholdet det mindste, thi hvorfor skulde man udføre for den store told i Ribe, når der var markeder nok i Tønder og Husum, hvortil man kunde udføre for 6-skillingstolden? Det kunde ganske vist synes, som man her vilde få mindre for kvæget, thi købmanden måtte senere betale den

slesvig-holstenske told, hvis han vilde udføre det, men den var også kun c. det halve af den danske, og så var risikoen ved at udføre til søs tilmed i de dage temmelig stor. Og følgen blev af disse grunde også, som vi har set af Gabels indberetning 1735, at der ikke mere kom hollandske studeskibe til Ribe, — at »alle blive udpraktiserede« er vel derimod en overdrivelse, om end til tider neppe meget stor.

Foruden i Kalslund og Frøs herreder gjorde man dog også efter 1727 et svagt forsøg på at gennemføre den store told i den østre del af det søndre grænsedistrikt, nemlig de fire sogne Skanderup, Vamdrup, Hjarup og Seest. Dette var dog af helt andre grunde, idet disse sogne jo virkelig havde betalt denne afgift, lige til de efter fd. 29. okt. 1727 fik toldgrænsen nord om sig. Befolkningen gik imidlertid, som rimeligt var, ud fra, at de fra den dag ikke skulde betale den længere, men dette var, som man ser af en retssag fra 1729, ikke regeringens opfattelse. To mænd i Skanderup er anklaget for, at de 1728 har udført 10 stude, vel at mærke af eget opdræt, uden at betale den store told. De bliver vel frikendte, men den nedsatte kongelige kommission bøjer sig først, da der fra de ovennævnte fire sogne og fra en fuldmægtig Damgård hos tolder Riis i Kolding, kommer to indlæg, som påstår de anklagede frifundne. Beboerne i nævnte sogne siger med rette, at hvis de nu skal til at have toldgrænse til begge sider, så ved de ikke længere, hvordan de er stedt i det. Hermed kan jævnføres et andet meget snurrigt forhold, som kommer frem i samme sag. Tre mænd fra Jedsted (nord for Ribe, lige op til Kongeåen) har smuglet 20 stude over, men de slipper med halv mulkt, fordi »der ikke er fremkommen noget bevis, hvorved deres foregivende, at disse 20 stude endnu findes ved deres gårde indenfor Ribe toldsted er tilintet-

gjort«. Altså: Toldgrænsen er vel ved Kongeåen og det er således ulovligt at føre stude ufortoldede over åen, men toldstedet er jo ved Ribe, og da studene ikke er ført der forbi, så betragtes det ikke som fuldbragt smugleri! Sådan var det lige til 1820! Skøndt disse to affærer jo ellers ikke ligner hinanden, kunde man dog af dem begge fristes til at tro, at denne toldgrænse slet ikke svarede til sit navn, men kun var et slags kontrolgrænse, og betegnende er det, at der heller ikke før 1727 fandtes noget toldsted på den. Først dette år kom Kolding til at ligge på grænsen, 1790 kom det andet toldsted i Foldingbro og endelig 1820 det tredie i Gredstedbro. I hvert fald har man ikke den gang forstået det samme ved en toldgrænse som nu, så vilde man ikke været så inkonsekvent mod Ribe og Frøs og Kalslund herreder, og Skanderupsagen vilde på forhånd have været en meningsløshed.

Men det var ikke blot m. h. t. den store told, at regeringen kom til at give efter for den sejge modstand. Af den samme retssag fra 1729 fremgaar det, at så godt som alle Frøs og Kalslund herreds bønder har omgået også den lille told og vel at mærke ikke af vindesyge, men af uvidenhed. De paastår under forhørene, at de ikke har vidst, at de skulde betale denne told, og at den hverken er betalt i deres eller deres forældres tid. Og da man bebrejder herredsfogden (Warming i Københoved), at han ikke har passet på, svarer han, at han ved vel, »at af frihedsopdrægten skal betales 6 skilling dansk i told, men såvel udi hans, som i formands tid og længere var af de undersåtter i Frøs og Calslund herreder, som ligger ungefæhr en mil fra Ribe af øster på sådan told i mangfoldige tider ikke enten fordret eller var den erlagt.« — Ogsaa her må kommissionen bøje sig så langt, at de anklagede kun kommer til at betale den »forsvegne«

told, men ikke den sædvanlige mulkt. — Og knap 50 år efter læser man i en betænkning fra selve toldkammeret, »at allene af Calslund herreds indvånere Farup, Calslund og Hjortlund sogne ere forbundne til at tage toldsedler [paa deres kvæg] i Ribe, men de længer fra Ribe udi benævnte herred beliggende sogne Lintrup og Hjerting være fri for at tage disse toldsedler og for at betale 6 skilling pr. stk«. Og om de 4 sogne siger den: »Kvægets optælgning er bleven anordnet, og på hvad deraf drives ned i Slesvig, må amtsbetjentenes attest søges og Kolding passérseddel tages, dog betales ikke de ved Ribe ommeldte 6 sk. pr. stk., men kvæget passerer ganske fri«. Fri for kontrol er man altså ingenlunde, om man end er fri for tolden.

I samme betænkning siges om toldfrihed for de kgl. undersåtter i Sønderjylland: »Denne undtagelse for at betale den danske told grunder sig på den ældgamle forfatning og den derefter satte skel mellem Jylland og Slesvig, og sådan frihed kan de sønden toldskjellet boende ikke betages, ej heller ses nogen mulighed til, at den kunde indskrænkes.« — Men det var dog først ved fd. 11. juni 1788, at også den lille told ad lovens vej hævedes overalt i Sønderjylland.

(»Diverse dokumenter ang. studehandelen i Jylland og vanskeligheden ved toldgrænsen . . . . (1776 etc.)«. Rigsarkivet.)

IV. Toldlovene og smugleriet,
navnlig med hensyn til kvæghandelen.

Da så godt som alle forordninger angående toldgrænsen lige fra 1542, da »den store told« blev pålagt, til 1851, da grænsen blev flyttet til Ejderen, har direkte

hentydninger til smugleriet, kan de to ting ikke godt skilles ad og behandles derfor her under et.

Smugleriet er sagtens akkurat ligeså gammelt som tolden. Var det end i ældre tid en almindelig betragtning, at det var en ærlig sag at gøre sig fri for så mange offentlige byrder som muligt, gælder dette dog i særlig grad om tolden, og det kan man ikke undres over, thi der var oprindelig noget meget vilkårligt både ved pålæg og opkrævning af denne skat, som gav den et stærkere præg af uretfærdighed end de fleste andre. Endvidere var store dele af folket helt eller delvis fri, og det fik endda gå, da det samme gjaldt visse andre skatter, men visse landskaber (f. ex. Ditmarsken) og byer kunde blive fritagne midlertidig eller for bestandig efter kongers og fyrsters forgodtbefindende. Og endelig måtte der også over straffene blive noget meget vilkårligt.

Ikke alene slap mindst de 99 %, fordi de slet ikke blev opdaget, men for dem, der blev nappet, blev straffene ofte nedsat, eller man fandt tilstrækkelig formildende omstændigheder til at lade dem være helt fri, undertiden i betragtning af deres stand og stilling. Og til andre tider blev der så igen taget ubarmhjertig hårdt. Men alt sligt er demoraliserende, ialfald over for loven.

Af grunde, som før nævnt, (se foran s. 106) smugledes der dog næppe noget synderligt, ialfald ikke kvæg, før 1542. Men allerede 1545 har vi det første kongebrev mod smugleriet, og dermed var den kamp indledet, som skulde vare i 300 år. Brevet er dateret: Coldinghus, mandag næstefter midfaste 1545. »G. A. V. at os er forekommen, at mange baade udlændiske og indlændiske købmænds, herremænds bud, bønder og andre almue fahrer offuer Issevad, Halckevad, Ejstrup, Møllevad och igjennem Gjeldballe, Hierdrup, Kleckebæk och andre ulovlige vadesteder mellem Kolding och Ribe, och fahrer og drifvue

her af riget heste och foler, øxne, kjør, korn, fløttelse och andet gods, och sammeledes føres til skibs østen om Kolding och dermed forkrencher och formindsker vore och kronens told och rettighed i mange maader, daa ere vi til éns vorden med vores elskelige rigens raad her nu tilstede vare, at hvis nogen kiøbmandskab eller andet, som foreskreven staar, vil udføre, han skal det udføre igjennem Kolding och Ribe och ingen andensteds, och giøre och giffue der sin told, som det sig bøer, forbiudendes alle, ihuo der helst ere eller være kunde, herimod at giøre eller giøre lade i nogen maade. Findes nogen her imod at giøre som foreskrevet staar, daa skal hand haffue forbrudt huis hand haffuer med at fahre, och dertil vil lade rette offuer dennem, vore bref och bud ey holde vill; var det och saa, at nogen søgte forskrevne ulovlige steder anden steds end ved Kolding och Ribe, och dermed udføre vore och kronens told, daa haffue vi befalet och fuldmagt giffuet vore toldere udi Kolding och Ribe dennem at forfølge på Kolding og Riber byting som andre tyffuerier«. (Stadfæstet 1640, 1652 og 1655).

Mens dette brev angår gods i almindelighed, er der et fra 5. juni 1566, som alene angår kvægsmugleriet, men som også ellers er oplysende: »Da man søger at undgå at give told af de øxne og heste, som udføres gennem Fyn til Tyskland ved ikke at føre dem over toldstedet Assens, men, under skin af at ville sælge dem i riget, over Medelfarsund omkring Kolding henimod Skodborg og derfra ind i fyrstendømmet, skal Hans Bang herefter kræve den store told, som før gaves af heste og øxne i Kolding, i Medelfar, af udlændinge den ny told, og af kongens undersåtter den gamle sædvanlige told«. »Samme dag brev til Søren Kjær (Kolding), at Hans Bang herefter skal kræve den store told som før toges i Kolding. Han må derfor kun tage den lille told af dem,

som have bevis fra Hans Bang for at have udgivet den store told. Derimod skal han tage den store told af øxne og heste fra Nørrejylland«. (Kanc. brevb.).

Den her omtalte »nye told« er en forhøjelse, som er lagt på i anledning af krigen, og som også landets egne børn året efter kom til at betale. Endvidere et brev af 1. jan. 1567 som minder om, at der skal fortoldes i Kolding. Hvis nogen driver over de ulovlige vadesteder (de samme nævnes som 1545) »da skal han have forbrudt hvis han haver med at fare og dertil straffes på livet«. Endnu et par breve har vi fra 60'erne om den samme sag, hvoraf det ene omhandler en karl som skal straffes på livet fordi han har fordrevet kongens told i nærheden af Hansborg (ɔ: Skodborg. Secher 16/5 1569). Fra 70'erne er der mindst 10 kongebreve om dette, hvoraf nogle handler om vagtholdet ved grænsen, men alle klager de over kvægsmugleriet og sætter straffe derfor. 25. okt. 1574 får Vinzents Juel f. ex. brev om nogle købmænd, som er greben på fersk gerning og ført til Koldinghus. »Han skal på det sted, hvor gerningen har tildraget sig, lade rejse en dobbelt galge, lade slå et oksehoved med hornene på galgen, lade stille den på fersk gerning grebne karl for retten i Kolding, tage dom over ham efter kongens brev og uden al nåde lade ham stå sin ret for at andre deri kunne se sig i spejl.« (Kanc. brevb.).

Det skulde man jo tro måtte være en virkningsfuld afstraffelse! For en tid blev det vistnok også bedre, men den væsentlige grund hertil er, at Fr. II efter Hans d. ældres død 1580 kom i besiddelse af begge åbredder og snart købte adelen ud, som jo tildels var fri for told. Det blev således lettere at holde kontrol.

De mange kongebreve angående disse ting er imidlertid tillige udtryk for noget andet og mere betydnings-

fuldt. Det var jo nemlig især i disse år, at studehandel og opdrætning gik så stærkt fremad, at det blev landets vigtigste hjælpekilde, og det er da rimeligt, at det er genstand for regeringens omsorg, og det var det ikke blot for indtægternes skyld, man havde af det, men også for handelens egen skyld, man vilde gerne hjælpe den frem, så godt man forstod. — Og som vi nu har set, at Fr. II søgte at skabe en virksom grænsekontrol, således søgte hans søn at ordne en mere klar og bestemt indre kontrol med fedningen, opstaldningen og handelen, ($^{25}/_{7}$ 1623 og $^{31}/_{7}$ 1647) men da disse ting ikke høre med her, skal de ikke nøjere omtales.

Derimod hører man ikke i Kr. IV's dage meget til grænsekontrollen, i den første halvdel af hans regeringstid henvises der af og til til faderens breve om denne sag, og siden måtte det under de ødelæggende krige gå som det kunde. Der var en tolder i Kolding og en i Ribe, mulig med en hjælper eller to, en bromand ved Folding og Gredsted broer og rimeligvis har der også boet en bromand eller »vadstedrider« på den østlige del af grænsen (se kongebrev $^{25}/_{8}$ 1572) som skulde passe på mellem Kolding og Skodborg. Dette var imidlertid en ganske umulig opgave for en enkelt mand, og man hører da heller ikke meget til ham. Endvidere havde kongens embedsmænd, herredsfogder og lensmænd, ordre til at passe på, at alt gik ordentlig til. Og en enkelt gang i Fr. II's tid tog én — herredsfogden i Elbo herred — sig så varmt af kongens sag, at »han kom for skade« at slå en mand ihjel som havde gjort forsøg på at smugle kvæg og ikke vilde lade sig sige. I den anledning udsteder kongen et beskærmelsesbrev for ham og børn og arvinger, da den dræbtes slægt endnu 14 år efter bliver ved at true ham på livet, endskøndt han har betalt

den idømte bod og af sandemænd er svoren til sin fred. (Kanc. brevb, 8/3 1579.)

I Kr. IV's sidste år synes der dog at være ansat nogle flere vadstedridere, idet »jyske tegnelser« 21/11 1640 og 25/5 1646 omtaler »den karl, som skal holdes ved de ulovlige vadesteder«, men det har neppe hjulpet synderligt, thi baade han og bromændene var jo langt borte fra tolderen, som skulde have opsyn med dem, — ingen så, om en flok stude eller andre ting en mørk nat blev ført over grænsen, heller ikke dem, der skulde have set det, at sige, når de var »smurt« tilstrækkeligt. Og selv om de vilde se det og hindre det, så var der ofte intet for dem at stille op, man ved fra en noget senere tid, at de bevæbnede drivere ofte drev kvæget over i vagtens påsyn, uden at denne kunde eller turde hindre det,

Det var derimod af en noget større betydning for en virkelig kontrol, da tolderne i Kolding og Ribe begyndte at holde udridere. Hvor tidlig dette er sket, kan ikke skønnes, heller ikke, om det er en offentlig eller privat forholdsregel, men fra denne tid har man en instruks for de Ribe udridere, som måske er den første. Den er udstedt 10. Sept. 1650 af toldforvalterne Langemach og Tellemann og går ud på, at disse karle skal have strækningen til Skodborg kro, hvor de skal mødes med dem fra Kolding (Kinch 857). Fra først af var der kun to i hver by. De var, som navnet tyder paa, ridende og dertil godt bevæbnede, og det kunde nok gøres nødig, ogsaa var det nødvendigt, at de fulgtes ad for at kunne hjælpe hinanden. De fik en meget udstrakt myndighed til at anholde kvæg og andet gods, hvor de fandt anledning dertil, og blev det anholdte konfiskeret, da fik de lige til 9/10 og senere det hele. I Fr. II's breve hedder det gerne, at det konfiskerede skal tilfalde kongens kasse,

men man opdagede snart, at det gik ikke; hvis udridere og vadstedridere skulde blive tilstrækkelig ivrige i tjenesten, da maatte man anderledes lukke pungen op. En fordel ved disse udridere var, at de hver eller hver anden dag kom tilbage til deres overordnede og maatte aflægge rapport, han kunde saaledes nogenlunde have opsyn med dem, ialfald bedre end med bromændene og vadstedkarlene, og dertil kom, at de kunde bruges og blev brugt som spioner overfor disse. — Det var alt i alt den virksomste kontrol, man endnu havde haft, og man blev også ved at anvende den lige til 1760, da der kom en anden ordning paa disse ting. Og dog betød den sikkert kun grumme lidt. De 4 mand skulde over en altfor stor strækning; naturligvis var de heller ikke utilgængelige for gode ord og betaling, for ved en konfiskationssag var der altid meget vrøvl og bekostning, og til syvende og sidst kom hele kontrolsikkerheden jo dog an paa de overordnede, om de var paalidelige. Og der var dengang som senere meget store brist.

En anden hjælp til en bedre kontrol fik man i de samme år ved en klarere og mere bestemt toldlovgivning. I så henseende havde forholdene også været lidet tilfredsstillende. Det var jo f. ex. meget ubestemt, når det i Kr. II's lov hed, at kommer der fremmede drikkevarer, som ikke er nævnt i »taflen at zise efter«, »da skulle de zises som man kan tænke det er godt til lige med, hvad foreskrevet står«. (Sponneck: Om toldvæsen II, 6). Håndfæstningerne og andre love indeholder vel spredte bemærkninger om told, men man henholder sig forøvrigt så meget til »gammel skik og brug«, at det er vanskeligt at blive klog på tilstandene. Kr. IV's toldforordninger af 1625 og 1632 giver noget bedre besked, idet de er de første i sit slags og alene holder sig til den ting. En mængde varer nævnes og satsen for hver

enkelt, men forøvrigt er disse satser, både for ind- og udførsel, meget lave, kun 2—6 %. Den kaldes da også »småtolden« måske i modsætning både til øresundstolden og den store kvægtold, som hver for sig vistnok gav langt større indtægter end al den øvrige told.

Den første toldforordning i nyere stil kom med en forord. af 14 maj 1651 og en toldrulle af 13. aug. samme år. Satserne er betydelig sat op, der er gjort større forskel på de forskellige varer, eftersom det var færdige fabrikater eller råstoffer, nyttige varer eller luksus, det hele er kortsagt mere omhyggelig gennemtænkt og lagt tilrette med bestemte formål for øje, thi det er de merkantile theorier, som her holder deres indtog. Endelig bliver der nu også udnævnt en generaltoldforvalter.

Disse ordnende bestræbelser kommer naturligvis også toldvæsenet ved landgrænsen tilgode. Men dette er dog mere indirekte, thi lige til slutningen af det 18. årh. var kvægtolden her hovedsagen. Og nu er det ret mærkeligt og betydningsfuldt, at denne told end ikke nævnes i de almindelige toldruller før 1752, 68 og 97 og så endda meget flygtig. Den var altså betydelig og vigtig nok for landet til, at den skulde have sine egne love, men det må dog tilføjes, at dette vedblev længe efter, at den havde hørt op med at spille en så fremtrædende økonomisk rolle.

Som før nævnt var det dog først 1542, at denne told blev en indtægt af betydning. Før den tid var den kun 2 skill. pr. stk., og om det end er noget mere end det lyder til (omtrent 30 øre), så må det jo dog nærmest jævnføres med den øvrige »småtold«. Men da det efter reformationen blev nødvendigt at få statsindtægterne op til det flerdobbelte, begyndte man at se sig om efter nye skatteobjekter, og da kvæghandelen var i stærk frem-

gang lå det nær bl. a. at holde sig til den. Og 1542, tirsdag efter vor frue dag, kom da følgende kongebrev: »Kong Christian III gør vitterligt, at rigets råd har bevilget ham, at den told, som hans fader pålagde for Gottorp, må nu oppebæres i riget således, at der af hver klepper, øg eller oxe, som udskibes eller uddrives til Tyskland, skal erlægges i told 20 skilling danske, hvorimod de handlende skulle være fri for tolden ved Gottorp« (se »Udtog af aktstykker etc. udg. af Fyns lit. selskab«, 1 saml. 155).

Dette var jo et uhyre pålæg, og desuden blev endda den gamle told stående. Man synes da ogsaa de første år at have lempet sig noget overfor landets egne børn, og måske har man været nødt til det. 27. feb. 1556 kom et kongebrev til købstæderne, at »af de heste, som udlændinge udføre, skal gives den store told, 20 sk. danske af hver hest, af dem kongens egne undersåtter udføre den gamle sædvanlige told.« (Kanc. brevb.).

Da derimod Hamborgerne klagede over den høje told, tøndepenge etc. i Ribe, blev deres klager tilbagevist i et kongebrev af 25. aug. 1548. (Nye Danske Mag. II, 145). Og det kan også være rimeligt, at den store told væsentlig var beregnet på fra først af at skulle falde udlændinge til byrde, endnu 1679 var af 35 købmænd som drev 7138 stude ud gennem Kolding, kun 13 danske, alle med ringe antal, derimod var der 14 hollændere og af dem har de 7 uddreven henimod halvdelen. Og hundrede år før var overvægten endnu mere paa udlændingernes side. (Dokumenter og efterretninger ang. øxentolden og dens forhøjelse 17/8 1718. Rigsarkivet).

Denne told blev det egentlige grundlag for den senere 2 dalers told, som fra 1646 til 1788 spillede så stor en rolle. Den første forhøjelse kom 1567 i anledning af krigen, idet der 22. feb. bliver sendt brev til de

forskellige toldsteder om at tage 1 daler udover den sædvanlige told, men tolderen skal holde det hemmeligt indtil købmændene kommer med kvæget (!). Pålæget sker med rigens råds samtykke. Denne forhøjelse er dog kun pålagt for et år ad gangen og 1573 bliver tolden, paa købmændenes klage, nedsat fra 1 rd. 20 sk. til 1 daler[1]), (Kanc. brevbøger 22/2 67 og 19/5 73), og derved blev det, både efter rescesserne 1611 og 1615: »1 hest, hoppe, oxe, ko, stud, studing eller kvie 1 daler«. Men allerede 1629 blev der lagt 1/2 daler på, det var en krigsskat, men den endte med at blive permanent. I de samme år har kongen også prøvet at få kronens besiddelser i hertugdømmerne til at svare dalertolden, men da det har måttet opgives, kommer kongeriget til at lide under det, idet tolden atter her forhøjes med en rigsort. (Secher 25/3 1629 og 22/11 1632). Den sidste forhøjelse (naar undtages det forbigående pålæg 1718) kom 18. maj 1646, da blev der lagt endnu endnu en rigsort paa og tolden var nu oppe på 2 daler specie,

---

1) Af et kongebrev til Helsingør og Helsingborg fra 19. dec. 1577 ses det, at samme år blev »småtolden« paa kvæg afskaffet: »Da kongens undersaatter, trods den paa herredagen i Randers gjorte skik om øxentolden, hvorefter alle småtolde skal afskaffes, endnu besværes med småtold i deres byer forbydes dette for fremtiden, og det pålægges dem frit at lade kongens undersåtter drive deres øxne til de almindellge toldsteder, hvor tolden skal svares.« (Kanc. brevbøger). Herredagen i Randers blev holdt maj 1573.

Ang. mønterne se Scharling: Pengenes synkende værdi. Kbh. 1869. Mens 1 skill. på Kr. II's tid kan regnes til 15 øre, synes den efter fd. 1541 (s. 21—22) kun at måtte sættes til 8 3/8 øre, og det er jo muligt at tolden af 1542 skal regnes der efter, altsaa kr. 1.67 1/2, men alligevel er det godt 5 1/2 gange den gamle told. — Daleren er allerede da speciedaleren (s. 15) = 48 skill. = Kr. 4,00, efter dette er 1 skill. altsaa = 8 1/3 øre.

eller (senere) 2 rd. 40 sk. dansk courant og kan dermed siges at være udnyttet til det yderste, thi det var både i det 17. og 18. årh. 15—20 % af dyrenes værdi! Og ikke desmindre vovede man sig som bekendt dog til at forhøje tolden endnu engang, idet der 1718 blev lagt 1 daler på, men denne forhøjelse er ikke saa betydningsfuld, som den går for at være, og den fortjener slet ikke den opmærksomhed, der er ofret på den. Den var forbigående i tid, i det den kun bestod godt i $1^1/_2$ år ($^{17}/_3$ 18—$^7/_{12}$ 19), og den fik ingensomhelst virkninger, hverken på udførslen eller på de fremmede købmænds komme eller udebliven. I indberetningerne for 1719, da tolden endnu bestod, ses de 24 af 35 købmænd at være hollændere, og nedgangen i denne handel ligger hverken i årene efter 1718 eller i årene efter 1724, da Holland forhøjede indførselstolden. Skal der nævnes en tid, da det for alvor gik nedad, så er det de sidste år af trediverne, da kvægpesten var i Holsten og Nordtyskland. (Se derom forf.s artikel i »Samlinger til jysk historie og topografi« 3die Række, 3die Bind, s. 527.)

Det er ikke uforståeligt, at man med en sådan told blev nødt til i Kr. IV's sidste tid at holde en karl ved »de ulovlige vadesteder«, kun hjalp det ikke synderligt under de opløste forhold. Det var først da krigen 1657—60 var forbi og enevældens ordnende princip begyndte at gribe ind her som overalt, at det blev bedre. Det er betegnende, at man straks efter 1660 igen ud af forordningen kan læse klage over smugleriet, thi nu vil man ikke længere finde sig i det.

Først bliver opsynet skærpet, i det soldater 28. jan. 1661 får ordre til at patrollere ved toldstederne og hjælpe betjentene. Derefter følger af 20. feb. s. å. en forordn. »om den store underslæb som sker med øxnes og andet ungt fæes ulovlige uddrivning imellem vore købstæder

Ribe og Kolding og over Skodborg å«. Da »dette meget tiltager under prætekst at en del af saadan fæ synden åen skal være falden og opfødt«, så forbydes det hermed under konfiskationsstraf, og desuden skal kongens egne undersåtter første gang have tabt deres halve boeslod og dertil straffes som for anden tyveri. Videre hedder det i »Oben-mandat om adskillige underslæb ved Ribe toldsted« 8. feb. 1668: »I lige måder vil vi have alle og enhver både ind- og udlændinge . . . alvorlig advaret, at de samme kvæg angiver og lader indtegne hos de forordnede bromænd, førend de driver over, og siden dermed hverken til Frøs eller Calslund Herreder eller og anden steds henover åen på landsbyerne sig begiver, og noget deraf hos bønderne sætter og sådant efterhånden med underfundighed uden nogen tolds erlæggelse på en og anden måde i byen ind og udsnige, mens at gå den rette alfarvej lige frem til Ribe, og der på vores toldsted det rigtigen angive og fortolde.«

Da dette gentages i flere forordninger lige til 1776, må man tro, at den her antydede måde at smugle på har været meget almindelig. Og når man kender forholdene, så vilde det i sandhed være overraskende, om det ikke var således! Thi »den rette alfarvej fra Foldingbro til Ribe gik på en strækning af over to mil gennem det samme herred (Kalslund), hvor det var forbudt at stalde kreaturerne op (for senere at smugle dem ud). Man måtte være ualmindelig naiv for at tro, at der intet blev stukket tilside; hvorfor skulde man drive hele flokken til Ribe, når man først var sluppen vel over toldgrænsen? Det var jo at spilde både tid og penge! — Ganske vist var kreaturerne indtegnet hos bromanden (Foldingbro eller Gredstedbro) og hans angivelse skulde jo så stemme med optællingen på toldstedet, men det var i almindelighed ikke vanskeligt at få ham til det om-

vendte af at se dobbelt. Tolderne og andre kongelige embedsmænd var da heller ikke i tvivl om de virkelige forhold, og de opfordrede atter og atter regeringen til i det mindste at oprette et toldsted i Foldingbro. Og det er såre tydeligt, at dette var den ligeste vej at gaa, derved vilde man have skånet befolkning og embedsmænd for en masse ærgrelse og tidsspilde og kongens kasse for en mængde snyderier. Men det fandt man først på 1790! Man forstod vel nok, at det burde været gjort længe før, men en toldergård med tilhørende embedsmænd kostede mange penge, og dem var det knapt med. Ja reskripterne var jo ganske vist billigere at lave!

Også vareindsmugling omtales i disse forordninger. I den af 1668 siges, at »adskillige varer som tobak, sæbe, fransk brændevin og salt og andet sønden Ribe indkøbes og til de næromliggende landsbyer henføres, hvorfra de senere ved dag og nattetid udi bøndervogne under tørv og halm og i andre måder i byen indsniges«. Af en forordn. fra 1666 ses det, at sukker og tobak er indført i salttønder og udgivet for salt, at silkevarer er indført i tvebakstønder og udgivet for brød o. s. v. Der er intet nyt under solen! Vore gamle nulevende smuglere havde kunnet finde på akkurat det samme. — Den hyppigste måde at omgå lovene på synes dog at have været den, at skipperne, før de sejler i havn, kaster al slags varer iland på småøerne, hvorfra de så senere smugledes til fastlandet. Efter den vedholdenhed at dømme, hvormed dette kommer igen, må det have været vanskeligt at få bugt med, og straffen sættes da også efterhånden op. Endnu 1664 og 68 tales der kun om konfiskation, men 1691 tillige om en mulkt på 200 daler

eller jærn på Bremerholm, og 1702 nævnes atter den sidste straf på livstid. Og da heller ikke det hjalp, kom 15/7 1754 bestemmelsen om, at ingen toldpligtige og forbudne varer må føres kysten en mil nær i åbne både, uden at passerseddel medfølger. — At dette ikke dengang blev overholdt, er så at sige en selvfølge; af reskript 30. juni 1781 og flere ses det, at bønderne i Hjerting og Vardeegnen smugler varer forbi toldstedet i små både, sejler op ad Varde å til Janderup kirke og lægger varerne op der, og den samme klage lyder senere i stænderforsamlingen fra de Varde købmænd. De var ikke meget bedre stillede end købmændene i Ribe, de kunde ikke konkurrere med høkerne på landet, som enten var smuglere eller stod i forbindelse med smuglere, og de greb da til den samme udvej: selv at drive smugleri [1]). I det hele taget var vestjyderne og vendelboerne de værste i den henseende, men de kan undskyldes, for de havde langt til byen, og kom de der så, blev de ofte af deres købmand yderlig slet behandlet, narret med dårlige varer og på anden måde. På Grund af den dårlige samfærdsel havde de også fra gammel tid fået enkelte friheder på næringslivets område, og når man ved, hvor ubestemt sligt dengang blev formet, så er det forståeligt, at det tilsidst blev altfor elastisk. Her tænkes navnlig paa den såkaldte skudehandel. Ved åbent brev af 21. jan. 1688 fik bønderne i Skodborg-Vandfuld herreder lov til at

---

1) Grunden til den forholdsvis betydelige velstand, som i det attende århundrede fandtes blandt handelsstanden i Horsens, mente man almindelig lå i købmændenes vidt drevne smugleri; de lod varerne komme i land på vestkysten i nærheden af Varde og Hjerting, hvor de havde deres hjælpere, som kørte det indsmuglede gods tværs igennem Jylland til Horsens. (L. Holst: Kjøbenhavn og kongerigets købstæder for omtr. 100 år siden. S. 78).

hente tømmer i Norge og give deres egne varer derfor. Men det forstår sig, kunde man hente tømmer, saa kunde man også sagtens tage lidt med af andre ting salt, jærn o. s. v. hvad man tilfældig manglede. Toldforordningen af 1768 gav bønderne i visse egne af Vestjylland og Vendsyssel en endnu mere udstrakt ret, idet de måtte føre enkelte meget nødvendige varer hjem og forhandle dem, men kun fra skibet, deraf navnet skudehandel. At en saadan ret blev misbrugt, er ialfald forstaaelig; Aalborg købmænd klager i stænderforsamlingen over, at de bliver undersolgt af skudehandlerne, som har smuglet ulovlige varer ind, og at disse handelsmænd har tilbudt dem kaffe og raffineret sukker til en langt billigere pris end de kunde have dem for på toldboden i Aalborg. (Viborg stændertidende 1836, sp. 1949, 1838, 1345, 1347).

Imidlertid kan det vel heller ikke nægtes, at vestjydernes gamle handels- og rejselyst har spillet en rolle i disse forhold. Det var naturligvis navnlig folk i grænseegnene mellem Ribe og Foldingbro (og ned ad Slesvigs vestkyst), der maatte være fristede, og der træffer man også lige fra ældste tid de fleste smuglere, men vil man søge de største, da er det — bortset fra nogle købmænd i Ribe — kræmmere fra hele Vestjylland, folk, som ofte havde begyndt med et par daler, og som efter få års forløb var velhavende flotte karle, der red omkring med kramposen og havde andre kræmmere i deres tjeneste. Og når de en mørk nat syd fra kom til Kongeåen med deres varer, så stod der en 20—30 scenevante smuglere til deres tjeneste. — I mindre og mere beskeden stil tog pottemændene fra Vardeegnen det, de kunde ikke siges at være professionelle smuglere, men når de havde solgt deres potter »oppe i det tyske«, så syntes de, at det var synd at køre hjem med tom vogn,

men de holdt heller ikke af at give flere ud af pottepengene, end de var haardt nødt til, og følgelig smuglede de varerne over grænsen!

Men som det var af hensyn til kvægtolden og kvægsmugleriet at toldgrænsen var sat, så var det også dette, som i næsten 300 år (1542—1827) spillede den største rolle. Og da de hidtil omtalte forordninger (m. fl.) ikke havde haft den tilsigtede virkning, kom med få års mellemrum, 1689 og 1701, de to love, som blev de følgerigeste, mens de merkantile tvangsprinciper rådede.

Ved de to forordninger oprettedes for første gang langs grænsen et brændings- og optællingsdistrikt for kvæg. Allerede fra 1668 havde tolderen i Ribe, som før nævnt, skullet have en liste over byens kvæg. Det er dette, der nu er ført videre ud og med større omhu i enkelthederne, som det også var nødvendigt, hvis det skulde være til nogen nytte på landet, navnlig i Kalslund herred, som drivervejene gik igennem både fra Foldingbro og Gredstedbro. Fd. 5. marts 1689 angår kun brændingen: »Og som fornemmes stor underslæb at begåes med græsøxne og hestes ulovlige udførsel over grænserne mellem Kolding og Foldingbro, da, på det sådant bedre kan forekommes, og det på grænserne havende kvæg fra andet kan kendes, er det vor allernådigste vilje og befaling, at hvis græsøxne og heste, som findes mellem Kolding og Foldingbro både norden og sønden vadstederne, i lige måde udi Kalslund og Frøs herreder, i hvo det endog tilhører, skal med det dertil på toldboderne forordnede stempel brændes og tegnes, såsom øxen på hornene og heste på hoverne, hvilket således af vore betjente ved Kolding og Ribe

toldkammere tvende gange om året, hver martini og påske, skal forrettes, og en specifikation af hvis brændt vorder, med deres hår og lød, hvergang på bemeldte vores toldkammer indleveres; de vedkommende derimod straks igjen at angive på toldstedet, når noget dør, bliver slagtet eller solgt, såfremt ej, skal betales dobbelt told, ved inkvisition, af det, som ikke befindes. Når og noget tilkjøbes udi de landsbyer i Koldinghus amt, som er sønden åen, skal det, førend det hjemdrives, under confiskation drives lige til Kolding, og de af Kalslund og Frøs herreder lige til Ribe toldkammer til sådan angivelse og fortegnelse.«

Der er over dette, som over mange forordninger fra den tid, noget i vore øjne meget uklart. Det er tydeligt, at brændingen påbydes for at forhindre indsmugling af heste og græsøxne; hvor langt omkring den skal nå, er det derimod ikke let at blive klog på. Først tales der kun om egnen mellem Kolding og Foldingbro, senere tilføjes »både nord og syd for vadstederne«, og først derefter nævnes så Kalslund og Frøs herreder; og egnen nord for åen, vest for Foldingbro nævnes slet ikke, og dog var det i de vestlige egne, at en sådan kontröl var mest nødvendig. Og da forordningen så til slutning skal betegne de kontrollerede egne nærmere, er der den mærkelighed, at det mod vest bliver egnen syd for grænsen, nemlig de stakkels to herreder som altid maatte holde for, men mod øst er det egnen nord for grænsen, nemlig de fire sogne (»de landsbyer i Koldinghus amt, som er sønden åen«). Der synes da her at være en antydning af, at den egentlige kontrolgrænse mod øst allerede dengang var Kolding å, som det jo også blev en del år senere. Og i hvert fald blev brændingsdistriktet indskrænket til de her nævnte egne, og da grænsen 1727 blev trukken nord om de 4 sogne,

blev man nord for grænsen ganske fri for denne form for kontrol, og man lærte den heller ikke senere at kende.

Ikke således med optællingsdistriktet, der blev forordnet 28. maj 1701 Det kom til at strække sig fra Kolding til Vesterhavet på begge sider af grænsen, »udi de næst omliggende landsbyer og gårde«. Og mens brændingen er rettet mod smuglere i almindelighed, så tager optællingen direkte sigte på grænseboerne: »Og som fornemmes, at vore undersåtter i Frøs og Calslund herreder en meget stor mængde heste og kvæg haver årligen at udføre, ... så skal alt, kvæg og heste, som på grænsen sønden og norden langs åen imellem Kolding og indtil Ribe udi de næst omliggende landsbyer og gårde hos vore egne undersåtter befindes, af toldbetjentene tvende gange årlig antegnes, som derover rigtig specifikation på toldboden skulle indlevere . . . . . Når nogen og noget af samme herreders kvæg vil udføre, skulle efter gammel skik og måde være pligtige hver gang og hver for sig at forskaffe deres præsts og bondefogeds begges rigtig underskrevne attest til bevis, at samme kvæg, som de agter at udføre til de sønden for beliggende stæder og herreder, er deres eget opdræt og ingen anden steds af Nørrejylland udpraktiseret kvæg, førend dennem nogen passérseddel derpå må meddeles.« Denne sidste bestemmelse ses altså at være ældre, men der har næppe været gjort alvor af den før nu, da den kom til at indgå som et led i den nye kontrol. I de egne, som lå længst fra toldstederne, trådte herredsfogden i toldbetjentens sted m. h. t. at godkende præstens og sognefogdens attester.

Men forordningen af 28. maj 1701 indeholdt dog også en lempelse, idet alle fik tilladelse til at udføre græsstude når de havde en stemplet (6 skill.) attest fra

øvrigheden på, at det var markedskvæg, og de ellers betalte den almindelige told. Denne udførsel var så ofte forbudt, f. eks. 1522, 1588 og 1661, at forbudet vel kan siges at være reglen, men der var dog mange undtagelser, navnlig i sidste halvdel af 16. årh. De svenske landskaber, Låland-Falster, Møen, Langeland o. s. v. får i disse år lov at udføre deres eget hjemmefødte kvæg — staldstude undtagne — endda for den lille told eller toldfri, og 1583 gives almindelig tilladelse til at græsøxne må udføres, dog mod den sædvanlige told. Denne tilladelse blev dog allerede 1588 taget tilbage, og nu bestod forbudet vistnok lige til 1701. —

Imidlertid var prisen på græsstude steget så stærkt på hertugdømmets markeder, at danske staldgårde ikke kunde følge med, og efterhånden som forskellen blev større, steg også fristelsen til at smugle. Tilmed var græsstude langt lettere at smugle end staldstude, da de var mere udholdende til at løbe. Det var vel da nærmest for at tage denne fristelse bort, at den nævnte tilladelse blev givet, men da man desværre havde den opfattelse, at toldens nedsættelse vilde skade »finanserne«, så blev der lagt samme told på græsstude som på staldstude, og dette gjorde naturligvis hele den ellers fornuftige ordning virkningsløs, thi en sådan told kunde handelen med græsstude ikke bære, og smugleriet blev da også fortsat omtrent som før.

En anden ting man lægger mærke til ved fd. 28. maj 1701 er dens straffebestemmelser. De var klarere, end man hidtil havde kendt dem, og de blev da også, med nogle tilføjelser, brugt lige til 1776. Fra ældste tid havde også dette været lidet bestemt. Det hedder gerne, at smugleren »skal have forbrudt, hvis han haver med at fare og dertil straffes som for anden tyveri«, men der kan rigtignok også stå: »og straffes på livet«. Imidlertid må man jo huske, at forskellen ikke er så

stor for hin tid, som den vilde være for os, og fra Fr. II's dage har man da også flere eksempler på, at en sådan straf er fuldbyrdet (se foran s. 128). Senere kan der trues med tab af den halve boeslod, jærn på Bremerholm, store mulkter o. s. v. Fd. 1701 har intet af dette; den bibeholder selvfølgelig konfiskationen, som var en straf for at blive grebet på fersk gerning, dog skulde ejeren, efter placat af 6. feb. 1727, »for toldens betaling være befriet«, den gik af i konfiskationsbeløbet, som forøvrigt tilfaldt angiver eller anholder, eller det deltes mellem begge. Dernæst skulde i alle tilfælde betales en bøde af 10 rd. courant pr. høved, selv om smuglingen først blev opdaget senere, og i så tilfælde skulde ejeren tillige betale tolden. Disse bestemmelser fik senere nogle tilføjelser, men det er synd at sige, at disse var en vinding for lovene, ja de fleste maa nærmest kaldes umoralske. 1747 bliver det bestemt, at ejeren skal betale både told og mulkt i tilfælde af at være taget på fersk gerning, angiver eller anholder får hele det konfiskerede + det halve af bøderne. Drivere og andre medhjælpere, som hidtil var gået fri, skal idømmes fæstningsarbejde (!) undtagen de vil spille angivere, da bliver de ikke alene fri for straf, men får angiverens løn. Og 1776 bliver denne belønning sat til både konfiskationsbeløbet og hele mulkten, dog ÷ tolden, hvis ejeren ikke kan betale den.

Og heller ikke det, som senere føjes til nævnte forordnings kontrolbestemmelser, kunde kaldes forbedringer, snarere det modsatte. En rentekammerskrivelse af 18. okt. 1727 bestemte m. h. t. det kvæg, som bønderne i Frøs og Kalslund herreder udførte for den lille told, at tolderen skal »til sit regnskabs belæg fordre edelige angivelser (!), at det i så måde til udførsel angivne på intet andet sted er født eller kjøbt, men at samme virkelig er deres egne opfødte heste eller kvæg.« Beslæg-

tet hermed er et reskript af 22. marts 1740, som bestemmer, at der i brændingsdistriktet skal udtages to edfæstede opsynsmænd i hver by, som skal efterse og kontrollere 2 gange om året, og hvis noget kvæg kommer til eller går fra og det ikke bliver meldt, så kan enhversomhelst (!) konfiskere det og få det halve af værdien. I tilfælde af, at man forsætlig går uden om dette, er det fæstningsstraf! — Der er jo ikke stort andet at sige om den slags ting, end at de ret viser regeringens afmagt overfor smugleriet! — Tilsidst må nævnes en bestemmelse fra forordningen om toldgrænsen af 29. okt. 1727, som lød på, at ingen »må drive noget slags kvæg eller heste på en mil nær enten inden eller uden bemeldte toldskjel eller skilsmisselinie« fra en time efter solens nedgang og til en time før dens opgang. —

— Og så var da det kontrolapparat færdigt, som i ét århunhrede endnu skulde være til så usigelig plage og tidsspilde, både for embedsmænd og befolkning, og så var det tillige demoraliserende for begge parter! Og havde det så endda virket! men det gjorde det jo ikke. Hverken herredsfogden, sognefogden eller præsten vilde eller kunde føre det opsyn, der forlangtes af dem for med sandhed at kunne skrive attesterne. De skrev dem, men kun fordi de skulde, ikke fordi de kunde. Og navnlig var det jo også en mærkelig ting at sætte en præst til! Så kan man da bedre forstå, når præsterne ved en cancelliskrivelse af 6. dec. 1766 fik ordre til at prædike mod smugleriet, »ikke alene én gang om året, hvortil anledningen kunde tages af evangelio på 23. søndag efter trinitatis, (giver Gud hvad Guds er, og kejseren hvad kejserens er), men endog oftere at foreholde deres menigheder, hvor strafværdig denne synd er, så vel i henseende til Guds som kongens lov.«

At man heller ikke fik bønderne til at spille an-

givere overfor deres standsfæller, om man så lovede nok så store fordele, kan siges til deres ære, men med det sammenhold, der dengang var imellem dem, fulgte det forøvrigt af sig selv. — Derimod var der en klasse af mennesker, som var villige til at lade sig bruge til sligt, nemlig militæret. De var endnu mere end embedsmændene kongens personlige tjenere og havde ordre til, at påse hans interesser overalt, og da de i endnu højere grad end den øvrige embedsstand var uafhængige af den almindelige befolkning, så kunde de gøre det uden at risikere noget. I den store smuglerisag, som i det følgende skal omtales, og flere gange senere, spiller militæret da også en stor rolle.

Om eftermiddagen 20. sept. 1728 havde kgl. maj.s kaptajn Muth i Vilslev været i besøg hos fru gehejmerådinde Margrethe Krag på Kjærgård (nuværende fattiggård, en fjerdingvej nord for Kongeåen). Da han om aftenen i mørkningen red hjem, traf han på Frøsig mark en drift stude på 31 stk. Dette forekom ham ved denne tid på døgnet mistænkeligt (jfr. fd. 29. okt. 1727), han tog derfor driveren i forhør, og da denne endelig kom frem med, at studene skulde drives over åen om natten øst for Vilslev, anholdt han flokken og gav sig til at drive med den ad Vilslev til. Imidlertid kom forpagteren på Kjærgård, Jep Darum, tilstede, navngav sig som ejer og forlangte studene udleveret. Kaptejnen vilde ikke godvillig gå ind på det, men da Jep og hans folk tog studene fra ham og drev med dem ad Kjærgård til, så måtte han holde trop, om han ikke vilde give slip på den fede bid. Undervejs prøvede Jep både med det gode og det onde at få kaptejnen til at opgive anholdelsen,

idet han først truede ham med et par pistoler, som han havde i saddelen, og da kaptejnen havde taget disse fra ham, tilbød han ham den bedste stud i flokken, om han så vilde lade resten slippe, men kaptejnen blev ved sit.

En landsoldat, Bertel Kristensen, som tjente hos Jep Darums broder Peder i Vilslev, og et par andre, havde imidlertid været vidne til dette. De gik noget østligere ved en flok af lignende størrelse, som også var bestemt til at smugles over åen samme nat. Da Jep og hans ridefoged kom galopperende fra Kjærgård efter kaptejnen, løb Bertel bagefter, men manden på Frøsig holdt ham tilbage, og han og driveren fra første flok, Kristen, (»en karl fra nørlandet i en rød trøje og et par sorte bukser«) jog så den anden flok ind i et krat, satte en dreng til at passe på den og gik så ad snigveje til Kjærgård, for at kaptejnen ikke skulde få dem at se. Her blev Kristen godt skældt ud af Jep Darum, fordi han ikke havde passet bedre på, og Jep vilde straks have jaget ham væk, men Kristen vilde dog have sin nadvere først, og det er måske siden kommen til en forsoning, thi da Bertel og et par andre fik ordre til at drive den anden flok tilligemed nogle flere, ialt 61, over åen, fulgte Kristen med. Norden for Vilslev kom Peder Darum til og kort efter Jep og hans ridefoged og endelig fire mænd fra den søndre side, så de var en halv snes ialt, hvoraf halvdelen var ridende og bevæbnede med flinte, pistoler og knipler. Da flokken var jaget vel over åen ved Jedsted kloster, satte de gående sig op bag de ridende for at komme over, og siden gik det videre, så stærkt studene kunde løbe.

Jep Darum, ridefogden og Bertel vendte imidlertid om ved åen. Jep havde jo ingen ro på sig, for ovre på Kjærgård holdt kaptejnen fremdeles vagt over de 31 stude! Først vilde han dog søge råd hos sin moder,

som boede hos broderen i Vilslev, og samtidig sendte han ridefogden til præsten for at søge råd hos ham. Hans sind var i oprør, og da han kom hjem til sin moder sammen med Bertel, bandede han kaptejnen og lovede at han nok skulde lære ham at danse, og til Bertel sagde han: »Men Du holder din mund!« og senere blev denne både af Jep og broderen truet med at få arme og ben slået i stykker, om han ikke tav stille.

På Kjærgård så det imidlertid ikke mere end godt ud for kaptejnen. Jep Darum kom hjem ud på natten og spillede ham det puds at jage en del andre stude ind i flokken. Det var et fif, som af og til blev brugt i slige tilfælde og oftest med held, thi det vilde jo i almindelighed være umuligt for anholderen at skille dyrene ad og sige hvilke der tilhørte ham og hvilke ikke. Ved denne lejlighed hjalp det dog ikke, thi de 31 stude var uheldigvis mærkede, og det var det øvrige kvæg på Kjærgård naturligvis ikke, og da kaptejnen hen i morgenstunden fik hjælp af en af sine folk, en tambour, var det derfor ikke vanskeligt for dem at skille de 31 stude ud igen. Det hjalp dem dog ikke synderligt, thi Jep og hans folk jog dem atter sammen, og kort efter opgav kaptejnen det endelig og red bort fra valpladsen. Men dermed var sagen, som vi skal se, dog langt fra til ende.

Natten efter blev atter en flok, 44 stk., dreven over Kongeåen fra Peder Darums gård i Vilslev. Ogsaa denne gang var der en halv snes mand om at drive og mellem dem Bertel, og denne gang var han længere med. Mikkel Darum, en broder til de to andre, red foran flokken ad Kalslund kirke til, men da han kom jagende tilbage og sagde, at han havde set to ridende karle, måtte man i en fart have flokken ind på en anden vej. Det gik også godt, lige til henad morgenstunden. Da

var der 15 stude skilt fra, og de fleste af driverne var gået eller redet tilbage, kun Mikkel Darums pige og karl drev videre ad Tønder til med de 29. Men på Skærbæk mark blev flokken taget af Kolding udridere og et par dage efter konfiskeret ved Ribe byting til fordel for dem, medens kongen fik regress til de ukendte ejere for bøderne.

Disse historier ligner så mange andre både før og siden. Det var ingenlunde sjeldent, at de kongelige embedsmænd opdagede slige smuglerier, for der var jo nok af dem. Men hvis ikke smuglerne lige netop var greben på fersk gerning, var det så vanskeligt at bevise noget, der måtte gås en omstændelig og kostbar vej, og så risikerede man endda ingenting at opnå, og hvorfor skulde man så gøre sig uvenner med folk for den sags skyld? Sådan ræsonnerede kapt. Muth imidlertid ikke. Det blev netop Jep Darums og mange andres ulykke, at man her havde fået at gøre med en mand, der var tilstrækkelig energisk, hensynsløs og pengekær til at forfølge sagen til det yderste, og så er det vel også troligt, at han er bleven harm over at se på det ganske vist også ublu smugleri, som både den gang og senere blev drevet i og omkring Vilslev. — Han gav ikke blot indberetning til stiftamtmand Gabel om det passerede, men noget senere også til rentekammeret, som disse sager lå under, både om hans egen sag med Jep Darum og en del andre smuglerier, han havde hørt tale om. Og efter at byfogden i Ribe har forhørt ridefogden og ladefogden på Kjærgård uden synderlig udbytte, og der derom er sket indberetning til rentekammeret, blev der ved kongelig resolution af 13. okt. nedsat en kommission i sagen, — en af disse flyvende domstole, som man den gang ofte brugte for at få en vanskelig sag oplyst, og som gerne kunde gå udenfor de almindelige retsformer. Blandt

andet bliver det her bestemt, at alle de smuglerisager, som i kommissionens tid bliver draget frem, skal gå lige til denne, uden om deres eget forum.

Den 22. nov. 1728 begyndte så de forhør og undersøgelser, som skulde vare et helt år igennem, og som skulde sætte hele egnen i spænding og uro, for der var neppe mange, der havde en god samvittighed. Det gælder vistnok for hele grænseegnen det samme, som Peder Darum i forhørene tilstod om Vilslev, at »han turde neppe sige nogen mand i byen fri for toldsvig!« Allerede til de første møder var indkaldt 11 anklagede og 70 vidner, og sagen greb snart langt videre om sig.

Under forhørene begynder man naturligvis med at bortforklare og knibe udenom, man kan ingenting huske, har intet set o. s. v. Men uheldigvis for bønderne har kommissionen et par vidner at rykke frem med, som ikke blot ved meget, men som man, og det gælder da navnlig kapt. Muth, har altfor godt i sin magt til, at man ikke skulde kunne få dem til at tale. De er nemlig begge landsoldater, den ene i Darum og den anden, den førnævnte Bertel Kristensen, i Vilslev. De var meget ulykkeligt stillede, for som bønderkarle havde de sikkert ikke mindste lyst til at lade deres standsfæller i stikken, men de vidste jo nok, hvad der ventede dem som soldater, hvis de ikke rykkede frem med deres viden. Det er da neppe tilfældigt, at det både er dem, som giver kommissionen de første sikre tråde, og som man også siden får mest at vide af, navnlig da Bertel Kristensen, det er af ham, man får at vide, hvad der er sket de to septembernætter, som der foran er fortalt om. — Nægtelserne nytter da ikke noget, og efterhånden, som sammenholdet brister mere og mere, går de fleste til bekendelse, og det er ikke altid opmuntrende at se, hvordan de så falder sammen som kujoner, tigger og tryg-

ler, men det kan rigtignok føjes til, at det ikke altid er de fineste midler, kommissionen bruger, som når man lover dem hel eller delvis straffrihed, når de vil vidne imod deres kammerater, og, om det er en i høj grad strafskyldig, at man vil gå i forbøn for ham hos kongen. Således bliver de fleste tilsidst møre, og det er næsten opmuntrende i al denne søllehed, at der dog er enkelte hårde halse, hvem alt dette ikke bider på, først og fremst Jep Darum selv. En del må han vel nødtvungen indrømme, til andet tier og samtykker han, men det væsentligste nægtede han hårdnakket, og først da han så, at det altsammen ikke hjalp ham noget, tilstod han et par dage før hans dom faldt i februar 1729. Han blev nemlig dømt for sig selv som hovedmanden, og han blev naturligvis heller ikke skånet. Han fik 40 stude konfiskerede, en mulkt på hver af 10 daler + tolden = 2500 kr.; regnes studene med bliver det 4000 kr., og skal det omsættes i vore værdier, hliver det naturligvis meget mere. En uret har man da også begået imod ham, idet man, stik imod placat af 6. feb. 1727, også dømte ham til at betale tolden! Om Jep Darum kunde svare til en sådan sum, og hvordan han i det hele taget slap fra det, ved vi desværre ikke, men hans herskab, fru Margrethe Krag, var ialfald bange for, at hun skulde tabe ved sin forpagter, og hun henvender sig da til kommissionen i den anledning; forpagtningskontrakten, fæstebrevet på gården i Vilslev og hendes bønskrift bliver altsammen fremlagt og oplæst i retten.

I de samme skæbnesvangre novemberdage blev også en anden sag oplyst, som kaptejn Muth har draget frem, nemlig mod Lars Frandsen fra Darum for at have smuglet 20 stude ud. Det er den anden landsoldat, Just Pedersen, som her bringer kommissionen på spor, men bedst besked får man dog af en driver, Hans Nielsen,

for han har været med at drive flokken lige fra Holstebro marked. Det fremgår af hans og andres fremstilling, at her blev studene, som altid var græsstude, indkøbt af prangere mest fra Ribeegnen, driverne er også for størstedelen herfra, men dog også nogle fra »nørlandet«, der er ikke truffen aftale med dem i forvejen, men de møder på markedet fordi de ved, at her er noget at tjene. De får 8—10 mark dansk for en tur til Husum eller Tønder, hvor studene sælges på markedet, og senere fedes de på de slesvigske og holstenske »veyder«. I dagene før disse markeder kan der være samlet en mængde kvæg i Vilslev enge, det bliver oplyst, at der omkring 20 sept. havde været omtrent 200 stk. fremmed kvæg.

På Kvistgård ved Holstebro havde da Hans Nielsen og en anden karl taget mod 40 stude, men før de nåede Darum, blev de skilt i to flokke, den ene går til Ribe og bliver fortoldet, den anden til Darum og derfra over åmundingen til Riberholme. Der var ganske vist en »holmmand«, men det oplyses snart, at han havde tjent 20 skilling ved at lukke bommene op for dem. Sønden Ribe samledes de to flokke igen og drev videre til Tønder marked.

Forøvrigt ser det ikke ud til, at der var meget at tjene ved denne handel, uden at man ligefrem var professionel smugler. Lars Frandsen opgiver at have givet 7—9 rd. pr. stk., og da han kun får 364 rd. for 40 stude, så vilde denne flok jo ikke kunnet bære told og omkostninger. Og sådan var det sikkert også. Tolden var så urimelig høj — 25—40 % — at købmændene simpelthen var nødt til at smugle ialfald en del over, hvis de skulde klare sig, og af andre sager ser man, at det næsten synes at have været skik at smugle de halve over og fortolde de halve ligesom Lars Frandsen. Men

der var naturligvis mange, som ikke gjorde sig samvittighed af at smugle alt, hvad de kunde overkomme.

Det havde imidlertid under disse forhør, 22.—27. nov., vist sig, at man var langtfra ved bunden, flere og flere sager kommer op, nogle 3—4 år tilbage i tiden. Der stanses da foreløbig for at få indkaldt nye anklagede og vidner, og i ugerne 3.—8. feb. og 27. apr.—2. maj blev der arbejdet videre. Hovedmændene er denne gang præstens søn i Farup, som har smuglet 50 stude ud, og en Chr. Frøsig fra Jedsted, som når at blive en smuk nr. 1 med 78. Men da ingen af dem har fået noget konfiskeret, slipper de altså med tolden og bøderne, hvoraf de sidste alene dog også var mere end studenes værdi.

Det som i de sidste forhør dog har mest interesse er det, at samtlige bønder i byerne mellem Kongeåen og Ribe er indstævnet tilligemed deres præster, Jørgen Ravn i Farup og Christoffer Barchmann i Vilslev. For præsternes vedkommende er det opdrætsattesterne, det er galt med, og det falder ikke vanskeligt at få oplyst, at ikke alene er attesterne bleven misbrugte, men de har også ofte udleveret en attest til børn eller tjenestefolk uden at være vis på, at den blev brugt efter angivelse. Dette var ganske vist også vanskeligt for dem, for ikke at sige umuligt, og de kan også let give gode undskyldningsgrunde. Disse bliver dog ikke tagen gyldig af kommissionen, og de to herrer må hver bøde 100 rd. courant. I god samklang hermed må bønderne tilstå, at det ikke altid har været deres eget kvæg, som de har udført under disse attester, men at der »af og til« har været en stud eller flere mellem det »udpraktiseret« af Nørrejylland. Men alt dette var det jo ikke nemt at rydde op i, og man nøjedes så med at idømme dem 200 rd. mulkt i samling. — Endelig bliver en herreds-

foged og tre bromænd dømt for at have taget mod stikpenge.

Ialt bliver 29 mænd dømt, (foruden bønderne mellem Kongeåen og Ribe), deraf en til fæstningsarbejde, (ofte gentagen smugleri), en til Bremerholm på livstid (menéd), en til embedsfortabelse og resten til bøder, ialt (+ told) 15—16,000 kr. foruden konfiskation. Enkelte af dommene bliver vel noget formildede, men ikke mange, og i det hele taget er der i denne sag faret hårdt og hensynsløst frem, — som det gerne gik: det var sjælden man gjorde noget, og når det så skete, så tog man for hårdt. Også derved får hin tids rettergang noget uretfærdigt over sig, men det er vist tvivlsomt, om man dengang forstod det. Der blev talt meget om lov og ret og retfærdighed, men der var igrunden meget ringe sans for det. Man havde kun sans for magten, og når denne var tilstrækkelig stærk, så bøjede man sig for den, som for en skæbne, uden at knurre, ja måske endog uden at blive bitter.

Det var måske også nødvendigt at statuere et eksempel, men man undres dog, når man i dommens slutning læser, at hvis de dømte ikke inden 14 dage kan betale eller stille sikkerhed, så skal de pågribes og sendes til nærmeste fæstning for at arbejde der en uge for hver rigsdaler, de skylder! Det vilde for mange af dem sige fæstningsarbejde på livstid! Man har jo lidt ondt ved at tro, at dette virkelig er gennemført overfor de sikkert ikke få, som ikke har kunnet betale, men desværre har det ikke været muligt at finde noget om de dømtes senere skæbne.

Angående kaptejn Muth, da var han jo den, som høstede mest fordel, og på en vis måde ære ved hele historien. De 31 stude, han havde anholdt, blev konfiskerede til fordel for ham, og desuden tilstår kommis-

sionen ham en belønning af 200 rd. Dermed er han imidlertid ikke fornøjet, han ansøger kongen om at få 300, og det blev ham tilstået. Om han også har opnået den forfremmelse, han søgte samtidig, vides ikke, men det er det sandsynligste, og ialfald var det neppe rådeligt for ham at blive i Vilslev. — (Se »Commissions act og dom, afsagt 24. nov. 1729 angående adskillige ved Riibe forøvede øxen told svig.« Rigsarkivet).

— Det er tydeligt nok med denne proces i frisk minde, at Gabel, som havde været kommissionens formand, i den foran nævnte indberetning fra 1735 skrev følgende: »Eftersom øxenhandelen mere end man skulde tro haver aftaget formedelst den ubeskrivelige toldsvig, som forøves af nogle løsgængere samt en del fæstebønder ved og omkring Ribe, Kolding og Haderslev, samt andre synden toldskellet beliggende steder, der overalt opkøber fæet og dermed besvige h's. maj's. told, hvilket ikke er at hindre, siden de til sammen rotter sig 20—30—40 mand stærk og med ladt gevær forbidriver toldstederne, så foreslår han, »at hs. kgl. maj. strengelig lod befale, at ingen prangere fra den egn sønden eller norden toldskjellet . . . . må under straf af arbejde på Bremerholm deres lifs tid kjøbe og uddrive øxne af Nørre-Jylland enten fra herregårde, præster, fogder eller bønder, ej heller lade sig finde på noget marked under lige straf (!), og at ingen må sælge til nogen øxenhandler under konfiscation, uden at den kjøbende beviser med pas og tilladelse fra amtmanden i Ribe eller Kolding, på hvilken af stederne han agtede at fortolde, enten han er borger, fremmed eller holstener, at han til at kjøbe øxen er berettiget« o. s. v., alt i alt kun et forslag til skærpelse af den gamle kontrol. Og om man

end ikke just fulgte disse forslag i enkelthederne, så var det jo ikke at vente, at tvangen efter dette skulde blive mindre, — det førnævnte reskript af 22. marts 1740 er et endog temmelig ondartet udslag deraf. Foruden bestemmelsen om de edfæstede opsynsmænd, indeholder det en befaling til at få fastsat visse bestemte driverveje, og når markedskvæget træffes udenfor disse, kan enhver konfiskere det. Dette blev dog kun en trusel, thi kvægsygen, som allerede stærkt nærmede sig, blev snart så voldsom, at man måtte lade folk drive, hvor de bedst kunde, for at komme uden om de værste egne, og selvfølgelig blev dette så i de følgende år meget misbrugt, endnu 1787 klages der over dette.

Det var med smugleriet, som med det ukrudt, man kun river toppen af, — sålænge theorier og principer var de samme, var der intet, der hjalp. Det vilde være interessant, om det kunde lade sig gøre at få et begreb om dette uvæsens udbredelse, og dette er jo ifølge sagens natur vanskeligt, men helt uden holdepunkter er vi da heller ikke. Der må da først skelnes mellem græsstude og staldstude. Angående smughandelen med de sidste har der ikke været meget at finde, men man tør sikkert gå ud fra, at den ikke har haft stor udstrækning, ialfald ikke efter 1660. Først var fristelsen ikke så stor, som ved handelen med græsstude, thi fedestudene kunde langt bedre bære tolden, og dernæst blev det overvejende flertal udført af nogle få udenlandske købmænd, som kom igen år efter år, og for hvem det derfor gjaldt at bevare et godt navn både hos sælgerne og ikke mindst hos toldvæsenet. Det ser ganske vist ikke godt ud, at der i Jylland i årene 1764—66 er opstaldet 56,573 stude til fedning og kun udført 29,147, men det vilde dog være forkert at tro, at resten, 27,426, er smuglet ud. De fleste af dem kan så godt være brugt her i landet, navnlig

da man dengang havde begyndt at bruge dansk kød på flåden og at udføre kød til Frankrig. Turde man sige, at de tre fjerdedele er brugt herhjemme, og den ene fjerdedel er smuglet ud, så vilde det altså blive knap hver femte af de udførte staldstude, som er smuglet over grænsen, og hver fjerde er ialfald højt regnet.

Skøndt disse tal ganske vist også er høje nok, så forslår de dog ikke, når vi kommer til græsstudene, her er forholdet snarest det omvendte. Der blev vel ikke udført nær så mange, men der var dog mange flere købmænd, og de fleste var folk af den rigtige prangerslags, som ikke havde noget »navn« at sætte til, og som ikke gjorde sig samvittighed af at smugle alt det ud, de kunde overkomme. — I årene 1701—47, da udførslen var tilladt, blev der i Ribe og Kolding (ɔ: Jylland) fortoldet 26,042 græsstude eller knap 550 om året i gennemsnit. Deraf blev kun 8289, ca. $^1/_3$, udført i Ribe, eller 173 om året, og deraf blev igen de 6282 udført de fem år 1728—29 og 1740—42! Da der desuden i disse år dog er smuglet noget, så er en årlig gennemsnitsudførsel for de fem år af 1500 stk. sikkert ikke for højt regnet, og hvis man uden videre turde overføre dette på hele perioden, så vilde det altså sige, at godt og vel 1300 var smuglet ud eller 90 %. Men så galt er det dog heller ikke. Aarene 1740—42 har nemlig både i Ribe og Kolding toldregnskab unormalt høje tal både for staldstude og græsstude, og når tolder Lybecker i Nibe i en indberetning til rentekammeret giver til grund, at man har villet af med kvæget før det døde af pesten, så er dette måske den bedste forklaring, der kan gives. Nok er det, udførslen af fedestude kommer i disse år endog noget over udførslen 1700—17, og af græsstude når det fortoldede tal op til mindst det dobbelte af et almindeligt år. Man tør derfor næppe sætte gennem-

snitsudførslen i Ribe tolddistrikt for de 48 år til mere end ca. 900 stk., men da deraf kun 173 er fortoldet, bliver resultatet dog, at godt 80 % er smuglet ud, og af de 48 år står da også de 30 helt blanke i regnskaberne! Slet så galt er det dog ikke ved Kolding. Her står kun 10 år blanke, men også her er der dog en stærk stigning for 1728—29 og for 1740—42. Af hvilke grunde vil forhåbentlig fremgå af det foregående. (Ang. disse tal og beregninger se »Miscellanea vedkommende grænsetoldvæsenet 1783—1820«. Rigsark.).

Af denne redegørelse og af kommissionssagen fra 1728—29 fremgår det, at den i 1689 og 1701 tilsyneladende så udmærket ordnede kontrol kun virkede såre ufuldkomment, og skøndt det blev noget bedre efter 1729 og navnlig efter at reskriptet af 22. marts 1740 var kommet, så var det dog ikke væsentlig reskriptets skyld men kvægsygens. Denne forfærdelige landeulykke tvang os nemlig ind på et afspærringssystem, som da navnlig kom til at virke stærkt i grænseegnene, og da det skridt, man derved vandt fremad, aldrig helt blev opgivet igen, så kan der fra kvægsygens tid af dog spores nogen forandring til det bedre.

Imidlertid var det dog først nogle år ind i 40'erne, at afspærringen blev ordnet med militær, så den ret virkede. 31. marts 1745 får amtmand Gabel ordre til at rådføre sig med den nærmeste kommanderende chef om, hvor mange kavallerister der helst skulde til for at danne en kordon ved grænsen. Mange år senere, 1778, omtales en kordon på 2 husareskadroner, som har stået i flere år, om den har stået lige siden 1745 ses ikke, men i hvert fald tvang den hårde nødvendighed nu ind på langt skarpere forholdsregler, og det var tildels også for at hindre kvægsygens udbredelse, at græsøxnes udførsel ved fd. 29. aug. 1747 igen blev forbudt.

Dette sidste havde dog også en anden og væsentligere grund. Handelen med fedestude var fremdeles i bestandig nedgang, så mens udførslen 50 år tidligere havde været omkring 15,000 årlig, så var den nu gået ned til 7500 årlig. Regeringen prøvede nu at gribe mere direkte ind, men uden store resultater. I året 1746 lod den hollandske regering efter forhandling med den danske opkøbe ca. 10,000 stude i Jylland; de blev udført fra Hjerting, fordi Hannover og Bremen på grund af kvægsygen forbød al passage. Desværre blev det imidlertid ved dette ene forsøg. En halv snes år senere blev der derimod gjort forsøg med at slagte herhjemme og at udføre kødet i salt tilstand. Det var prøvet 1740, og var da gået i stå på grund af kvægsygen, og når det nu blev prøvet igen, så var det den store søkrig, som lokkede med sine fordele, men ganske vist var der også meget at vove, og regeringen måtte da i den grad støtte sagen, at handelen så at sige går for dens regning. Efter en akkord fra 1758 skulde der i 8 år sendes 4000 tdr. årlig fra Aalborg til Frankrig. (Holm 1720—46 II 524—28 og 1746—66 2. afdeling 231 flg.) — Det må være omtrent ved samme tid, at man har prøvet at udføre levende stude for kgl. regning, »men det løb ulykkelig af«, som det hedder i en indberetning til toldkammeret.

Vi vilde synes, at tallene, som det her drejer sig om, både hvad udførsel og toldindtægter angår, er altfor små til, at man skulde skænke disse ting en sådan opmærksomhed, som navnlig det her anførte tyder på. Men man kommer på andre tanker, når man ser, at trods al tilbagegang, så var denne eksport alene i året 1764 dog større end al Københavns eksport af indenlandske varer, og at den var omkring 90 % af hele Jyllands eksport! Og da regeringen 1747 forlangte indberetninger og forslag om landets hjælpekilder o. s. v., tog denne handel

og forslagene om dens ophjælpning derfor også en stor plads i de jydske amtmænds svar. — Naturligvis er disse forslag alle prægede af tvangsprincipet, men heldigvis blev kun et af dem gennemført, og det endda langt senere, nemlig et forslag om en langt tættere og stærkere grænsekordon end den, som synes at være sat et par år før. Dog er der et forslag til, som skal nævnes her, dels fordi det er tvangens toppunkt, og dels fordi det, skøndt aldrig gennemført, dog kom til at spille en stor rolle i den følgende menneskealder, og det stod i al den tid som en truende uvejrssky over Jylland. Talen var om intet mindre, end at udvide brændingen og optællingen til hele Jylland! Denne gang blev det kun et projekt, men 1759 nævnes det som nr. 1 mellem forskellige midler til bekæmpelse af smugleriet, som der i en forestilling til rentekammeret gøres rede for. Ørene skal studses og hornene brændes på alt kvæg i Jylland, og ethvert dyr, som ikke er således mærket, kan konfiskeres nårsomhelst og af hvemsomhelst. Denne gang var det meget nær ved at blive gennemført, men i sidste øjeblik blev det heldigvis lagt tilside, og man nøjedes, som vi straks skal se, med at forstærke grænsebevogtningen.

Det gør et ejendommeligt indtryk at se, at når man i de dage skulde fremkomme med noget til studehandelens fremme, så bliver det først og fremst et radikalt forslag til smugleriets bekæmpelse, — et forslag som, hvis det var blevet gennemført, vilde have udstrakt smughandelen og snyderiet til hele Jylland. Det er et vidnesbyrd, først om den magt og betydning, man tillagde smugleriet, og dernæst om den overtro, man da havde på tvangsprincipernes brugbarhed. Men det tjener dog til ære for regeringen, at den, da det kom til stykket, foretrak den kostbareste vej, nemlig at forstærke grænse-

bevogtningen, hellere end at besvære hele Jylland med den plage, som brændings- og optællingskontrollen allerede var i grænseegnene!

Netop som et led i disse bestræbelser for at ophjælpe handelen med fedestude, var det, at forordn. 29. aug. 1747 fremkom. Når man nu atter forbyder udførsel af græsstude, er det kun i mindre grad af hensyn til kvægsyge og smugleri; heller ikke, som i gamle dage, for at fremme denne næringsvej til alles vel og i alles interesse, men udelukkende for staldgårdenes skyld, altså til gavn for herremænd og borgere på bøndernes bekostning. Det er i mindre stil ganske det samme, som når man i 1733 genindførte landmilitsen, ikke først og fremst for forsvarets, men for herremændenes skyld. — Og dog blev det fra alle sider indrømmet, både, at bønderne på den måde fik mindre for deres magre stude, fordi staldgårdene ikke kunde konkurrere med de holstenske købmænd, og at studene heller aldrig blev så værdifulde ved at blive fedet på staldgårdene, som de blev på marsken.

At det var et stort fejlgreb, her var begået, blev regeringen da også fra mange sider gjort opmærksom på. Allerede samme år, 1747, skriver Gabel, som jo nu af lang erfaring kendte forholdene, følgende til rentekammeret: »Tolddefraudationer vil ligesom forhen gå i svang, når ingen græsstude må udføres fra Jylland, hvilke indbyggerne i Holsten må have til deres stalde om vinteren, efterdi de i efteråret i Hamborg og andre markeder bortsælger deres fedekvæg, som de om sommeren har haft på vejderne. Derfor vil de nu på mange måder søge at praktisere græskvæg ud til at besætte deres stalde med om vinteren, og således, istedetfor at der dog forhen blev nogle (!) græsstude fortoldede, nu bliver slet ingen, og toldsvigerne dog alligevel vil søge at få ligeså mange

udført som forhen«. — Som rimeligt er, er det mest smugleriet, der ligger Gabel på sinde, men han har vel også nok haft øje for forbudets andre ulemper, og ialfald var der andre embedsmænd, der så dem. Og de søger da også at hjælpe ialfald grænseboerne til nogen lettelse, idet de anbefaler de ansøgninger om lov til mod told at udføre græsøksne, som fra 1757 begyndte at strømme ind til rentekammeret fra grænseegnene. Men i tyve år lod regeringen sig bede, inden den gav en lille smule efter. Først da omtrent alle amtmændene hen i 1770'erne foreslog forbudets ophævelse, svares der vel fra toldkammeret, at det kan man ikke gå ind på for staldgårdenes skyld, og forbudet blev også stående lige til 1788, men ved resolutioner af 24. marts og 18. sept. 1777 fik befolkningen i grænseegnene dog frihed til med visse indskrænkninger at udføre græsstude, endda for en told af 9 mark istedetfor 14½. Det er, saavidt man kan se, amtmanden for Koldinghus amt, der har slået det afgørende slag, og hans motivering er såre ejendommelig. Han siger, at siden 1747 har disse folk »af nødvendighed måttet udsnige deres kvæg, hvilket nu er hindret ved den på grænsen mellem Jylland og Slesvig satte cordon«, og derfor må der nu findes andre udveje. Desværre var denne frihed imidlertid så betinget og krævede en sådan masse formaliteter (der skal indgives årlige ansøgninger, det udførte skal brændemærkes, ingen stud må være under 4 år o. s. v.), at bønderne, som jo altid har været bange for den slags ting, hellere gik den gamle, vante vej, da kordonen blev hævet 1782, d. v. s. de fortsatte med smugleriet. —

Men selv om dette var slemt endnu, var det dog neppe så galt som 50 år tidligere. Af kvægsygen var man blevet tvunget ind paa et skrappere vagthold, og i året 1760 var grænsetoldvæsenet blevet lagt under det

nyoprettede generaltoldkammer og med det samme omordnet. Hidtil var tolderne i Kolding og Ribe med deres 6 udridere den hele grænsevagt, når undtages kordonen, — det var jo ikke at forlange, at det skulde slå til. Det måtte snarest siges at være et slumpetræf, om de engang imellem fik fat i en smugler. Nu blev der derimod ansat 10 »kontrollører«, som kom til at bo langs grænsen, foruden Kolding og Ribe toldembedsmænd, og skøndt også dette skulde vise sig langt fra at være tilstrækkeligt, navnlig da kordonen blev hævet, var det dog langt bedre end før.

Men klagerne blev ved, for dels lå det til tiden, og dels forlangte man mere end før. I en toldkammerbetænkning af 1775 hedder det om den nye ordning: »Nu er siden den tid 15 år forløben, og tingenes beskaffenhed er den samme som tilforn, undtagen at den kongelige kasse ved flere betjentes antagelse har haft en højere årlig udgift. Man finder ikke, at de gør nogen konfiskation, uagtet al bekendt toldsvig. Man kan vel ikke tilskrive disse betjente nogen utroskab eller særdeles efterladenhed, men mere, at de risikere liv og lemmer, om de ville attaquere en flok stude, som har et stærkt bevæbnet mandskab til bedækkelse og ordinaire ved nattetider passere toldskjellet.«

Og der kunde nok være grund til klage, ialfald m. h. t. studehandelen, og det er jo bestandig næsten udelukkende den, der tænkes pa. Den gik fremdeles langsomt men sikkert nedad, om det end ikke var smugleriets skyld alene; i 70'erne er man kommen ned til en gennemsnitsudførsel af 6300 årlig, og man begyndte da atter, paa regeringens foranledning, at drøfte grundene dertil og midlerne derimod: Angående de første er næsten alle amtmændene enige om at nævne kvægsygen og smugleriet, men når de dernæst, som for 30 år

siden, skal foreslå midler imod smugleriet, så kommer det tydeligt frem, at friere økonomiske anskuelser er ved at gøre sig gældende. En enkelt foreslår vel kordon, men ligeså meget for kvægsygens skyld, som endnu ikke er helt forbi, og de fleste foreslår helt at frigive studehandelen og at nedsætte tolden meget betydeligt. Det vil altså sige, at de ønsker al kontrol hævet med undtagelse af den, som er nødvendig for at få den tilbageblevne told ind. — Ja, amtmanden over Kalø amt går så vidt som til at ønske også tolden hævet, den nuværende indtægt vil han have fordelt på staldgårdene som en skat, og handelen skal altså fuldstændig frigives. »Saa fik regeringen toldens sum, udlændinger vare for udgift befriede, al snighandel blev dæmpet, og grænsekontrollørerne kunde spares«.

Ja, dette synes os fornuftig talt, men så frisindede var anskuelserne langt fra på højere steder. I den ovennævnte toldkammerbetænkning af 1775 foreslås vel tolden nedsat, fra 2 rd. 40 sk. cour. til 1 rd. cour., men samtidig vil man både have en kordon og have alt jysk kvæg mærket. Dette sidste blev dog atter forbigået og denne gang for aldrig at komme frem mere, derimod blev det nu til alvor, at få sat en stærkere kordon, ganske vist mest for kvægsygens skyld, men naturligvis skulde den ogsaa passe på smuglerne. Det var kvægsygekommissionen (17. dec. 1778—1848), som endelig fik kordonen gennemført. En kgl. resolution af 20. dec. 1778 bestemmer, at den skal bestaa af 600 mand infanteri, foruden de to husareskadroner, som står iforvejen. Når undtages de tre steder: Kolding, Foldingbro og Gredstedbro, er al passage forbudt under fæstningsstraf, og den samme straf sættes for den, som truer skildvagterne eller bruger vold imod dem. Man kan tænke sig, hvilken plage denne kordon har været for grænseboerne! I sammenligning

med den måtte den gamle kontrol kaldes mild, men ganske vist er det vel også nok lykkedes i disse 3½ år nogenlunde at forhindre smugleri, navnlig da soldaterne fik del i det konfiskerede og mulkterne lige med de kgl. betjente. I en indberetning fra tolderen i Ribe 1788 hedder det da også, at der indkom langt mere i Ribe toldkasse på kordonens tid end der kommer nu; 1780: 16,223 rd., 1781: 22467, men nu derimod kun 11,000 rd. årlig. At der træffes ligeså mange retssager fra den tid som før og efter, betyder derimod neppe meget, der ud fra kan man hverken slutte det ene eller det andet.

Forøvrigt viser en sådan foranstaltning jo ikke i retning af mere frihed, og det var heller ikke meningen. Et par år før, 4. nov. 1776, kom en forordning om studehandelen, som viste, at tvangssystemet endnu var vel ved magt. Men bortset fra dette kunde det kun kaldes godt, at den samlede alle de gamle spredte bestemmelser under ét, og disse erklæredes derfor også nu for hævede. Noget nyt og positivt bragte forordningen derved, at den støtter og opmuntrer »salterierne«. Disse får store fordele: Ikke blot frihed for udførselstold, men desuden en udførselspræmie af 1 rd. for hver tønde kød og toldgodtgørelse for det forbrugte salt. Det er et sidste forsøg på at få studehandelen hjulpet op igen, og i de to år 1777—78 blev der da også udført 7338 tdr. kød (omtr. 3500 stude) til Frankrig fra Aalborg, Randers, Hobro og Aarhus, mest fra de to første; og desuden leveredes der endel til den danske handels- og orlogsflåde. Men trods denne store understøttelse kunde det endda ikke gå. Ikke blot fik staten aldrig — hvad der vel dog fra først af må have været meningen — nogen erstatning for den udførselstold, den derved gik glip af, men selve kødudførslen gik efter få års forløb næsten helt istå. (Om dette sidste se »Mallingiana«. Om

det øvrige i tiden 1747—76 navnlig »Diverse dokumenter angående studehandelen i Jylland o. s. v. (1776 etc.) Rigsarkivet).

Men i årene efter 1784, da så mangen gammel skranke faldt, og frihed blev det ledende princip, ialfald for en tid, da løstes også disse bånd. En ugestid før stavnsbåndets løsning kom en forordning (11. Juni 1788), som gav alle lov til at købe, sælge og fede efter behag, og kvæget må, fedet og ufedet, udføres til enhver tid af året, og dette gælder nu også for kør, kvier og hopper, hvis udførsel hidtil var helt forbudt. Dermed bortfaldt altså hele det indre kontrolapparat, som havde stået siden Kr. 4's dage, men navnlig de sidste to menneskealdre havde været til megen ulempe og tidsspilde. Men det blev også nødvendigt at nedsætte tolden, thi efter de sidste 50 års erfaringer vilde nu ikke ret meget blive fedet her i landet, det meste vilde blive drevet ud i mager eller halvfed tilstand, og skønt priserne de sidste år var steget ikke så lidt, så vidste man dog såre vel, at den slags kvæg aldeles ikke kunde bære tolden. Denne blev da, både mellemrigstold og udlandstold, som det så ofte de sidste 30 år var foreslået, nedsat til 1 rd. for stude, fede og magre, og 4 mark for køer og kvier og var nu kun 5—8, højst 12 % af indkøbsprisen.

Det var ganske vist heller ingenlunde lidt, og også tilstrækkeligt til, at endel, navnlig småprangerne, som købte det dårligste kvæg, fortsatte med smugleriet, men det var dog en uhyre lettelse. Og når man ikke gav friheden fuldtud, var det sikkert ikke mere af hensyn til staldgårdene, thi en sådan told kunde ikke yde dem nogen som helst beskyttelse, men af finansielle grunde.

Og man skulde lige straks få at mærke, at det betalte

sig at give frihed, som man jo også fik det at erfare på andre og større områder, — dels tog nemlig smugleriet stærkt af, og dels udførtes dér selvfølgelig langt mere end før, af kvæg næsten lige straks det dobbelte, og efter 1792, da også hestetolden blev nedsat, blev der af heste udført 3—4 gange så mange som før. Og følgen blev, at mens gennemsnitsindtægten af kvægtolden i Ribe og Kolding for femåret 1783—87 var 15,357 rd. cour., så var den for femåret 1789—93 allerede 15,025, og der er altså udført en 15—16,000 dyr. Men regner man hestetolden med for de to femår, får man tallene 15,697 rd. og 18,349 rd., og denne stigning fortsættes i de følgende år; 1794—1808 holder tolden sig mellem 20,000 og 30,000 rd. årlig, og dertil svarer en kvægudførsel af 18—24,000 stkr, og en hesteudførsel af 4—8000 stkr. Men det er at mærke, at disse tal er ubrugelige, hvis man vil bedømme stigningen fra før 1788, thi det meste af denne beror sikkert på, at man nu lader fortolde, hvad man før smuglede ud!

Der var imidlertid desværre en del af befolkningen, den, som boede langs toldgrænsen, som fik altfor lidt gavn af friheden. Hvad enten nemlig tolden var stor eller lille, var det nødvendigt at holde kontrol fremdeles, og af denne bortfaldt også kun de beedigede opsynsmænd af 1740, — ganske vist også den del af al kontrollen, som var mest forhadt. Imidlertid var man tilbøjelig til at fortolke dette således, at der kun skulde blive den egentlige toldkontrol tilbage, og sådan havde det måske også blevet, hvis det havde vist sig at kunne gå, men embedsmændene påstod atter og atter, at det på den måde var ganske umuligt at passe på, og ved forordn. af 18. apr. 1792 blev brændingen og tællingen o. s. v. da også stadfæstet og vedvarede, lige til kvægtolden blev hævet 1827. En ansøgning fra Darum sogn 1820 om at måtte

gå ud af optællingsdistriktet, blev naturligvis afslaaet. — Måske kunde disse ting heller ikke undværes, navnlig med det daværende lidet talrige opsyn, men følgen blev da også, at der fremdeles gik en masse snyderier i svang, og det endda ikke særlig af vindesyge, for der kunde ofte ikke tjenes en skilling derved, men netop for at spare tid og vidtløftigheder.

— Derimod undergik den øvrige grænsekontrol i disse år en heldig omordning. Det var af flere grunde nødvendigt, og desuden ønskede man også her at løsne de gamle bånd, så meget det efter forholdene lod sig gøre, og det var synd at sige, at man sparede på møje og bekostning i den anledning. Der blev (vistnok 1787) nedsat en kommission alene for den sags skyld, og veje, vadesteder, opsyn o. s. v. blev nu underkastet et grundigt eftersyn. Navnlig opsynet får i indberetningen en ret skarp kritik. Nytten af det har været lille, siges der, navnlig m. h. t. »kvægudførslen som hovedsagen, hvilket let kan ses af indkomsternes beløb, når grænsen har været under en kordons og når den har været under grænsekontrolløropsyn«, og heller ikke af varer bliver der konfiskeret meget, undtagen et brændevinstøj engang imellem. Og naar der fra toldkammeret er spurgt, om ikke antallet af kontrollører kan indskrænkes, så må det derfor erklæres umuligt, uavnlig nu, efterat kordonen er hævet. Hellere skulde hver af de ti, som nu følges to og to, have sin strækning tildelt og så have en ridende og beediget karl til hjælp. Som det nu er, »gives der anledning til misbrug, når den ene, som under foregivelse af angivelse eller deslige æsker den andens medfølge på en vis kant, ej er vel sindet.« (!) (Miscellanea ang. grænsetoldvæsenet 1783—1820. Ra.).

Resultatet af disse forslag blev den ny grænseordning af 18. apr. 1792, men allerede 1790 kom nogle

ændringer, som ganske vist øgede og strammede opsynet, men som netop derfor på anden måde kunde lempe sig efter klagerne fra grænsedistriktet. Foruden de tre gamle lovlige toldveje blev der nu fastsat fire nye ved Ejstrup, Dollerup, Skodborghus og Vilslev. Dog måtte man, for at have lov til at benytte dem, kunne bevise, at man hørte hjemme i grænsedistriktet, thi for landets øvrige beboere gjaldt fremdeles, som fra ældgammel tid, kun vejene over Kolding, Foldingbro og Gredstedbro. Kun de, der har market på begge sider grænsen, må færdes over åen på deres ejendom, men der maa ikke hegnes anderledes, end at betjentene kan have fri fart. Fra disse bestemmelser blev dog gjort en undtagelse for et par grænsemøller mellem Ejstrup og Lunderskov. For at hindre misbrug har det været foreslået helt at spærre for dem mod syd, men da tolderen i Kolding taler deres sag får de fremdeles lov at tage mod møllegæster syd fra, mod at mølleren afgiver en skriftlig og edelig erklæring om at ville sørge for, at gæsterne ikke kører længere nord på (!), at der ingen handel finder sted, hverken med varer eller heste, og at der ingen indsmugling sker i sædeknipper eller møllesække (!) »Så sandt hjælpe mig Gud og hans hellige ord!« Det var ikke let at være møller under disse omstændigheder! — Selvfølgelig kunde der i disse forskellige tilfælde opstå tvivlsmål, og det var så ikke altid let at bevise, om en handelsmand og hans varer hørte hjemme i grænsedistriktet eller udenfor, navnlig ikke på den nordre side, hvor kvæget ikke var brændemærket. Der blev da her atter anledning til megen strid og mange vilkårligheder, men for det meste var det toldbetjentene, der trak det korteste strå, thi »hvordan det går til lader sig vel tænke, men står vanskelig til at bevise.«

Endelig blev ogsaa 1790 det længe savnede toldsted

oprettet i Foldingbro. Bromandens gård blev købt for kgl. regning og indrettet til toldergård; den var færdig 1794 og står endnu, vistnok væsentlig i sin gamle skikkelse. Den her ansatte tolder blev ligestillet med ham i Kolding og i Ribe, og tilsammen fik de overopsynet. Han fik en kontrollør med en »edsvoren karl« til hjælp, og desuden blev ved de fire ovennævnte veje ansat fire ny kontrollører, ligeledes hver med en edsvoren karl; bevogtningen synes således nu at være en snes mand stærk foruden personalet i Kolding og Ribe. Disse nye kontrollører fik hver 300 rd. i løn, men saa skulde de holde to heste og selv lønne karlen med 100 rd. De gamle kontrollører (fra 1760) fik hver 150 rd. og tolderen i Foldingbro 200 rd.

Forordningen af 1792 samlede de fleste af disse bestemmelser og desuden dem af de gamle, som fremdeles skulde gælde, og den giver således for første gang en samlet oversigt over de herhen hørende ting. Om natten må, med enkelte undtagelser, ingen overfart finde sted, heller ikke ad de lovlige veje, og heste og kvæg må end ikke om dagen komme uanmeldt inden for milegrænsen (se fd. 1727). Dette var vistnok en stramning af de gamle bånd, men til gengæld gives der også lempelser. Først bliver tolden nedsat fra 2 rd. 40 sk. til 1 rd. for gamle heste under 10 rd.s værd, og dernæst bliver straffene, i overensstemmelse med tidens humanere tænkemåde, betydelig nedsatte. Bøden for at smugle heste og kvæg bliver nedsat til den dobbelte told, og for varesmugling skulde ingen bøder gives, men i tilfælde af, at smugleren var greben på fersk gerning, var straffen naturligvis fremdeles i alle tilfælde konfiskation. Hvis nogen vægrede sig ved at stanse paa tilråb fra betjentene, eller han på anden måde gjorde modstand, eller blot bar »morderlige våben« fik han en bøde, for vold kunde han idømmes 3—6

måneders tugthus, og brugte han våben og tilføjede betjentene skade, kunde han straffes med fæstningsarbejde. — Betjentene bar ikke uniform, men for at ingen skulde undskylde sig med, at han ikke vidste det var en kongelig betjent, så havde de allerede fra 1781 båret et toldtegn med »vores kongelige våben og krone«.

Hvor utålelig end den tilbageværende kontrol kunde forekomme eftertiden, så kan det dog ikke nægtes, at der med de to forordninger af 1788 og 1792 var handlet i meget frisindet ånd. Det var både sandt og smukt, når der fra toldkammeret blev skrevet til amtmanden i Ribe: »I øvrigt ønsker kammeret, at kammerherren, når og så ofte lejlighed gives, vil oplyse beboerne, navnlig langs toldskellet, om, hvor megen frihed og lettelse de ved den nye forordning (1788) har fået, hvor lidt de vinder ved toldbesvigelser, mod det, de vover, og overalt hvor meget mere hæderligt det er at ernære sig i landet ved lovlig håndtering, end at søge ulovlige fordele ved anordningers overtrædelse. Man formoder, at dette, gjort fatteligt for almuen vil ikke lidet bidrage til det, kammeret gærne ønsker, nemlig hellere forebygge forbrydelse end at straffe.«

Disse to forordninger kan da siges at være betydningsfulde forarbejder til toldloven af 1797. De erfaringer, man hurtig gjorde om deres gavnlige virkninger, også i finansiel henseende, kom senere denne lov tilgode.

Under krigen 1807—14 gik det med kvægtolden som med andre toldsatser: Den blev forhøjet flere gange og fra 1810 aftog også den lovlige udførsel og navnlig fra 1812. Det er dog ikke den høje told alene, der var skyld i det, snarere er det krigens uro, som nu nærmede

sig vore grænser, og måske tildels de snyderier, som i disse år, indtil 1818, blev dreven langs Kongeågrænsen. Endnu 1810 udførtes over 20000 stude og køer ved de tre toldsteder, men 1813 kun 9800 og 1814 gik den lovlige udførsel ned til 6700. Dette år blev så tolden nedsat og 1815 udførtes også 10300, men 1816 gik det igen ned til 7500. Atter blev tolden sat ned, og fra den tid steg udførslen betydeligt, 1817 var den 12000, og de følgende tre år c. 16000 med stigende tendens. Stigningen beror dog måske mest på, at de bedragerier, som i flere år havde gået i svang, i 1817 blev opdagede. Ialfald er tolden endnu meget høj, 20 % af det magre kvægs værdi, og da det fremdeles næsten udelukkende var det, der udførtes, så var det meget mere, end handelen kunde bære. Og 1819 blev tolden for tredje gang nedsat således, at der i mellemrigstold skulde gives 5 rd. af en hest, $2^1/_2$ af en stud og $1^7/_8$ af en ko. Tolden til udlandet blev for kongeriget sat til $^8/_5$ gange disse beløb, men for hertugdømmerne kun $^3/_5$. Efter hin tids priser mente man, at disse satser vilde give en maximumstold af 8 %, og højere mente man ikke det kunde nytte at gå. —

Aaret efter, 1820, gav også den ny grænseforordning nogle smålempelser. For udgående varer, altså navnlig for kvæg og heste, blev oprettet et nyt toldsted i Gredstedbro, og der blev tilladt nogle flere førselsveje både fra nord og syd til de tre toldsteder. Men dette var kun småting, den gamle tvang blev i hovedsagen bevaret: Man skulde til et af de tre toldsteder for at komme over, kun hvis man ikke førte varer eller kvæg med sig, blev det fra den tid tilladt også at benytte de andre fire veje, som i 1792 var bleven anordnet for grænsedistriktets beboere. Efter solens nedgang og før dens opgang måtte aldeles ingen førsel af varer eller kvæg finde sted i

optællingsdistriktet (1 mil nær grænsen mod nord), heller ikke ad de lovlige veje. Og det værste af det alt: Brændingen og optællingen vedblev. Hvis man agtede at forøge eller formindske sin besætning, så skulde det forud anmeldes, det tilkomne skulde fremstilles på grænsekontrollørens bopæl, før det blev ført hjem, og det solgte måtte ikke føres bort, før optællingsbogen med den fornødne anmærkning var kommen tilbage fra kontrolløren, men så skulde det også — under mulkt — være bortført inden den der angivne tid, o. s. v. Og om alt dette nu end ikke blev strængt gennemført, og om en medgørlig kontrollør end kunde lempe meget på tvangen, så havde kontrollen jo dog i tidens løb en tendens til at blive skarpere og mere gennemført, og da befolkningen samtidig vanskeligere og vanskeligere kunde finde sig i den, så var tvangen nu, skøndt den samme som for over 100 år siden, i virkeligheden værre og mere utålelig end nogensinde før. — Dertil kom den uret, som blev tilføjet kongerigets beboere derved, at de næsten måtte betale en tre gange så høj udførselstold, som hertugdømmets beboere. Ganske vist var den slags ikke andet, end man fra gammel tid var så vant til, men tiden var nu ved at blive en anden, folk havde begyndt at tænke, og om misfornøjelsen end ikke kom offentlig frem, så gav den sig udtryk på anden måde, bl. a. derved, at smugleriet atter tiltog stærkt. Den store nedsættelse i 1819 synes ikke at have hjulpet det mindste, thi i årene 1823—25 udførtes i gennemsnit kun 3000 heste og 14000 stkr. kvæg ad lovlig vej, hvad der var altfor lidt. Og man begyndte da påny at drøfte grænseforholdene. Finansminister Møsting mente endog 1826, at det var bedst, denne grænse blev hævet, men da dette ikke kunde lade sig gøre af hensyn til konsumtionen og brændevinsbeskatningen, så måtte man i hvert fald hæve tolden på kvæg og heste. Erstat-

ning for tabet, 60,000 rd., vilde han få ved at forhøje tolden ved Holstens sydgrænse, af en sådan vilde jo nemlig Jylland også komme til at bære sin del (Rubin II 127—28). Dette var åbenbart også mere retfærdigt end den endelige ordning.

Men ihvertfald førte overvejelserne denne gang til et betydningsfuldt resultat, idet en forordning af 12. Jan. 1827 fuldstændig hævede mellemrigstolden og dermed al kontrol, og således var da den sidste rest af de århundredgamle skranker falden og kvæghandelen var givet fuldstændig fri. Samtidig blev tolden til udlandet nedsat til samme beløb for kongeriget som det var for hertugdømmet: 3 rd. for en hest, 1 ½—1 ¾ for køer, kvier og stude o. s. v. Tabet, de 60,000 rd., skulde dækkes af en skat på hele landets hartkorn af 16 skill. pr. td. Dette var en uretfærdighed mod øboerne, og blot 10 år senere var det heller ikke gået af uden klager og rivninger, men da skatten blev pålagt, hørtes ingen misfornøjelse. —

E. S. Både forarbejderne til og udarbejdelsen af nærværende afhandling har været ret besværlige, dels fordi kilderne, som har stået til forfatterens rådighed, på et par punkter har været mangelfulde og flere steder syntes i modstrid med hverandre, og dels fordi hele dette spørgsmål i sig selv er meget uklart. En eventuel fortsættelse til 1851, som vil komme til at indeholde uddrag af de i indledningen omtalte gamle smugleres oplevelser, vil ikke volde nær saa mange vanskeligheder.

Uden støtte havde det da ogsaa været forf. umuligt at føre arbejdet til ende. Og derfor ønsker jeg her at sige tak til de mange, som har hjulpet med råd og dåd, og først og fremst maa jeg da sige tak for den pengeunderstøttelse, som den Hjelmstjerne-Rosencroneske stiftelse har ydet mig.

Vinding, 4. dec. 1904.

Forf.

Bidrag til Oplysning om jydske Kronbønders Levesæt og Forhold i Frederik II's og Christian IV's Tid.

Af Emil Madsen.

Som bekendt er der fremsat indbyrdes ret afvigende Meninger om Bøndernes Vilkaar og Forhold i Slutningen af det 16. og Begyndelsen af det 17. Aarhundrede. Medens Allen i sin Haandbog i Danmarks Historie i det Hele taget har betragtet Bøndernes Stilling i hine Tider som meget mørk, har andre derimod betragtet den som forholdsvis god, især i Sammenligning med, hvad den efterhaanden blev i de os nærmere liggende Tider, saaledes Steenstrup i hans Bog »Den danske Bonde og Friheden«. Her siges dog, at der fandt en stærk Tilbagegang Sted i Løbet af Christian den IV's Regering, medens Jørgensen i sin Afhandling i Samlinger til Fyens Historie og Topografi VIII mener, at de to første Menneskealdre af det 17. Aarhundrede var de danske Bønders Blomstringstid. Derimod udtaler Christensen i sine Agrarhistoriske Studier I, 173, at Bondens Stilling paa Krongodset og særlig i Fadeburshusene var saa trykket, at den næppe kan have været ringere noget andet Sted, og Mejborg siger i Gamle danske Hjem, S. 79, at efter Slutningen af Syvaarskrigen maatte mange Selvejere afhænde

deres Ejendomme, og at Bondestanden i den første Halvdel af det 17. Aarhundrede fik det værre og værre.

Et stort og hidtil næppe meget benyttet Materiale til Belysning af Bøndernes Levevis og Vilkaar i Frederik II's og især i Christian IV's Tid haves dog i Lensregnskaberne fra hine Tider. Disse er derfor her i det følgende fortrinsvis benyttede som Grundlag for Betragtningen. Vel giver de ikke mange, om man saa kan sige, direkte Oplysninger om de nævnte Forhold; men idet de omstændeligt omhandler de Afgifter, som Bønderne maatte udrede, og giver en Del Oplysninger om det Arbejde, de maatte udføre for Herskabet, og en Beskrivelse af de Forseelser eller Forbrydelser, der blev begaaede, tillader de et ret paalideligt Skøn.

Til Undersøgelsen er der valgt Skanderborg Len [1], fordi dette paa den omhandlede Tid omfattede en stor Del af Jyllands bedste og skovrigeste Egne og til Lensmandssæde havde det kongelige Slot, hvor Hoffet ikke sjældent opholdt sig. Lenet omfattede i Slutningen af Frederik II's Tid Kongens og Kronens Bønder i Ry Birk, Skanderup Birk og Tørning Birk, alle tre oprettede 16. Juni 1573, til Dels ved Nedlæggelse af det den 7. Okt. 1560 oprettede Emkloster Birk [2], derhos i Hjelmslev, Framlev,

---

[1]) Der haves for dette Len Regnskaberne 1581—82, 1594—95, 1599—1600, 1607—08, 1609—10 og derefter for omtrent alle Aar indtil 1650. Regnskaberne gaar fra den 1. Maj i det ene Aar til 30. April i det næste.

[2]) Skanderup Birk omfattede, da det oprettedes, Kongens og Kronens Gods i, som der siges, de daværende Sogne Ring, Vitved, Venge, Skanderup, Illerup, Svejstrup og Bredsten, Ry Birk det tilsvarende i Dover, Ry, Vissing og Galten Sogne, Tørning Birk det tilsvarende i Vor (Vor Ladegaard), Taaning og Hylke Sogne. Taaning kaldtes den Gang Tørning. Til Emklosters Tingsted var det befalet Almuen i Ry, Dover, Tørring, Vor og Vissing at søge Ting.

Sabro, Gjern, Tyrsting og Vor Herreder, hvortil endnu Hads Herred, der udgjorde Aakjær Len, sluttede sig, idet dette Len fra 1580 til 1588 var forenet med Skanderborg. Flere Forandringer indtraadte senere. Sabro Herred var udskilt som et selvstændigt Len fra 1588 til 1597. I Regnskabet 1594—95 er optaget Lenets Tilliggende i Vester Lisbjerg og flere Herreder, samt Herrederne Nim og Hatting, hvilke to sidste dog hørte til Bygholm Len. Lenets Tilliggende i Vester Lisbjerg og flere Herreder nævnes derefter vedblivende som hørende til Lenet, medens Nim og Hatting Herreder ikke nævnes, derimod Nim Birk[1]), idet samme var forenet med Skanderborg fra 1581 til 1589 og derpaa atter fra 1596. Ved Forordning 3. Jan. 1623 afskaffedes Torning Birk og lagdes til Vor Herred. Aakjær Len eller Hads Herred var derhos atter forenet med Skanderborg fra 1597 til 1650. Det særlige Aakjær Birk var afskaffet ved Forordning 12. Novb. 1579.

Skanderborg var paa den Tid ingen Købstad, om der end var indrømmet Beboerne Frihed til en begrænset Handel ved Forordningen 27. Okt. 1583. Derimod synes Horsens en Tid at have været undergivet Lensmandens Myndighed, at dømme efter, at der i Regnskabet 1594—95 staar anført, at en Borger i denne By, Klavs Kretsing, havde udskrabet og makuleret noget i en Dom; men Mandrup Parsberg, som da var Lensmand paa Skanderborg, vilde ikke have Bøden, som han blev idømt, indført i Byfogdens Regnskab, at Sagen ikke skulde komme hver Mand i Horsens for Øre, og Bøden blev derfor indført i Skanderborg Lens Regnskab, Kongen alene til bedste.

[1]) Nim Birk omfattede Kongens og Kronens Bønder i Byerne Nim og Brestenbro.

Lenet med det Omfang, det største Delen af Tiden havde, indeholdt de to kongelige Slotte eller Huse Skanderborg og Aakjær. Der fandtes ved hver af disse en Ladegaard, desuden en Ladegaard ved Ring Kloster. Disse[1]) blev drevne umiddelbart under Lenet, indtil 1625, da Skanderborg Ladegaard blev bortforpagtet til Slotsherren for en aarlig Afgift af 150 Rdl., medens vistnok samtidig Aakjær Ladegaard blev bortforpagtet til Bønder for en aarlig Afgift af ca. 153 Rdl., og Ringkloster Ladegaards Marker blev udstykkede i 4 Fjerdedele, der bortfæstedes til Bønder.

Med Avlingen paa Ladegaardene stod det kun daarligt til i den Tid, de blev drevne umiddelbart under Lensmanden. Baade 1619—20 og 1621—22 udtales, at Avlen paa Ladegaardene er helt ringe, det sidste Aar siges endog, at Kongen havde mere Skade end Gavn af dem, og 1614—15 er der bemærket, at der paa alle Ladegaarde knapt er avlet saa meget som Udsæden.

Kvægbesætningen var ejheller just stor. Eksempelvis kan nævnes, at der paa Skanderborg Ladegaard 1594 fandtes 63 Øksne, Stude og Tyre, hvoraf en større Del Øksne dog maa antages tilgaaet i Bøder, 13 aargamle Stude- og Tyrekalve, 61 Køer, 16 Kvier (mærkelig nok nævnes de indtil 4 Aar gamle)[2]), 8 aargamle Kviekalve og 29 Faar. Svin er ikke talt med. I den paafølgende Tid synes Besætningen endog at være forringet. Køernes Antal var saaledes 1621—22 kun 36. Der solgtes

---

[1]) Til Oplysning om Ladegaardsmarkernes Udstrækning kan anføres, at Udsæden 1619—20 paa Skanderborg var 79 Tdr. Rug, 74 Tdr. Byg, 147 Tdr. Havre og 19 Tdr. Boghvede, paa Ringkloster henholdsvis $119^1/_2$, $112^1/_2$, 145 og 0, paa Aakjær 99, 110, 234 og 15, Tønden beregnet med 8 Skp.

[2]) I Besætningerne paa samtlige Ladegaarde nævnes den 1. Maj 1581 endog Kvier, der var indtil 5 Aar gamle.

af og til Kreaturer til de omboende Bønder og andre, og det blev saaledes ogsaa til Fordel for disse, at man stundom søgte at forbedre Avlen. Det befaledes saaledes, 10. Jan. 1587 42 Adelsmænd hver at overlade Kongen 2 Køer eller Kvier til den nye Ladegaard ved Skanderborg, og den 22. Jan. 1597 bestemtes, at der skulde købes 2 Tyre fra Frisland til Ladegaarden, da der var Brist paa store Tyre [1]). Ansættelsen af en Svinesnider, der skulde gøre Tjeneste paa nogle af Kongens Slotte og Huse, deriblandt paa Skanderborg [2]), har vel ogsaa haft nogen Betydning. 1585 kom der et Skæferi med polske Faar i Stand paa en Gaard i Lenet. Disse Faar viste sig dog ikke formaalstjenlige, de blev syge og døde og erstattedes med danske [3]). Denne Gaard kan maaske have været Emborg, det tidligere Øm Kloster i Ry Sogn, hvor der alt nævnes et Skæferi i Regnskabet 1581—82. Det synes dog ej heller ret at have villet trives; thi der var paa den Tid 5—600 Faar, men 1594—95 var der kun 324, og det findes oplyst, at der døde ikke mindre end 97 Faar og Lam fra 1. Maj 1592 til 1. Maj 1593. Slottets Skæferi nævnes endnu 1608—09, og vistnok er det det samme, der endnu 1619—20 forekommer under Benævnelsen Ry Skæferi.

Af de mange Afgifter, hvormed Bønderne var besværede, er der næppe Grund til her at omhandle Landgilden vidtløftigere. Landgilden, hvorunder der er hendraget den enkelte Gaarde paahvilende saakaldte Gammelskat, den i Reglen kun Selvejergaardene paahvilende Ledingsafgift og det næsten alle Gaarde paahvilende

---

1) J. Tg.
2) 3. Marts, 4. Dec. 1584, 5. Novb. 1586 (J. Reg.), 5. Jan. 1592 (J. Tg.).
3) 8. Juli 1585, 3. Maj 1586. (J. Tg.).

Gæsteri og Stød eller Kongestød, var nemlig en fra gammel Tid hidrørende Afgift, der var omtrent uforanderlig og saaledes en Grundrente, hvortil der var taget Hensyn ved Overtagelsen af Ejendommene fra Besidder eller Bruger til Besidder eller Bruger [1]).

Talrige Lempelser eller Afkortninger fra Kongernes Side var tillige ret almindelige, som overhovedet i flere Retninger overfor Bønderne.

En Del var efterladt Landgilden eller en Del af den af Hensyn til deres Bestillinger. Dette var saaledes Tilfældet med alle Herredsfogederne, de ogsaa i Retsplejen anvendte saakaldte Delefogeder, samt Ridefogederne og enkelte andre. Endvidere afkortedes der som Følge af Forordningen af 17. Novb. 1614, ved hvilken et Landeværn oprettedes [2]), i nogle Aar næsten alle de jordegne Bønder samt nogle Fæstere (165 jordegne i Skanderborg Len, 72 jordegne og 18 Fæstebønder i Aakjær) deres Landgilde, fordi de var udskrevne til Krigstjeneste. Dette ophørte ved Forordningen af 12. April 1621, ved hvilken det bestemtes, at hver 9 Bønder udenfor Adelens Arvegods skulde holde en ugift Tjenestekarl som Soldat, og fra den Tid blev det 20 jordegne Bønder og Fæstebønder, hvis Landgilde ikke tilfaldt Kongen, men an-

---

[1]) Landgilden og Gammelskatten svaredes dels i Penge, hovedsagelig dog i Naturalier, som Korn og Kreaturer. — Ledingsafgiften var for hver Gaard 1 eller sjældnere 2 Ledingsgrot à 2 Sk. dansk. Gæsteri beregnedes med 3 Skpr. Malt for hver Hofhest, der skulde modtages, og med 2 Skpr. Malt for hver Jægerhest. Kongestød betaltes i Hjelmslev Herred med 3 Skpr. Havre, i det øvrige af Lenet med 4 Skpr. 1. Td. havde 8 Skp. Se nærmere om disse Afgifter Arennt Berntsen, Danmarckis oc Norgis fructbar Herlighed II, 97 flg., og om Gæsteriet Jacobsen, Afh. i Hist. Tidsskrift 1, II.

[2]) Krigsartiklerne for samme af 17. Decbr. 1615 findes i D. Mag. 2. II. 161 flg.

vendtes til Besoldning for 20 Underofficerer af det skanderborgske Kompagni (1 Fændrik, 2 Sergenter, 3 Korporaler, 10 af de saakaldte Adelburs, 2 Trommeslagere, 1 Piber og en Profos). For nogle enkelte Gaarde hist og her var Afgiften delt, saa at den egentlige Landgilde ydedes til Kanniker, Vikarer, Præster eller Kirken, medens Gæsteriet og andre Dele af Afgiften tilfaldt Kronen. Der nævnes ogsaa Præste-Gæsteri.

Større Betydning havde dog de Lempelser, som af mange forskellige Grunde indrømmedes enkelte for kortere eller længere Tid. En vis Skaansomhed overfor Bønderne giver sig saaledes til Kende ved det Kongebrev, i hvilket det første Gang udtales, at Kongen oftere vilde tage Ophold paa Skanderborg. I dette Brev, af 29. Marts 1571, ved hvilket Kongen opsagde Birgitte Gøye, Herluf Trolles, Ringkloster, som hun tilforn havde haft i Pant, udtaler Kongen, at han ved den langvarige Krig var kommen i stor Gæld og derfor maatte føre sin Hofholdning anderledes end hidtil, hvorfor han ofte vilde opholde sig i Jylland og lade Skanderborg Slot bygge og istandsætte, da han ikke vidste noget bekvemmere Sted til Hoffets Ophold; men da det vilde falde de til Slottet liggende Bønder meget besværligt at drage og udføre det Arbejde og den Trældom, som Ombygningen vilde foraarsage, og da desuden Lenets Rente ikke vilde forslaa til Hoffets daglige Underholdning, nødsagedes han til at indløse Klostret, som han iøvrigt gerne atter vilde unde hende, naar Omstændighederne maatte tillade det[1]). Meget almindeligt forekom det, at Landgilden eftergaves Gaarde, i hvilke der havde været Ildebrand. Undertiden findes ogsaa en Del af den eftergivet paa Grund af Misvækst, 1623—24 saaledes ikke mindre

[1]) Personalhist. Saml. p. Papir. Herluf Trolle og Birgitte Gøye.

end 44 Bønder Halvparten af deres Kornlandgilde for Skade af Hagl og Uvejr, 1638—39 en Del Bønder Halvdelen af deres Landgilde-Byg, da der havde været Misvækst paa Byg. Stundom var Grunden til Nedsættelsen, at der blev klaget over Landgildens Størrelse. Bønderne i Ry forskaanedes saaledes den 5. Febr. 1573 som Følge af deres Klager en Tid for Halvparten af deres egentlige Landgilde og for alt Gæsteri. Den 26. Jan. 1583 forskaanedes de for Landgilde og Ægt i et Aar paa Vilkaar, at de forbedrede deres Gaarde. Møllerne, som selv havde gjort deres Møller færdige og tilbød selv at vedligeholde dem, afkortedes der i hvert Pund Mel 6 Skp.[1]). Af og til nævnes Landgilden efterladt Bønder, der var meget forarmede, for at deres Gaarde ikke skulde blive øde, og de, som brugte øde Jorder, svarede som oftest ikke Landgilde. Enkelte havde gamle Kongebreve, ifølge hvilke de var fritagne for Afgifter, formodentlig for en en eller anden Tjeneste eller Ydelse, som nu ikke kan paavises. Ikke sjældent tillodes en Ombytning af Afgiften i Naturalier, som det faldt vanskeligt at yde, med en Afgift i Penge. Dette var saaledes stadig Tilfældet med det Trækul, der oprindelig skulde ydes. Ved Siden heraf tillodes det t. Eks. den 28. Decb. 1580 Selvejerbønderne i Sabro Herred at give Penge i Stedet for de fede Køer og Bolgalte, samt det Honning og Smør, de skulde udgive. 1633 tillodes det Mændene i Alling og Tørring at give Penge for Korn, da deres Mark var ufrugtbar. 1634 tillodes det en Mand i Javngyde at give Penge for Salt, og en Mand i den daværende By Vestrup at give Penge for Smør o. s. v. Det forekommer ogsaa, at Bønder, der havde fæstet Gaarde, til hvilke der ikke var

---

[1]) Et Pund var 2 Ørte. 1 Ørte Rug var 10 Skp., 1 Ørte Byg 12 og 1 Ørte Havre 20.

saaet, fik deres Landgilde nedsat. I Forbindelse hermed bør det ikke forbigaas, at der af og til tildeltes Bønderne Korn til Udsæd, naar de selv manglede saadant. Det befaledes saaledes 7 April 1563 Lensmanden paa Skanderborg at komme Bønderne til Hjælp med 8 til 10 Læster Korn [1]). De rige skulde betale Kornet, de fattige have det til Laans, men senere betale det. Juleaften og Paaskeaften blev der givet fattige Folk for Porten Brød og Flæsk.

Til Trods for alle Lempelser kunde det dog selvfølgelig ikke undgaas, at det blev enkelte umuligt at yde Landgilden. Blandt Bilagene til det ikke længer tilværende Regnskab 1592—93 findes en Del Tingsvidner om saadant. Disse røber alle megen Armod paa de Steder, hvorhen der var sendt Mænd for at pante for tilbagestaaende Skatter. Tilstanden i de Gaarde, hvor de mødte, beskrives ret ensformigt. Som oftest fandt Mændene intet at vurdere. Et Steds fandtes kun nogle gamle Heste, et andet et Øg (Hoppe), som sagdes at være skabet, og de havde intet Værd. Der var ejheller saaet Rug til Gaardene. I en Gaard fandtes hverken Folk eller Fæ; den stod øde, og Bygningerne var nedfaldne. I en anden Gaard fandtes Manden saa forarmet, at han ingen Sæd havde kunnet saa til Gaarden, hvis Rugsæd der alt tidligere var lagt Beslag paa for resterende Landgilde. Han var da flyttet derfra den 1. Maj i stor Armod; der var hverken bleven saaet Byg eller Havre, og Gaarden var bleven staaende øde til hen paa Sommeren, da en anden havde fæstet den. Fiskebæk Mølle i Vor Herred fandtes øde, og Mølleren bortrømt. I Vester Lisbjerg Herred fandtes en Gaard, som var afbrændt i Efteraaret 1592. Alt Mandens Korn var brændt, og han havde derefter

[1]) 1 Læst Korn var af alle Kornsorter 24 Ørte.

ikke haft andet, end hvad han havde kunnet tigge sig til.

Hvis Tilfælde som disse forekom ofte, vilde de ganske vist røbe meget sørgelige Tilstande; men tilsvarende Tingsvidner synes ikke at forekomme i de øvrige Regnskaber, og om der vel af og til nævnes, at en Mand har maattet fraflytte sin Gaard for Armod, og der jævnlig nævnes øde og forarmet Gods, saa kan dette dog ikke siges at forekomme saa hyppigt, at det giver et Billede af de almindelige Tilstande, og det er derfor vel ogsaa nok rigtigt, naar Secher udtaler, at Bondestandens Vilkaar i Frederik II's Tid var saadanne, i det mindste i Jylland, at det hørte til Undtagelserne, naar en Fæstebonde ikke kunde udrede sine Afgifter[1]).

Ligesaa lidt som Landgildeforholdene giver Tiendeforholdene en klarere Indsigt i Bøndernes Vilkaar. Det var vel en for dem meget besværlig Bestemmelse, der blev truffen den 5. Sept. 1574, at Bønderne skulde fremføre Tienden til dem, som havde fæstet den, og at det bestemtes den 9. Juli 1593, at Bønderne ikke maatte køre det høstede Korn ind fra Markerne, førend det var blevet besigtiget ved Tiendetagernes Foranstaltning, en Bestemmelse, der synes at have hidrørt fra, at der stundom klagedes over, at Bønderne gav det sletteste Korn, de avlede, i Tiende[2]). Dette ændredes dog atter den 20. Febr. 1596 derhen, at det tillodes Bønderne at køre det høstede hjem uden Besigtigelse, naar de, som skulde besigtige det, ikke mødte i rette Tid. Det maa ogsaa bemærkes, at foruden enkelte Sognepræster og Adelsfolk, var det ikke ganske sjældent Bønder, der havde fæstet Sognetienderne, og i det Hele taget synes Tiendeforhol-

---

1) Secher, Danmark i ældre og nyere Tid, I. 245.

2) Saaledes 1567, Pontoppidan, Ann. eccles. III, 409.

dene ikke at have givet Anledning til noget svært Tryk eller fremkaldt Misfornøjelse, om det end vedblivende kunde forekomme, at en eller anden gav slettere Korn i Tiende, end han burde. Nogle Mænd dømtes saaledes 1615—16 til at bøde 40 Tønder Havre, fordi de havde beholdt bedre Korn, end de havde ydet i Tiende til Skanderborg Ladegaard.

Et bedre Indblik i Bøndernes Levevis og Forhold end Landgilde og Tiende giver derimod de saakaldte uvisse Indtægter, som fra dem tilflød Lenet, og som i den her omhandlede Tid stundom sammendroges under Benævnelsen Jordegodsets Herlighed, og hvoraf en Tid lang en større eller mindre Del tilfaldt Lensmanden, idet der ved dem var et større Raaderum, og Vilkaarlighed mere kunde gøre sig gældende. Vi skal i det følgende berette om hver enkelt af disse Indtægter for Lenet, hvad Regnskaberne oplyser, dog med Forbigaaelse af nogle, der ikke stod i nærmere Forbindelse med Bøndernes Liv, saaledes Indtægten af Skovene og af den saakaldte Drift, ogsaa kaldet Vogsgods og Forvogsgods, som hidrørte fra, at forvildet Kvæg, naar det tre Gange var fremlyst til Tinge og Sognestævne, og ingen vedkendte sig det, tilfaldt Ejeren af den Grund, paa hvilken det var optaget. Denne Indtægt forekommer mærkværdig ofte, men var i Almindelighed meget ringe.

Det samme gælder den Indtægt, som havdes af den Afgift, der er kaldt Forlov (Forløu, Førlov m. m.), og som i Reglen er betegnet Forlov efter Arv, og som saaledes af de Afgifter, der flere Steder betegnedes med Ordet Forlov[1]), her kun angaar den Afgift, der svaredes naar nogen døde, og det arvede Gods bortførtes fra Stedet. I et enkelt Tilfælde er Indtægten ikke ringe.

1) Jvf. Arennt Berntsen l. c. II, 130 flg.

Enken efter en Mand afkøbte 1625—26 hans Arvinger, der boede udenfor Lenet, hans hele Boslod for 400 Sletdaler. Deraf tilfaldt Kongen den sjette Del, der findes beregnet til 80 Sletdaler. I Almindelighed var Afgiften derimod meget ubetydelig, saaledes i hvert enkelt Tilfælde 1582—83 kun 18 Sk., og i det Hele taget i Reglen højst nogle faa Dalere.

Temmelig ringe var ogsaa Indtægten af forbrudt og Rømningsgods, eller hvad der kom ind af Efterladenskaber efter dem, som havde forbrudt sig, saa at deres Gods tilfaldt Kronen, eller som var bortrømte. Til dem, der havde forbrudt sig, henregnedes ogsaa Selvmordere, og det oplyses saaledes ved denne Indtægtskilde, at der i det Hele taget ikke forekom saa ganske faa Selvmord, navnlig i Aarene midt i Tyverne. Hvad der kom ind ved den, var dog aldrig noget stort, idet de, som forbrød sig eller rømte, ikke efterlod sig store Sager. Den største Indtægt, der paa denne Maade synes at være indkommet, var 1624—25, da der skiftedes mellem en Mand og hans Hustru, der havde hængt sig, og hvis Gods tilfaldt Kongen. Det var 30 Lod Sølv à 2½ slette Mark, en Egekiste med Laas, vurderet til 1½ Sletdaler, en Del brugte Klædningsstykker og brugt Sengetøj, noget Blaargarnslærred og Hør, en Del Fetalje og Løsøre, Halvparten af en Hoppe og Halvparten af et Svin. Det Hele vurderedes til 44 Sletdaler 1 Mk. 4 Sk. Et andet Tilfælde, i hvilket ogsaa Sæden paa Marken blev vurderet, hidrørte fra, at en Smeds Kone 1594—95 var løben bort. Hendes Ejendele var Halvparten af 2 Kister, vurderede til 12 Sk. lybsk, Halvparten af 1 Sengeklæde, 1 Dyne og 1 Lagen 12 Sk. l., Halvparten af 7 Traver Byg 21 Sk. l., af 7 Traver Havre 21 Sk. l., af en Ko 2½ Mk. l. og af 3 Faar 1 Mk. 2 Sk. l. Hendes Mand synes at have beholdt disse Genstande og betalt Værdien.

Det Hele blev omtrent 3³/₄ Dlr. I mange Tilfælde er det efterladtes Værdi dog endnu ringere. 1639—40 findes saaledes det forbrudte Gods efter en Mand, som blev skilt fra sin Hustru, kun at have været ¹/₂ Rdlr. 20 Sk. Et ganske ejendommeligt Tilfælde, for hvilket en nærmere Forklaring ikke kan gives, findes i Regnskabet 1648—49. Der staar nemlig her opført under forbrudt Gods 10 Sletdaler, modtagne for en Hest, som ifølge Tingsvidne slog sin Ejermand ihjel, medens den gik Nærmand (nærmer) for hans Vogn.

En anden, ligeledes meget ringe Indtægt havdes af de Penge, der indbetaltes til Lenet for Færdigholdelsen af Broer. Vistnok som en Følge af de Ødelæggelser, Krigen havde ført med sig, betaltes der 1645—46 125 Rdl.; men i Reglen var Betalingen ringere, oftest kun omtrent 6 Rdl.

Oldengæld betaltes dels i Penge og dels i levende Svin for Tilladelsen til at drive Svin ind i Skovene. Det var en meget variabel Indtægt, thi det var jo ikke hvert Aar, at der fandtes tilstrækkeligt af Bog og Agern til at føde Svinene. Der betaltes vel i gode Aar ret anselige Beløb, 1599—1600 saaledes 712 Dlr. og 1235 Svin, 1613—14 endog 1573 Dlr. og 257 Svin, men til Gengæld var Beløbene i magre Aar langt ringere, ned til 8¹/₂ Rdl. 1 Mk. i 1631—32, og enkelte Aar som 1615—16, 1617—18, 1622—23, 1633—34, 1642—43 og 1643—44 ses aldeles ingen Oldengæld at være indgaaet. Skovene takseredes af Synsmænd hvert Aar til, hvormange Svin de kunde føde, og samtlige Lenets Skove findes saaledes 1641—42, da Indtægten blev 704 Rdl. 1¹/₂ Ort og 138 Svin, takserede til 6002¹/₂ Svin og 921 Grise, og 1634—35, da Indtægten blev 176¹/₂ Rdl. ¹/₂ Mk. og 13 Svin, til 1293 Svin. Foruden for Kongens egne Svin var der Fritagelser for Afgift af nogle

andre. Præsterne havde fri Olden for deres hjemmefødte Svin[1]). Desuden forekom i Skanderborg Len Fritagelse for Svin, der tilhørte Aarhus Hospital, Herredsfogeder, Delefogeder, Ridefogeder, Tingskrivere og Dyrvogtere. Endelig havde Bønderne i Vrold og nogle andre Byer for de Svin, som de ydede in natura, nogle, i Reglen 9 Svins Olden frit. Muligt var denne særlige Begunstigelse en Rest fra den Tid, da Kongen befalede, at Svin, der tilhørte Kronens Bønder i nogle andre Len, skulde modtages uden Oldengæld i Em- og Ore-Klosters Skove[2]). Afgiften svaredes i Almindelighed paa den Maade, at naar en Bonde vilde have flere Svin end 6 indsatte, afgav han hvert sjette Svin, og betalte i Reglen 12 Sk. for hvert af de øvrige, og ligeledes betaltes 12 Sk. for hvert Svin af de Bønder, der ikke havde 6 at indsætte, 1648—49 dog en slet Mark for hvert. En Afgift synes i Frederik II's første Tid at være svaret, ogsaa naar der ikke var Olden[3]), men en saadan ses ikke at være ydet i de Aar, Regnskaberne gælder. Svinene blev brændte med Ejerens Mærke, og hans Navn optegnedes, samt hvor mange Svin, han fik indsat.

Af Stedsmaalet eller Gaardfæstningen havdes derimod næsten altid en betydelig Indtægt. Denne Afgift svaredes kun ved Omskiftning af Brugeren af en Fæstegaard, eller naar den paagældende selv havde bygget sig et Sted eller fæstet ny Jord. Den findes ogsaa svaret af bortfæstede Sognetiender. Næsten altid er den kun svaret en Gang for alle af Fæsteren, saa længe han beholdt Fæstet, dog synes den ogsaa en enkelt Gang rent undtagelsesvis at være svaret i Form af en aarlig Afgift.

---

[1]) Forordn. 1. Febr. 1575.
[2]) 30. Aug. 1559.
[3]) Jvf. 13. Sept. 1578 (Saml. t. j. H. og Top. 1, VII, 95).

I næsten alle Regnskaber er der inddraget under Stedsmaalet det saakaldte Husbondhold, der iblandt de flere Afgifter, der hist og her indbefattedes under dette Udtryk [1]), her alene synes svaret af Selvejerbønder, naar de tiltraadte deres Ejendom.

Den samlede Indtægt af Stedsmaalet var, med Undtagelse af nogle faa Aar, fra 700 til 1000 Dlr. aarlig i Tiden indtil 1618, derefter i Reglen 1000 til 1500, ligeledes med enkelte Undtagelser. Det største Beløb forekom 1629—30 og udgjorde i Penge 3063 Rdl. 1 Ort, hvilket langt overskrider det sædvanlige. Aarsagen hertil kan antages at have været det ikke lang Tid i Forvejen foregaaede Indfald i Jylland af de Kejserlige, der bevirkede en stor Dødelighed, saa at mange Gaarde af den Grund blev fæsteledige. Der nævnes samtidig som nyfæstede mange øde og forladte Gaarde, derhos nogle, der var nedbrudte af Fjenden. Noget lignende, om end i mindre Grad, synes at have gjort sig gældende efter de Svenskes Indfald, idet Indtægten af Stedsmaalet da var 2251½ Rdl. i Penge, hvad der er betydeligt mere end i de nærmeste omliggende Aar, dog med Undtagelse af 1641—42, da den var 2243½ Rdl. Foruden i Penge svaredes Stedsmaalet for en Del i Øksne og i Korn. Det sidste udgjorde i Almindelighed kun en ringe Mængde, derimod var det aarlige Antal af Øksne, der indgik som Indtægt især i Frederik II's Tid meget stort, derefter indtil 1629 40 til 80 aarlig, tilsidst mindre, i Reglen nogle og tyve. 1581—82 var den samlede Indtægt af Stedsmaal, Sagefald, Husbondhold, Vogsgods og Forlov vel kun i Penge 1433 enkende Daler og 50 Mk. Mønt, men derimod i Øksne 363 Stk., et saa stort Antal, at det vistnok kunde

[1]) Se herom Arennt Berentsen l. c. II, 128.

falde vanskeligt nok at skaffe Staldrum til dem[1]). Værdien af de Øksne, der saaledes indgik, maa rimeligst antages at svare til, hvad der betaltes Bønderne for de Øksne, som de solgte til Slotsherren, og Prisen paa disse var hyppigst kun 4½ til 5 Dlr., enkelte Gange dog noget mere indtil 10 Dlr. for Stykket, medens der samtidig er betalt indtil 20 Dlr. for Stykket af Øksne, solgte fra Slottet til Købmænd og andre.

I det Hele taget synes baade Stedsmaal og Husbondhold at være opkrævede ret moderat. Medens Arennt Berntsen angiver[2]), at der i hans Tid mange Steder i Jylland og Fyen svaredes i Stedsmaal af en Helgaard 20 til 40 Rdl., stundom dog ogsaa 60 til 100, af en Halvgaard i Forhold dertil, af et Bol 10 til 14 Rdl. og af et Hus 3 til 5, og det af hans Opgivelser synes at fremgaa, at 10 til 16 Rdl. ofte erlagdes i Husbondhold, synes det, der forlangtes i den her omhandlede Tid, især i Christian IV's, gennemgaaende at have været mindre. Der er vel nok ydet det højeste af, hvad Arennt Berntsen opgiver, i nogle Tilfælde for vistnok meget store Gaarde, saaledes 1636—37 af en Gaard, der er kaldt Hjortebjerg, 105 Rdl. og 4 Øksne, 1622—23 af Nim Skovgaard 100 Dlr. og 3 Øksne, 1582—83 af »Halv Emborg« 100 Dlr., flere Gange af Fjerdeparten af Ring Kloster 60, en Gang endog 80 Dlr., af en Gaard nogle Gange 40 til 50 Dlr. og 1 Okse, og af Lindum Mølle 40 Dlr.; men i Almindelighed er der betalt mindre, af en Helgaard saaledes som oftest 15 til ca. 30 Dlr., af en Halvgaard 5 til 15

---

1) 16. Aug. 1584 meddelte Lensmanden Kongen, at han havde flere Øknse i Forraad, end der kunde opstaldes, hvorfor han androg om, at nogle maatte blive sendte til Rendsburg og Haderslev (Top. Saml. p. Papir).

2) Arennt Berntsen l. c., II, 127.

Dlr., af et Bol indtil 6 Dlr. og af et Hus endnu mindre. Husbondhold synes ofte svaret med kun 1 Dlr. og 1 Okse, stundom dog ogsaa med mere, som 5 Dlr. eller 5 Øksne, 1639—40 findes der svaret i Stedsmaal af 4 Agre, hvori der kunde saas 18 Skp. Korn, 6 Daler, og af en Eng, takseret til 5 Læs Hø, 1 Okse. Stedsmaalet af en Sognetiende var 14 til 27 Dlr.

Sagefaldet afgav en ringere, men dog stedse ret betydelig Indtægt. Den samlede Indtægt udgjorde, med Undtagelse af nogle faa Aar, i hvilke Indtægten kunde synke til ca. 150 Rdl. eller stige til lidt over 1000, mellem ca. 200 og ca. 700 aarlig foruden et Antal Øksne, der sjældent overstiger 20, og en mindre Mængde af Korn. Dog udmærker Aarene fra 1642 sig i det Hele ved lave Tal, saaledes at hele Indtægten 1645—46 endog kun var ca. 22 Dlr. Tilsvarende, aabenbart som Følge af Krigen, var Indtægten 1629—30 kun 63 Rdl. og 2 Øksne.

Stor Interesse frembyder Sagefaldet med Hensyn til Bøndernes Levevis, idet der altid i Regnskaberne staar opført det nærmere om de Sager, for hvilke Bøderne blev idømte.

Mærkeligt nok angaar det største Antal Sager Usædelighedsforbrydelser, der paa den her omhandlede Tid maa have været vidt udbredte. Med Undtagelse af nogle ganske faa Aar udgør de over Halvdelen af de paadømte Sager, ja i 1619—20 endog 89 af ialt 134 og 1639—40 33 af 38. Bøderne er meget forskellige efter Tilfældenes Natur.

Billigst slap de paagældende, naar de lovede eller havde lovet at tage hinanden til Ægte. Der synes ikke at forekomme denne Art Sager i Frederik II's Tid, senere var Bøderne i Reglen 4 til 9 Mk. Dyrere blev det, hvis Manden ikke holdt sit Løfte. 1621—22 aftingedes der saaledes en Mand, der havde lovet at tage en Kvinde til

Ægte, men gjorde det ikke og belaa hende 2. Gang, 3 Øksne. Bøden for almindeligt Lejermaal var i Begyndelsen ikke stort højere, ofte kun $4^1/_2$ Mk., men senere steg den, i Christian IV's Tid i Almindelighed til 12 Dlr. Der forekommer da ogsaa forholdsvis mange Sager, i hvilke Kvinder findes dømte, fordi de havde ladet sig beligge, i Almindelighed til 6 Dlr., ofte dog ogsaa til mindre, som 2 eller 4 Dlr. Bønderpigerne maa i den Tid ikke have vist sig vanskelige, thi der forekommer flere Tilfælde, hvor de har ladet sig beligge af en dem fremmed Mand, saaledes af en den paagældende ubekendt Mand, der kom til hende i Marken, af en Soldat, af en rejsende Svend, af en Vandringskarl, aldrig dog af Tatere. Endnu højere var Bøden, naar det var en gift Mand, der gjorde sig skyldig i Løsagtighed. Der forekommer vel 1635—36, at en gift Mand blev dømt til at bøde, af sin yderste Formue, 4 Rdl. og 1 Okse, men i de fleste Tilfælde findes Bøden ikke at have været ringere end 20 til 30 Rdl. 1631—32 maatte en gift Mand, der havde beligget et løsagtigt Kvindfolk, endog bøde 60 Rdl. Tilsvarende straffedes andre Brud paa Tro og Love. En Mand, der drog bort med en anden Mands Hustru og blev nogen kort Tid borte, slap vel med at bøde 5 Dlr. og en Okse; men en Mand, der havde beligget en Pige, medens han var betroet Nøglen til hendes Forældres Hus, maatte bøde 20 Dlr., idet han fra først havde benægtet dette, og en Mand, der var trolovet, men dog havde beligget en anden Kvinde, der ligeledes var trolovet, maatte bøde 80 Dlr. og 2 Øksne. Værst stillede Sagerne sig, naar de paagældende var beslægtede, hvilket ikke forekom ganske sjældent, og Slægtskabsgraden regnedes ret nøje. 1613—14 maatte en Mand saaledes bøde 2 Øksne, fordi han belaa en Kvinde, der paa Slegfredvegne var ham beslægtet i 2. og 3. Led.

Bøderne var vel ikke større end i det foregaaende Tilfælde, men de paagældende slap ikke med dem alene. Efter den da gældende Lov, som ogsaa findes opretholdt i Forordningen 6. April 1610, i Recessen 1615 og senere, skulde de, som gjorde sig skyldige i den her omhandlede Forseelse, saafremt de var beslægtede eller besvogrede i 2. og 3. Led, forvises Landet, ja ifølge Forordningen 16. Juni 1637 endog fradømmes Livet, og i adskillige Tilfælde ses ogsaa Forvisning at være paafulgt. Tilsvarende forekommer dog ogsaa i andre Sager og en sjælden Gang Benaadning. I Regnskabet 1620—21 nævnes saaledes, at der for en Mand, som var bleven udlagt som Barnefader, aftingedes hans Slægt 60 Dlr. og 2 Øksne, paa det at han maatte benaades med at forblive i Landet; i Forvejen var han idømt 20 Dlr., fordi han havde beligget en anden Kvinde, og han havde dog sin egen Hustru. 1614—15 blev der aftinget en Mand 5 Dlr. og 2 Øksne efter hans yderste Formue for en Kvinde, han havde beligget, og han havde i Forvejen beligget to andre Kvinder, hvorfor der var overgaaet ham en Dom, ifølge hvilken han straks havde afstaaet en Gaard, som han nogen Tid i Forvejen havde fæstet.

I de mildere Tilfælde ses der ikke sjældent, at den paagældende i Forvejen havde været straffet med Fængsel. Dette træffes endog i Sager, der ikke synes at have været af særlig alvorlig Art 1618—19 berettes saaledes, at en Mand var bleven straffet med Fængsel og Jærn, blot fordi han belaa en almindelig Skøge, og 1639—40 indsatte Ridefogeden i Taarnet en løsagtig Kvinde, fordi hun ikke vilde udlægge den rette Barnefader.

Ikke ualmindeligt var det, at de, som var beskyldte for alvorligere at have forset sig, rømte, saaledes 1634—35 to gifte Mænd og en Mand for to Kvinder, som var hans Søskendebørn.

Som oftest findes kun den ene af de paagældende idømt Bøden, uden at Grunden angives. Dog er der ej heller faa Tilfælde, hvor begge har maattet bøde. Eksempelvis kan nævnes, at en Mand 1616—17 maatte bøde 40 Dlr., fordi han havde været berygtet, at han skulde have beligget en anden Mands Hustru, og denne sidste dømtes til at bøde 30 Dlr. i samme Sag. I Regnskabet 1614—15 nævnes, at der blev aftinget Karen Knudsdatter i Kattrup 10 Dlr., fordi hun var beskyldt for sin Tjenestedreng, og tillige aftingedes Jens Jensen sammesteds efter Kongens naadigste Behag 10 Dlr., fordi han i lige Maade var beskyldt for Karen Knudsdatter, og skulde han tillige rømme Kattrup og aldrig komme der mere, saafremt Sagen ikke skulde være uaftinget, og han straffes paa sin Hals.

I mange Tilfælde er Bøderne ringere end de egentlig skulde være, idet der findes bemærket, at den paagældende har bødet efter sin yderste Formue. Kunde der ikke betales fulde Bøder, skulde det godtgøres ved Tingsvidner, og af saadanne forekommer der en Del som Bilag til Regnskaberne. I nogle Tilfælde indstilledes Sagen til Kongens Afgørelse, og den afgjordes da efter Kongens naadigste Behag, som det kaldtes.

Endnu kan bemærkes med Hensyn til Tilstandene, at der maa have været fuldt op af Skøger og løsagtige Kvindfolk, der løb fra Sted til Sted, thi saadanne nævnes ret ofte.

Et Tilfælde af Voldtægt findes straffet med en Bøde af 100 Dlr., et Forsøg paa Voldtægt derimod kun med 2 Øksne.

To Tilfælde af Omgængelse med Dyr nævnes, dog uden Dom, idet Sagen ikke kunde bevises i det ene, og den paagældende rømte i det andet. Derimod nævnes intet Tilfælde af Blodskamsforbrydelse efter Nutidens Begreb.

Den anden Art Sager, som hyppigst forekom, gjaldt

Slagsmaal eller Bordag, som Udfordring til Slagsmaal i Reglen kaldtes. I nogle enkelte Aar er de de hyppigst forekommende af alle; men i Reglen viger de, hvor hyppige de end ere, Pladsen for Usædelighedsforbrydelserne. Ikke sjældent forekommer det Tilfælde, at det er en Mand, der har været oppe at slaas med en Kvinde eller har slaaet en Kvinde, undertiden er det to Kvinder, der har slaaet hinanden. En Tid synes det at have været almindeligt, at Bønderne slog Vinduerne ind hos dem, de havde noget imod, og 1617—18 forekommer, at en Mand maatte bøde 2 Dlr., fordi han havde bidt en Kvinde i hendes Haand. Stundom synes Sagen at være tagen vel nøje, 1620—21 maatte to Mænd saaledes bøde 4 Dlr. for nogle af deres Smaadrenge, som slog hverandres Næser og Mund til Blods. I Reglen var Bøden ikke høj, ofte kun 2 til 6 Dlr., endog sjældent meget mere, naar den ene havde stukket den anden med en Kniv eller saaret ham, hvad dog ikke forekom ofte. 1635—36 bødede en Mand endog kun 3 Mk. for Blodvide for en Mand, han nogen Tid i Forvejen ihjelslog af Vaade. Dog blev Bøden 1581—82 20 Dlr. for en Bonde, der var beskyldt for at have saaret en anden.

Som nær beslægtede med Bordagssagerne kan de betragtes, i hvilke der var rejst Tiltale for at have gjort Ufred i en anden Mands Gaard, i Kirken eller paa Tinge, eller for Vold, udøvet mod en anden, eller for Skændsmaal og lignende. Der findes en Del af denne Art Sager, og stundom synes disse ogsaa at være regnede ret nøje, saaledes naar en Mand 1632—33 dømtes til at bøde 6 Rdl. for nogle usamdrægtige Ord og nogen Mummesnak, der havde været mellem ham og hans Hustru, og ingen af dem kunde bevise, hvad den ene havde forekastet den anden. For Skænden og Banden paa et Tingsted bødedes 1630—31 en Okse. For et Skandskrift over en

anden Mand, opslaaet paa Vaabenhusdøren i en Kirke, blev Bøden 1631—32 10 Rdl., og for en Herredsfoged, der var kommen i Skænderi paa en Kirkevej, blev den 30 Rdl. 1634—35, skønt Forlig var indgaaet. 1 Okse bødedes 1581—82 af en Smed i Stilling, der var løben i Præsten, Herr Jenses Gaard og havde søgt efter ham med draget Værge.

Ulovlig Skovhugst udgjorde den tredje Klasse Sager med Hensyn til Hyppigheden. Frederik II havde fulgt det af hans Forgænger givne Spor at frede Kongens og Kronens Skove og gjort Begyndelsen til et Forstvæsen ved talrige Ansættelser af Skovridere og Dyrvogtere. I hans Tid blev det ogsaa forbudt Selvejerbønderne og Præsterne at hugge i deres egne Skove, uden at der var sket Udvisning af Lensmanden eller af de ved Tilsynet med Skovene ansatte[1]). Dette sidste synes Bønderne ikke ret at have kunnet finde sig i, og en Del Sager synes at angaa, at den eller den Mand havde hugget i sin egen Skov uden Udvisning. I nogle Tilfælde gjaldt Sagen, at Folk havde ryddet Træer eller Krat for Enden af deres Agre, formodentlig i den Hensigt at søge disse forøgede. En stor Del Sager angaar dog ogsaa Træer, som var tagne i de kongelige Skove. Bøderne var ikke særdeles høje, saaledes 1619—20 for en Mand, der ved Nattetid havde hugget en Rødbøg i Kongens Skov, 5 Dlr. og 1 Okse. Ofte afgjordes Sagen med kun 1 Okse eller saa omtrent. Fredningen synes derhos ikke at have indskrænket sig til blot at gælde selve Træerne; thi 1642—43 maatte Mændene i Javngyde bøde 8 Td. Havre, fordi de i deres Fodertrang havde taget noget i Javngyde Skov.

[1]) 7. Sept. 1574, 1. Febr. 1875. — Som en Undtagelse fremtræder, at det den 14. Novb. 1586 tillodes Selvejerbønderne at sælge 1—4 Træer til Borgerne i Kolding, naar der var Hoflejr der. (J. Tg.)

Som oftest var det Hoffets Jagtbetjente eller Enspændere, der ansattes som de mere overordnede ved Tilsynet med Skovene, medens der til Dyrvogtere ofte antoges Bønder, som vilde paatage sig den disse Folk paahvilende Forpligtelse uden anden Løn end hovedsagelig Fritagelse for Landgilde og andre kongelige Tynger. At de saaledes ansatte ikke altid viste sig paalidelige, ses af enkelte Sager. 1624--25 bødede saaledes en Mand 5 Dlr. og 1 Okse, fordi han havde ladet hugge i betroet Skov og derhos hugget uforvist i sin egen. Derimod bødede en Skovfoged 1633—34 kun en Okse, fordi der fandtes nogen Skov hugget, uden at han vidste, hvem der havde gjort det.

Meget høje var Bøderne, naar det gjaldt Fejl i Rettergang, rigtignok undertiden af ret alvorlig Art. 1631—32 havde 8 Mænd saaledes ved Herredsting dømt en Mand til at hænges, og Dommen var bleven fuldbyrdet, men underkendtes ved Landsting. De maatte bøde 200 Rdl. Lignende forefaldt 1632—33; en Mand bødede ogsaa da med Slægt og Venners Hjælp, af yderste Formue efter Kongens Behag 200 Rdl., fordi han havde dømt en Mand til Galgen, men Dommen underkendtes ved Landsting. 1633—34 maatte 8 Sandemænd ligeledes efter Kongens naadigste Behag bøde 200 Dlr. for en Ed, de havde aflagt paa Viborg Landsting, og som blev underkendt af Landsdommeren, og 1617—18 maatte tre Mænd bøde 100 Dlr. og 6 Øksne, fordi de paa Hads Herreds Ting med deres højeste Ed og oprakte Fingre havde nægtet et Otte og Seksten Mands Vidne, medens derefter Sagen var bleven forfulgt til Herredsting og Landsting, og deres Nægtelse kendt magtesløs. Den forhenværende Herredsfoged i Hads Herred bødede 1637—38 efter Kongens Behag 50 Rdl. for et Tingsvidne, han

havde ladet sin Søn skrive hjemme i sit Hus, og som ikke fandtes indført i Tingbogen.

Nogle Sager angik ulovligt Gilde eller Krohold. En Bonde, der havde holdt sin Datters Bryllup videre, end Kongens Forordning tillod, maatte 1623—24 bøde 1 Okse. En anden havde 1619—20 tilladt nogle Drenge og Børn at holde Gilde i sit Fæstehus. Dette skulde derfor have været ham fradømt, men han slap med ligeledes at bøde 1 Okse, medens Drengene og Børnene tilsammen maatte bøde 10 Dlr. Nogle Tjenestedrenge, som samme Aar havde holdt Gilde mod Kongens Forordning, maatte bøde 12 Dlr. 1616—17 maatte en Bonde i Fillerup bøde 10 Dlr. og 2 Øksne, fordi han havde huset og herberget Kæltringer og andet Skarnsfolk og ladet dem holde et slemt Hus, og en anden Bonde bødede 5 Dlr., fordi en Skøge havde holdt Drik og Sværmeri i hans Hus. Fra et Hus havde 1618—19 nogle unge Karle og løst Selskab skudt med en Bøsse. Manden i Huset maatte derfor bøde 10 Dlr, og den, der havde haft Bøssen i Haanden, da den blev affyret, 3 Dlr. For ulovligt Krohold og Ølsalg findes bødet 6 til 10 Dlr., medens derimod en Kromand, der havde overhugget Gjordene paa en Td. Øl, der tilhørte en anden, som ikke maatte holde Kro, og saaledes havde spildt Øllet, slap med at betale 1 Dlr.

Ejendomsforhold og Undladelse af at betale Skat medførte undertiden ret høje Bøder. 1633—34 maatte en Bonde bøde 100 Rdl., fordi han i nogle Aar ikke havde udgivet Skat af sin Fæstegaard, men tilholdt sig at være fri ifølge et gammelt Tingsvidne, hvilket dog blev underkendt. En Mand, der havde fæstet et Bol, førend Sandemænd havde svoret, maatte bøde 110 Sletdalere, fordi Huset formentlig skulde tilfalde Kongen, da en Drabsmand havde været Bruger. 1638—39 hødede en Bonde 16 Rdl. og 1 Okse, fordi hans Søn havde et Bol i Fæste,

uden at det var blevet skrevet, og i nogle Aar havde han da ikke udgivet Skat. For et ulovligt Plankeværk, der var sat paa Skanderup Gade, men igen skulde optages, bødedes 1625—26 10 Rdl. Tre Mænd, der havde bygget for nær ud paa Gaden, dømtes 1615—16 til at bøde dels 1 og dels 2 Dlr.

En Del Sager angaar Forsøg paa Tyveri eller Bedragerier af forskellig Art. En af de mærkeligste Sager af denne Slags forekom 1616—17. Der aftingedes da en Mand 20 Dlr., fordi han med en anden Mand havde eftersøgt en Tyv, der havde frastjaalet ham en ny Vogn; men da han fandt Tyven og havde faaet Vognen igen, lod han Tyven løbe. Han havde derpaa skjult Vognen hos en tredie Mand og selv efterlyst den til Tinge. Denne tredie Mand blev dømt til at bøde 20 Dlr. og 1 Okse, fordi han havde haft Vognen skjult i sin Gaard under Laas og Lukke, og den anden Mand blev dømt til at bøde 50 Dlr., idet han paa en Maade var Tyvens Medskyldige, da han havde indladt sig paa at bytte Heste med Tyven og hjulpet denne med at ødelægge en anden Vogn, som Tyven ogsaa havde stjaalet. Af og til forekommer, at nogle havde sat sig i uretmæssig Besiddelse af Jord ved at pløje et eller andet mindre Stykke ud af en Nabos Grund eller søgt at tilegne sig Kvæg, ved for Eksempel at erklære Kvæg, der tilhørte Kongen, for at have været deres eget. Ligeledes findes undertiden, at én havde inddrevet Svin i Kongens Skov, uden at de var mærkede, at én havde taget et Kreatur, som skulde ydes i Landgilde, svigagtig tilbage, og at nogle, der røgtede Kreaturer, tilegnede sig et af dem. Bøderne var i disse Tilfælde ikke smaa, undertiden endog ret høje. Saaledes dømtes 1581—82 to Personer, der var gaaede ind i en Gaard ved Nattetid for at stjæle Æbler, den ene til 10 Dlr., den anden til 4 Øksne. To Mænd, der havde

flyttet Skellet mellem deres egen og Kongens Skov, maatte bøde 6 Dlr. og 6 Øksne. 1618—19 bødede af et ikke ringe Antal Personer hver 2 Dlr., fordi de havde fodret deres Heste med Korn, som de skulde have saaet i Ringkloster Mark. Af og til forekommer ogsaa Sager angaaende Genstande, som de paagældende havde købt af en Tyv. Bøden var ikke heller da i Reglen ringe. 1632—33 maatte en Person saaledes bøde 20 Dlr. for at have købt noget af en Tyv, der blev rettet.

Forholdsvis faa Sager angaar Undladelse af at have udført de Ægter og det Arbejde, som det var Bøndernes Pligt at forrette. Der forekommer flere Sager af denne Art 1581—82 og 1594—95, men derefter kun overmaade sjældent.

Flere Gange træffes, at der er aftinget 3 Mk. eller saa omtrent for en Bandsret, som det kaldes, hvad der vistnok betyder Løskøbelse fra Band. Dette maa svare til, at Præsterne efter den da bestaaende Lovgivning skulde have Indseende med, at der ikke førtes et usædeligt Liv af Højt- eller Lavtstillede, paaminde dem, som gjorde sig skyldige heri, og, naar dette ikke frugtede, advare dem fra Prædikestolen og tilsidst bandsætte dem[1]).

For Helligbrøde uden Angivelse af, hvori den bestod, bødedes i Reglen 3 Ort.

Foruden de nysnævnte Sager forekom undertiden andre, der bør nævnes. 1619—20 maatte en Mand bøde 2 Øksne, fordi han havde indfundet sig til Nadveruddelingen i Falling Kirke uden i Forvejen at have været til Skrifte hos Præsten, og han blev foruden Bøden idømt at skulle staa aabenbart Skrifte, og 1625—26 maatte en Mand bøde 20 Dlr., fordi han havde drukket noget

---

1) 11. Juni 1580, 19. Juni 1582. En Sag angaaende en Bonde, der var sat i Band for Hor 1590, nævnes i Pontoppidan, Ann. eccl. III, 517. Bandsættelsen findes opretholdt ved Forordn. 27. Marts 1629, Pkt. 11, 13.

Brændevin om Morgenen og var gaaet til Alters samme Dag. To Bønder maatte 1581—82 bøde 2 Dlr. og 1 Okse, fordi de havde forbudt Præsten i Elbæk at vie to Personer, medens de Grunde, paa hvilke de støttede deres Forbud, viste sig at være Løgn. 1632—33 bødede en Enke 50 Dlr. for ulovlig Skovhugst og for en Grav i Ring Kirke, hun havde ladet opkaste, og i hvilken hun lod sin afdøde Mand begrave.

I Regnskabet 1610—11 findes, at en Mand blev aftinget 6 Dlr. for en Plag, som blev skaffet til hans Øg og ikke var lovlig oplyst til Tinge. Denne Dom synes nærmest at maatte være begrundet i en eller anden ubekendt Vedtægt; thi den første Forordning, der synes udkommen til Hesteavlens Fremme, men som kun gælder Dragsholms Len, er den af 25. April 1617, ifølge hvilken der ikke paa Fælleder maatte holdes ikke-skaarne Heste af under 15 Dlr.s Værdi, og den første for hele Landet givne tilsvarende Bestemmelse er den af 26. August 1622, ved hvilken Hestens Værdi sattes til 24 Dlr.

Som et Eksempel paa sen Retspleje kan nævnes, at ti Mand paa Alrø først 1633—34 dømtes til at bøde 4 Øksne for en Vagt, der førend Fjendens Indfald skulde være holdt ved Strandsiden og senere befandtes anderledes.

1640—41 maatte en Mand bøde 10 Rdl., fordi hans Hustru 2. Gang havde ligget sit Barn ihjel, og 1645—46 dømtes en Mand til at bøde $3^1/_2$ Rdl. for en Tyr, som havde dræbt en anden Mand.

For at have forsømt Mønstring flere Gange bødede en Soldat 1648—49 10 Rdl.

1619—20 havde en Mand skaaret et Øre af sin egen Hest, fordi han derved vilde mærke den, men havde ikke haft Fogden med og maatte derfor bøde 1 Okse.

1609—10 maatte 2 Mænd bøde 1 Dlr. og 1 Okse,

fordi deres Hunde tog en Hare paa Galten Kirkegaard, og 1613—14 bødede en Mand 4 Dlr. og 1 Okse, fordi han i en Skov havde skudt efter en Ørn, dog uden at træffe den. 1611—12 blev Bøden 25 Dlr., fordi en Mands Hund havde taget en Hare paa Kongens Grund (i Kongens Frihed), efter at han havde hidset Hunden efter Haren paa sin egen.

Om de grove Forbrydelser, som ikke kunde afsones med Bøder, giver Regnskaberne kun middelbart Oplysninger; men disse er dog ikke ganske faa. Det ses saaledes, at der, uagtet der i Forordningen 24. Marts 1601 udtaltes, at medens paagrebne Tyve i Reglen tidligere var bleven dømte til at henrettes, skulde de fremtidig sendes til Arbejde paa Kjøbenhavns Slot, vedblivende forekom ikke ganske faa Henrettelser af baade Mænd og Kvinder for Tyveri. Ved Forordningen 14. Maj 1636 blev det yderligere forbudt at idømme Livsstraf for ringe Tyveri eller for Tyveri, begaaet første Gang, og Forholdet synes derpaa at være blevet anderledes. Der nævnes vel endnu 1649—50 en Mand, der blev rettet for adskilligt Tyveri og for 2 Gange at være rømt fra Bremerholm; men omtrent samtidig blev nogle andre, der ogsaa havde gjort sig skyldige i Tyveri, dømte til Arbejde paa Bremerholm for Livstid. Nogle faa Tilfælde af Henførelse til hint Sted forekommer dog ogsaa tidligere, saaledes 1625—26. Adskillige Henrettelser for Mord og Manddrab nævnes, deriblandt af enkelte Kvinder, der havde myrdet deres Børn. 1581—82 nævnes fire Mænd, som havde gjort sig skyldige i Manddrab, uden at der idømtes dem Livsstraf. For dem alle findes optegnet en Dom, svarende til følgende: »Las Smed i Tovstrup for Manddrab, han gjorde paa Søren Nielsen sammesteds, som Sandemænd svor ham til hans Fred og gav til Blodvide og for kgl. Majts. Fred blev over ham lyst

efter Recessen 40 Dlr.«. I de to andre Tilfælde blev Bøden 50 Dlr., i det fjerde 8 Øksne. Forklaringen af, at de slap saa billigt, er vanskelig. Formodentlig maa Drabet være betragtet som sket af Vaade eller Nødværge, da Livsstraf ellers næppe kunde undgaas [1]). Baade for Tyveri og Manddrab nævnes en Del bortrømt. Sager vedrørende Hekseri og Trolddom nævnes omtrent aldrig, undtagen i Aaret 1618—19, da det oplyses under forbrudt Gods, at ikke mindre end fem Kvinder blev brændte og tre henrettede for Trolddom, medens samtidig en Mand og tre Kvinder var rømte, fordi de var anklagede for det samme. Ligeledes findes der ingen Sager angaaende Krybskytteri, som dog vist har fundet Sted i ikke ringe Grad. 1594—95 nævnes saaledes, at der i Skovene var fundet flere Hjorte, som var skudte. 1616—17 anføres, at der blev betalt 6 Dlr. til en Bartskær for at have helbredet en Fange, der havde faaet 2 Skrammer i Hovedet, da han blev fangen og indsat i Taarnet for Dyr, han havde skudt paa Kongens Grund. Han blev videre forskikket til Kjøbenhavn. Der nævnes samtidig en Mand, som var med Fru Anne Frijses Skytte inde paa Kongens Grund, medens Skytten dèr skød nogle Dyr. Manden var bleven dømt til Galgen, men benaadet af Kongen med, at han skulde tjene paa Skanderborg Slot sin Livstid. Det kan ogsaa anføres, at en Mand havde fulgt efter nogle Skytter i Kongens Enemærker og bortført et Dyr, som de havde skudt. Kongen havde eftergivet Skytterne deres Straf, medens Manden maatte bøde 100 Dlr.

Sædvanligvis ses, at der udrededes til Skarpretteren 10 Dlr. i ekstra Betaling for hver Henrettelse. 1649—50 fik Skarpretterens Kvinde endog 1 Rdl. i Drikkepenge i en saadan Anledning. 1633—34 nævnes uden nærmere

---

[1]) Recessen 1558, Kap. 21, jvf. Forordningen 30. Juni 1589.

Oplysning om Sagens videre Forløb, at Skarpretteren i Aarhus fik 5 Dlr., fordi han blev hentet til en Kvinde, som Kongen lod anholde i Dyrehaven.

Foruden af de foran nævnte Afgifter trykkedes Bønderne af flere Forpligtelser, hvoraf dog de fleste alt var bleven dem paalagte i tidligere Tid.

Der indskærpedes dem saaledes ved Forordningen 14. Maj 1619 det alt ved Recessen 1558 givne Paabud, at de aarlig skulde plante et vist Antal Ymper og Pilestager, samt anlægge Humlekuler. Det varede noget, inden dette Paabud blev fuldt taget til Følge, og der findes derfor for 1619 og paafølgende Aar indtil 1625—26 betalt aftagende Beløb i Bøder for ikke at have efterkommet det. Senere findes ingen Bøder nævnte i denne Anledning, medens der derimod findes mange Tingsvidner, der bekræfter, at det ved foretagne Eftersyn var fundet, at Bønderne havde gjort deres bedste i den omhandlede Retning.

Fra ældre Tid paahvilede der ogsaa Bønderne en Forpligtelse til at fodre dels Øksne og dels Svin for deres Herskab. Det var Reglen, at i de Aar, i hvilke der ikke avledes tilstrækkeligt Foder paa Ladegaarden, fødte Bønderne Foderfæet, medens de i de Aar, da der var nok af Foder, betalte Penge i Stedet[1]). I Regnskabet 1610—11 findes der saaledes ført til Indtægt 174 Dlr. 1 Ort for Fodring af 70 Foderøksne à 2 Dlr. Parret og af 209 Fodernød à $^1/_2$ Dlr.

Vistnok ligeledes fra ældre Tid paahvilede det Bønderne paa Forlangende at bage Brød og tørre Malt for Kongen. 1625—26 findes der at være ydet dem Vindfælder til dette Brug, foruden til Vogntømmer. Det var

---

1) Flere Gange nævnes endog, at Købmænd i Aarhus og Horsens havde Stude opstaldede fra Skanderborg Slot.

dem dog ofte til stort Besvær, og ved Kongebrev af 14. April 1636[1]) bestemtes det da, at de i Stedet for maatte svare 10 Sk. for hver Tønde Hartkorn. Lenets Indtægter forøgedes derved straks med c. 225 Rdl. aarlig.

Ligeledes synes der fra gammel Tid at have paahvilet Bønderne en Forpligtelse til i deres Hjem at spinde for Herskabet. Dette forandredes ved Forordningen af 18. Sept. 1623 derhen, at der ikke mere maatte udskikkes noget at spinde; men i Stedet derfor skulde der aarlig betales af hver Helgaard 4 Sk. og af hver Halvgaard 2 Sk. Regnskabet desangaaende skulde aarlig indsendes til Rentekammeret. Nogle saadanne Regnskaber haves endnu, og det fremgaar af dem, at Gaardenes Antal ikke var nøjagtigt det samme fra Aar til andet. I Skanderborg Len fremtræder der saaledes en Forskel af c. 30 imellem det største og det mindste Antal, der nævnes. Antallet var i dette Len 1634—35 526 Helgaarde og 359 Halvgaarde, i Aakjær Len 1623—24 379 Helgaarde og 66 Halvgaarde. Yderligere findes flere Gange, at der desuden er betalt, af 43½ Ugedagsmænd i Skanderborg Len, af hver 2 Sk. i Spindpenge.

Ved Forordning 8. April 1629 bestemtes, paa Grund af de stigende Priser paa Hamp, at der paa hver Helgaard aarlig skulde saas 1 Skp. Hampefrø og paa hver Halvgaard ½ Skp. Tingsvidner udtaler, at der blev foretaget Syn, om dette blev efterkommet, og at alt fandtes sket fyldestgørende, men nogle af Tingsvidnerne udtaler tillige, at Hampen hist og her ikke vilde gro. Der blev iøvrigt ogsaa saaet Hamp i Ladegaardenes Marker; men Udbyttet synes ikke at have været stort. Der blev saaledes 1637—38 saaet 8 Skp. Hampefrø i en af Ladegaardenes Marker og høstet 4½ Lpd. 2 Skaalpund Hamp

---

1) Regnskab 1635—36.

og 7 Skp. Hampefrø, 1638—39 blev der saaet 7 Skp. og høstet 6 Lpd. Hamp og 4 Skp. Frø.

Værre end de nu nævnte Afgifter og Byrder har dog den ofte forlangte Landehjælp eller almindelig Skat trykket Bønderne. Den forlangtes meget hyppigt i Syvaarskrigens Tid, snart i Form af Penge og snart i Form af Proviant, men ogsaa ikke sjældent derefter, især i Krigstid, til Flaadens Udrustning, til Kjøbenhavns Befæstning, til Betaling af Rigets Gæld o. s. v. Der haves flere saakaldte Ekstrakter over Pengeskatterne, som fordredes af Skanderborg og Aakjær Len. De indeholder omtrent det samme. Tages eksempelvis Ekstrakten over de Skatter, som skulde udgives til Mortensdag 1610, fremgaar der af denne, at der da fandtes i Skanderborg Len:

160	jordegne Bønder.
871	Landbobønder (Fæstebønder).
14	Embedsmænd (Haandværkere), der brugte Avl[1].
8	Pebersvende (ugifte, uden egen Husstand).
97	Ugedags-Landbobønder til Skanderborg og Ringkloster[2].
10	Landbobønder i Nim Birk.
436	Indester og Bolsmænd[3].
1596	Personer.

[1] De eneste Haandværkere, som maatte bo paa Landet, var Smede, Skomagere, Skræddere, Murere og Møllere.

[2] Ugedagsmænd kaldtes Arbejderne paa Kongens, Kronens og Adelens Godser. At være Ugedagsmand udelukkede ikke, at den paagældende kunde være Fæster, og, som det ses af den følgende Liste for Aakjær Len, kunde ogsaa en jordegen Bonde være Ugedagsmand.

[3] Indester var Folk, som var til Huse hos andre. Ifølge Forordn. 26. Aug. 1566 og 1. April 1606 skulde kun Hovedmanden i en Gaard skrives for fuld Skat. De andre dér bosiddende Mænd betragtedes som Indester eller lign. — Benævnelsen Bol synes brugt om Steder, hvortil der kun laa Trediedelen eller mindre af en Hel-

1596 Personer.
25 Embedsmænd uden Avl.
344 Drenge med fuld Løn [1])
80 Ugedags-Bolsmænd og Indester til Skanderborg og Nim Birk.
308 Drenge med halv Løn.

I alt 2353 Personer [2]).

I Aakjær Len fandtes:
62 jordegne Bønder.
2 jordegne Bønder, der var Ugedagsmænd.
308 Landbo-Bønder.
58 Ugedagstjenere til Aakjær.
184 Bolsmænd, Indester og Gadehusmænd [3]).
20 Indester og Gadehusmænd, som var hos Ugedagstjenere.
24 Embedsmænd uden Avl.
136 Drenge med fuld Løn.
123 Drenge med halv Løn.

I alt 917 Personer.

Ifølge Ekstrakten skulde der ved den Lejlighed svares 2 Dlr. af hver jordegen og Landbo-Bonde, 1 Dlr. af hver

gaards Jord, hvilket regnedes at være saa meget, som kunde drives med en Plov, eller i hvilken der aarlig kunde saaes 16 Td. Korn. (Arennt Berntsen l. c. II, 16 flg.)

1) Ifølge Forordn. 1. April 1606 skulde en fuldvoksen Tjenestedreng have i aarlig Løn 6 Dlr. og ingen Kornsæd. Senere kom dog Kornsæd som Løn atter i Brug, og Lønnen blev højere.

2) Naar Allen i sin Haandbog i Fædrelandets Hist., 8. Udg., 373 udtaler, at der nogle Aar efter Christian IV's Død var 2200 Selvejerbønder i Skanderborg Len, maa dette ifølge ovenstaaende Liste bero paa en Misforstaaelse.

3) Ifølge Arennt Berntsen brugtes Benævnelsen Gadehusmænd om Folk, især Haandværkere og Arbejdere, der havde et jordløst Hus paa en Hel- eller Halvgaards Grund.

jordegen Bonde, som var Ugedagsmand, og af hver Pebersvend og Embedsmand, som brugte Avl, $^1/_2$ Dlr. af hver Ugedagstjener, Bolsmand, Inderste og Gadehusmand samt af hver Embedsmand uden Avl, 1 Ort af hver af de øvrige. Senere findes denne Sats stundom noget ændret, og der skulde undertiden foruden Penge ogsaa ydes Korn [1]).

Den almindelige Landehjælp svaredes saavel af Adelens som af Kongens og Kronens Bønder, og, da der ingen bestemt Angivelse findes af, hvilke af disse Listerne gælder, kunde det vel tænkes, at de ogsaa omfattede Adelens Bønder, idet der ved den senere Forordning af 18. Sept. 1628 bestemtes, at hver Adelsmand vel maatte taksere sine egne Bønder, men han skulde derpaa tilstille den paagældende Lensmand en Fortegnelse, hvorefter han kunde lade Skatten indfordre, og hvis Adelsmanden var forsømmelig hermed, kunde Lensmanden selv sætte Adelsmændenes Bønder i Skat.

Sandsynligheden turde her dog vel nærmest være for, at Optællingerne kun gælder Kongens og Kronens Bønder; men selv om dette antages, bliver dog Befolkningstallet for Bønderne ringe imod Nutidens. Regnes der nemlig at have været lige saa mange voksne Kvinder som Mænd, og regnes Børnenes Antal at have været lige saa stort, bliver Antallet af de Mennesker i Bondestanden, som Listerne angaar, knapt 10000, og selv om Befolkningen paa Adelens Godser skønnes meget højt, idet der var mange Adelsgaarde indenfor Lenenes Grænser, vilde den hele Befolkning dog kun blive en forholdsvis lille Del af det Antal Mennesker, der nu bor i det Omraade, Lenene indtog, og som vel udgør c. 60 til 70000.

Hvor stor en Byrde, Ægtkørslerne førte med sig,

---

[1]) Se saaledes Forordn. 25. Marts 1627.

giver Regnskaberne selvfølgelig ingen Midler til at bestemme. Enkelte Transporter, der utvivlsomt har været meget byrdefulde, findes stundom nævnte, saaledes 2. Marts 1581 Ægt med Tømmer til Skanderborg, og 30. Sept. 1589 Fremførsel af Vogn- og Hjultømmer til Aarhus, hvorfra det skulde bringes videre til Kjøbenhavn [1]). Det kan næppe heller mangle, at der har været en Del andre svære Ægter med Tømmer fra Skovene, med Bygningsmaterialier til Slottet eller fra dette, hvis Teglovn aarlig tilvirkede c. 50000 Mursten, med Korn og anden Proviant, der skulde udskibes eller bringes andetsteds hen. Uberettigede Forlangender om Kørsler er vel ogsaa undertiden fremkomne [2]), og af flere Forordninger kan man slutte sig til, at det i Reglen har været forbundet med adskillig Uorden og Besvær, naar Kongens Fadebur skulde føres frem, eller naar Hoflejren drog fra et Sted til et andet [3]), og Hoffet behøvede da et stort Antal Vogne [4]); men paa den anden Side viser Sagefaldet, som alt foran nævnt, kun et i det Hele meget ringe Antal Tilfælde, i hvilke Bønder har søgt at unddrage sig Ægter, og det kan maaske deraf sluttes, at Ægterne dog, naar alt kom til alt, ikke har været saa byrdefulde, at de har fristet mange til at unddrage sig dem.

Ved Forordningen af 21. April 1624 ændredes Forholdene derhen, at der indførtes Betaling af saakaldte Arbejdspenge for de Bønder, som boede i større Afstand fra Hovedgaarden, i Stedet for Ydelsen af Ægt og Arbejde, undtagen naar det gjaldt Fremførsel af Fadeburet, nogle andre Kørsler samt Vedligeholdelsen af Gærderne om Ladegaardene. Denne Foranstaltning, som i adskillige

1) Kanc. Brevb. og J. Tg.
2) Jvf. Forordn. 14. Juni 1597.
3) 20. Maj 1584; 13. Okt. 1596 (Sj. Tg.); 1. Febr. 1627.
4) 1596 fordredes saaledes i alt 516.

af de Len i Sjæland og Skaane, hvor den var bleven tagen til Følge, vakte megen Uvillie, ligesom i øvrigt ogsaa i Viborg og Aalborg Stifter, idet Bønderne dels mente, at deres Landgilde var sat saa højt, at de ikke kunde taale det yderligere Paalæg, og dels, at om de end betalte Arbejdspenge, vilde de dog ikke blive forskaanede for Ægt og Arbejde [1]), synes ikke at have vakt nogen tilsvarende Uvillie i de her omhandlede Len, i det mindste findes der ikke Spor dertil. Ifølge en Fortegnelse fra 1641—42 over Oppebørslen af Gaarde, der var udlagte til Underofficerer, synes Arbejdspengene her at have været beregnede med 4 Rdl. af hver Helgaard [2]).

Angaaende det Arbejde, der fordredes af Bønderne, findes der derimod Oplysninger i en Del Hefter, der ledsager nogle Regnskaber indtil 1624 paa Grund af den under Arbejdet ydede Bespisning. Intetsteds findes der dog nogen Oplysning om det Arbejde, der blev udført ved Pløjning og Harvning, saa at man kunde fristes til at tro, hvis Sandsynlighed og hvad der forefaldt i andre Len ikke i saa høj Grad talte derimod, at det slet ikke forlangtes i de her omhandlede Len. Der findes kun ved Regnskaberne Oplysninger om Arbejdet ved Høhøst og Kornhøst, og om det saakaldte Plidtzarbejd.

Tages eksempelvis de Oplysninger, som ledsager Regnskabet 1610—11, der synes at have været et Middelaar, ses af dem, at Høhøsten begyndte paa Skanderborg den 22. Juni 1610 og varede til den 16. Juli med Afbrydelse af Helligdagene og nogle faa andre Dage, maaske Regndage. Høsten beskæftigede i den Tid daglig fra kun

---

[1]) Se de kgl. Kommissærers Erklæring af 29. Decb. 1624 og 25. Juni 1625 angaaende Sjæland og Skaane i Danske Mag. 3, IV, 242 flg.; D. Mag. 3, V, 10 flg.; jvf. 3. Aug. 1624.

[2]) Der findes desuden nævnt Kammerpenge 2 Rdl., men hvad der skal forstaas herved, kan ikke forklares.

16 til 440 Mand om Dagen, i Reglen de samme 2 Dage i Træk. Kornhøsten begyndte den 5. Aug. og varede til den 22., med Afbrydelse fra den 15. til den 21. foruden Helligdagene og nogle faa andre Dage. Den beskæftigede fra 14 til 194 Mand daglig. Rughøsten begyndte den 5. Aug., Havrehøsten den 9. og Byghøsten den 11. Den 22. mejedes Boghvede. I alt krævede Hø- og Kornhøsten paa Skanderborg 4666 Manddage, uberegnet det Antal af Fogeder (Sognefogeder), der skulde passe paa Arbejdets forsvarlige Gang. Tilsvarende krævede Hø- og Kornhøsten, med nogen Forskel i Datoerne, 3192 Manddage paa Ringkloster og 5838 paa Aakjær, i alt altsaa 13696 Manddage eller omtrent 4½ Dage for hver af den mandlige Befolkning, de jordegne Bønder fradragne. Enkelte Aar anvendtes dog en større Styrke. 1615—16, da det var en meget varm Sommer, men med Misvækst, anvendtes 18883, 1613—14, da det var et særlig frugtbart Aar, 20167 og 1618—19 endog 22191 Manddage.

Det øvrige Arbejde eller Plidtzarbejdet, som det stundom findes kaldt, beskæftigede baade Kvinder og Mænd og optog langt flere end Høstarbejdet alene paa Skanderborg, som er det eneste Sted, Oplysningerne angaar. I alt udgjorde Persondagenes Antal her 14026 fra 1. Maj 1610 til 1. Maj 1611. Det var mindst ved Juletid, da der kun findes anvendt 165 til c. 200 Persondage i en Uge, størst i Sommertiden, da der tilsvarende krævedes c. 300 til 500. Arbejdet ses at have angaaet meget forskellige Sager. Næsten daglig har nogle hjulpet Grovsmeden og Klejnsmeden i deres Arbejde eller været med at trække Vaad efter Fiske. Andre har ofte arbejdet hos Vandmesteren, hugget Brænde, baaret Ved op paa Værelserne, kørt Tømmer fra Skovene, Ler, Sten og Kalk til Murerne, Ler og Vand til Teglovnen, eller Grus og Sand paa Vejene, gjort rent i Staldene og Borggaarden, og

hjulpet Fadeburskvinden at gøre rent i Kongens og Dronningens Værelser [1]). Stundom nævnes Arbejde paa Dyrehavens Indhegning, med at kaste Korn paa Lofterne, skolde Svin i Slagteriet, flytte Bohave m. m. I Vintertiden ses der at være hugget Hul paa Isen paa Fiskedammene. Nogle har ogsaa vogtet Kongens Øksne paa Ladegaardsmarken og tørret og behandlet Kongens Jagtduge [2]). Enkelte meget strenge Arbejder forekom undertiden. 1619—20 nævnes saaledes, at 33 Bønder og Soldater maatte hjælpe med at udøse Vandet af Slotsgraven Nat og Dag, da Dæmningen mellem Søen og Graven blev færdiggjort, for at en Kandestøber kunde nedlægge i Graven de Blyrør, som skulde lede Vand ind paa Slottet. Den undertiden forekommende Rensning af Gravene baade paa Skanderborg og Aakjær har vel ogsaa været meget besværlig, og Søndagsarbejde forekom, dog kun undtagelsesvis.

Ifølge Forordningen af 24. Juli 1599 om Udspisningen paa Kongens Gaarde og Huse tilstodes der hver Person, ligegyldigt hvilket Arbejde, der udførtes, daglig $^1/_4$ Brød, $1^1/_2$ Pot tyndt Øl (Spiseøl) og $^1/_6$ Mark Smør, medens hver af Fogederne fik $^1/_2$ Brød, 3 Potter bedre Øl (Svendeøl), 1 Mark Smør og 1 Skaalpund Bergfisk [3]).

1) Rengøring af de saakaldte Hemmeligheder hørte ikke til disse Arbejder. Den findes altid betalt særskilt med indtil 20 Dlr. aarlig. Ligeledes betaltes Skorstensfejning særskilt med 12 Sk. for hver Gang at feje en Skorsten.

2) Jagtduge anvendtes hyppigt i den Tid. Med dem begrænsedes et eller andet Omraade, i hvilket Dyrene under Jagten dreves ind.

3) Den 31. Decb. 1580 var det midlertidig blevet fastsat, da det hastede med Bygningsarbejderne, at Plidtzfolket paa Skanderborg skulde have Dagløn og daglig 3 Maaltider Mad (Kanc. Brevb.). — 1 Td. Brød indeholdt ifølge Regnskaberne 48 Brød, og da 1 Td. blødt Brød ifølge Arennt Berntsen vejede 9 Lpd., var det saaledes 3pds. Brød, der er Tale om. Efter sjælandsk Maal regnedes $4^1/_2$ Skp. Rug til 1 Td. Brød, men efter jydsk

Dette forandredes 1613, idet der da bestemtes, at der skulde tildeles hver af Arbejderne 2 Sild daglig i Stedet for Smørret, men dette kunde ikke altid overholdes af Mangel paa Sild, og de fik da $^1/_8$ Mark Smør i Stedet.

Plidtzarbejdet kan vistnok antages at være blevet udført væsentligst af Ugedagsmændene og maa saaledes især for disse have været meget byrdefuldt.

En vis Skaansomhed gjorde sig dog gældende, ikke alene ved, at alle Haandværkere arbejdede for Betaling, men ogsaa en Del andre, saaledes jævnlig Tækkemænd, Tærskere, Folk der vogtede Kongens Øksne og Foler og en Mand, der hjalp med at drage det store Vaad. Ekstra-Betaling findes ogsaa udredet til Kvinder, som havde hjulpet i Slagteriet med at slagte Svin, og til en Kvinde for at aftage Huderne af selvdødt Kvæg. Slagterikvinderne og en Kvinde, som opskar Aalene fra Slottets Aalegaard, fik ogsaa ekstra Forplejning. Dog maa bemærkes, at Bønderne undertiden har ydet noget Bidrag til Betaling af Slagterarbejdet. Som Bilag til Regnskabet 1622—23 findes nemlig et Papir, ifølge hvilket der var betalt af hver Helgaardsmand $^1/_2$ Sletdaler, af hver Halvgaardsmand 1 slet Mark og af hver Bolsmand $^1/_2$ slet Mark, og dermed synes betalt 11 Slagtere, 15 Plidtzkarle og 7 Kvinder, der havde arbejdet i Slagteriet og Saltkælderen fra 16. Sept. til Julen 1622. Der betaltes i øvrigt ogsaa for at salte og røge Fisk.

Foruden de Afgifter og Byrder, der nu er omhandlede, bør endnu nævnes en Del Paabud, der, om de end ikke altid var af væsentlig Betydning, dog nok ved given Lejlighed kunde blive ret følelige for en eller anden.

Maal 5 Skp. 1 Skaalpund svarede omtrent til det nuværende Pund, medens 1 Mark som Vægtenhed maa antages at have været 16 Lod.

Hertil kan saaledes regnes Indgrebene i Selvejerbøndernes Ejendomsret, idet Selvejerbonden ikke maatte sælge sin Gaard til hvem han vilde eller afhænde nogen enkelt Del af den og ikke maatte benytte sin Skov, som han fandt bedst. Endvidere kan hertil henregnes de ofte forekommende Forbud mod Udførsel af allehaande Produkter af Landbruget, samt Indskrænkningerne i den for Bønderne saa yderst vigtige Handel med Øksne, saasom at Bønderne i et Len ikke maatte sælge Græsøksne uden først at have tilbudt dem til Lensmanden [1]).

Hertil kan ogsaa henregnes den alt fra tidligere Tid hidrørende Bestemmelse, at Bønderne ikke maatte holde Hunde, uden at disse var lemmede, det vil sige, at det ene Forben halvt var berøvet dem, hvilket Paabud den 13. Marts 1579 udvidedes derhen, at der kun maatte være 1 Hund i hver Gaard [2]). Endvidere kan anføres Forbudene mod at fange eller ødelægge Ræve [3]), mod at fiske i Aaer og Bække [4]) samt i forskellige Søer i Lenet [5]) og mod at drive Jagt [6]). Endvidere kan nævnes den Skade, den store Mængde af Vildt foraarsagede. Den 9. Aug. 1593 udtaltes, at der var saa meget Vildt i Skanderborg Len, at det var til stor Ulempe for Bønderne, Kongen vilde derfor selv komme og tage 5 eller 6 Hofjunkere med sig [7]), hvilket dog senere ændredes derhen,

---

1) Forordn. 18. Sept. 1604, jvf. 21. Juni 1575.

2) Jvf. 22. Maj 1584.

3) 31. Jan. 1561, 22. Novb. 1580.

4) 1. Okt. 1573. 1635—36 maatte en Bonde bøde 1 Okse for at have fisket i en Bæk.

5) 14. Maj 1584.

6) 16. Marts 1573, jvf. 10. Decb. 1590.

7) J. Tg. Vildsvin frededes fra 1581. 21. Juli 1581 jvfr. 16. Febr. 158< og 27. Sept. 1600. (Kanc. Brevb. og J. Tg.) Ulve var til megen Ulempe 1630 (Slange, Chr. IV Hist. 694).

at der sendtes en af Kongens Vildtskytter[1]). Enkelte administrative Fejltagelser kunde ogsaa forekomme. Saaledes klagede Indesterne i Skanderup Birk den 24. Maj 1584 over, at de var bleven takserede til den almindelige Skat lige saa højt som dem, der sad for Gaarde og »Bjering«, uagtet de ikke havde Ejendomme eller »Brugning«.

Til Plagerierne maa ogsaa henregnes de uheldige, tidt omskiftende Møntforhold, der maa have været til stor Fortræd i den daglige Handel og Vandel. Det vilde føre for vidt her at gaa nærmere ind paa dette. Det maa være nok at anføre, at medens den gamle Daler eller Speciedaleren, der vejede 2 Lod fint Sølv og fra 1625 kaldtes Rigsdaler, vel var den egentlige Enhed, saa fandtes der dog kun faa af dem, og Udtællingerne foregik i Reglen i Smaamønt, der stod i et saa vekslende Forhold til Daleren, at denne alene i Christian IV's Tid deltes 1602 i 66 Sk., 1609 i 68, 1610 i 74, 1616 i 80, 1618 84 og 1619 i 96 Sk. Ved Siden gik ogsaa anden Møntfod, Kronemønt og Kurrentmønt, i hvilke Forholdet baade til Rigsdalerne, til Markerne og Skillingerne ogsaa flere Gange vekslede. Hertil kom endnu Sletdaleren, der 1625 sattes lig en Halvkrone lig $^2/_3$ Rigsdaler og altsaa lig 4 slette Marker, medens Rigsdaleren var lig 6 saadanne. 1624 betaltes der endog 104 til 106 Sk. for en Daler. I Regnskabet 1637—38 findes en Rigsdaler sat lig 4 (Rigs) Mark lig 96 Sk., og i Regnskaberne 1641—42 og 1645—47 er 1 Rigsdaler sat lig $1^1/_5$ Kurrentdaler. Ikke heller skal her nærmere omtales Klippingemønterne, som fremkom i Syvaarskrigens Tid, som der var sat Livsstraf for at vrage, medens de paa den anden Side ikke modtoges i Bøder[2]), eller den saakaldte enkende Daler, hvis Værd kun

---

1) 14. Aug. 1593 (J. Tg.)

2) 11. Marts 1567.

var c. 28 Sk., medens den gamle Daler gjaldt 32 [1]). Hertil kom ogsaa Forskellighederne i Maal og Vægt. I Regnskaberne og Jordebøgerne mærkes Usikkerheden ikke alene ved, at der ofte findes anført, hvorledes Mønterne er beregnet i dem, stundom ogsaa Maal og Vægt, men ogsaa paa anden Maade, som naar der i Regnskabet 1629—30 staar anført, at i Indtægten er 1 Rdl. beregnet med 96 Sk., medens Udgiften er beregnet i Kurrentdaler eller med 80 Sk. paa 1 Dlr., medens der endelig i Hovedsummerne baade for Indtægt og Udgift er regnet med Rigsdaler à 96 Sk. Ikke sjældent benyttedes ogsaa lybsk Mønt. I Jordebogen 1610—11 findes 1 Dlr. sat lig 37 Sk. lybsk.

Som betydelige Tryk i Bøndernes daglige Liv maa ej heller forbigaas Udskrivningen til Krigstjeneste, der efterhaanden gik saa vidt, at der 1628 befaledes udskrevet hver 5. Mand [2]). Indkvarteringerne kunde ogsaa komme til at spille en vis Rolle. 1625—26 befaledes saaledes indkvarteret i nogen Tid 3000 Mand i Koldinghus Len, og disse skulde underholdes af Bønderne i Koldinghus-, Skanderborg-, Riberhus- og Stjernholm (Bygholm) Len. Udgiften for Bønderne herved beregnedes at blive daglig 3½ Hvid for hver Td. Hartkorn. Ogsaa maa nævnes de ikke ganske sjældne Uaar med Misvækst, Dyrtid og megen Sygdom, hvilken sidste dog synes at have ramt Jylland i ringere Grad end Sjæland [3]).

Jernit, det nuværende Frijsenborg, er opstaaet ved Nedlæggelse af eñ Landsby; men, saavidt det iøvrigt kan ses af Regnskaberne m. m., synes der ikke at være nedlagt

---

1) Se nærmere om alt dette: Scharling, Kort Oversigt over den danske Mønthistorie, Kbh. 1869.

2) 4. Febr. 1628.

3) Se nærmere herom: Mansa, Bidrag til Folkesygdommenes og Sundhedsplejens Hist. i Danmark, Kbh. 1873.

flere Bøndergaarde til Forøgelse eller Oprettelse af Adelsgaarde, og det synes ogsaa kun at være faa Gaarde, der er bleven skødede til Kronen af Besidderne eller berørte af Mageskifter. I Regnskabet 1609—10 nævnes, at der blev betalt Fru Maren Juul til Refstrup 1300 Dlr. for en Bondegaard og et Bol, hun havde solgt til Kongen, hvilket her anføres som en Oplysning om Prisen, der er betalt for en Bonde-Ejendom i hin Tid.

Der findes enkelte Udtalelser, som gaar ud paa, at Bøndernes Tilstand var uheldig. Foruden at der som alt foran nævnt stundom er Tale om øde og forarmet Gods, siges der 1573, som var et slemt Aar med stræng og lang Vinter, stærk Sommervarme og megen Fodertrang, at Bønderne i Skanderborg Len var meget fattige og forarmede[1]), og 1587, der ogsaa var et temmelig daarligt Aar med haard og langvarig Vinter, at de havde hverken Føde- eller Saakorn; men om end Bøndernes Tilstand har været langtfra misundelsesværdig, saa synes dog Tilstanden paa den anden Side, ifølge hvad Regnskaberne viser, ikke at have været fuldt saa slet før Krigene, som man stundom har villet gøre den til. Det tyder ej heller gennemgaaende paa stor Fattigdom, at de kejserlige Tropper, da de kom ind i Jylland, fandt, at de aldrig før havde været i saa fede Kvarterer, som her i Landet[3]), og den store Usædelighed, især i den første Fjerdedel af det 17. Aarhundrede, er vel ogsaa nærmest et Vidnesbyrd i modsat Retning.

Derimod er det umiskendeligt, at Tilstanden forværredes meget ved og efter Krigene. Om Forholdene efter de kejserliges Indfald, der varede fra Efteraaret 1627 til langt ud paa Sommeren 1629, oplyser Regnskaberne

1) 13. Marts 1573. (Top. Saml. p. P.)
2) 10. Maj 1587. (Top. Saml. p. P.)
3) Slange l. c. 602.

vel ikke umiddelbart meget, væsenligt som foran nævnt, at der efter Indfaldet overalt fandtes mange øde og forfaldne Gaarde; dog havde ikke saadanne Hærgninger, som var almindelige under Syvaarskrigen og til Dels endnu under Kalmarkrigen, fundet Sted, thi der nævnes kun som brændte 11 til 12 Gaarde. Paa Alrø siges dog en Del Gaarde at være ødelagte, og der var øvet en Del Hærværk paa Slottet, hvor Beholdningen, da de kejserlige drog bort, ikke udgjorde mere end 10 Td. Havre; men middelbart ses Tilstanden at have været ret elendig. Kongen udnævnte Kommissærer, som skulde undersøge Tilstanden hos Bønderne, og paa Grund af disses Armod foretoges derpaa store Afdrag i, hvad de ellers skulde have ydet i Landgilde. Endnu den 29. Dec. 1631 kundgjorde derhos Kansleren Christian Thommesen og Christian Friis ved Skrivelse fra Skanderborg, at da Bøndernes Vilkaar i Skanderborg og Aakjær Len var saa forarmede, at de ikke uden deres yderste Fordærv kunde udgive de Restancer, som de med Hensyn til Skat og Landgilde havde paadraget sig, inden Fjenden kom ind i Landet, og da tilmed Kongens Kommissærer havde eftergivet Restancerne, saa havde de efter Kongens Villie befalet Fogederne, at de ikke skulde tiltale Bønderne for hine Restancer, førend Kongen forordnede anderledes derom.

Og ikke blot var det Fjenden, som havde huseret i Lenene, men ogsaa de tyske Ryttere, som var i Kongens Tjeneste, havde ikke faret bedre frem. Der siges jo om disse, at da Kongen var kommen til Kolding den 17. Sept. medhavende en Del tyske Ryttere, spredte disse sig næsten over hele Jylland, røvede fra alle, voldtog Kvinder, ihjelslog dem, der satte sig til Modværge, og opførte sig i det Hele som de argeste Fjender[1]).

---

[1]) D. Mag. 3. IV. 66.

Et Tegn paa Forandringerne er de forholdsvis faa Sager, for hvilke der efter Krigen er idømt Sagefald. Med Undtagelse af enkelte Aar er Antallet ikke saa lidt lavere end i den tidligere Tid. 1643—44 var Antallet endog kun 14, hvoraf dog Lejrmaalssagerne udgjorde den største Del, nemlig 12.

Betydeligt værre synes det dog at være gaaet under de Svenskes Indfald, der i det Hele varede fra Januar 1644 til Efteraaret 1645. Talrige Tingsvidner oplyser Forholdene, som de var under Krigen. De gaar næsten alle som et ud paa, at Fjenden havde forhindret Bønderne i at saa og paalagt dem ulidelig Skat og Tynge. Der var blevet affordret dem Brandskat, og de Tropper, som var blevne indkvarterede hos dem, havde udplyndret dem for Fetalje, Sengklæder, Gangklæder, alt Kobber-, Tin- og Messingtøj, samt andet Bohave, desuden havde de taget alle Heste, Faar og Svin, alt Kvæg, Sæd og Korn, ituslaaet Vogne, Plovredskaber og lignende og ødelagt Husene. Mange Steder havde de forjaget Beboerne i indtil 9 Uger, paa den Tid, Vaarsæden skulde være lagt. Særlig synes det at være gaaet slemt til, da Fjenden drog ud af Landet, og værst gik det ud over de Egne, gennem hvilke den store Landevej til Aarhus førte. Der nævnes foruden forarmet Gods en Del øde, og ligesom under de Kejserliges Indfald synes Dødeligheden at have været stor.

Der maatte da atter tages Hensyn til Befolkningens store Trang, og der nedsattes en Kommission for at taksere Bønderne og give dem Afslag i deres Landgilde. Slotsherren Hr. Oluf Parsberg fik tillige Befaling til at foretage Afslag i Tienden, og mange Steder afdroges da Trediedelen af denne, undertiden Halvdelen.

Kommissærernes Beretning haves endnu[1]). Den

[1]) Trykt i Orion II.

bekræfter ganske Ødelæggelserne. I Skanderup Birk kunde ingen give helt Landgilde og kun faa halvt. Hvad Bønderne havde avlet, var ganske forødt af Fjenden. Nogle kunde dog give $^1/_4$ til $^1/_8$. 1 Lade var brændt og 3 Gaarde øde. I Ry Birk var ingen Gaarde afbrændte eller afbrudte, men ellers var dette mere eller mindre sket. I alt var der i Lenene brændt 17 Gaarde og en Del Huse. I Hads Herred mentes der dog at være 40 Gaarde, som kunde give fuldt Landgilde, men ogsaa her var Bygninger nedbrudte, og med mange var der faret ilde. Ogsaa Slottet var der selvfølgelig blevet tilføjet en Del Skade. Særlig synes Fjenden at have borttaget mange Vinduer. Der var ogsaa ødelagt meget Træværk, borttaget en Del Bly og noget Kobber. En af Slottets Stalde var bleven nedbrudt, foruden at Fjendeu, som det ses af Regnskaberne, havde gennembrudt det saakaldte Store Øksenhus for at kunne køre gennem det, og jævnlig nedbrudt en Del af Plankerne om Dyrehaven. I Skovene havde Fjenden omhugget eller ombrændt mange Træer og ofte ilde forhugget Underskoven. I Dyrehaven og i Vildtbanen var der skudt adskillige Dyr, men der var dog enkelte Steder ikke ganske faa tilbage. Alle Fiskedamme i begge Len var udstukne paa 2 nær[1]). Slotsherren ønskede sig 1643—44 fritaget for Forpagtningsafgiften af Ladegaarden, da alt hans Korn og Kvæg var taget af Fjenden. Paa Ringkloster var Kirken øde og Taget borte.

Det vanskeliggjordes yderligere Bønderne at komme til Kræfter igen ved meget ugunstigt Vejrlig i de paafølgende Aar. Somrene var meget tørre eller saa regnfulde,

---

[1]) Ifølge Fiskemesterens Beretning af 24. Marts 1649 var der derimod af de 18 Fiskedamme, Kongen havde i Skanderborg Len, udskaaret 8, og af de 7 i Aarhus Len 5 (Top. Saml. p. P.) Udbyttet af Fiskerierne var ikke ringe. Der fangedes saaledes 1625—26 193 Gedder, 2034 Braser, 860 Aborrer, foruden Aal.

at der klagedes over, at Kornet fordærvedes paa Marken af den idelige Regn. Baade 1648 og 1649 var der Misvækst, og Dyrtiden, der fulgte med, varede til 1653. Den 10. Aug. 1650 befaledes det Lensmændene at lade holde Bededage for Dyrtid og Udsigt til slet Høst, og endnu den 8. Novb. 1652 befaledes det Biskopperne at lade holde Bededage paa Grund af Misvækst og Sygdomme. Det varede jo ej heller mange Aar, inden der atter blev Krig.

Kongen bevilgede 2000 Rdl., som skulde skænkes de forarmede Bønder af deres Restance 1648—49. Endnu 1649—50 var Restancerne af Jordebogens Indkomst meget betydelige, saa Afdrag videre maatte indrømmes, og Kongen bevilgede da atter 1651 et saadant, stort 2000 Rdl.

Lidt om Krigen i Jylland 1657—58.

I. Et Par Smaabemærkninger.

Af C. Klitgaard.

I et Par Artikler i Historisk Tidsskrift 6. R. V Bd. og 7. R. III Bd. have d'Hrr. Dr. phil. Chr. Villads Christensen og Premierlieutenant Rockstroh meddelt adskillige Bidrag til denne Krigs Historie.

Under Henvisning til disse Artikler skal jeg tillade mig at fremkomme med følgende:

Medens Dr. Christensen i sin Afhandling antager, at Bøttichers Korps paa sit Okkupationstog naaede Randers ved Midten af September 1657, gør Hr. Rockstroh gjældende, at Bøtticher, som den 30. September (!) (skal vel være August) havde faaet Ordre til at effektuere Besættelsen af Jylland, var i Aalborg omtrent den 11. September. Hertil kan bemærkes, at 1659 $^{26}/_{8}$ vidnede Laurits Lauritsen, Borger i Aalborg, paa Hvetbo Herredsting, »at Aar 1657 den 9. September, da ankom de svenske Krigsfolk til Aalborg og satte forne Aalborg By og Landet under Kontribution«. Endvidere vidnede han, at en Skipper fra Christiania kom sejlende til Aalborg og blev tilligemed andre Skibe og Skuder taget i Arrest, ndtil han ved gode Venners Hjælp hos den svenske

Generalmajor Bedicker, som da havde Kommando over Aalborg By og Landet, kom fri.

Voldsomheder begaaede af de svenske Tropper omtales ikke i Herredets Kirkebøger eller Tingbøgerne, naar undtages, at en Pige, Sidsel Laursdatter fra Hunetorp, som var indstævnet for Lejermaalsbøde 6 Rdl., 1660 $^{25}/_{8}$ for Retten beedigede, at en svensk Rytter, som lod sig kalde Jens Tomsen, var hendes rette Barnefader, og at han havde voldtaget hende »vester i Klitten« i Marts Maaned 1658, medens hun gik og vogtede Kreaturer. At Svenskerne borttog Heste, Vogne, Slæder o. l. kan jo næppe falde ind under Begrebet Voldsomheder, selv om de mulig ikke altid gav Kvittering for, hvad de tog; en Mand i Hjermeslev Sogn fik saaledes 1660 $^{1}/_{10}$ Tingsvidne om, at han den første Vinter var bleven frataget en Hest og en Slæde og andet, »som de plyndrede i Husene«, af Oberst Raunsdorffs Regiment. Dette Regiment laa fra Midten af Januar til Midten af Februar indkvarteret i Hjørring.

Fra den første Svenskekrig (1643—45) haves der derimod adskillige Vidnesbyrd om, at Fjenderne optraadte brutalt overfor Befolkningen.

Angaaende Fægtningen ved Nabe Natten mellem 2. og 3. Oktober 1657 skriver Hr. Rockstroh: »Sandsynligvis havde de »600 og nogle« Vendelboer, som havde fulgt Obl. Ziegler, først gjort sig usynlige, da Kirkebøgerne jo ikke fortælle om noget Mandefald blandt dem«.

Mon denne Antagelse er holdbar? Jeg vilde gjerne redde mine Landsmænds gode Navn og Rygte og kan næppe gaa med til af den anførte Grund at antage, at de Folk, der kæmpede saa heltemodigt under Henrik Tagesen, Skipper Klement og Lars Dyrskjøt, nu skulde flygte, saa snart de »lugtede Krudtet«.

Det er jo kun Kirkebøgerne i den sydlige Del af Sognene i Thy, syd for Thisted, der omtale Slaget og give Oplysning om de faldne; man skulde saa ogsaa antage, at der enten ingen Bønder havde deltaget fra det nordlige Thy og Hannæs, eller at disse gjorde Vendelboerne Følge paa Flugten. Der berettes, at der var falden 80 Ryttere, vel sagtens af det Korporalskab, som Obl. Ziegler havde med sig fra Vendsyssel, men hvor ere disse 80 Ryttere begravede? Heller ikke herpaa give de opbevarede Kirkebøger fra Vendsyssel og Thy noget Svar. Grunden til, at de vendsysselske Kirkebøger intet indeholde om faldnes Begravelse, er antagelig den, at Ligene ikke bleve hjemførte; det var kun de Sogne, der laa Valpladsen nærmest, der kunde drage Omsorg for deres dødes Begravelse; Transport af Lig fra Agger til Vendsyssel vilde være uantagelig paa en Tid, da Fjenden havde Landsdelen i Besiddelse, og selv om Efterretninger om Nederlaget strax bredte sig, kunde det ikke øjeblikkelig konstateres, hvem der vare faldne. Sognene syd for Thisted havde derimod kun én Dagsrejse til Stedet, hvor Slaget stod, og dette muliggjorde, at Beboerne der kunde tage sig af deres faldne og give dem en »kristelig« Begravelse. De Lig, der ikke bleve afhentede, bleve vel begravede paa Valpladsen; det var jo endnu i Tiden hen imod Aar 1800 Skik, at ukjendte Lig bleve nedgravede uden videre Formaliteter paa det Sted, hvor de bleve fundne, saaledes Lig, der inddrev paa Stranden.

Med Hensyn til Antallet af de faldne Bønder skriver Dr. Christensen, at naar der fra det lille Agger Sogn faldt 20, maa Mandefaldet antages at have været meget større for det nærmestliggende og store Vestervig Sogn. Men »Danske Atlas« T 5, Side 509 oplyser, at der i Fægtningen faldt 29 Mand fra Vestervig Sogn, og der er næppe nogen Grund til at betvivle Rigtigheden af

denne Angivelse; Beretningen om Slaget var sikkert levende i Folkemunde, da »Danske Atlas'« Kilde fik sin Underretning, og Tallene pleje jo aldrig at blive lavere eftersom Tiden gaar; usandsynligt er det heller ikke, at Angivelsen kan være taget efter Vestervig Sogns Kirkebog, som ikke længere findes. For Agger Sogns Vedkommende har D. A. 18 faldne, de 2 Kvinder, som Dr. Christensen har optaget i sit Tal, har Meddeleren til D. A. altsaa ikke medregnet.

Niels Lykke synes efter Visen i Danske Magasin 4 R. VI Bd. S. 71 at dømme ikke at være bleven taget til Fange ved Nabe, derimod kunne 26. og 28. Vers tyde paa, at han og andre Officerer have opholdt sig paa Lykkes Fædrenegaard, Nørtorp, i Ræhr Sogn. Afstandsangivelsen i 26. Vers: »vel sex Mile drog han derfra«, kunde nok passe.

II. En Replik.

Af Chr. Villads Christensen.

Da Diskussionen om Svenskekrigen i Jylland 1657—59 ved Postekspedient Klitgaards Artikkel er bleven ført over i »Jydske Samlinger«, skal jeg benytte denne Lejlighed til her at fremføre nogle yderligere Bemærkninger om dette Spørgsmaal.

I den foran citerede Artikkel har Premierlieutenant Rockstroh [1]) ved at fremdrage nye Oplysninger af det svenske Rigsarkiv, i væsentlig Grad udvidet vort Kend-

[1]) Denne saa vel som den foregaaende Artikkel har henligget længe af Mangel paa Plads i »Samlingerne«, og den daværende Premierlieutenant er nu Kaptejn.

skab til Begivenhederne i Jylland i 1657. Et Afsnit af hans Artikkel gaar hovedsagelig ud paa at supplere og korrigere de af mig tidligere efter jydske Kirkebøger offentliggjorte Bidrag til de samme Krigsbegivenheders Historie; eksempelvis har Forfatteren godtgjort, at Traditionen om, at ogsaa Øen Mors var besat af de svenske i 1657, forholder sig rigtig, medens jeg ud fra det Stof, der stod til min Raadighed, havde ment det modsatte. Men paa andre Punkter hævder Premierlieutenant Rockstroh en fra min Fremstilling afvigende Opfattelse, uden at jeg kan se, at der er fremført tilstrækkelige Grunde for en saadan.

Som saadanne Divergenspunkter skal jeg nævne Spørgsmaalene om Generalmajor Bøttichers Marschrute paa Tilbagevejen fra Vendsyssel til Frederiksodde og om Forholdene paa Aggertangen 1657.

Med Hensyn til det første Punkt har jeg sagt, at Bøtticher gik den samme Vej tilbage, som han var kommen, nemlig over Tangen mellem Harboøre og Agger. Premierlieutenant Rockstroh antager, ligesom tidligere Dr. O. Nielsen, at han satte over fra Nørre Sundby til Aalborg. Min Antagelse støtter sig paa den svenske Generalkvartermester-Lieutenant Erik Dahlbergs Kort over Jylland, der er gengivet hos Pufendorf, og paa hvilket Generalmajor Bøttichers Marschrute er afsat. For den modsatte Antagelse er der egentlig ingen Argumenter fremført, men ud fra almindelige Betragtninger drager Premierlieutenant Rochstroh dette Korts Paalidelighed i Tvivl.

Det skal straks indrømmes, at gennemgaaende er de af Erik Dahlberg tegnede Kort over de danske Landskaber fulde af Misforstaaelser og Unøjagtigheder i Enkelthederne, hvad Omstændighederne formentlig tilstrækkelig undskylder. Men her drejer det sig jo ikke om en forkert

Stavemaade af de danske Bynavne eller en unøjagtig Anbringelse af dem paa Kortet, men om noget, som netop han i sin Egenskab af den svenske Hærs Generalkvartermester kunde vide bedre Besked med end nogen dansk. Thi vel fulgte han ikke selv med Bøttichers Ryttere paa deres ilsomme Ekspedition gennem Jylland; men han havde dog den bedste Lejlighed til at faa Besked om, hvor de havde været, nemlig af Generalmajor Bøtticher selv, og alle dem, der med ham vendte tilbage fra Ekspeditionen og atter sluttede sig til den svenske Hovedstyrke. At han ikke skulde have skaffet sig ordentlig Underretning, naar han overhovedet tager sig for at kortlægge Bøttichers Marschrute, er ganske urimeligt. Og dernæst har Erik Dahlberg udtrykt sig med al ønskelig Tydelighed, saa der ikke kan være nogen Tvivl om, hvad han har villet sige. Hans Kort og Forklaringen dertil viser, at han selv har haft den Opfattelse, at det svenske Rytterkorps begge Gange passerede Tangen ved Agger.

Paa Erik Dahlbergs Jyllandskort er Bøttichers Rute afsat som en punkteret Linie, langs med hvilken der findes en Række fortløbende Tal, begyndende med Nr. 23 ved Frederiksodde og endende med Nr. 46 sammesteds. I den Kortet medfølgende Forklaring siges, at herved betegnes »itinera et mansiones Reg. Maj. Seciæ exercitusque ejus«, ɔ: den svenske Konges og hans Hærs Marchruter og Kvarterer. Da ingen anden Del af den svenske Hær end Generalmajor Bøttichers Korps har foretaget en saadan Ekspedition op gennem Jylland, kan der naturligvis kun sigtes til dette Korps. Paa de enkelte Strækninger, hvor Korpset begge Gange har fulgt samme Vej, findes dobbelte Tal, som altsaa skal vise, at Korpset har været der to Gange. Naar vi nu med Frederiksodde som Udgangspunkt følger den afsatte Marschrute efter Tallenes

Rækkefølge, passerer vi efternævnte paa Dahlbergs Kort betegnede Punkter:

Frederiksodde (23), Svenskelejren (24), Vejle (25), Horsens (26), Nim [1] (27), Underup, Aarhus (28), Randers (29), Mariager (30), »Husted« (Tulsted?), Aalborg (31), »Wamme« (Hvam) (32), Viborg (33), »Larbek« (Hjarbæk), Lemvig (34), Harboøre, Agger, Thisted (35), »Landkirch« (Lild Kirke?), Torup, »Treskier« (Rævskær), Nørre Sundby (36), Hals (37), Hellevad (38), »Treskier« (39), Torup, »Landkirch«, Thisted (40), Agger, Harboøre, Lemvig (41), Tviskloster [2], »Larbek«, Viborg (42), »Wamme«, Aalborg (43), »Kringby« (?), Gravlev, Velling (44), Grønning, Agebæk [3], Underup, Horsens (45), Vejle, Frederiksodde (46).

At Tallene ikke kan betegne alle de Steder, hvor Korpset gjorde Holdt, har jeg allerede bemærket i min Artikkel i »Historisk Tidsskrift«, og at den skematiske Fremstilling af Marschruten ikke kan medtage de Uregelmæssigheder, der maatte fremkomme, naar Korpset blev delt, følger af sig selv. Men dette anfægter ikke Hovedspørgsmaalet. Vil man til Trods for Tallene og Linierne paa Dahlbergs Kort hævde, at Generalmajor Bøtticher førte sine Ryttere over fra Nørre Sundby til Aalborg,

---

[1] Byens Navn findes ikke paa Kortet, men Tallet 27 staar omtrent paa dens Plads.

[2] Mellem Viborg og Lemvig findes to Marschlinier, men ingen Tal; det kan derfor ikke ses, om det var paa Op- eller Nedmarschen, Svenskerne kom gennem Tvis, eller om de to Linier kun betegner, at Korpset blev delt, hvad der efter Prml. R.s Oplysninger fandt Sted paa Opmarschen mellem Haderup og Lemvig.

[3] I de to Navne Grønning og Agebæk, som paa Kortet findes tæt ved hinanden, er muligvis Endelserne bleven ombyttede, saa at der skulde staa Grønbæk og Alling. Beliggenheden vilde passe.

maa man enten give en anden Forklaring af Tallenes Betydning, end den, jeg har fremsat, eller godtgøre Kortets fuldstændige Upaalidelighed ved at paapege Kendsgerninger, der er absolut uforenelige med den Fremstilling af Ekspeditionens Marschrute, som Kortet giver. Men ingen af Delene er hidtil gjort.

Mere reel Interesse knytter sig til den anden Uoverensstemmelse mellem Premierlieutenant Rockstroh og mig, nemlig Spørgsmaalet om, hvorvidt der i 1657 var landfast Forbindelse mellem Harboøre og Agger eller ej. Her er det ganske vist ikke let at slaa en bestemt Opfattelse fast, thi denne Strid bevæger sig bogstavelig paa gyngende Grund, og utvivlsomt har den smalle Landstrimmel mange Gange været overskyllet af Vand, snart paa et Sted, snart paa et andet, for saa atter i kortere eller længere Perioder at ligge tør. Jeg kom til det Resultat, at Tangen i 1657 rimeligvis maa have været gennembrudt, og anførte herfor følgende Argumenter: 1) Præsterne i de nærliggende Sogne i Thy bruger gentagne Gange i de samtidige Kirkebøger det Udtryk, at Kampen paa Aggertangen d. 3. Oktober 1657 stod »for Minderne« ɔ: ved Vandets Munding eller Udløb. 2) En samtidig Beretning[1]) fortæller, at en Bonde ledsagede Svenskerne gennem Vandet ved Harboøre og ind i Vendsyssel, hvilken Efterretning nu bestyrkes ved den af Premierlieutenant Rockstroh fremdragne svenske Beretning, der lader dem gaa »gennem Moradser og Vand« til Bøndernes Forskansninger ved Agger. 3) Erik Dahlbergs Kort viser et tydeligt Udløb fra Limfjorden til Vesterhavet. Til disse Vidnesbyrd kunde jeg yderligere have føjet et fjerde, hvilket jeg nu, da Lejlighed gives, skal henlede Opmærksomheden paa.

---

1) Søfiskal Peder Knudsens Dagbog $^{10}/_{9}$—$^{8}/_{12}$ 1657 (Danske Mag. 5, III, 130).

Arent Berntsen giver i sin Danmarksbeskrivelse »Danmarks og Norges frugtbare Herlighed«, der udkom i 1656, altsaa Aaret før de her omhandlede Begivenheder, følgende Oplysning om Tangen mellem Harboøre og Agger: »Over dette smalle Stykke Land haver Vestersøen nogle Aar forleden indbrudt i Limfjord, og den, som tilforne skal have været ganske eller mesten ferskt Vand, salt gjort, hvorover saadan stor Mængde Geder, Karper, Brasen, Helt, Aborrer og deslige, som den tilforne var rig af, skal være bleven døde og ved alle Strandbredde opskylde, at man paa nogle Hundrede Vogne dem ikke haver kund borttage. Og er siden den Tid forskrevne Slags Fisk ikke udi Limfjord tilgaaen, men alene Flynder, Aal, Hvilling, Torsk, Sild og andre Strandfiske« [1]). Man lægge Mærke til denne sidste Sætning: Gabet har ikke senere lukket sig, og Limfjorden er paa Arent Berntsens Tid vedblivende fyldt med salt Vand.

Overfor disse Vidnesbyrd forekommer det mig ikke, at de Argumenter, som Premierlieutenant Rockstroh fremfører (S. 126, Anm.) for den modsatte Anskuelse, har tilstrækkelig Vægt. Det ene bestaar i, at den franske Udgave af Pufendorf siger, at Vendsyssel er »adskilt« *(séparé)* fra det øvrige af Halvøen ved en lille Landtange *(par un petit Isthme)*. Denne forvrøvlede Sætning oplyser ingenting. En Landtange kan ikke adskille to Lande. Havde der staaet, at Vendsyssel var forbundet med o. s. v., havde Udtrykket i hvert Fald givet Mening. Det andet og vægtigere Argument er det, at en Indberetning fra den svenske Overkommissær Siltmann, som selv deltog i Bøtticher-Ekspeditionen, bruger det Udtryk, at Bønderne havde gravet en Grav over Tangen. »Dersom Tangen havde været gennembrudt i Forvejen, kunde

---

1) Første Bog, S. 164.

Bønderne jo have sparet deres Arbejde«, siger Prmlt. Rockstroh. Denne Slutning er dog næppe saa selvfølgelig, som den ved første Øjekast kunde gøre Indtryk af. At Bønderne havde »kastet Grave« paa Tangen som Led i deres Skansearbejde er ogsaa omtalt i min Artikkel, og disse Befæstningsanlæg behøvede ikke at være overflødige, fordi Tangen var overskyllet. Siltmanns Ord lyder saaledes: »Nun war der Ort also beschaffen, dass der Feind eine Grafft von dem Harboøer See in die West See, alwo sie kaum einen guten Musqueten Schuss weit von einander liegen, gemacht, und ein klein Retrenchement aufgeworfen hatte[1]).« Naar vi med Premierlieutenant R. antager, at »Harboøre Sø« er Limfjorden, faar vi altsaa først at vide, at Afstanden mellem de to Vande var »næppe et godt Musketskud«, hvorved der i 1657 kun kan være ment nogle faa Hundrede Alen. Og selv paa denne sidste Strækning var der Forbindelse, da Svenskerne kom: her fandtes nemlig ikke blot den Grøft eller Rende, som Siltmann antager, at Bønderne selv havde gravet, men ogsaa desforuden »Moradser og Vand«. Da de i Nærheden boende Præster, som nok kendte de lokale Forhold, bruger Flertalsformen »Minderne«, ligger det nært at antage, at der har været ikke et, men to Udløb, og dette modsiges egentlig ikke af Siltmanns Beretning. Mod Syd, ved Harboøre, kan der have været et mere fladt Vand, gennem hvilket Svenskerne kunde vade med en stedkendt Bonde som Fører — det som Siltmann kalder »Moradser og Vand«; og mod Nord, ved Agger, en dybere og smallere Rende, bag hvilken Bøndernes Forskansninger har ligget, og som de muligvis har reguleret og »gravet« noget paa til deres Formaal.

---

[1]) Skrivelse af 7/10 1657 i Rigsarkivet i Stockholm, Samlingen »Acta Historica, Skrifvelser til Kungl. Majt.«

Men det vil i det hele taget være vanskeligt at danne sig et bestemt Billede af, hvorledes Forholdene paa Aggertangen har været til et givet Tidspunkt. Thi sikkert har Land og Vand i Aarhundreder kæmpet om Herredømmet paa dette Sted, og endnu i vor Tid forandrer Forholdene derude sig bestandigt. Jeg skal kun minde om, hvorledes allerede de tidligste Efterretninger tyde i modsat Retning. I »Knytlingesaga« og i »Heimskringla« nævnes som bekendt, at Tangen, »nordenfor Limfjorden og vester paa til Havet« kaldes Haraldsejd, fordi Harald Haarderaade lod sine Skibe trække over den, da han undflyede for Kong Svend. Man har heraf villet slutte, at der paa Svend Estridsens Tid intet Udløb var mod vest. Men da Knud den hellige i 1085 forberedte et Angreb paa England, samlede han sin Flaade i den vestlige Del af Limfjorden, hvoraf altsaa ses, at der paa den Tid var aabent Udløb [1]). Fra de senere Tider findes der bestemte Oplysninger.

Der er saaledes bevaret en Optegnelse fra 1560, at i »dette Aar indløb Havet imellem Harboøre og Tyøre, at der kunde Skibe udkomme af Fjorden i Havet, og den Tid indgik der af Havet mange usigelig Flynder og blev saare mange i Fjorden« [2]). Og i 1624 skete et nyt Gennembrud, som foranledigede Kr. IV til at nedsætte en Kommission til Undersøgelse af, hvad der kunde gøres for igen at lukke Gabet. Kommissionen tilkaldte to Digemestre fra Eiderstedt, der d. 24. April 1624 indgav et Overslag over Omkostningerne ved dette Arbejde; men de tilføjede rigtignok de mistrøstige Ord, at »dersom Gud end vil give Lykke, at samme Hul paa de Aasteder, den

---

1) Om Limfjordens Forhold i 11. Aarh. se Afhandlinger af C. F. Bricka, R. H. Kruse, A. D. Jørgensen og Kr. Erslev i »Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie« 1868—71 og 1873.

2) Kirkehist. Saml. 2, V, 350.

nu forefindes, kunde blive tilstoppet, da er det befryg- tendes, at Havet enten der næst hos eller paa andre Steder (eftersom allesteds deromkring er fladt og Sletland) udi mægtig høj Storm og Uvejr paa ny skulde gøre Indbrud«. Kommissionen fraraader derfor ogsaa at gøre noget Forsøg, saa meget mere som det »formenes af Bønderne derhos og omkring boendes, at samme Hul med Tiden ved Sand, som af Havet udi streng Storm og Guds Vejrlig saa vel som ellers ideligen indskydes, udaf sig selv skulde kunne dæmpes og tillukkes, som de og beretter med forrige Indbrud tilforn at være sket«[1].

Hvis vi tør antage, at Bøndernes Hukommelse gaar saa langt tilbage, at de ved det »forrige Indbrud« sigter til Begivenhederne i 1560, — og hvis vi fremdeles tør gaa ud fra (som Tyge Becker gør paa det anførte Sted i Danske Mag.), at Arent Berntsen ved Udtrykket »nogle Aar forleden« sigter til Aarstallet 1624, saa kunde vi nu fastslaa, at der ikke siden Kristian III's Tid har været andre Gennembrud end de tre eller fire, vi kender. Men det er ingenlunde udelukket, at der kan have været flere, om hvilke vi ingen Efterretning har, og hvor længe »Minderne« holdt sig efter hvert enkelt Gennembrud, er fremdeles uklart.

I et Par Hundrede Aar høres der nu intet om nye Gennembrud; men de urolige Forhold derude synes dog at afspejle sig i de vekslende Angivelser af Tangens Bredde. Digemestrene angiver i 1624 Kanalens Længde fra Vesterhavet til Limfjorden til 500 Favne. Paa Svenskekrigens Tid var denne Afstand næppe et godt Musketskud. Søkortsdirektør Jens Sørensen, hvis Opmaalinger var saa nøjagtige, som man paa den Tid var i Stand til at gøre dem, angiver i 1694 Bredden paa de smalleste Steder

---

[1]) Danske Magasin 3, IV. 329.

til 1500 à 2000 Alen. Men i 18. Aarhundrede er det atter gaaet tilbage. »Danske Atlas« angiver i 1769 Bredden til 800 Skridt, den samme Angivelse træffes hos Scheel: Krigens Skueplads, fra 1785, og paa Videnskabernes Selskabs Kort fra 1791 er Bredden ligeledes c. 800 Alen. Saa kom endelig det store Gennembrud i 1825, da »Aggerkanalen« dannedes. Den holdt sig med Møje i 50 Aar, men blev efterhaanden mere og mere tilsandet, og i 1875 lukkede den sig ganske. Imidlertid var ved et nyt Gennembrud »Tybo Røn Kanal« dannet i 1863, og den søger man nu at holde aaben med Kunst [1]).

Til Slutning skal jeg benytte Lejligheden til at meddele et Supplement til mine tidligere Kirkebogsuddrag angaaende denne Krig. Da Notitsen findes i en Kirkebog, som ellers ikke berører disse Aar, er jeg i sin Tid ikke bleven opmærksom paa den.

Seest Sogns Kirkebog 1688—1805 begynder saaledes:

»Fred af Gud er en stor Naade, men Ufred er en Syndestraf.

Thi Polakkerne nogle Aar tilbage havde saa handlet med denne By Seested, at Sognefolket, udplyndret og udjaget fra Hus og Hjem, maatte begive sig til Kolding, og udi deres Udlændighed der sig opholde. Imidlertid bleve Husene nedbrudte, og opbrændte en Del deraf.

Efter den naadige Guds Fred omsider kom de efterlevende, som ikke bleve inficerede af den græsselig Svag-

---

1) Geografisk Tidsskrift I, S. 13 f.

hed, som Polakkerne medførte, til Plads og Stavn, satte Hus af Barild[1]).

Herre vor Gud, vær os stedse naadig og miskunde dig over os!«

III. Yderligere Bemærkninger.

Af Kaptejn K. C. Rockstroh.

Hr. Dr. Christensen har elskværdigst tilstillet mig foran staaende »II. En Replik« og tilladt mig at give mit Gensvar dertil, hvad jeg skal gøre saa kort som muligt.

Hvad for det første angaar Marchruterne hos Pufendorff, da maa jeg vedblivende anse det for højst tvivlsomt, at Tallene og Ruterne gælder Bøttichers Korps' Nattekvarterer og Veje. Kortets Overskrift siger formentlig, at Ruter og Tal gælder Kongens Veje og Kvarterer, og samtlige Ruter og Tal lige fra Pommern til Frederiksodde og senere over Fyen til Sjælland og Skaane paa kryds og tværs angiver bevisligt Kongens egne Rejser i 1657, 58, 59 og 60, dels med Hæren, dels uden denne. Hertil kommer, at Bøttichers Korps' March ikke er det samme som »Hærens« March. Dersom Dr. Chr. har Ret i, at Ruterne og Tallene 23—46 betegner Bøttichers March, skulde disse 23 Tal betegne noget helt andet end det, som Kortets Overskrift og samtlige øvrige Ruter og Tal for de tre Aar angiver. Men dette anser jeg for lidet sandsynligt.

Spørger man mig da om, hvad Tal og Ruter 23—46 saa vel betegner, ja saa peger de af mig nævnte Fakta paa Carl Gustav personlig; men jeg skal vel vogte mig

---

1) Barild = øde Plads.

for at paastaa, at den svenske Konge i 1657 gjorde denne Rundrejse i Jylland, thi der foreligger ikke det ringeste Bevis herfor udover, hvad Dalberg anfører. Absolut umuligt er det ikke, at Carl Gustav har foretaget en saadan, og der kunde nævnes flere Grunde for ham dertil, som jeg dog ikke skal komme ind paa. Han kørte almindelig i et let Køretøj med 6 af sine bekendte gule Travere for og tilbagelagde ofte i kort Tid meget store Vejstrækninger.

I det Hele taget tør man ikke tillægge Pufendorffs (og Dahlbergs) Fremstilling større Betydning; thi til Trods for det respektindgydende ydre Apparat ved dette Pragtværk, er det, i alt Fald hvad Krigshistorien angaar, over al Maade upaalideligt. For at bevise dette og derved paa formaalstjenlig Maade mistænkeliggøre de formentlige Marchruter m. m., skal jeg omtale et andet Kort af Dahlberg i samme Værk, der i Følge Paaskriften omhandler Kampen ved Gennevad i Halland (mellem Halmstad og Laholm) den »13. August 1657«. De, der nærmere kender dette Aars Krigsbegivenheder, opdager snart, at Tallene 1 og 3 er ombyttet, og at der skal staa den 31. August, og denne lille Fejltagelse tilgiver man straks D'Hrr. Pufendorff & Dahlberg. Men søger man saa i Teksten at faa noget nærmere at vide om denne interessante Kamp, hvori, i Følge det pragtfulde Kort og Forklaringen dertil, ikke mindre end 40 danske og svenske Afdelinger af Fodfolk og Rytteri deltog, saa viser det sig, at Kampen siges at have funden Sted den 11. September. Og selv om man er saa overbærende at formode, at det mulig kan være Forskellen paa ny og gammel Tidsregning, der er Skyld i Fejltagelsen, saa slaar dette desværre ikke til, thi Værkets Dateringer følger gammel Stil. Dog, det bliver værre endnu; thi af Fremstillingen ser man yderligere med Sorg og Misbilligelse, at Forfatterne — om

af Ukendskab eller for Nemheds Skyld skal lades usagt — har slaaet 2 eller rettere 3 forskellige Kampe, nemlig Kampen ved Gennevad Bro den 31. August, Kampen ved Cantarsøen den 3. Oktober og en Kamp i Nærheden af Markaryd den 1. Oktober, sammen til 1. Som Følge af denne utrolige Sammenblanding bliver Fremstillingen i højeste Grad forvrøvlet, og Ens vakte Mistanke bliver kun i ringe Grad beroliget ved, at Forfatterne forsikrer, at der ikke fandt andre Kampe Sted i Skaane det Aar end den den 11. September — da der intet skete. Efter dette Eksempel, der kunde forøges med mange andre, vil man formentlig give mig Ret, naar jeg mener, at Kort og Tekst i Pufendorffs Værk kun fortjener ringe Tiltro.

I det andet Divergenspunkt, nemlig det om Harboøre-Agger Tangen i 1657, gør jeg villig Dr. Christensen den Indrømmelse, at jeg ved Undersøgelser siden 1901 er kommen i Tvivl om, hvorvidt Tangen virkelig var gennembrudt det nævnte Aar eller ikke, og de af Hr. Doktoren nu anførte Oplysninger har yderligere gjort mig usikker i saa Henseende; men uheldigvis har ingen af Oplysningerne afgørende Betydning.

Til de af Dr. Chr. fremførte Udtalelser skal jeg føje et Par andre, som dog, desværre, lider af samme Skavank som alle de andre, nemlig at de ikke er tilstrækkelig positive og dertil peger i modsatte Retninger. I de store Besigtigelsesforretninger, som, i Lighed med hvad der var sket efter tidligere Krige, afholdtes i 1661 for at konstatere Lenenes Tilstand efter Svenskekrigen, hedder det i en Magistratserklæring fra Thisted By den 12. Marts bl. a. . . . den Tid de Svenskes store Trop (det er Bøttichers Korps) kom ind her ved Minnen, »thill den Kast og Skantze, der (det vil vel sige ved »Minnen«) var gjort«,

hvor Landfolket var bestillet, af Oberstløjtnant Niels Lykke og Zeiler (d. v. s. Ziegler), at gøre Modstand. Dog desværre forgæves, hvor vores arme Bys Folk, een Part, af Borgerskab, der blev slagne og formyrtt, og den ganske svenske Trop, efter at vore Folk var slagne, førte en Blodfane halvanden Mil igennem Landet og nederhug og skjød alle Mandkjøn, som kom dem for, og i samme deres Vrede og Ivrighed kom saa hastig her til vor fattige By, over 1500 Mand stærk, saa vi blev af dem skammelig ruineret . . . medens de andre Byer heromkring slap . . . men vi ligger jo paa en alfar Vej, og her er kommen mangfoldige andre igennem . . .

Det her brugte Udtryk »Minnen« kan betyde, at der var et aabent Løb, hvilket dog næppe har været synderlig dybt eller bredt, da Svenskerne har passeret det i samme flyvende Fart, som den hvormed de gennemløb hele den øvrige Strækning. Men det kan ogsaa antages, at selv om et tidligere eksisterende Løb paa den Tid var stoppet, vilde Stedet vedblivende bevare Navnet »Minnen«, og Sagen er vedblivende tvivlsom.

Et andet Vidnesbyrd er Besigtigelsesforretningen af 1646 i Bøvling Len, hvori det hedder, at den 17. Januar 1644 kom (svensk) Oberstløjtnant Johan von Mürbach, som førte Hertug Frantz Henrik af ? (vistnok Lauenburg)s Regiment Ryttere, som Markgreven af Durlach siden fik, samt Oberstløjtnant Jakob Schlebusch med sin Eskadron Dragoner, hvilke to Regimenter havde alle deres Ryttere, Dragoner og Bagage med sig. De indkvarterede sig dernæst her i Lenet paa Herregaardene, i Købstæderne og paa Landsbyerne, huserede meste Parten meget ilde, aftvang alle stor Skat og Kontribution med daglig Gewalt og Overlast, ødelagde eller bortslæbte Korn, Kvæg, Heste osv. . . . De blev her i 24 Uger eller til den 30. Juni, da de afmarcherede. Desuden gik mange store Troppe

gennem Lenet »over Passet til Thy og fra«, som havde deres March og Rejse til og fra Holstebro . . .

Denne Udtalelse tyder paa, at i ethvert Fald i 1644 betragtedes Harboøre-Agger Tangen som Hovedpassage til den vestlige Del af Landet nord for Limfjorden, og der har sandsynligvis i den Tid næppe været noget Gennemløb af Betydning.

Det er altsaa for Tiden ikke muligt at slaa fast, hvorledes Forholdene var i 1657, og jeg maa tiltræde Dr. Christensens Bemærkning herom. Det er dog ikke usandsynligt, at der ved Lejlighed kan fremdrages nye Oplysninger, der kaster Lys over denne Sag.

IV. Om Forskansningerne ved Agger og Kampen ved Nabe den 3. Oktober 1657.

Af Herredsfoged C. B. V. Hansen i Vestervig.

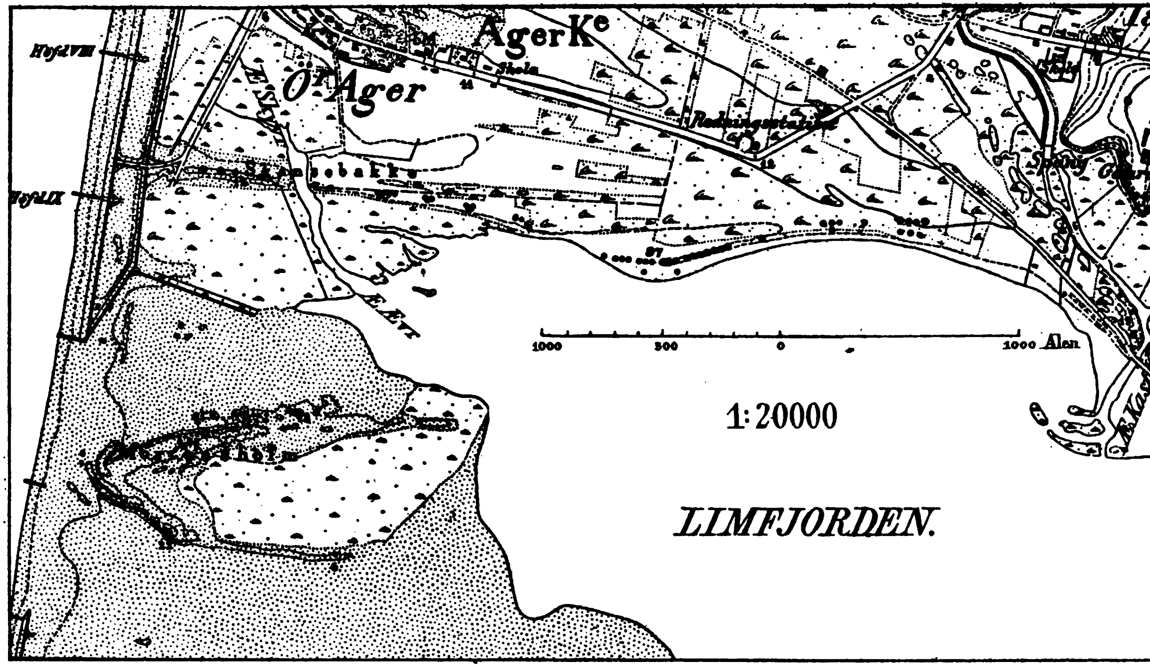
Det sidste Hus i Nabe forsvandt 1775, og Skansebakken, hvor den af Dr. phil. Chr. Villads Christensen i Historisk Tidsskrift 6. R., 5. B., P. 519—554 ommeldte Kamp den 3. Oktbr. 1657 stod, ligger nu ude i Havet, men efter hvad fhv. Lærer Joh. Nielsen i Randrup i sine Optegnelser beretter, kunne gamle Folk endnu mindes, at den saa ud som dens Fortsættelse øst paa. Denne Fortsættelse, som endnu existerer i en Længde af ca. 1300 Alen, men er gennemskaaren af en Vig fra Fjorden (mulig et gammelt Aaløb) er forsynet med flere Jordhøje eller Kanonstillinger, se omstaaende Situationsrids. Fra det Sted, hvor Skansebakken ender mod Øst, gaar lige i østlig Retning i en Udstrækning af ca. 1700 Alen en Mængde lignende Kanonstillinger. Disse fremtræde som cirkel-

runde Jorddiger med Hulninger i Midten, alle ensartede saavel paa Skansen som længere mod Øst, men ikke alle lige tydelig fremtrædende. Deres Højde er indtil 2—3 Alen. Det ser ud, som om nogle Kanonstillinger er bortskyllede af Fjorden, idet enkelte Rester forekomme hist og her paa den 700 Alen lange Strækning længst mod Øst. Ligeledes er aabenbart den østre Ende af Skansebakken tildels bortskyllet. Kanonstillingerne er ikke lige store i Omkreds; deres Tværsnit er dog mest omkring ved 14 Alen i Bunden og 10 Alen i Kronen.

En Vognmand her i Vestervig har fortalt mig, at han, da han for en Del Aar siden tjente i Agger, var med til at grave i en saadan Kanonstilling og udgravede en Kanon, som formentlig er bleven solgt som gammelt Jern. En Del af Feltbefæstningsanlæget er ikke blot mod Vest, men ogsaa mod Øst i Tidernes Løb forsvundet, og det er at forudse, at Tilintetgørelsen nu vil gaa hurtigere fremad; men det var ønskeligt, at den nuværende Rest af den gamle Skanse og de mange Kanonstillinger blev Genstand for en sagkyndig Undersøgelse forinden Tilintetgørelsen.

Efter Lærer Joh. Nielsens Optegnelser gaar der med Hensyn til Svenskernes Tog ad Tangen langs Havet det Sagn, at da deres Anfører red foran og over en Barre, som havde lagt sig i Fjorden indenfor en Kanal, der fandtes der, blev han af en Bonde skudt med en Sølvknap, thi kun »arvet Sølv« kunde bide paa den, som ved Tryllemidler var gjort skudfri.

Har der den Gang været en Kanal mellem Limfjorden og Havet, eller rettere: var den Kanal, som i 1624 dannedes, ikke tilsandet i 1657, er det dog antageligt, at der indenfor Kanalen har været Barrer, og at det ikke har været vanskeligt for øvede Ryttere at komme over. Men iøvrigt er der en Mulighed for, at det Sted,

Forskansningerne ved Agger. De sorte Prikker betegner de saakaldte Kanonstillinger.

hvor Svenskerne red »gjennem Vandet« for at angribe den ved Nabe og det øvrige Befæstningsanlæg samlede Bondehær, har ligget et andet Sted.

Udløbet fra de fleste Søer i Thy sker nu i Bugten ved Krik ved det saakaldte »Kast«, og der gaar derefter langs Vestkysten af Vestervig, Gjettrup og Helligsø Sogne en stærk Strøm, som tillader en ret betydelig Skibsfart til Krik, og som formentlig, hvis det Samme havde været Tilfældet i 1657, vilde i høj Grad have vanskeliggjort, at Rytteri fra Tangen syd for Skansen var gaaet over Fjorden til Vestervig (Oxenbøl) Strand og saaledes havde omgaaet Befæstningsanlæget. Her paa Egnen menes imidlertid, at Udløbet i gammel Tid ikke fandt Sted ved Krik, men at der fra Flade Sø gik et gammelt Aaløb, som begyndte ved Aalum og gik øst og syd om det daværende Vester-Agger, vest om Øster-Agger til Ævret (æ Ævr), altsaa gennem Skansebakken, og derfra har Aaløbet gaaet i vestlig Retning syd for den vestlige Del af Skansen til Havet. Aaløbet kaldtes »æ Skyvrr«, og paa Strækningen fra »æ Ævr« til Havet kan det have været Skansens Voldgrav. For 15 à 20 Aar siden fremkom der i Havklitten paa et Sted, hvor Aaløbet formodes at have gaaet mellem Flade Sø og »æ Ævr«, et Pæleværk, som tænkes at have været Resterne af »Gaardhusmølle«; det antages, at Møllen er bleven ødelagt ved Sandflugt, hvorefter det nye Udløb fra Søerne er »kastet«, mulig ved offentlig Foranstaltning, saaledes at Udløbet finder Sted paa den nuværende Plads (»Kastet« eller »æ Kast«), medens Møllen blev flyttet til den gravede Kanal. Fandt Udløbet fra Søerne i 1657 Sted gjennem en Aa til Havet, kan det ikke have været vanskeligt for Svenskerne at gaa gennem Fjorden over til Vestervig Strand, og naar de saaledes havde omgaaet den befæstede Stilling, findes det endnu mere forklarligt, at Bondehæren, som næppe har

kunnet gøre synderlig Brug af Kanonerne, har lidt et totalt Nederlag. — Den temmelig udstrakte Feltstilling maa have udkrævet et betydeligt Mandskab.

Naar der i den ommeldte Artikel i Hist. Tidsskr. angives, at Agger Sogn var et lille Sogn, passer dette vel med Nutiden, men ikke med Forholdene i 1657. Heller ikke laa »Nabe« i Sognets sydlige Del, men omtrent midt i Sognet. I Følge et Tingsvidne fra 1724 (efter Lærer Nielsens Optegnelser), hvorved skulde afgøres, hvor meget der af Agger Sogn svaredes som Præsteløn m. m., nævnes Sognets Byer i Orden fra Syd med følgende afgiftspligtige Familier:

Røn	med	21
Toft	—	9
Bollum......	—	9
Nabe	—	13
Øster Agger	—	28
Vester —	—	29
Sønder Aalum.....	—	21
Nørre —	—	10
	Ialt ..	140 Familier,

»sagtens foruden Fattige og Enker, som ikke havde Erhverv af Havet«.

Efterskrift. Efter at der er given mig Lejlighed til at gennemlæse Dr. phil. Chr. Villads Christensens og Kaptajn Rockstrohs foranstaaende Artikler, finder jeg det ikke usandsynligt, at der den 3. Oktbr. 1657 har staaet 2 Kampe, nemlig først ved »æ Kast« og derefter ved »Minderne«, nemlig »æ Skyvr«s Udløb i Havet. Jeg kan godt tænke mig, at »æ Kast« paa Grund af jævnlig Tilsanding af »æ Skyvr«s Udløb har existeret allerede i 1657,

og at et af »æ Skyvr«s Udløb paa Grund af Svenskernes Ankomst er blevet oprenset af Bønderne. Da Svenskerne ved Ankomsten foran Skansen havde set, at den var stærkt besat med Mandskab og Kanoner, og at der foran den var en Grav, have de mulig opgivet at angribe Skansen i Fronten, men ere redne gjennem Fjorden ovenfor Udløbet af »æ Kast« og have angrebet og erobret den østligste Del af Feltstillingen, som var daarligst forsvaret; de have derefter vendt sig imod og angrebet den egentlige Skanse i Ryggen, og den sidste Kamp er foregaaet ved »æ Skyvr«s Udløb i Havet (Minderne). En saadan Antagelse kunde stemme med Kirkebøgerne, hvorefter der baade faldt Mænd »ved den Kast« og »for Minderne«; den kunde stemme med Dr. Villads Christensens Citat af Siltmann og med den af Kaptajn Rockstroh fremdragne Magistratserklæring fra Thisted By.

„Den Viborger Samler“.[1])

Af cand. mag. S. Nygård.

I næsten hele enevældens tid var Ålborg den folkerigeste by i Nørrejylland og utvivlsomt også den mest velhavende. Ingen af de andre købstæder i Jyllands nordlige halvdel kunde tilnærmelsesvis måle sig med den, navnlig ikke efter at Randers var gået tilbage, dels som følge af det 17. århundredes ulyksalige krige, dels af andre grunde, navnlig en frygtelig ildebrand, der hjemsøgte byen 1671 og lagde en stor del af den i aske. Man har også ment, at dens tilbagegang stod i forbindelse med, at flere af dens rigeste mænd i de nærmeste år efter 1660 købte hovedgårde og flyttede fra byen, men dette har dog næppe

---

1) For at indskrænke henvisningernes antal skal det forud bemærkes, at de væsentligste kilder til den her givne fremstilling er en del regnskaber for Viborg stiftsbogtrykkeri fra tiden 1798—1811 og nogle af kammerråd A. F. Justs private papirer, der kom for dagens lys ved ordningen af Viborg byfogedarkiv. Endvidere er benyttet adskillige i bogtrykker Mangors hustrus bo og i Justs døds- og opbudsbo fremlagte dokumenter. Iøvrigt fremgår det i mange tilfælde af selve teksten, hvor kilden findes; kun hvor dette ikke er tilfældet, vil der, for så vidt det overhovedet findes fornødent at dokumentere det anførte, finde henvisning sted.

i nogen væsentlig grad forringet byens velstand. Kunde sligt ruinere en større by, hvad måtte der så være blevet af hin lille vestjydske købstad, hvorfra manden med de 12 herregårde drog ud, eller hvordan skal det så forklares, at Ålborg voksede sig stor og stærk og rig, mens dens borgere kappedes om at købe hovedgårde i en saadan målestok, at vistnok over halvhundrede af omegnens største landejendomme kom i deres besiddelse, ejendomme som Vrejlev, Børglum og Sebber kloster, Oxholm, Visborggård, Langholt, Refsnæs, Boller i Tårs sogn osv. Og sikkert er det dog, at Ålborg, skønt også den havde haft en nedgangsperiode, i hele enevældens tid var en forholdsvis rig by, der navnlig fra midten af det 18. århundrede var i god fremgang; fra 1769 til 1801 voksede dens indbyggerantal fra 4000 til 5600, og betydelige var de summer, som dens borgere kunde låne ud til omegnens talrige godsejere. Intet under derfor, at Ålborg, Jyllands handelshovedstad, var den første jydske by, der fik sig en privilegeret avis. »Nyttige og fornøjelige Jydske Efterretninger« hed den oprindelig, senere blev den til Ålborg Stiftstidende, og under dette navn florerer den endnu, men det gamle privilegium er det forbi med. Oprindelig var den, ligesom de andre ældre aviser, et beskedent lille ugeblad i oktavformat, og den indeholdt kun lidet af det, vi nutildags betragter som avisstof, men den var virkelig nyttig og fornøjelig, ikke mindst for en nutidslæser, da den meddeler adskillige andensteds ikke let tilgængelige oplysninger om Ålborg by og omegn i hin tid. Dette blad begyndte at udkomme 1767.

Men hvor stor og betydelig Ålborg end var efter datidens målestok, måtte den dog finde sig i, at en anden by hævdede stillingen som Nørrejyllands hovedstad. Rundt omkring omgivet af heder hævede Viborg sig højt mod sky på den vestlige side af den lange, smalle sø, som

havde fået navn efter byen. Langt borte fra kunde man øjne domkirkens dengang alt andet end smukke tårne, ved hvis fod husene bredte sig til alle sider, enkelte ret anselige stenhuse, langt flere uanselige, tildels stråtækte hytter, hvori der boede en lidet velhavende, for ikke at sige fattig befolkning, der for største delen levede af agerbrug eller af at fuske i et eller andet håndværk. Byens gode tider var forbi. Den katolske gejstlighed havde forlængst måttet nedlægge sceptret, kongerne drog nu ikke mere til Viborg for at lade sig hylde, adelen havde ikke længer her sine gårde; meget havde bidraget til tilbagegangen. Så kom de trange tider efter de ødelæggende krige og endelig den forfærdelige ildebrand 1726, der fortærede den smule velstand, der mulig endnu hist eller her kunde være tilbage. Jyllands ældgamle hovedstad var blevet til en rygende tomt, en by uden huse, og mange år gik hen inden ødelæggelsens værste spor blev fjærnede. Men den var dog endnu »Jyllands ældgamle hovedstad«, den var endnu landstingets sæde, her fældedes endnu dom over hele landsdelens proceslystne eller procespånødte publikum, her læstes endnu skøder og pantebreve, proklamaer og efterlysninger fra hele Jylland. Og så længe jærnbaner ikke kendtes, havde Viborg jo virkelig en ypperlig beliggenhed som hovedstad; den lå lige midt i landet, og fra alle kanter af det gik der færdselsårer til den; vejene strålede ud fra den som lyset fra en stjærne. Da jærnbanerne kom, var det forbi med det centrale, men da havde den vundet mer end 1000 års hævd som hovedstad og — det kan man leve længe på. Byen havde dengang som senere en god støtte i en talrig embedsstand; foruden landstingets betydelige skare af embedsmænd, af hvilke dog de færreste til stadighed boede i byen, de fleste på deres herresæder ude på landet, var der stiftsbefalingsmand, fysikus og postmester, biskop,

præst og tillige kapellan ved hver af byens tre kirker — af hvilke man i betragtning af byens ringhed godt kunde have undværet de to — samt i sidste halvdel af det 18. århundrede en tugthuspræst, tugthusets øvrige functionærer, katedralskolens personale, borgmester, rådmænd og byfoged, en tid lang en ret betydelig garnison, der ingenlunde altid var blot til lyst, osv. Trods alt dette var der dog kun et par tusind indbyggere, hvoraf ikke mindre end 300 henimod slutningen af det 18. århundrede måtte underholdes som fattige, medens adskillige af de andre kun lige havde fra hånden og i munden. De fleste købmænd var kun kræmmere; adskillige af dem gik fallit, ganske enkelte havde velstand, ingen havde rigdom. Før den ulyksalige store ildebrands tid hændte det dog, at en viborgsk handelsmand blev ejer af en større hovedgård; borgmester Klavs Kristensen (Reenberg) erhvervede Lynderupgård, Niels Arctander Nøragergård; men efter den tid tog de i reglen til takke med de allerringeste, sådanne smågårde som Boller i Romlund sogn, Rosborggård og lignende. Med fattigdommen synes der at være fulgt en ikke ringe demoralisation. Borgerne i denne lille hovedstad, der trods sin forarmelse, trods de rygende tomter var stolt af sin forholdsvis glimrende fortid, generede sig ikke for, samtidig med at de efter tidens smag pralede af, at deres by var »ældre end kong Dan, der holdes for den første, der har båren kronen i Danmark«, at misbruge en dem i anledning af ildebranden 1726 indrømmet midlertidig frihed for told og konsumption til »den skamløseste smuglerhandel« [1]), og byens tingbøger og politiprotokoller vrimler med mindre heldige træk til belysning af indbyggernes karakter. Meget af det kan skrives på tidens regning, men ikke alt. Hertil kom, at

[1]) E. Holm: Danmark-Norges Historie II. 480.

selve byens embedsmænd ingenlunde alle var så gode, som de burde være, eller så dygtige, som de gærne skulde have været. Det er et sted udtalt om dem, at de på en nærmere angivet tid stod »lavere end det almindelige«.[1])

Adskillige træk tyder på, at det virkelig stod mindre godt til. Da således borgmester samt by- og rådstueskriver Hans Billeschou var død, efterlod han sig ikke blot byens arkiv i »urigtig og confys stand«, men det viste sig også, at han havde ladet værdigenstande, som han havde pantsat, forsvinde, og at han havde taget betaling for protokolleringer, som han ikke havde udført, hvorfor hans eftermand som skriver protesterede mod at overtage protokollerne i den tilstand. Borgmester Arnold Christian Dyssel var en foretagsom mand, men iøvrigt en stor projektmager og fusentast, borgmester Niels Høeg en sjusket og uordentlig embedsmand. At der også var hæderlige og dygtige magistratsmedlemmer, skal iøvrigt ikke fordølges. Demoralisationen nåede iøvrigt op til toppen, da kammerherre Niels Sehested blev stiftamtmand i Viborg. Han var en såre flittig mand, der ikke nøjedes med blot at sætte sit navn under de breve, hans fuldmægtig havde skrevet; men uheldigvis drev han åger med penge, han på embeds vegne havde mellem hænder, og tilsidst blev han af flere graverende grunde afsat. Hans private liv var forresten af en beskaffenhed, som ikke just anstod sig for en mand i hans stilling.

Havde Viborgs indbyggere med misundelse set på, at en anden by blev den første i Jylland, der fik en privilegeret tidende, fik de snart lægedom for deres sår, for seks år efter, at de »Jydske Efterretninger« havde set dagens lys, begyndte et lignende blad at udkomme i den gamle hovedstad. Den bekendte, foretagsomme dr. Chri-

---

[1]) P. Munch: Købstadstyrelsen i Danmark II. 38.

stian Elovius Mangor[1]), der dengang var landfysikus i Viborg, erhvervede nemlig 17. juli 1771 privilegium på, at han alene og ingen anden måtte indrette og vedligeholde et trykkeri for Viborg by og stift. Der havde forhen et par gange været bogtrykkerier i Viborg, men de havde kun bestået i kortere tid; det nye fik et længere liv; det har nemlig forlængst kunnet fejre sit 125 års jubilæum. Med trykkeriet var forbundet privilegium på udgivelse af en avis, »Den Viborger Samler«, af hvilken det første nummer udkom den 4. januar 1773. Selvfølgelig var det et lille blad i oktav. Det udkom oprindelig hver mandag med 8 sider, ofte ledsaget af tillæg, navnlig indeholdende avertissementer af enhver art. Hovedindholdet var i begyndelsen mest oplysende og belærende. Efter at have bestaaet i 25 år fik bladet kvartformat, en tid endog folio, og ved samme tid begyndte det at optage politisk stof. Nogle år senere (1803) begyndte det at udkomme to gange ugentlig, mandag og torsdag, og fra 1816 udgik det tre gange ugentlig, i reglen mandag, onsdag og lørdag, stadig i kvart. Derefter fik det ikke flere udvidelser, før det fra midten af 1839 antog navnet »Viborg Stiftstidende« og samtidig begyndte at udgå fire gange ugentlig.

Dr. Mangor blev 1776 forflyttet fra Viborg til Næstved, hvilket formentlig var grunden til, at han 6. maj 1777 skødede trykkeriet, hvor der i hans tid foruden Samleren var blevet trykt flere større og mindre skrifter, f. eks. 2. udg. af Rothe: Tordenskjolds Liv og Levnet, Mangor: Drakenbergs Levnet osv., til sin broder Kristoffer Herfordt Mangor, der allerede tidligere havde været bestyrer af det; i det mindste kaldes han bogtrykker, da han 1. august 1775 af apoteker Andreas Nielsen køber en plads på Mathiasgade mellem sr. Nåman Lassens og

---

1) Biografisk Lexikon XI. 92.

grovsmed Niels Klems gårde tilligemed en del materialier af sten, tømmer og andet. Skødet herpå udstedtes 29. april følgende år, og han må straks have taget fat på byggeri her, da han 5. maj 1777 til jomfru Marie Kirstine Lihme[1]), af hvem han havde fået et lån på 1000 rdl., pantsatte sin ny opbyggede gård på Mathiasgade ved Hjultorvet, nemlig et grundmuret forhus med port, 22 fag, to sidehuse, bægge 19 fag, en bygge- eller husplads i gården samt gårdsrum af 56 alens længde og 55 alens bredde, en brønd i gården og endelig en have, der var 55 alen lang og 22½ alen bred. Foruden denne ejendom, hvori der fandtes en rummelig beboelseslejlighed med storstue, dagligstue, et par sovekamre, to gæsteværelser m. m. samt bogtrykkerilokale, værelse til en svend og til en dreng, bryggers, hestestald, kostald, kuskekammer osv. osv., ejede Mangor 6 agre på byens mark. Trykkeriet havde i hans tid godt at bestille. Der beskæftigedes to svende — de nedenfor omtalte Theil og Bay — og en dreng, og foruden Samleren trykkes der en stor mængde lejlighedsdigte, blanketter og skemaer m. m. og flere større værker, f. eks. 1778 Krogs Efterretninger om Viborg i 550 eksemplarer og 1779 Fr. Astrups udgave af Luthers liden Katekismus i 2200 eksemplarer à 6½ ark. Samleren, hvis abonnementspris var 1 rdl. årlig, havde 1789 380 abonnenter og for avertissementer, hvis talrighed man let kan overbevise sig om, indkom der betydelige beløb; eksempelvis kan således oplyses, at der i fire måneder af året 1789 for avertissementer betaltes omtrent 100 rdl. Den ene sætter fik 1 rdl. for hvert nummer af bladet, han satte.

Foruden trykkerivirksomheden drev Mangor boghandel i større stil; om omsætningen just var så betydelig,

[1]) Hun blev ganske kort tid efter gift med præsten, Thomas Lillelund i Årslev.

er måske tvivlsomt, men han havde i hvert fald rigt udvalg af de største danske forlags skrifter. Da hans bo 1789 blev registreret og dermed hans boglager, noteredes 740 numre, af hvilke hvert enkelt nummer ofte omfattede 25, 50, 100 indtil 500 eksemplarer af samme værk eller piece.

Trods alt dette sad Mangor, om end han ikke synes at have nægtet sig selv, hvad der kunde gøre livet behageligt, i meget trange kår. Den store nye gård, han havde indrettet sig, var, som ovenfor omtalt, straks blevet pantsat til jomfru Marie Kirstine Lihme, de ovenfor omtalte 6 agre pantsatte han 1781 for 133⅓ rdl. til hospitalsforstander Niels Bertelsen, sit privilegerede trykkeri 1783 for 800 rdl. til den bekendte agent Gyldendal i København, hvis bøger han forhandlede, og samme år sit øvrige løsøre for 199 rdl. til rådmand Nåman Lassen. Så var næsten alt pantsat. Dog lykkedes det ham 1786 at få et lån på 800 rdl. hos Erik Jespersen på Skavngård mod 1. prioritet i noget løsøre og 2. prioritet i alle hans øvrige, ovenfor omtalte, ejendele, og flere havde eller fik større eller mindre krav på ham.

K. H. Mangor var 25. maj 1781 i Vindum sogn blevet gift med jomfru Ane Marie Lund på Skavngård, med hvem han formentlig kun havde et barn, sønnen Christian Elovius, der døde straks efter at være blevet hjemmedøbt og blev begravet 1. oktober 1787. Hans hustru døde i Viborg 2. juli 1789, 33 år gl. og blev begravet den 7. samme måned. Dette dødsfald blev i pekuniær henseende skæbnesvangert for ham. Da der ingen livsarvinger var efter hende, og da der intet testamente var oprettet mellem ægtefællerne, kom hans bo under skifterettens behandling, og det viste sig snart, hvor slet dettes tilstand var. Alle de tidligere omtalte forhæftelser såvel på de faste ejendomme som på løsøre stod

endnu ved magt og mere gæld var der. Bogtrykkersvenden Jens Theil, der i det mindste fra 1782 havde været i hans brød, havde 323 rdl. til gode, og den anden, Janus Friedenreich Bay, 46 rdl. Det viste sig straks, at auktion ikke var til at undgå. Først ved 4. auktion, der afholdtes 2. november 1789, lykkedes det dog at få antagelige bud på gården og bogtrykkeriet, idet den førstnævnte købtes af provinsialkirurg Henrik Andreas Magnus Zetlitz, der nylig var kommet til Viborg, for 1355 rdl., det sidstnævnte for 1000 rdl. af de ovennævnte to bogtrykkersvende med kammerråd Niels Ferslev til Frisholt som kautionist og selvskyldner. Derefter kunde boet sluttes; skønt den samlede indtægt løb op til 4544 rdl., blev der dog et underskud på 980 rdl. Mangor forlod Viborg, hvor hans rolle var udspillet. »Den Viborger Samler« havde i hans tid ikke forandret sit ydre: formatet var det samme som forhen og den udkom stadig kun én gang ugentlig; men i henseende til dens indhold var det utvivlsomt et fremskridt, at det belærende stof var blevet trængt noget tilbage, samtidig med at meddelelser om, hvad der foregik indenfor og udenfor rigets grænser var kommet mere frem, ligesom der også optoges landstingets domme og andet dagsnyt. Bladet var med andre ord mere blevet, hvad vi nu forstår ved en avis, hvilket da ogsaa viser sig ved, at den åbner sine spalter for små pennefejder, hvor det undertiden gik ret hidsigt til. »Notable« bryllupper og dødsfald i Viborg og omegn omtales allerede fra bladets begyndelse hyppigt, og de dengang så yndede — for os så vamle — mindevers over afdøde florerede meget. Avertissementerne, der for eftertiden ofte er af betydelig personalhistorisk, topografisk og kulturhistorisk interesse, fyldte ofte foruden nogle sider af hovedavisen et tillæg på fire eller otte sider. At Mangor havde haft et ret godt greb på bladets redaktion, er der næppe Tvivl om;

derfor taler det også, at der i slutningen af hans tid, som ovenfor omtalt, var 380 abonnenter, et pænt resultat for den tid, selv om avertissementerne for mange har været den væsentligste grund til at holde det; da bladet var privilegeret, indeholdt det jo et stort antal officielle bekendtgørelser.

Som ovenfor anført havde Henrik Zetlitz på auktion købt Mangors gård i Sct. Mathiasgade; han må dog rimeligvis have overdraget sit bud til justitsraad Peter Severin Fønss, da denne 24. juni 1790 fik auktionsskøde på gården.[1]) Samme dag udstedte auktionsdirektørerne skøde på bogtrykkeriet[2]) til et konsortium, bestaaende af samme Fønss, Niels Ferslev, der havde kautioneret for det gjorte bud, kantor Laurids Randrup samt de ovenomtalte to bogtrykkersvende, der havde købt det ved auktionen, rimeligvis på konsortiets vegne. Bogtrykkeribevillingen var 23. april samme år blevet fornyet.[3])

Dette konsortium bestod ikke længe, i det højeste til 1797, da Fønss var eneejer af trykkeriet. Ham er der ikke grund til nærmere at omtale her, da han ved sin betydelige virksomhed paa adskillige områder og ved sit ejegode sindelag såvel som ved de høje embeder, han beklædte, er vel kendt.[4]) Da Ferslev kun en kortere tid løselig var knyttet til trykkeriet, kan det være nok om ham at meddele, at han, der var landvæsenskommissær og kammerråd samt ejer af hovedgården Frisholt, som han havde tilgiftet sig, 1793 blev amtmand over Dueholm, Ørum og Vestervig amter, eller, som det fra den tid kaldtes, Tisted amt, og døde i denne stilling 1803.

Den tredje af konsortiets medlemmer, kantor Laurids

[1]) Viborg bys justitsprotokol fol. 570.
[2]) Sammesteds.
[3]) Sammesteds fol. 569.
[4]) Biografisk Lexikon V. 501.

Randrup, overtog trykkeriets bestyrelse og formentlig ligeledes bladets redaktion indtil 1797, da nedenomtalte Just trådte til. Om Randrup er ikke meget at sige. Han formenes[1]) at have været søn af forpagter Niels Jensen Randrup på Lerkenfeld og Anne Weinholt, men, når og hvor han er født, vides ikke. Paa den nævnte gård holdt han 22. juni 1781 bryllup med Antonette Augusta Amalie Petersen, født c. 1754, død i Vium 18. maj 1826, og kort tid efter blev han vist klokker og kantor ved domkirken samt hospitalsprædikant i Viborg. I denne stilling døde han 1808, vistnok den 8. november, og blev begravet den 14. i samme måned. Han havde i sit ægteskab kun et barn, en datter, der sidst var gift med præsten Peter Meldal i Vium. Hans ubetydelige bo sluttedes først 1814.

De to bogtrykkersvende blev fremdeles i deres gamle stilling, sysselsatte med at sætte og trykke Samleren og hvad der ellers kunde falde for, lige til døden rev dem typerne og pressen af hænde; derfor nogle ganske få ord om hver især af dem, inden vi fortsætter, hvor vi slap med Mangors fallit.

Janus Friedenreich Bay var søn af præsten Laurids Bertelsen Bay i Højbjærg, senere forflyttet til Vester Nykirke. Han blev født 1759, døbt 28. marts og opkaldt efter den fire år forhen afdøde Janus Friedenreich til Palstrup, Højbjærg kirkes patron. Efter at han i en del år havde været svend ved trykkeriet i Viborg, ægtede han sammesteds 27. marts 1794 Marie Elisabet Kristoffersdatter Zabell, med hvem han havde tre børn, af hvilke de to døde som ganske små; det tredje, datteren Kristine Marie, blev gift med landsoverretsprokurator F. C. L. W. Lykke og levede som enke, til hun var betydelig over

[1]) Vahls Slægtebog I. nr. 1779.

støvets år. Bay døde i Viborg 16. februar 1800 i meget ringe omstændigheder. — Jens Theil, der var en degnesøn fra Gjedsted og født c. 1754, kom som svend til trykkeriet 1782 eller før. Han ægtede 30. september 1781 i Gjedsted Eleonora Hedevig Handtberg og døde i Viborg 12. april 1819, efterladende sin hustru († 21. dec. 1826) og en stor børneflok i små kår. Hans bo var fallit, dog beholdt enken deres lille sted »bag bispegården«. Sønnen Thomas Christian var krigsråd, ejer af Kårup mølle og senere konsumptionsforvalter i Skive, tre andre sønner var håndværkere. Desuden var der tre døttre, af hvilke den ene var gift med bogtrykkersvend Henrik Simon Christian Mohr, der i mange år var knyttet til trykkeriet i Viborg.

Efter at Mangors rolle var udspillet, fortsattes hans trykkeri og »Den Viborger Samler« i det gamle spor. Hverken i ydre eller indre henseende skete der foreløbig nogen forandring af betydning med denne. Først da den kendte Anton Frans Just i 1797 af Fønss var blevet ansat som redaktør af bladet, oprandt der nye tider for dette. Det var den rette mand, Fønss her havde fået fat på, for Just var udrustet med alsidige interesser, ret betydelige, om end ikke særlig grundige, kundskaber i mange retninger, et livligt hoved og stor Lyst til at bruge pennen; det faldt ham let at udtrykke sine tanker i en form, der var afpasset for menigmand, og at skrive et vers ved en festlig lejlighed just således, som folk ønskede det; alt, hvad der rørte sig om ham, fangede hans interesse, alle, han kom i berøring med, interesserede han sig for; det nye tiltalte ham, det gamle havde han veneration for. Han var et barn af sin tid, et godt barn. At gavne og fornøje, det var det, han vilde; altid var han i aktivitet; han skrev vers, han passede sin have, nu var han i forligskommissionen, så henne i det dramatiske sel-

skab; han bestyrede et læseselskab, skrev lærebøger, førte regnskabet for »Viborg stifts økonomiske velfærdsselskab«, gik i klubben, virkede som dyrlæge, redigerede »Samleren«, overværede en landvæsenskommissionsforretning, passede sin boghandel osv. osv. Han var af dem, der kunde overkomme alt og endda få tid tilovers.

Næppe havde Just overtaget bestyrelsen af bogtrykkeriet og bladets redaktion, førend hint fik nok at bestille og dette undergik en fuldstændig forandring, idet det fra 1798 udgik i tospaltet kvartformat — senere endogså en tid i folio — og fra samme tid fik en stående spidsartikkel om udenrigske forhold. Denne sidste forbedring måtte siges at være påtrængende nødvendig i betragtning af den store interesse, hvormed det dannede publikum herhjemme, når lejlighed dertil gaves, fulgte de store begivenheder, der foregik ved denne tid i så at sige hele Europa. Når bladet ikke ved denne forandring fik et stærkt forøget antal abonnenter, maa grunden vist søges i folks ulyst til at betale for aviserne; det var saa rart billigt at lade dem gå fra hånd til hånd, og hvad gjorde det vel, om man skulde vente nogle få dage på nyheder, der dog, når alt kom til alt, var gamle, inden de stod at læse i det viborgske blads spalter; nogen indflydelse i så henseende kan det også have haft, at »Samleren« fik en ny konkurrent, idet Århus just ved denne tid fik et privilegeret blad, den nuværende Århus Stiftstidende. Det skal iøvrigt bemærkes, at den af Just foretagne forbedring ikke blot bestod i, at han indførte den udenrigske politik som fast artikkel i bladet, men der kom i det hele taget mere system i det hele indhold; fra begyndelsen af 1798 er »Den Viborger Samler« en avis i moderne forstand og intet andet.

Som ovenfor bemærket, tog abonnenternes antal ikke synderlig til ved denne tid. Lige efter Justs tiltrædelse af

redaktionen var der (1798) 309; derefter steg antallet ganske langsomt; 1799 var der 319, 1801 312, 1803 329, 1807 322 og 1810 361. Abonnementsprisen var, så længe bladet kun udkom én gang om ugen, 5 mk. årlig, derefter blev den fordoblet. Abonnenterne fordelte sig 1798 saaledes: I Viborg 62, i Randers 36, i Holstebro 29, i Århus 28, i Ålborg 27 osv. På Viborg postkontor afleveredes 60½ eksemplar. Udenfor Jyllands grænser kom kun få; eksempelvis kan anføres, at der i Odense var taget 5½ eksemplar af bladet, i Assens 1. Abonnementerne, der i 1798 og 1800 indbragte c. 5 rdl. pr. nummer, indbragte, efter at bladet var begyndt at udgaa to gange ugentlig, kun 2—3 rdl. pr. nummer.

Anton Frans Just blev født i Viborg den 26. februar 1766 og fremstillet i Sortebrødrekirke sammesteds den 9. marts; ved denne lejlighed kaldes han i kirkebogen Antonius Franciscus, men ellers altid som ovenfor anført. Hans fader, Iver Dam Just, der den gang var residerende kapellan ved nævnte kirke, men fem år senere blev sognepræst til Vammen, Bigum og Lindum et par mil nordost for Viborg, havde med sin hustru Ingeborg Katrine Friedenreich en stor børneflok. Anton, der var det ældste af børnene, blev sat i sin fødebys lærde skole, hvorfra han 1785 dimitteredes til universitet, hvor han tog første eksamen med første karakter; året efter tog han anden eksamen med karakteren *non contemnendus*. Hensigten har vel været, at han skulde være præst, men i så fald gik hans faders ønske ikke i opfyldelse, for året efter, at denne var død, tog han 1789 landmålereksamen, og samme år ægtede han 31. juli den 17 år ældre enke Regine Kristiane Jakobsdatter Lerche, som var ejerinde af hovedgaarden Strandet i Ørum sogn, hvor Just skal have været huslærer for enkens børn med hendes første mand, Hans Henrik Jørgensen, der var død d. 19. marts

1788. Jørgensen havde fra tid til anden været ejer af Hostrup, Stårupgård, Ørslevkloster og Strandet, hvilke tre sidstnævnte han havde fået tilskødet af sin svigerfader, kancelliråd Jakob Lemming Lerche, hvis ovennævnte datter, der var født i Nyborg 4. januar 1749[1]), han havde ægtet på Ørslevkloster 29. januar 1768. Med hende havde han en søn og tre døtre, der alle overlevede ham, og som Just altså nu blev stefader til. Enken, der havde siddet i uskiftet bo i følge bevilling, holdt nogle måneder, før hun indgik nyt ægteskab, samfrændeskifte med sine børn den 11. april og overtog da hovedgården Strandet, der var 19½ td. hartkorn, med tiender (40 tdr. htk.) og gods (95¾ td. htk.), tilsammen vurderet til 10069 rdl. De tre andre hovedgårde havde Jørgensen afhændet før sin død.

Adskilligt tyder på, at Just har staaet i et særdeles godt forhold til sine stebørn, af hvilke sønnen, der var opkaldt efter sin morfader, blev præst i Vejle; af døtrene døde den ene ugift i København, de to andre blev henholdsvis gift med den nedenfor oftere omtalte amtsprovst Bendix i Vestervig og med degnen Soetman i Grønbæk. Der er da grund til at formode, at han også har levet i god forståelse med sin hustru, skønt hun var saa meget ældre end han og ikke skænkede ham børn; i hvert fald er der intet fundet, der tyder i modsat retning.

Paa Strandet begyndte Just, der dog forhen oftere var optrådt som lejlighedspoet, sin litterære produktion med et bind »Digte«, som 1792 udkom fra det trykkeri, han senere selv blev ejer af, og af hvilke navnlig de komiske gjorde betydelig lykke. Enkelte andre af hans talrige værker så dagens lys samme sted, men iøvrigt

---

[1]) Det er urigtigt, når Vahl anfører (Slægtebogen I. nr. 13269), at hun var født 4. maj 1749.

var hans tid foreløbig optaget af, i smag med hvad der dengang var så almindeligt, at udparcellere hovedgården og frasælge gods og tiender. Efter at han havde bortsolgt det meste af disse og af godset, stillede han 1795 hovedgården og sine øvrige ejendomme til auktion, dog uden at opnå antageligt bud, men året efter sluttede han den 24. januar købekontrakt med kammerråd Mathias Peder Richter til Ørslevkloster, hvorved han til denne solgte gården, Ørum sogns kirke med korn- og kvægtiende (8 td. htk.) og noget gods ($9^1/_2$ td. htk.) for 10,100 rdl., således at han nu, efter at have bortsolgt c. 120 tdr. htk., fik mere for den rest, der var tilbage, end den samlede ejendom 1789 var blevet vurderet til. Skødet udstedtes 24. juni 1797.

Efter at have solgt Strandet, flyttede Just med kone og børn ind til Viborg, hvor P. S. Fønss, som ovenfor omtalt, overdrog ham bestyrelsen af bogtrykkeriet og udgivelsen af »Den Viborger Samler«, formentlig fra 1. november 1797. For dette arbejde oppebar han i begyndelsen en årlig løn af 150 rdl., senere, rimeligvis fra den tid, da bladet begyndte at udgå to gange ugentlig, 200 rdl. Det er allerede tidligere omtalt, hvorledes han røgtede sit hverv som redaktør på en særdeles heldig måde, idet han omskabte bladet til en virkelig avis. Også bogtrykkeriet tog han sig med iver af; det fik i hans tid langt mere at gøre, end det nogensinde tidligere havde haft, og beskæftigede til stadighed to, undertiden endog tre svende. Hans egen rastløse produktion skaffede det meget arbejde, da flere af hans værker trods deres fejl og mangler slog så godt an, at der flere gange måtte trykkes store, nye oplag af dem. Allerede 1798 kunde han fra trykkeriet lade tre af sine egne omfangsrige værker løbe af stabelen, nemlig »Den nyeste Bondepraktica« i 500 eksemplarer à $7^1/_2$ ark, første bind af »Fortællinger« i 500

eksemplarer à 32 ark og første bind af »Den politiske Histories Oversigt« i 800 eksemplarer à $4^1/_2$ ark. Næste år udkom hans Bondepraktica i 1500 eksemplarer og andet bind af Fortællinger. Et nyt værk af ham, kaldet »Haandbog for den læsende Ungdom«, tryktes år 1800 i 2000 eksemplarer à $10^1/_2$ ark, og den blev modtaget med så megen velvilje, at han allerede samme år måtte foranstalte et nyt oplag i samme antal. Det bifald, denne bog vandt ved sin første fremkomst, bevarede den langt op i tiden; den udkom i 1841 i 13. oplag og benyttedes endnu længe efter den tid af den jydske almue. En »Naturhistorie om Dyrene«, som første gang udkom 1802 i 1000 eksemplarer à 28 ark, oplevede også flere oplag, og det gælder overhovedet om de fleste af Justs værker, at de, hvad der end kunde være at indvende imod dem, såvel hvad form som hvad indhold angik, blev modtagne med glæde og meget benyttede. Foruden disse større værker forfattede han flere mindre af meget forskælligt indhold, botaniske, zoologiske, geografiske, grammatiske osv., og at han også forsøgte sig i bunden stil er forhen omtalt.

Af det anførte vil det ses, at Just gav bogtrykkeriet meget arbejde; han var selv vistnok dets bedste kunde. Iøvrigt trykkes der dog også adskillige andre bøger ved samme tid såvel som piécer og andet. Eksempelvis skal anføres, at degnen Steensen i Hundslund 1798 i 1500 eksemplarer à $1^1/_4$ ark lod trykke »Et Par Ord til vore Tiders Krebstheologer«, at pastor Købke næste år lod trykke et par prækener og discipel Immanuel Friis en læsebog (550 eksemplarer à $5^1/_2$ ark) samt kapellan Leth sin Heautologi (500 eks. à $5^3/_4$ ark). Året efter tryktes der en mindetale for student Krarup og for ovennævnte degn Steensen en mordhistorie, næste år igen — altså 1801 — Lindharts »Vejledning til at forstaae« osv. (500 eks. à $13^3/_4$ ark). Af Cramers regnebog tryktes 1807 et oplag på 4000

eksemplarer à 11 ark og så fremdeles, for ikke at tale om de mange småting, der selvfølgelig fra tid til anden mangfoldiggjordes ved hjælp af det viborgske trykkeri, Justs egne lejlighedssange ikke at forglæmme.

Ved hjælp af de af Just førte, for Fønss aflagte og til dato opbevarede regnskaber for trykkeriet kan vi så at sige fra dag til dag følge dettes virksomhed i tiden fra 1798 til 1811, da regnskaberne slutter, formentlig fordi Just ved denne tid selv blev ejer af det. Der er dog ikke grund til her at fremdrage flere enkeltheder, hvor oplysende regnskaberne end kan være i adskillige retninger. Dog vil vi, før vi helt forlader dem, kaste et blik på trykkeriets økonomiske forhold, således som de udviklede sig i det nævnte tidsrum.

Lige fra det viborgske trykkeries oprettelse og indtil Fønss overtog det, havde dets ejere utvivlsomt haft grund til at betragte det som et meget dårligt foretagende; Viborg var en fattig lille by, som ikke kunde skaffe det sønderlig meget at bestille, hverken i byen eller dens omegn fandtes ret mange læsende personer, bortset fra embedsmændenes kreds, og de skrivende var, som det ligger i sagens natur, snart talte; heller ikke var det dengang ret meget, der mangfoldiggjordes ved trykning, sammenlignet med, hvad der nu er tilfældet. Det var derfor næppe med håb om at spinde guld, Fønss erhvervede det; snarere har andre grunde bevæget ham dertil. I hvert fald var han en mand, der var således stillet, at han uden at betænke sig kunde sætte nogle hundrede rigsdaler på spil, og de første år bragte da også trykkeriet betydeligt underskud, men fra c. 1800 begyndte det at kunne bære sig og tre til fire år senere blev resultatet endog, at det i reglen gav et ret godt årligt overskud. Nogle tal vil her ikke være uden interesse. Første halvår 1798 viste et underskud af 252 rdl.; for den følgende tid anvendtes

et regnskabsår, der gik fra 1. juli det ene år til 30. juni det næste år; de to første af disse gav bægge et anseligt underskud, henholdsvis 174 og 240 rdl., de to følgende derimod et lille overskud (10 og 55 rdl.); så kom der igen et år med underskud, dog ikke på mere end 92 rdl., men derefter — fra regnskabsåret 1803—04 inklusive — blev der fire år i træk igen overskud (113, 12, 154 og 122 rdl.). Efter at året 1807—08 derefter havde givet et underskud på 45 rdl., bragte de tre sidste år igen bædre tider med henholdsvis 311, 44 og 137 rigsdalers overskud. Alt ialt et meget pænt resultat.

Samtidig med, at Just var bestyrer af trykkeriet, redaktør af »Den Viborger Samler« og forfatter af det ene værk efter det andet, havde han mange andre jærn i ilden. Lige fra 1797 drev han en større bog- og papirhandel i forbindelse med hvilken han oprettede en læseforening, 1803 blev han forligskommissær i Viborg — han aflagde ed som sådan den 2. september — og endvidere var han fra 1811 landvæsenskommissær, i hvilken anledning han 12. september s. å. fik rang med kammerråder. Desuden var han regnskabsfører for »Viborg Stifts økonomiske Velfærdsselskab«, et af disse selskaber i oplysningstidens ånd, som han støttede med bidrag én gang for alle og med årligt tilskud; når hertil føjes, at han fra tid til anden havde børn i huset til opdragelse, var medlem af det dramatiske selskab, en søgt selskabsbroder, der ved højtidelige lejligheder jævnlig mødte op med en sirlig trykt festsang, og at han havde tilsyn med en planteskole, titnævnte Fønss havde ved Viborg, samt at han virkede som dyrlæge, vil det indses, at han ikke lå på den lade side. Utvivlsomt var den tid, Just tilbragte i Viborg, fra han fæstede bo her og til det tidspunkt i hans liv, hvortil vi nu i fremstillingen er komne, en særdeles lykkelig tid for ham; han stod i sin bedste manddoms-

alder med lyst til og rig lejlighed til at virke, han så sit arbejde påskønnet og kunde efter dagens møje hvile ud i et lystigt lag eller et hyggeligt aftenselskab; hans mangeartede forretninger bragte ham i forbindelse med næsten alle byens gode krese, hans kvikke hoved gjorde ham til en yndet gæst, og intet af vigtighed kunde foretages i den gode stad, uden at han havde en finger med i spillet.

Imidlertid var P. S. Fønss, der nu var steget til kammerherre og var blevet amtmand over Randers amt, ved sine omfattende godsslagterier, der en tid havde lovet ham de rigeste frugter, kommet ind i spekulationer, der efterhånden voksede ham over hovedet og førte ham som så mange andre ned ad bakke med rivende fart. For at holde sig oppe, måtte han give slip på sine faste besiddelser, se at redde, hvad reddes kunde, og iøvrigt søge at klare sig ved hjælp af sine embedsindtægter. Ved denne lejlighed skilte han sig også af med bogtrykkeriet, som han 1812 skal have afhændet til Just, skønt skødet,[1]) hvori det udtrykkelig bemærkedes, at der ingen skriftlig købekontrakt var oprettet, først blev udstedt 30. juni 1814. Måske har Just overtaget det 1812 ifølge mundtlig »købekontrakt«. Hvad han betalte for det, vides ikke, men forudsat, at prisen — som antageligt er — ikke har været sønderlig høj, kunde Just ingen betænkeligheder have ved at overtage det, da det allerede i flere år havde givet et ganske net overskud foruden de 200 rdl., han årlig fik for at bestyre det. Dog synes det, at hans økonomiske forhold, som aldrig havde været af de bedste, da han var en dårlig husholder, fra denne tid fik et grundskud, men det skyldtes måske næppe så meget overtagelsen af trykkeriet som de særdeles vanskelige pengeforhold, der var fælles for næsten alle i de følgende år.

[1]) Viborg bys justitsprotokol fol. 471.

Det økonomiske tryk synes at have taget stærkt på den stræbsomme mand; hans forhen så flittige pen hvilede nu næsten ganske, men iøvrigt var han som forhen stadig i aktivitet. Til sine andre forretninger havde han nu knyttet forhandling af stemplet papir[1]); det var ikke heldigt, at en mand af hans temperament, letsindig som han var i pengesager, fik andres penge mellem hænder i disse kritiske tider. Formodentlig var det for at afvende en katastrofe, at han 1817 solgte et sted på Sct. Mathiasgade til snedker Hans Henrik Spleth og omtrent ved samme tid, 3. marts 1817, oprettede en købe- og interessentskabskontrakt med købmand Rasmus Dons, hvorved han til denne solgte halvdelen af sit bogtrykkeri. Disse forholdsregler hjalp ham dog ikke, for d. 8. april s. å. måtte han anmode skifteforvalteren — den dygtige embedsmand, borgmester og byfoged Frederik Kristoffer Gundelach — om at tage hans bo under behandling, da han for det foregående år skyldte stempelpapirsforvalter Hjort i København 8026 rbd. n. v., som han ikke kunde udrede; til dækning af denne sum anviste han bl. a. sin udestående boggæld på omtrent 5000 rbd.

Det blev dog ikke den ordinære skifteforvalter, der kom til at behandle hans bo, for d. 27. maj s. å. udgik der kommissorium til landsoverretsassessor, justitsråd Stefan Jørgensen og landsoverretsprokurator Chr. Müller om at tage det under behandling. Den af dem førte skifteprotokol kendes ikke, men ad anden vej får vi tilstrækkeligt bevis for, at Just ved denne tid blev så fuldstændig ruineret, at han bogstavelig talt intet havde at hælde sit hoved til. Men heldigvis havde hans svigersøn, amts-

---

[1]) 25. oktober 1813 kautionerede kaptajn Erik Christian Müller til Møllerup for Just som stempelpapirsforhandler; kautionen slettedes 25. oktober 1820. (Sønder og Mols herreders justitsprotokol for de pågældende år fol. 366 og 268).

provst Peter Christian Bendix i Vestervig, der var gift med hans stedatter Abelone Katrine Jørgensen, både ævne og vilje til at hjælpe sin betrængte svigerfader, som han trolig stod bi i de følgende trange år. Da uvejret var brudt løs, ilede han straks til Viborg for at holde den ulykkelige mand oven vande og igen bringe ham på ret køl. Omtrent alt, hvad Just ejede og havde, gik nu efterhånden til auktion, først hans indbo, der opråbtes sidst i august. Bendix var tilstede og købte det meste af det. Dagen efter, den 30. august, oprettede han med sin svigerfader en kontrakt, hvorved han til denne overlod alt det købte til fri brug, så længe hans hustru levede, mod at han vedligeholdt det og årlig betalte rente af Bendixes udlæg (494 rbd. + 62 rbd. salær); når hun døde, skulde det stå Just frit for at beholde det, mod at han derfor betalte den nævnte sum. Et par år efter — 31. juli 1819 — overdrog han dem på lignende vilkår en del møbler m. m. og en lille moseparcel.

Et halvt års tid senere stilledes fallentens gård, nr. 74 i Sct. Ibs gade, til tredje auktion. Bendix var igen tilstede og bød 1100 rbd. sølv, men da der i ejendommen indestod en prioritet på 1800 rdb., fandtes buddet, som naturligt var, ikke antageligt, hvorfor en ny auktion afholdtes 15. juni s. a. Bendix mødte atter; da intet højere bud var at få og han nægtede at stå ved sit bud, blev auktionen hævet, og resultatet blev utvivlsomt, at Just på grund af omstændighederne beholdt sin gård, hvor han synes at have boet lige siden han flyttede til Viborg. Sikkerlig har han været glad over, at han kunde blive i sin rede.

Tilbage stod nu trykkeriet, der utvivlsomt var Justs øjesten. Halvdelen havde han, som ovenfor omtalt, i sin nød afhændet til Rasmus Dons; den anden halvdel stilledes 10. november 1818 til auktion. Selvfølgelig havde den utrættelige amtsprovst Bendix igen givet møde i Vi-

borg, og han bragte sejren hjæm, da han bød 1400 rbd. sølv, hvilket bud skiftekommissærerne fandt så tilfredsstillende, at de straks approberede det, hvorefter auktionsskødet udstædtes den 22. juli næste år.[1]) Først ved denne tid synes iøvrigt det ovenfor omtalte konsortium af 1790 formelt at være blevet hævet, idet kammerråd Just kort tid forhen til tinglæsning havde indleveret en deklaration[2]) af 6., 12. og 16. marts 1819 fra bogtrykkersvend Jens Theil, Laurids Randrups enke samt urmager og guldsmed Thomas Pauli Harder med hustru (ↄ: Marie Elisabet Zabell, som efter sin første mands, ovenomtalte bogtrykkersvend Bays død, havde ægtet Harder), hvorved de »renoncerer på andel i og ret til Viborg bys bogtrykkeri«; det tyder på, at Fønss ikke har haft nogen tinglæst adkomst som eneejer af trykkeriet, da han solgte det til Just.

Denne kunde nu igen trække vejret friere; han havde bjærget sin gård, sin part i trykkeriet og en stor del af sit bohave, takket være hans omhyggelige svigersøn, der sikkert ikke ventede noget vederlag i form af klingende mønt; dertil var udsigterne kun ringe. Det måtte anses for et særdeles tilfredsstillende resultat, hvis svigerfaderen nu blot kunde holde sig oppe ved hjælp af den halvpart af trykkeriet, han havde i behold, redaktionen af »Samleren« og indtægterne af sine skrifter, af hvilke en del stadig kom i nye oplag; for boghandelen blev han ved denne tid nødt til at opgive. Til alt held for ham var stillingen som forstander for Viborg og det dermed forenede Gjørup hospital ved denne tid ledig, og det lykkedes ham, formodentlig navnlig i kraft af de særdeles gode forbindelser, han havde, men utvivlsomt også i betragtning af hans dygtighed og redelighed, som der ingen grund var til at

---

1) Viborg bys justitsprotokol fol. 551.
2) Sammesteds fol. 485.

tvivle om, at opnå denne stilling, hvormed der var forbundet en årlig løn af 150 rdb. sølv og enkelte andre fordele. Han blev dog ikke fast ansat, men af grunde, som vi intet nærmere kender til, kun konstitueret.

Så hengled der nogle år af hans liv i stilhed, i hvert fald uden at der høres noget af betydning om ham. Hans helbred synes, skønt han endnu var en mand i sine bedste år, at have været en del svækket, hvilket måske var anledningen til, at han c. 1820 nedlagde sin stilling som landvæsenskommissær. Nogle år efter begyndte ulykker og sorger igen at hjæmsøge ham. Da hans ven kammerherre P. S. Fønss døde 31. juli 1824 fandtes der blandt hans papirer bl. a. en obligation fra Just, hvorved han havde pantsat sit ovenomtalte sted i Ibsgade. Da Just selvfølgelig ikke var i stand til at indfri denne, stilledes stedet til auktion gentagne gange, og ved 4. auktion, som afholdtes 31. decbr. 1825, bød boghandler Rasmus Povlsen Dons 250 rbd. sølv for det, hvilket bud månedsdagen derefter blev approberet, hvorefter Dons 20. marts 1826 fik auktionsskøde på det.[1]) Ved samme tid havde Justs hustru, Regine Kristiane Lerche, været alvorlig syg, og det endte med, at hun den 13. januar 1826 »gik over til de Forklaredes Land ved en sød og smertefri Dødsslummer«. Den hårdtprøvede mand klagede ved sin hustrus lig: »Billig er den Smerte, jeg føler ved denne blide og gudhengivne Ledsagerindes Bortgang« skrev han ved avisanmeldelsen om hendes død, »Slægt og Venner, der kjendte Hende, er jeg forvisset om ville deeltagende skjønne mit og vor Slægts Tab«. Nys havde auktionsretten været hos ham og røvet ham hans hus, nu mødte skifteretten dagen efter dødsfaldet for at tage affære, men da han straks kunde godtgøre, at alle hans ejendele var pant-

[1]) Viborg bys justitsprotokol fol. 571.

satte for 400 rbd. sølv og at boet øjensynlig var fallit, blev det straks ekstraderet.

Just fik dog lov til fremdeles at blive boende i det hus, som han så at sige var groet fast til. Køberen var, som vi har set, den samme, der allerede i en længere årrække havde været ejer af halvparten af trykkeriet, og han havde ingen grund til at jage den gamle redaktør, der altid havde sørget godt for sit blad og rimeligvis endnu var indehaver af avisprivilegiet, ud af huset. Dons havde imidlertid fået hele trykkeriet på hånden, da amtsprovst Bendix på visse betingelser, som vi ikke nærmere kender, havde forpligtet sig til at tilskøde denne sin halvpart af det med ejendomsret fra 1. oktober 1825. Forholdet stillede sig altså nu — forudsat, at Just, som formodet, endnu ejede retten til at udgive en avis — således, at der naturligt måtte blive samarbejde mellem manden med avisprivilegium, men uden trykkeri og manden med trykkeri, men uden privilegium, og der sluttedes da også 3. marts 1826 en kontrakt, hvis hovedindhold var, at Just på livstid måtte blive boende i huset mod at forrente købesummen, vedligeholde det og betale skatterne af det; han skulde give to bogtrykkeriofficianter kost, logi og vask m. m. og derfor årlig have 170 rbd. sedler for hver; endvidere skulde han afgive lokale til bogtrykkeriet og brændsel til sammes opvarmning for 200 rbd. sedler samt for at »skrive« avisen have 310 rbd. sedler årlig. Alt ialt skulde han altså årlig af Dons have 850 rbd. sedler, dog for det første år, der regnedes fra 1. okt. 1825 til samme dag 1826 900 rbd. Det måtte vistnok siges at være særdeles gode betingelser, Dons bød sin gamle ven, men denne var ved denne tid allerede meget reduceret både legemlig og sjælelig og havde kun få år tilbage at virke i. Heller ikke disse skulde glide sorgløst hen for ham. Lige fra 1797 var han næ-

sten årlig i den varme sommertid blevet hjæmsøgt af »en sinds-forrykthed«, snart i højere, snart i ringere grad; at de mange bekymringer har forværret sygdommen, ligger det nær at antage, og måske var det tildels som følge heraf, han efterhånden måtte opgive sine offentlige hværv. Stillingen som forligskommissær fratrådte han 1827. Endnu var han konstitueret hospitalsforstander, men det kneb med at få kassebeholdningen til at stemme med bøgerne, og han mærkede sagtens selv, at det ikke vilde gå for ham længer, da han d. 4. december 1827 sikrede sig for påkommende tilfælde ved at oprette en kontrakt med amtsfuldmægtig, kammerråd Morten Hansen, hvorefter denne, hvis han fik stiftsøvrighedens tilladelse til på Justs an- og tilsvar at bestyre hospitalsforstanderembedet, skulde i to år — fra 1. januar 1828 — betale Just halvdelen af gagen med 80 rbd. sølv samt frit overlade ham hospitalstoften, som hospitalsforstanderne havde brugsret til; levede Just over to år, skulde han kun have ret til at beholde den nævnte toft mod billig afgift. Ved påtegning af 20. samme måned bestemtes det endvidere, at denne kontrakt også skulde stå ved magt, hvis Hansen blev virkelig hospitalsforstander, en tilføjelse, der viste sig at være særdeles heldig, da embedet virkelig nogen tid efter blev givet til denne, der utvivlsomt er blevet støttet kraftig af Just og iøvrigt som stiftsamtmandens tilkommende svigersøn måtte siges at have gode chancer. Hansen synes at have overtaget sit ny embede fra 1. maj 1828, for til denne tid aflagde Just de forenede hospitalers regnskaber. Disse gik til revision og decision, og det viste sig, at der var et betydeligt underskud for årene 1826, 1827 og de fire første måneder af 1828. Just kunde ikke dække det, og hvor lemfældigt stiftsøvrigheden end gik frem imod ham, måtte den dog på hospitalernes vegne gribe ind for at få dækning for et beløb af 1120 rbd. Fogden

mødte hos ham d. 13. november 1828. Efter at have undersøgt fordringen nøje kendte han, at der foreløbig kun kunde gøres udlæg for 852 rbd. med renter, men selv dette beløb oversteg selvfølgelig langt den forarmede mands kræfter, og der gjordes da udlæg i alle eksemplarer af Justs forlagsskrifter, vurderede til 742½ rbd., samt i hans bibliotek, vurderet til 210 rbd., og i noget løsøre, af hvilket dog den største del ejedes af amtsprovst Bendix, der havde ladet Just beholde det til brug, efter at han var blevet enkemand. Det var hans kæreste ting, det ved denne lejlighed gik ud over: 39 eksemplarer af hans Digte 1792, 204 eksemplarer af Naturhistorien osv. lagde fogden beslag på. Biblioteket bestod af over 800 bind af højst forskællig art, latinske forfattere, poetiske og belærende tyske værker, Lyskanders slægtebog, Henrik Harpestrængs Lægebog, ordsprog og kæmpeviser. At Just, der selv havde skrevet komiske digte, havde Wessels skrifter, Baggesens komiske fortællinger, Peder Pårs og lignende værker, var ikke mere, end man kunde vente. Denne gang kom ikke den ellers så ufortrødne svigersøn fra Vestervig ham i nogen væsentlig grad til hjælp, hvad enten han nu har været ude af stand til det eller han — og i så fald med rette — har ment, at det ikke kunde nytte. Sagen måtte altså gå sin gang. Den 27. april næste år begyndte auktionen og den varede i fire dage. Hans bøger og andet løsøre spredtes for alle vinde. Alle hans forlagsskrifter med forlagsret købtes for 150 rbd. sedler af Rasmus Dons; alt i alt indkom der langt mere, end samtlige genstande var blevne vurderede til.

Allerede et års tid før denne auktion fandt sted, havde Just definitivt nedlagt sin pen og, utvivlsomt med blødende hjærte, taget afsked med »Den Viborger Samler« efter i mer end tredive år at have redigeret den. Det sidste nummer, der udkom med hans navn, var nr. 61

for 21. maj 1828. Yngre kræfter skulde nu føre bladet videre, men først ved en kontrakt af 17. februar det følgende år ordnedes hans forhold til Dons endeligt. I følge denne skulde Just til 1. maj fraflytte Donses gård, hvor bogtrykkeriet var, og ftemtidig af denne have 350 rbd. sedler eller 300 rbd. sølv efter nærmere anførte regler. Alle tidligere kontrakter ophævedes.

Allerede før den fastsatte tid forlod den gamle redaktør det sted, hvor han havde levet en menneskealder, rig på glæder og sorger, og flyttede ind hos generalkrigskommissær Leopold Henrik Schaumburgs enke, Elisabet Dorotea født Werner, som ejede et sted i Mogensgade. Af sine tidligere mange forretninger havde han nu næppe andre tilbage end den, at være kommissionær for brandassurancekompagniet for varer og effekter med sin trofaste ven Dons som kautionist. I sin nye lejlighed levede han kun en kort tid. Efter nogle få dages sygdom døde han den 6. maj 1829 klokken 9½ om formiddagen. »Nedbøjet paa Sjæl og Legeme«, hedder det i dødsavertissementet, »saae han længselsfuld sin Opløsning imøde, og da Timen kom, fulgte han med Glæde og Hengivenhed Herrens Kald«. Det er ikke mundsvær, når det sammesteds siges: »Hvad den Afdøde i yngre og kraftigere Aar virkede til Oplysningens Fremme, især hos Almueklassen, derom afgive hans efterladte Skrifter et hæderligt Vidnesbyrd. Han var en god Christen, hjælpsom med Raad og Daad og selv under mindre blide Kaar goddædig mod Trængende«. Det var hans ovennævnte værtinde, der skrev, eller i det mindste satte sit navn under disse ord. En halv snes dage senere averteredes dødsfaldet af hans søstersøn Anton Christian Fogh, der nylig var blevet bogtrykker i Horsens og utvivlsomt havde lært kunsten af sin morbroder, som han omtaler som sin vejleder, ven og fader og iøvrigt giver et lig-

nende skudsmål som det ovenanførte, i tidens smag, men uden overflødig bombast.[1]) Efter at Just var død, men førend budskabet derom var nået over til København, blev der under 19. maj gennem de deputerede for finanserne tilstået ham en gratifikation — som det dengang kaldtes — på 200 rbd. sedler. Skade, at den gamle mand ikke skulde opleve dette solglimt!

Justs bo kom så igen under skifterettens behandling og opgjordes først omtrent seks år efter hans død. Ved registreringsforretningen viste det sig, at han, trods alt, hvad der var passeret, endnu havde adskilligt i behold, bl. a. nogle bøger, som han havde købt på sin egen bogauktion. Iøvrigt blev alt, hvad der ved den af stiftsøvrigheden foranstaltede auktion var indkommet, beregnet boet til indtægt, hvorfor det ved opgørelsen viste sig at have en beholdning på over 2200 rbd.; men alligevel blev der et betydeligt underskud som følge af de mange regninger, der var indkommet, og de ældgamle fordringer der nu kom for dagens lys.

A. F. Justs mångeårige ven og kompagnon Rasmus Povlsen Dons, som adskillige gange er blevet nævnt i det foregående, var en bondesøn fra Sest ved Kolding, hvor han blev døbt d. 11. januar 1789. Hans fader hed Hans Andersen; moderen Anna Rasmusdatter, efter hvis fader Dons var opkaldt, ægtede efter sin første mands død Karl Hartvig von Støcken, der senere blev konsump-

---

[1]) I nr. 41 af Skanderborg Amtsavis, der blev trykt og udgivet af nævnte Fogh, findes et højst mislykket digt til ære for den afdøde med overskrift: »Mindetanker ved Kammerraad A. F. Justs Grav i Viborg«, undertegnet F., hvilket vel sagtens betyder Fogh. Iøvrigt optoges i Litteraturtidende 1829 side 429 — jvfr. side 480 — en lille nekrolog, som dog kun i ringe grad forøger vort kendskab til ham.

tionsforvalter. Hans Andersen døde et par år efter, at hans ovennævnte søn var født, og denne kom tidlig bort fra hjæmmet. Allerede i tiårsalderen kom han i lære hos Just som bogtrykkerdreng, 1810 var han svend hos samme. Snart efter opgav han dog denne stilling og tog 3. august 1813 borgerskab i Viborg som køb- og handelsmand. Men hans gamle kærlighed til tryksager holdt sig, hvilket dels viste sig ved, at han 1817 afløste Just som boghandler i Viborg og holdt både inden- og udenlandsk litteratur til fals — boghandlerborgerskab tog han dog først 27. august 1830 —, dels ved at han, som ovenfor meddelt, 1817 fik købekontrakt af Just på halvdelen af trykkeriet, hvorefter han 24. oktober s. å. erhvervede kongelig bevilling på at drive bogtrykkeri i Viborg.[1]) Personlig har han dog vist ikke givet sig af med denne virksomhed, men overladt det hele til sin ældre kollega, hvem også bladets redaktion fuldstændig var i hænderne på. At Dons også 1825 kom i besiddelse af Justs gård, nr. 74 i Ibsgade, for en købesum af 250 rbd. sølv er ligeledes tidligere omtalt. Det var en god handel, han dengang gjorde. Gården var nemlig 1803 brandforsikret for 2940 rdl. og 1828 for 2560 rbd.; den lå på samme sted, hvor Stiftsbogtrykkeriet den dag i dag ligger, skønt den ved auktionen omtales som liggende i Ibsgade; andensteds omtales den oftere som liggende i »Storkereden«, en gyde, som indtog en del af bispegårdens nuværende have og nærmest dannede en forlængelse af Sct. Nikolajgade; den tilsyneladende selvmodsigelse hæves, når man erindrer, at det nuværende trykkeris grund støder såvel til Sct. Ibs som til Sct. Nikolajgade — med trykkerilængen ud til denne — og har façade til Sct. Villadsstræde. Dons ejede iøvrigt også et par år den ret store gård nr. 121 på hjørnet

---

[1]) Viborg bys rådstueprotokol fol. 562.

af Sct. Mathiasgade og St. Mikkelsgade, men har næppe selv benyttet den.

Amtsprovst Bendix indfriede 1827 sin ovenomtalte forpligtelse til Dons ved den 25. februar at give ham skøde[1]) paa halvdelen af trykkeriet for 1400 rbd. sølv. I samme år fik han den 15. september for samme pris af Just skøde[2]) på den anden halvdel. Hvad grunden var til, at denne handel først nu fik sin afslutning, skønt Dons faktisk lige fra 1817 havde været indehaver af denne halvdel, er ubekendt; muligvis har der ingen anden grund været end den, at de to mænd havde tillid til hinanden og derfor ikke tænkte videre over sagens formelle side, førend indtrufne begivenheder mindede dem om, at også det formelle spiller en rolle i det praktiske liv. I hvert fald er det sikkert nok, at Dons fra 1817 havde været i faktisk besiddelse af trykkeriets ene halvdel; det fremgår med bestemthed af, hvad der ovenfor er fortalt om trykkeriet i Justs tid såvelsom af den omstændighed, at han samme år havde erhvervet trykkeribevilling; han kaldes også ofte — længe før 1827 — bogtrykker Dons.

Iøvrigt havde han flere andre jærn i ilden; han var således en tid stempelpapirsforhandler og drev en del landbrug; navnlig ejede han udenfor Mogensport en større toft, som han havde købt på auktion i Justs bo. Næsten alle dennes ejendomme havde Dons efterhånden erhvervet. Et større foretagende indlod han sig på, da han 1831 sammen med købmand Anders Bay Friis havde fået skøde på den forhenværende garverigård i Viborg, hvor de straks anlagde et brændevinsbrænderi i ret stor målestok. Det lå nede ved bredden af Søndersø, lige syd for Garverigyden, og fik navnet »Ny Brænderi«, under hvilket navn

---

1) Viborg bys justitsprotokol fol. 62.
2) Sammesteds fol. 105.

det fortsatte sin virksomhed, indtil det for få år siden blev købt af staten og nedrevet for at give plads for den nu foregående udvidelse af sindssygeanstalten. Købmand Friis skødede 7. januar 1834 sin andel af det til Dons, som derefter var eneejer af det til sin død.[1])

Rasmus Dons, der fik det eftermæle, at han var en human og retskaffen mand, der nød alles agtelse, døde ugift efter langvarige og smærtelige lidelser den 25. juni 1838, ikke fuldt 50 år gammel. Trykkeriet havde i hans tid haft adskilligt at bestille og navnlig bragte trykningen af Stændertidende og andet, Stænderforsamlingen vedkommende, betydelige penge i dets kasse. Redaktionen af »Den Viborger Samler« havde han ikke selv personlig haft noget at gøre med. Da Just, træt og nedbøjet, lagde pennen hen, blev omsorgen for bladet overdraget til Emilius Jørgen Nerenst, hvis navn første gang findes på bladet 24. maj 1828. Denne, der var født i København 12. april 1795 og var søn af told- og konsumptionsinspektør kammerråd Christian Sommerfeldt Nerenst og Mariane Mårslet, havde efter at være blevet student taget filologisk-filosofisk eksamen 1813, hvorefter han havde tjænt sit brød som huslærer. Bladet gik i hans tid i den gamle gænge både hvad dets indre og dets ydre angik, selvfølgelig dog med enkelte uvæsentlige forandringer, fremkaldte af de forandrede forhold. Han fortsatte redaktionen et års tid efter Donses død, da dennes bo drev bogtrykkeriet, men måtte på grund af sygdom opgive det i maj 1839. Året efter døde han den 4. marts.

Da Dons var død uden at efterlade enke eller børn blev selvfølgelig alle hans ejendomme stillet til auktion. Hvad der blev af brænderiet og hans markjorder, kan her lades uomtalt. Trykkeriet stilledes stykkevis til auk-

---

[1]) I følge panteattest ved auktion over brænderiet 11. dec. 1838.

tion 25. juli 1839 og købtes — med undtagelse af nogle kasser med typer, der indbragte c. 140 rbd. — af faktoren, den unge Laurits Christian Hans Hannibal Wissing. Det indbragte ialt, foruden omkostninger, kun 879 rbd. Derefter blev gården i Sct. Ibsgade, hvor trykkeriet befandt sig, stillet til 4. auktion 17. september samme år og købtes ligeledes af ham. Buddet, der lød paa 520 rbd. sølv, blev approberet af de i boet interesserede en fjorten dages tid senere. Det skal her endnu tilføjes, at da Donses bo sluttedes, omtrent 6 år efter hans død, havde det en meget betydelig underballance.

Da Nerenst trak sig tilbage var bladets redaktion midlertidig blevet overtaget af adjunkt Reisz og ovennævnte Wissing, således at førstnævnte redigerede de udenlandske, sidstnævnte de indenlandske efterretninger. En god månedstid senere afgik »Den Viborger Samler« ved døden, $66^1/_2$ år gammel, mæt af dage. Sidste nummer udkom d. 28. juni 1839, men straks efter rejste den sig af asken som fuglen Føniks i en ny og bædre skikkelse. Den foretagsomme Wissing havde indsét, at navnet var blevet forældet; det måtte forandres. Saa udgik den da fra 1. juli som »Viborg Stiftstidende« og samtidig begyndte den at udkomme fire gange ugentlig.

Men hermed standser vi, for det var kun »Den Viborger Samler«, vi her vilde beskæftige os med, og med den var det nu forbi, helt forbi; for det navneskifte, der fandt sted, var ikke, som det kunde synes, en i sig selv ganske ligegyldig ting, men en virkelig begivenhed. »Viborg Stiftstidende«, det lyder helt moderne, »Den Viborger Samler« har fortidens klang i sig, dens duft over sig. Året 1839 danner derfor et bestemt vendepunkt i bladets historie, hinsides ligger fortiden, på denne side nytiden.

Hr. Hans Bertelsen i Andsager.

Af Chr. Villads Christensen.

Det er ikke Meningen at give en Levnedsskildring af den Præst, hvis Navn staar over disse Linier, -- dertil mangler vi de allernødtørftigste Oplysninger. Vi ved hverken, naar han er født eller naar han døde, hvorlænge han beklædte sit Præsteembede eller hvem han var gift med. Wibergs Præstehistorie siger kun om ham, at hans Fader Bertel var Præst i Andsager før ham og levede der 1609, samt at Hans Bertelsen døde 1640. Det sidste er tilmed ikke rigtigt, da han endnu nævnes i 1641.

Derimod kaster Retsprotokollerne i Viborg Landstings Arkiv et mærkeligt Lys ind over et Par enkelte Episoder af hans Liv og viser os Hans Bertelsen i saa barokke og for en Præst saa højst usædvanlige Situationer, at man ikke kan undlade at stanse ved den Mands Navn, naar man først en Gang er bleven opmærksom paa ham. Men selv disse Episoder bliver ikke fuldt opklarede: snart er Lyset for svagt og det slukkes for tidligt, snart er det gaaet gennem farvet Glas, saa det kun viser os et bedragerisk Billede. Vi faar derfor ikke Hans Bertelsens Skikkelse at se i fulde og klare Omrids, men kun en utydelig Skygge af den i et fjernt og mystisk Halvlys.

Første Gang Hans Bertelsen nævnes er i 1621. Da

beskyldes han for at have gravet efter Guld i en Høj, som kaldes Gaardhøje. Hovedvidnet imod ham er en »Hjorddreng« ved Navn Diunes Tommesen, barnefødt i Varde og tjenende i Heisel (Hessel i Hodde Sogn). Han vidnede baade paa Varde Byting og Øster Horne Herredsting, at han selv saa Folk kaste et Hul i samme Høj, og at Hr. Hans gik hos dem og bar dem Mad og Øl. Som Vidner optraadte desuden Jens Sørensen, Ridefoged paa Riberhus, tilligemed flere Mænd; men de kunde kun berette, at de havde hørt »Røgt og Tidende«, at Hr. Hans havde ladet grave i Højen og der fundet »Guld og Materie«. Andre havde hørt, at han havde fundet Guld og en Pundert[1]) af Metal.

Hans Bertelsen mødte selv paa Viborg Landsting. Han indvendte her imod Diunes Tommesens Udsagn, at denne ikke var myndig eller til Laugalder, og det var i hvert Fald kun en enkelt Mands Vidne. Dog benægtede han ikke, at han havde været ved Højen samme Tid; og da han blev spurgt, om han bar Mad og Øl til Arbejdsfolkene, svarede han kun, at dersom han havde baaret eller vilde give dem noget, kom det ingen ved. Han blev dernæst tilspurgt, om han kunde benægte, »det han jo havde [sendt] velb. Hr. Ulrik Sandberg[2]) en Prøve af samme Materie. Da svarede Hr. Hans, at han med Hr. Ulriks Bevis vilde gøre bevislig, at Hr. Ulrik havde anammet.«

Med denne uklare Sætning slutter Proceduren og Dommen afsiges: Efterdi Hr. Hans ikke benægter noget af det, som Vidnerne beskylder ham for, skal deres Vidnesbyrd fremdeles staa ved Magt.[3])

---

[1]) En Dolk eller et kort Sværd.

[2]) Ulrik Sandberg til Kvelstrup var Lensmand paa Lundenæs 1603—1636.

[3]) Viborg Landstings Justitsprotokol 1621, S. 69, 140.

Mere findes ikke om denne Sag, og unægtelig — alt det interessanteste mangler. Vi faar ikke at vide, i hvad Hensigt Præsten har ladet grave i Højen eller hvad han har fundet i den. Det er uforklarligt, hvorfor han gør sig saa megen Umage for at nedslaa disse Rygter, hvis Sandhed han dog sluttelig ikke selv vil benægte. Og vi ved ikke, om der overgik ham noget ondt, da han havde tabt den Sag, han selv havde rejst ved at indstævne Diunes og de andre Vidner for Landstinget.

Vil man være meget velvillig mod Hr. Hans, kunde man jo formode, at han kun har ladet Højen udgrave af arkæologisk Interesse. Netop i disse Aar var det, at Studiet af vore Oldtidsminder tog fat. Ole Worm havde allerede da begyndt sin Virksomhed for at samle Oldsager, han opmuntrede flere Præster til det samme, og netop i 1621 udkom den første Samling af gamle danske Indskrifter. Ole Worm fik nu kongelig Understøttelse til sine Arbejder, og i 1622 udgik Befaling til alle Præster om at indsende Beretninger om Oldtidsminder i deres Sogne. En saadan, dog først fra 1638, haves ogsaa fra Hans Bertelsen i Andsager.[1]) Han omtaler her Gaardhøj som liggende sønden for »2 dyndfulde dybe Moser og Moradser, som kommer af Østen igennem Andsager Søndermark og samles i Grensvaad og løber ned i Andsager og Hissel Aastrøm«. Men han tier stille med, at han selv tilforn har gravet i samme Høj.

Alt i alt er der heller næppe Grund til at tillægge Hr. Hans slige videnskabelige Bevæggrunde. Hans Bestræbelser for at holde Sagen skjult tyder snarere paa, at han har været ledet af Overtro eller Vindesyge. Og i sidstnævnte Retning drages ogsaa Tanken, naar man gør

---

[1]) Trykt i Danske Samlinger 2, IV, 91.

Bekendtskab med den næste Episode af Hr. Hans's Liv, som vi kender noget til. Thi denne Beretning gaar ganske klart ud paa, at han forsøgte at skaffe sig Guld ad nemme Genveje, denne Gang nemlig som Falskmøntner. Det kan dog straks siges, at han utvivlsomt var uskyldig i den Sag; men alene hans Navns Indblanding i Affæren tyder dog maaske paa, at Almuen har beholdt en Forestilling om, at der bestod en vis Forbindelse mellem Hans Bertelsen og det ulovlig erhvervede Mammon. Eller stammede mulig det hele fra, at han havde en Broder, der var Guldsmed?

Hele denne Falskmøntnerhistorie er for øvrigt saa grotesk, at der ikke kan tillægges den mindste Troværdighed, og den bør ikke komme de i den nævnte Personer til nogen Skade paa deres Ære og Lempe. Til Gengæld er den saa meget mere kuriøs at læse.

Øvrigheden havde i 1638 fanget et Par Tyveknægte, Anders Christensen Beerdag og Christen Møller, som først sad fangne paa Lygum Kloster, senere paa Koldinghus. Den 30. August 1638 var de i Forhør paa Lygum Kloster og aflagde her, »løs og ledig, ubunden og utvungen, førend at nogen Dom paa deres Hals er gangen«, en vidtløftig Tilstaaelse om alle deres Bedrifter.

Først bekendte Anders Christensen Beerdag en Række Hestetyverier, som han og hans Kammerat havde gjort sig skyldige i, og derpaa tog han fat paa Falskmøntneriet:

»Dernæst bekender han Anders Christensen, at Jens Korsgaard, Borger i Holstbroe, haver gjort og gydet falske Penge. Af samme Penge havde han bekommet adskillige fra hannem, og havde han selv lært af hannem, baade Rigsdaler og smaa Penge, dog alt danske Mønt, at gyde, og kunde Christen Solgaard, Borger sammesteds, ogsaa gyde falske Penge.

Ydermere bekender han at have været hos en Herremand ved Navn Hans Wolff Unger i Vendsyssel paa en Gaard ved Navn Overklit og gydet adskillige alle Haande baade grove og smaa danske Penges Mønt for hannem i tre Ugers Tid. Og haver samme Junker udgiven saadan Penge til Norbaggerne, af dennem han for de samme igen fik Tømmer til sin Gaard.

Nok bekender han, at en Præst ved Navn Her Hans Bertelsen, Sognepræst i Andtzager imellem Ribe og Varde, haver møntet adskillige mange Penge, baade for Gunde Rostrup paa Krabbesholm i Judland, og for Fru Karen paa Fruergaard.[1]) Samme Præst lod hvert Aar fra Liubech fra sin Factor en ny Stempel at stempe Dalere med hjemhente, og haver Kejserens Øverste, som laa paa Riberhus i Krigstiden med sine Soldater, skikket Bud efter samme Præst, fordi han var kommen i Forfaring, at han kunde slaa Penge, at han for hannem nogen skulde forfærdige. Og der han med sit Redskab til hannem kom, og hannem saa mange han begærede forfærdiget, haver Øversten sagt til hannem, han skulde igen hjemdrage og mønte saa længe han vilde, dermed at hans Soldater kunde bekomme Penge. Og den Tid han Anders Christensen til forbemeldte Præst var kommen, havde han vist hannem i en sønderlige Kammer norden ved Stuen ved hans Urtehave adskillige Daler, som han selv havde slagen, saavel og sit Redskab, som han dertil brugte.

Nok bekender han, at hans Hustru og Børn bo ved Randers i en By ved Navn Tharm ved en Mand Peder Jensen.[2])

---

[1]) Fruergaard i Sønder Felding Sogn tilhørte paa den Tid Familien Skram. En Datter af Jakob Skram til Fruergaard (Kirsten) var gift med ovennævnte Gunde Rostrup.

[2]) En By af dette Navn findes ikke ved Randers. Maaske Thanum (Taanum).

Nok bekender han, at han for sin Mønteri Skyld var fængselig ført paa Bremerholm; mens han haver given Fangefogden Søffren Treder sammesteds 2 Rigsdaler fordi han lod hannem derfra bortløbe. Siden blev han paa Hald fængseligen indsat og udbrød sammesteds igen.

Nok bekender han, at forskrevne Her Hans Bertelsen sin Broder, en Guldsmed sammesteds ved hannem boendes ved Navn Peder Bertelsen, i lige Maader saavel som sin Broder møntede og slog Penge.

Nok bekender han, at Jørgen Krudkræmmer i Husum haver hentet og bekommet adskillige af saadanne falske Penge fra forskrevne Her Hans Bertelsen.

Nok bekender han, at Jørgen Jensen i Billund fik af hannem 40 Daler udi danske Croner af sin egen Mønt, som han selv havde gjort, og havde bemeldte Jørgen Jensen og hans Skøtter med saadanne Penge dragen til Errik Hansen i Schanderup og for de samme købt af hannem 2 Kvier, som hver af dennem beholdt en af.

Nok bekender han, at Hans Bøguad, Skøtte, haver tagen en Sølvkande paa Koldinghus, den samme haver han solgt Hr. Hans Bertelsen i Andtzager og havde bekommen derfor af hannem 24 Rdlr.

Nok bekender han, at i Christen Fredsteds Faders Jens Thuduids Hus i en liden vester Stue haver han sat og gydet Penge for hannem en Nats Tid og gjort 24 Rigsdaler, som han fik hannem hen til, og drog sin Søn til Holstbroe og ville købe Heste for de samme, og havde forskrevne Jens Thuduids Søn Niels Jensen ogsaa bekommen fra hannem af samme Penge, og var denne Niels Jensen lige saa skyldig i Tyveri og Skøtteri som sin Broder Christen Fredsted, Hans Schøtte og Christen Møller kunde være«.

Christen Møller, som derefter fik Ordet, havde væsent-

lig kun Hestetyverier og Krybskytteri at melde om. Om de falske Penge fortalte han kun følgende:

»Nok bekender han, at Anders Christensen havde overantvordet hannem for en lang Bøsse 10 hele Rigsdaler, som var af de Penge, han selv havde gjort; trej af dem havde han givet en Kone for Ærter, og Toldskriveren i Kolding gav hannem smaa Penge for en.« [1])

Selv om man nu vil antage, at Christen Andersen virkelig har drevet Falskmøntneri, — og i den Henseende har Christen Møllers faa og nøgterne Ord større Beviskraft end Fangens egen Tilstaaelse — saa er dog Christen Andersens Skildring af hele denne store Bande, af hvilken Kejserens Øverste, 2 danske Adelsmænd og en adelig Dame; en Præst, 2 Borgere i Holstebro og en Mængde Almuesmænd skal have været Medlemmer, saa fantastisk, at man ikke kan være i Tvivl om, at i hvert Fald det meste af Fortællingen er opdigtet. Bemærkningen i Tingsvidnet om, at anklagede fremføres »løs og ledig, ubunden og utvungen«, indføres som bekendt for at fjerne en mulig Tvivl om, at Bekendelsen er aflagt frivillig. Men dette Vidnesbyrd nyder med Rette ikke nogen stor Tiltro [2]), dels fordi det viser sig, at man i de Dage stadig kunde faa Arrestanterne til at aflægge Tilstaaelse om saa meningsløse Ting, at man uden videre Undersøgelse kan gaa ud fra, at de er ganske opdigtede, dels fordi Arrestanterne selv ofte tilbagekaldte alle deres Tilstaaelser, naar de kom paa Retterstedet, og Udsigten til en endelig Befrielse fra Fængslet og Torturen var nær. Saaledes gik det ogsaa her.

---

[1]) Top. Saml. p. Papir, Koldinghus Nr. 29 (Rigsarkivet).

[2]) Se f. Eks. nærværende Samlinger 3, II, 253, og »Fra Arkiv og Museum« I, 127—29.

Endnu d. 11. Januar 1639, da Anders Christensen paany blev forhørt paa Koldinghus i Nærværelse at Byfogden Niels Iversen og nogle Borgere, vedstod han sin forrige Bekendelse. Men 3 Dage senere, d. 14. Januar, da han blev hængt ved Hvolbøl i Lejrskov Sogn, »siges samme Fange paa sin yderste Afsked fra denne timelige Liv samme sin Bekendelse ved sin højeste Saligheds Ed at have benægtet og kasseret for hæderlige Præstemænd og andre ærlige Folk, som omkring stode paa Retterpladsen, der han nedstigede af Vognen til Galgen, som er bygt østen Hoelbyll, og der siges hannem at have sagt:

O, I ærlige, nærværendes fromme Dannemænd og Godtfolk! Nu ser jeg min Endeligt og visse Død for mig; thi beder jeg Eder for Guds Skyld, at I beder med mig til Herren allesammen, det han naadelig vilde forlade mig, hvis jeg haver sagt om den Dannemand Hr. Hans Bertelsen i Ansager; thi jeg ved hannem aldeles intet andet at beskylde end alt Ære og godt, og ej heller jeg haver kendt hannem eller været i hans Hus, ikke heller haft nogen Omgængelse med hannem i alle mine Dage, saa sandelig Gud skal være min Sjæl naadig, naar jeg nu skifter denne Verden og agter at blive en salig Guds Barn.« [1])

Den nye Lensmand paa Lundenæs, Iver Vind til Nørholm, synes imidlertid at have troet mere paa Misdæderens første Bekendelse end paa hans Tilbagekaldelse ved Galgens Fod. Han »forhvervede«, som det hedder i Dombogen, Anders Christensens Bekendelse fra Koldinghus, for saa vidt den vedkom Præsten i Andsager, og hans Fuldmægtig, Slotsskriver Peder Nielsen paa Lundenæs, mødte med den paa Landstinget og »formente, samme Bekendelse burde ved Magt at blive«. Derimod

[1]) Viborg Landstings Dombog C, 1639 S. 163 b.

mødte som Fuldmægtig for Hans Bertelsen en Mand ved Navn Bertel Hansen fra Andsager, formodentlig en Søn af Præsten. Han fremlagde Misdæderens Tilbagekaldelse og tilbød endvidere, at Hr. Hans vilde bevise »sin ærlig Røgt og Navn« med Sognevidne og 4 Stokkenævninger. Landsdommerne har dog lige saa lidt som Lensmanden tillagt disse Vidnesbyrd nogen Betydning; thi de omtales ikke i Dommen. Hans Bertelsen bliver vel frifunden for den paasigtede Forbrydelse, men alene fordi »det befindes, forskrevne Anders Myndter, som samme Bekendelse gjort haver, at have været en Misdæder, som for sine udædiske Gerninger er heden rettet, hvis Ord og Mundheld efter Recessen ikke staar til troende.«

Dette var den sædvanlige Udgang paa slige Sager. Skøndt det en Gang for alle var bestemt i Loven, at Misdæderes Udsagn ikke stod til troende[1]), affødte dog regelmæssig hver saadan Udlæggelse en Sag ved Landstinget, og Dommen ender da altid med, at Misdæderens Udsagn ikke bør komme den sigtede til nogen Skade.

For saa vidt behøver der ikke i denne Sag at skjule sig noget særligt Fjendskab fra Iver Vinds Side overfor Præsten i Andsager. Men af det, som senere skete, faar man dog Indtryk af, at Lensmanden gerne havde set, at Hans Bertelsen i 1639 var bleven dømt som Falskmøntner Thi saa havde han ikke selv behøvet i 1640 at trænge Præsten ud af Embedet.

Hvorledes det gik til hermed, kender vi ikke helt; thi vi har ikke Iver Vinds Fremstilling af Sagen. Derimod kender vi Hans Bertelsens Opfattelse; den gik ud paa, at Iver Vind vilde have sine Børns Skolemester og sin fordums Pige forsørgede i Andsager Præstekald; derfor skulde Hans Bertelsen bort, og idet Lensmanden be-

[1]) Reces 1558 § 18.

nyttede en usandfærdig Beskyldning af en Kvinde, Maren Christensdatter, imod ham, fik han ham dømt fra Kaldet. Om denne Affære fremlagde Hans Bertelsen en skriftlig Beretning paa Landstinget d. 27. Septbr. 1641, og dels for denne Beretnings Skyld, dels fordi han paa Øster Herreds Ting havde sagt, at Iver Vind skulde skamme sig, blev han derpaa stævnet af Lensmanden.

Vi ved som sagt ikke, hvad Iver Vind har svaret til Præstens Beretning — formodentlig ingen Ting, siden det ikke nævnes. Men helt urigtig har den ikke været, det fremgaar af den nye Præst Anders Lauritsen Wedels egne Optegnelser.[1]) Han fortæller nemlig herom følgende: »Anno 1635, efter jeg havde studeret der (ɔ: i København) i 2 Aar, haver ærlig og velb. Mand Iver Wind til Nørholm begæret, jeg vilde informere hans Børn og være deres Skolemester, og haver derfore tjent hans Velbyrdighed, ikke aleneste hans egne Børn at undervise og optugte, men ogsaa andre adelige Børn, hans Velbyrdighed tog til sig og satte under min Haand og Disciplin, i $4^1/_2$ Aar. — Anno 1640, der H. Hans Bertelsen i Andtzagger, den 1. Martii, selvvillig afstod Andtzagger Sogn og Kald, er jeg efter Guds vise Raad og Forsyn lovlig kaldet til Sognepræst i forskrevne Andtzagger Sogn, og blev straks derefter, den 10. Aprilis, ordineret til det h. Præsteembede af højlærd Mand Doctor Johan Borchersen, da Biskop udi Ribe, og det hæderlige Ministerio ibid. Siden den 13. Apr., som var Mandagen til min Broders Gregers Lauritzens Bryllup i Ringkøbing, er jeg af Guds Forsyn med fornemme gode Venners Raad trolovet af hæderlig Her Enevold Gregersen i Dejbjerg til ærlig og gudfrygtig Pige Mergrette Knudsdatter, tjenendes velb. Fru Helvig Skinkel Iver Winds. — Samme

[1]) Trykt i Samlingerne I, 318 ff.

Aar den 23. Tr., som indfaldt den 8. Novembris, gjorde velb. Iver Wind og hans Frue vort Bryllup i Ringkøbing.«

Det har altsaa sin Rigtighed baade med Børnenes Skolemester og med den fordums Pige. Men der er jo den Forskel i de to Beretninger, at Iver Vinds Protegé — noget forsætlig, som det synes — betoner, at Hr. Hans »selvvillig« afstod Sogn og Kald, medens Hans Bertelsen paastaar, han blev dømt fra det. Begge Parter er interesserede i Sagen, og man faar altsaa tro, hvem af dem man vil.

Landstingsdommen af 25. Novbr. 1641 i Sagen mellem Præsten og Lensmanden er mærkelig løs og forsigtig. Den nævner, at »Hr. Hans udi hans Indlæg og Tingsvidne ubeskedentlig forskrevne Iver Vind haver paatalet af Ubesindighed«; men den ender ikke des mindre med, at Dommerne dog ikke kan kende Sagen saaledes beskaffen, at Hr. Hans derfor bør at lide paa sin Ære, eller at de kan udstede nogen Æredom paa ham derfor.[1]) Herremanden er saaledes ikke helt renset for Præstens Beskyldninger.

Efter den Tid høres intet mere om Hans Bertelsen, — Lyset er nu slukket for sidste Gang.[2]) I det foregaaende har der været mange Spørgsmaal, men af klare Svar findes kun faa. Var han en vindesyg Person med Bekendtskaber i tvivlsomme Kredse? Eller var han en med Urette forfulgt Mand, hvem nogle Besynderligheder maaske havde gjort til Genstand for Almuens Mistro, og hvis Embede en selvraadig Herremand havde Brug for?

---

1) Viborg Landstings Justitsprotokol 1641, S. 164.

2) Jeg har forbigaaet en ubetydelig Retssag i 1637 angaaende et Par, som Hans Bertelsen havde truet med aabenbart Skrifte, da den intet oplyser om Præsten personlig.

Kun en Digters Fantasi vil evne at lade en tydelig og fuldt forstaaelig Karakter fremtræde af de uensartede Brudstykker, vi kender af hans Levnedsløb. Dette er ikke forsøgt her, — vi har kun meddelt det, som findes i Dokumenterne.

Befæstningsanlæg paa den vestlige Side af Lillebelt i Tiden 1629—1644.

Af K. C. Rockstroh.

De ældre og nyere Forfattere, der har beskæftiget sig med Krigsbegivenhederne i Jylland i 1644—45, har sikkert alle haft Møje med at bestemme Stederne for de forskellige Kampe ved Lillebelt i 1644. Sagen er den, at de fra selve Krigsperioden stammende Stedangivelser ikke altid er fuldt nøjagtige, og at der i Perioden efter 1629 var gjort større og mindre Tilløb til Fæstningsanlæg forskellige Steder, uden at det kan skønnes bestemt, hvor meget eller hvor lidt der i Virkeligheden kom ud deraf.

Blandt de Forfattere, der nærmere har omtalt Krigsbegivenhederne, er vel Slange den ældste, og hans Fremstilling i hans »Christian den Fjerdes Historie« er mer eller mindre gaaet over paa andre Forfattere selv i den nyeste Tid. Han siger (S. 1228), at nogle Dage efter at Svenskerne havde bemægtiget sig Koldinghus, gik de løs paa det danske Rytteri, som stod imellem Kolding og Middelfart Sund osv.[1]), hvorefter »Torstenson gik for

[1]) Skønt det ikke direkte vedrører nærværende Sag, skal det dog nævnes, at Rytterkampen stod samme Dag, som Svenskerne tog Koldinghus i Besiddelse, nemlig 9. Januar (Koldinghus Lens Regnsk. 1643—44), ved Hovedlandevejen til Snoghøj, omtrent i Højde med Eltang, umiddelbart vest for Kæmpehøjene.

Lejren ved den nye anlagte Skanse, der hvor nu er Fredericia«. Det er naturligvis vanskeligt at sige, hvor meget Slange selv mener med Udtrykket »den nye anlagte Skanse«, særlig Ordet »nye«, der her har en særlig Betydning[1]); men til Gengæld er Udtrykket »der hvor nu er Fredericia« jo absolut galt, da Fodfolkskampen i de følgende Dage stod ved Snoghøj. Om denne Kamp siger Slange, at efter tre Dages uophørlig Kanonering paa denne »ikkun halv befæstede Lejr« maatte Anders Bille salvere det bedste af sin Besætning, sine Stykker og Faner over til Fyen«. Videre, S. 1231, siger han, at saa snart Torstenson i Januar havde givet Ordre om at »forbedre den Jydske Skanse«, søgte han at gaa over til Fyen. Om de senere Kampe beretter han, at den 5. Maj gjorde And. Bille, med Kaarden i Haand, Landgang og bemægtigede sig »sin forrige Skanse ved Middelfart Sund og Snoghøj« osv. osv., »hvilken Skanse han lod aldeles sløjfe og fordærve«. Endelig siges om Begivenhederne omkring Nytaarstid 1645, at Prins (Biskop) Frederiks og And. Billes forenede Styrker satte sig i »den gamle Lejr ved Snoghøj«. — Det er ikke let at sige, hvad der menes med »den Jydske Skandse«; mest sandsynligt er det, at Slange mener en Skanse ved Bersodde (Frederiksodde, Fredericia). Men hvis der allerede i Februar 1644 fandtes nogen Skanse ved Bersodde, saa maa Svenskerne selv have anlagt den; thi med Undtagelse af en enkelt meget tvivlsom Efterretning[2]) har det ikke været muligt at finde noget som helst Spor af, at der før Krigen var nogen Skanse paa dette Punkt. Hvad angaar

---

1) Se nedenfor Udtrykket »Den Nyhe Skantze«.

2) Et Dagregister for 1588—1648 i Ny kgl. Saml. Fol. 617. Det er sandsynligt, at Slange har benyttet dette Register — muligvis er det hans eget Arbejde.

Begivenhederne den 5. Maj, da er det rigtigt, at And. Bille kastede Fjenden ud af Skanserne ved Snoghøj og ved Bersodde; thi paa dette Tidspunkt laa der svensk Besætning i en Skanse det sidst nævnte Sted — den kaldes almindelig i Kilderne »Fjendens Skantze« eller »den Nyhe Skantze« til Forskel fra de andre. Derimod er det sidste Udtryk: »den gamle Lejr ved Snoghøj« absolut urigtigt, da And. Billes lille Korps stod i og ved Bersoddeskansen, der fra August Maaned var bleven forstærket og udvidet af de danske Tropper.[1])

At Slanges Fremstilling af Krigsbegivenhederne gennemgaaende er ikke alene meget mangelfuld, men ogsaa fuld af Urigtigheder, herpaa kunde der i en Fart anføres en Mængde Beviser; men da det ligger udenfor nærværende Artikkels Ramme, skal man lade det ligge. At hans Stedbetegnelser er forvirrede og urigtige er formentlig tilstrækkelig paavist.

Kort efter Fredsslutningen 1629 træffes de første Kendetegn paa, at man i Danmark belavede sig paa i Fremtiden at kunne komme til at forsvare sig med Front mod syd. At denne Tanke var noget nyt, skønnes blandt andet tydelig deraf, at medens der paa Grændsen mod Sverrig fandtes talrige og efter Tidens Forhold ret stærke Forsvarsanlæg, saa var der paa Halvøen ikke et eneste saadant, idet Rendsborg som Fæstning og Christianspris endnu ikke eksisterede, men først blev udført i de nærmest paafølgende Aar, og idet Befæstningerne

[1]) Forskellige Regnskaber for Militære i Krigen 1643—46. Proviantregnskab for Bierigs Ode Skantze Okt. 1644 — Slutningen af Jan. 1645. Christian den fjerdes Breve til Biskop Frederik (den tredie) 1643—46.

ved Glückstadt snarere maa betragtes som offensive Anlæg, der skulde tjene Christian den fjerdes ubændige Lyst til at spille Herre i Landene omkring Elbens og Weserens nedre Løb.

I December det nævnte Aar fik Axel Urup, der havde taget Del i Krigen i Tyskland, men nu var antagen af Kongen som Ingeniør, følgende Ordre. I) Han skulde straks begive sig til Kolding og der bese »en Peninsul, som ligger tvært ud fra Hønborg Kirke, mellem Kolding og Sundet, som med en Skov er begroet«. Paa den Ende af Halvøen, der vender mod Middelfart, skal han udse Plads til en Befæstning af en saadan Størrelse, at Koldings Indvaanere kan bebygge den; paa den anden Ende, »mod Koldinghus«, skal Slottet bygges. II) Mod »Fyrstendommen« og Vandet skal baade Slot og By omgives med en Mur, men mod det faste Land med Jordvolde. Instruktionens Punkt 3 og 5 omhandler nærmere Detailler ved Anlæget, og i Punkt 4 siges, at fra »samme Peninsuls Ende« skal slaas en Dæmning til det faste Land »(hvilket først var udset til at fortificeres)«, saa at den Vig, som mellem »begge Landene indløber« kan blive en fersk Sø etc.[1]) — Heraf ses, at der først var tænkt paa en Befæstning et andet Sted. Hvilket er nu det Sted, hvortil man i 1629—30 vilde henflytte Kolding By og Slot? Det er en Halvø, ligger mellem Kolding og Beltet og »tvært ud fra Hønborg Kirke«. Men her er det mærkelige, at Navnet »Hønborg Kirke« ikke kendes fra andre Dokumenter og ikke omtales noget andet Sted mig bekendt. Det gamle Hønborg har formentlig ligget omtrent paa det nuværende Henneberg Ladegaards Plads, mulig

[1]) Jyske Registre $^{27}/_{12}$ 1629. Sammenlign endvidere Rigsraadets Indstilling til Kongen $^{5}/_{9}$ 1629 (Erslev: Rigsraad og Stændermøder II 235 f.).

lidt mere vestlig — men Kirken? — Ja, alle andre Angivelser i Instruksen viser hen paa, at »Hønborg« Kirke maa være Tavlov Kirke, at Peninsulen er Hovens (eller Høvens) Odde, mellem Gudsø Vig og Eltang Vig, hvilken Odde paa den Tid ligesom i vore Dage var helt bedækket med Skov.[1]) Det Sted, der først var udset til at skulle befæstes, kan enten være Drejens Odde eller Plateauet syd for Oddersted, og den Vig, der tænkes inddæmmet, er enten Eltang Vig — hvad der vel er det sandsynligste — eller ogsaa Gudsø Vig. Dette Projekt kom dog til at dele Skæbne med det første og med saa mange andre af Christian den fjerdes Projekter: der blev ikke foretaget det ringeste derved, og man træffer ikke senere Spor deraf i noget Dokument. Dog ses det, at Rigsraadet havde bevilget Penge til Anlæg af Fæstninger i Jylland paa den Tid, og Raadet var ivrigt for at faa noget gjort ved Sagen.

Næste Projekt fremkom kort efter, idet der 2. August 1630[2]) udstedtes omtrent ens lydende Ordrer til Rigsmarsken Jørgen Skeel og Axel Urup, at da de i Fællesskab havde udset en Plads i Koldinghus Len, »liggendes ved Skierbek kaldes Emmerensz«, hvor de mente, at en Fæstning bekvemt kunde henlægges til Landets Defension, skulde Jørgen Skeel ved første Lejlighed lade Værket paabegynde og snarest færdiggøre, medens Axel Urup skulde afstikke Fæstningen og have Indseende med dens Anlæg. Man kan vel heraf slutte, at Urup ved sine Undersøgelser først i Aaret 1630 har funden Planen om Koldings Flytning paa denne Maade til Hovens Odde upraktisk eller uudførlig, og at han derefter har henvendt sig til Jørgen Skeel om Sagen, der jo laa hele Adelen og specielt dennes Repræsentant i Forsvarsanliggender paa Hjærte. Af Kol-

[1]) Se Pufendorf: Histoire du règne de Charl. Gust. Kortet over den svenske Rytterlejr ved Bredstrup August 1657.

[2]) Jyske Tegnelser (VIII 270).

dinghus Lens Regnskaber 1630—31[1]) ses det ogsaa, at der udleveredes til Axel Urup, kgl. Maj.s Ingeniør, en Del Lægter til at »afdele og afpæle en Plads med« i Elbo Herred, »paa hvilken Plads mentes, Hans Maj. vilde have ladet en Befæstning henlægge, Landet udi Fremtiden til Defension«. — Med Bestemmelsen af dette Sted er det næsten lige saa galt som med det foregaaende, og Navnet Emmerensz syntes helt forsvunden, medens den Omstændighed, at Stedet fandtes i Nærheden af Skjærbæk ikke var tilstrækkelig til at pege paa det. Men nu findes der hos Pufendorf, paa et af Kortene over Frederiksoddes Omegn[2]) umiddelbart vest for Skjærbæk, et af Vandløb og Stranden omgivet Plateau, der bærer Navnet »Emmenääs«. Dette Sted maa efter Datidens Forhold have egnet sig vel til en nogenlunde rummelig Befæstning, noget mindre i Omfang end det senere Frederiksodde. Stedet danner omtrent en Halvø, der mod Fastlandet har en anseelig Bakkerække, foran hvilken der igen er et Engdrag. Men heller ikke dette Projekt kom til Udførelse, og det omtales ikke senere. En Grund dertil var maaske den, at Rigsraadet omtrent ved denne Tid begyndte Forhandlingerne om de bekostelige Anlæg af Christianspris' Fæstning.

Om det fjerde Projekt vides egentlig endnu mindre Besked, og Forberedelserne dertil synes at være truffen i Stilhed, for at det ikke skulde komme ubeføjede for Øren. Denne Gang var Stedet atter rykket mod øst, hen til Snoghøj, hvor der i 1638 og vistnok allerede i 1637 arbejdedes paa at rydde Terræn for en »Fæstning«. I Februar 1638 fik Bønderne i de 5 jyske Herreder under Koldinghus Len Tilladelse til, at de kunde betale Ar-

[1]) Mellem Udgiftspost Nr. 69 og 70.

[2]) Det før nævnte over den svenske Lejr ved Bredstrup.

bejdspenge i Stedet for vedblivende at kløve de ved Snoghøj fældede Træer, hvilket Arbejde faldt dem meget besværligt. Lensmanden paa Koldinghus fik samtidig Paalæg om at vaage over, at der ikke ryddedes Skov udover, »hvad Fæstningens Begreff sig kan strække«.[1]) I Forbindelse hermed staar sandsynligvis en Ordre af samme Aar til Axel Urup om straks at rejse til Kolding, hvor Christian Friis vil meddele ham nærmere Ordre.[2]) Det er til denne Rydning af Skov Kongen saa gnavent hentyder i 1646, da Rigsraadet bad ham yde noget Træ af Kronens Skove til Arbejdsredskaber ved Anlæget af Befæstningen ved Hals. Han siger da, at han ikke vil have, det skal gaa ham som dengang, da Snoghøj skulde befæstes, og et stort Stykke Skov blev borthugget, som han ikke engang fik Tak for.[3]) Det kan ikke angives, hvor langt dette Arbejde blev ført frem paa dette Tidspunkt, og det afløstes i 1639 af et nyt Projekt, det femte.

Det nævnte Aar udstedte Kongen Ordre[4]) til Albr. Skeel og Christen Thomesen, at i Anledning af »Fjendernes uformodelige Anløb« skønnes det nødvendigt, at Fæstningerne færdiggøres snarest; de bevilgede Midler og Soldaternes Arbejde var vel til nogen Forsikring, men forslog dog ikke. Derfor skulde de to nævnte Rigsraader tale med Commissarierne i Jylland og med den hele Adel der om, at Fæstningsanlæg snarest stilledes i Værk, og hvad man besluttede sig til, burde paabegyndes snarest og endnu denne Sommer. Derefter siges: »Og eragte vi, at ligeoverfor Middelfart er intet bevendt; thi en Fjende kan gaa den forbi eller og holde den blokeret med faa

[1]) Jyske Tegn. $^{9}/_{2}$ 1638.

[2]) Smstds. $^{17}/_{7}$ 1638.

[3]) Christian den fjerdes Breve (ved Bricka) VI. S. 171 og V. S. 250.

[4]) Jyske Tegn. $^{15}/_{8}$ 1639. Brevet er i øvrigt trykt i Erslevs foran nævnte Skrift.

Troupper og ruinere det ganske Land; det samme er hos Kolding at eragte, hvis Situation derforuden ingen Defension at gøre tillader, hvorfor vi eragte [herefter et Mellemrum som til et Tostavelsesnavn] des bekvemmeligt dertil, dog at det holdes hel hemmelig — — —.« Nu duer altsaa heller ikke Snoghøj (»lige overfor Middelfart«) mere; — men hvad det nu er for et Sted, Kongen har faaet tilstrækkelig Tillid til, det skal vi lade usagt; thi Kongen omtaler ikke Sagen oftere og heller ikke gør nogen af dem det, man kunde tænke sig havde haft dermed at gøre. Det er ganske frugtesløst at gætte paa noget Sted i Nørrejylland, da ingen kan vide, hvilket Punkt mellem Grændsen og Limfjorden, Kongen tænker paa. Skulde det være Rendsborg? I ethvert Fald arbejdede Axel Urup kort efter paa en »Model« til denne Fæstning efter Kongens Ordre.[1]) Eller kan det være Ballum i Sønderjylland, som han vilde befæste i 1642, og hvorom han, til Sammenligning med Snoghøj skriver i sin sædvanlige Blanding af Naivitet og uhyrlig Selvfølelse: »De Godtfolk, der havde for at befæste Snoghøj, de havde ikke set Landkortet godt igennem, men alene holdt fyensk Grød og Skælfisk i stor Estime —«. — Han havde nemlig heller ikke selv »set Landkortet godt igennem«, hvad der fremgaar af hans Brev.[2])

I 1640 om Foraaret beordredes nogle Kompagnier af det geworbne Fodregiment (Marquard Rantzaus) i »Lejr« ved Snoghøj[3]), »som ellers kaldes Jyllandsby«, og Lensmanden paa Koldinghus skulde skaffe dem Straa og hvad de ellers behøvede til Hyttebygning. Meningen var, at de geworbne Tropper nu efter Vinterkvartererne i Købstæderne skulde henlægges flere Kompagnier samlet paa

[1]) Jyske Tegn. 1/8 1640.
[2]) Breve V. S. 250.
[3]) Jyske Tegn. 26/4 1640.

saadanne Steder i Riget, at de i en Fart kunde formeres i et lille Korps, om fornødent gjordes. Allerede seks Dage efter at Ordren til Lensmanden paa Koldinghus var udstedt, betalte han en Tømrermester »for han havde været ved Jydlandsbye, som trende af Kgl. Maj.s Kaptajner[1]) med deres Soldater haffde deres Feltlager, og der ophugget (ɔ: opstillet) en Galie (ɔ: Galge), en Træhest og et andet Træ, som bruges til Straf ved Lejeren«.[2]) Her laa nu Kompagnierne hele denne Sommer, indtil de atter gik i Kvarter i Købstæderne.

Saa hører man ikke mere om Fæstningsanlæg i Jylland før Krigen, og man kunde derfor fristes til at tro, at Kongens Projektjageri, hans sædvanlige Mangel paa Forudseenhed og paa Overlæg i Handlen havde helt forhindret Anlæg af Værker ved Lillebelt, efter at han i Løbet af den halve Snes Aar saaledes havde kørt Ingeniører, Commissarier og Rigsraader trætte; men noget var der dog kommen ud af de mange Ordrer og Kontraordrer. Paa det flere Gange nævnte Kort over den svenske Lejr foran Frederiksodde 1657 findes paa Lyngsodde (Snoghøj) angivet en svagt profileret Zigzaglinie, vel sagtens en Art Løbegrav, fra den østre Strand, omtrent ind over den nuværende Overballegaard og videre i stærke Bugtninger efter Terrænet indtil nær Stranden — dog uden at berøre denne — ved Snoghøj, hvorfra Linien slaar en mindre Bue frem i Retning mod nuværende Sønderskovgaarde, for derfra at føres ned til den søndre Strand,

---

1) Det var Henrik Roth (senere Linderoth), Abel Spiess og Arent Lückemann. Den sidste blev kort efter afskediget paa Grund af Misligheder, de to andre forblev i dansk Tjeneste i mange Aar. (Skaanske Krigskomm. Regnsk. 1640—42, særlig Bilagene Nr. 315—320).

2) Koldinghus Lens Regnsk. 1639—40, mellem Bilagene Nr. 35 og 36.

hvor den ender med en Skanse. Men foruden denne Skanse findes der en anden og noget større, isoleret Skanse ved Sønderstranden omtrent syd for Sønderskovgaarde, hvilken Skanse betegnes ved Navnet »Alte Schanz«. Imellem de to Skanser, altsaa et godt Stykke vestligere end i vore Dage, endte Kolding-Middelfartvejen ifølge dette Kort, medens det egentlige Snoghøj laa indenfor Linien. Om det af denne Linie indesluttede Terræn siger Pufendorf (ɔ: Generalkvartermester Erik Dahlberg, der har tegnet dette Kort ligesom de andre): »Castra Mareschal Andreæ Bille A° 1643 (!) à Dn. Campi Mareschallo Generali Torstensonis post triduanam oppugnationem in Potestatem redacta«.

Saaledes har altsaa den saakaldte »forskansede Lejr« ved Snoghøj ligget, og den har bestaaet af en Jordvold tværs over Halvøen, af 4—5000 Alens Længde og uden vaad Grav, da den jo fulgte Terrænets Former: snart op, snart ned. Dette Arbejde er sandsynligvis bleven udført straks efter de i 1637—38 foretagne Rydninger; thi det sidst nævnte Aar foreslog Adelens Fuldmægtige et Anlæg ved Beltet enten af en Fæstning eller, om Tiden ikke tillod mere, dog af en Lejr.[1]) De nødvendige Penge er altsaa bleven skaffet tilveje og Arbejdet bragt til en Slags Afslutning, trods Kongens nye Projekt i 1639. Saaledes var altsaa det »Jyllandsby«, hvor de geworbne Kompagnier laa i Lejr 1640. Der fandtes ingen civil Befolkning indenfor dets Omraade, der var ingen Beboelseshuse, hverken af Sten eller Træ, ingen Oplagsrum til Proviant m. m.[2])

Hvad Beskaffenheden af selve dette Værk angaar, da maa det nærmest sammenlignes med de i hin Periode

---

1) Erslev anf. Skr. II. S. 488.

2) Regnsk. for Milt. i Krigen 1643—46.

almindelige »faste Lejre«, »forskansede Lejre«, som Felthærene indrettede sig for kortere eller længere Tid, dels til Fastholdelse af vigtige Kommunikationsknudepunkter, dels til midlertidige Hvilesteder for Hærafdelinger, hvorfra disse bekvemt kunde foretage Strejftog med mindre Styrker, Observation af en fjendtlig Hærafdeling, af en Fæstning o. l. Saadanne Lejre var ingenlunde beregnede paa at modtage et regulært Angreb med Løbegrave, Trancheer og Batterier med svært Skyts.

Det var i denne Lejr, Anders Bille havde samlet det meste af det geworbne Fodregiment, under Føring af Oberstløjtnant Paul Sehested — »Det Gamle Danske Regiment«, som det ofte kaldtes — og af Jyske Fodregiment, ialt c. 4000 Mand, snarere mindre end mere, da det geworbne Regiment paa fuld Styrke talte 3000 Hoveder (altsaa Befalingsmænd iberegnet), Jyske Regiment c. 1800; men adskillige Kompagnier var dels ikke indtruffen, dels anvendtes de andensteds. Hertil kom efter Rytterkampen d. 9de 8—900 af de slagne Ryttere, hvis Overførelse til Fyn dog straks paabegyndtes. Allerede fra de sidste Dage af December lod Rigsmarsken arbejde paa Lejrens Forstærkning dels af Soldater, dels af Haandværkere, medens Bønderne fra Omegnen besørgede Kørslerne. Der »skansedes«, lavedes Palissader, Porte og Broer ved selve Lejren og Skansen, hvorhos der byggedes Træhuse ved Stranden og arbejdedes paa en rummelig Landingsbro.

Forholdene udviklede sig imidlertid med rivende Fart, langt hurtigere end vel nogen havde kunnet forudse, og Arbejderne maatte pludselig afbrydes, da Fjenden d. 9de viste sig foran Lejren. At forsvare hele den lange, svage Linie med kun et eneste fast Punkt, kunde der

ikke være Tale om. Derfor paabegyndtes straks Overførelsen af Tropper til Fyen og den successive Rømning af Lejren indtil den 14. Jan., da Kongen udstedte Ordren om, at Kommandanten i »Skansen ved Snoghøj« skulde underhandle med Fjenden om Skansens Overgivelse. I denne Skanse, hvor vistnok Major Martin Günther af det geworbne Regiment havde Kommandoen, var den sidste Del af Fodfolket samlet sammen, nemlig 5—600 geworbne og Resterne af Jyske Regiment, maaske 12—1400 Mand, og disse maatte saa overgive sig.[1])

Endnu skal anføres de Betegnelser, som bruges hos en Del ældre og yngre Forfattere om denne Lejr ved Snoghøj i Anledning af Begivenhederne i Januar 1644. H. O. Scheel i »Krigens Skueplads« og Baggesen i »Torstensonfejden« (Milt. Repertorium IV) holder sig til Slange og bruger nærmest hans Betegnelser; Bering-Liisberg i »Christian den Fjerde« (Krigshistorien ved Axel Larsen) taler om »Skansen ved Snoghøj«; Professor Schäfer i »Gesch. von Dänemark« siger »Skanserne ved Snoghøj«; Kernkamp i »De Sleutels etc.« »Skansen ved Middelfart«; Professor Fridericia i »Danmarks ydre polit. Historie« og i »Danmarks Riges Historie« »den forskansede Lejr ved Snoghøj«. Det ses af den foregaaende Udvikling, at det sidste Udtryk er i ethvert Fald formelt korrekt. Af samtidige Berettere bruger Erik Dahlberg[2]) Be-

---

[1]) Særlig fra Skaanske Krigskomm. Regnsk. 1643—46 (Skaanske Handlinger Nr. 871 og 876).

[2]) Han var ganske vist ikke selv i Jylland i 1644, men i den svenske Hær 1657 fandtes en Mængde høje og lave Officerer, der havde været aktive Deltagere i Begivenhederne først nævnte Aar.

tegnelsen »Lejren«, medens danske Officerer, civile Embedsmænd og Haandværkere i 1644 bruger Udtrykkene »Lejren«, »Feldtläger vor Schnöfoe«, »Leyeredt paa den anden Side ved Snoghøj«, »trensied ved Snogehøj« osv.[1])

Skønt det ikke vedrører foran staaende Fremstilling, forekommer efterfølgende Regning over, hvad en fra Torstenson den 20. Februar 1644 med Brevskaber til Anders Bille afsendt Trompeter fortærede i Middelfart mig saa kuriøs, at den fortjener at kendes. Navnlig er Forholdet mellem Mængden af Spise- og af Drikkevarer ejendommelig, selv om det mulig ikke i hin Drikkeriets Tidsalder og navnlig blandt Trediveaarskrigens Veteraner har været noget ualmindeligt. Regningen findes i de her flere Gange nævnte Krigsregnskaber for 1643—46. Den lyder (med modificeret Retskrivning):

»Fortegnelse paa hvad den her svenske Trompeter hos mig har fortæret paa anden Dag den 20. Februar A° 1644:

Først ladet hente til ham om Aftenen, da han kom, og til nogle andre Officerer[2]), som var hos ham 8 Kander Øl, Kanden à 4 danske Skl.	2 Mk. dansk.	
Nok en Potte Brændevin for	1 Mk.	
Kringler for..............................		4 Sk.
Tre smaa Glas, hvert 2 Sk., er		6 Sk.
Ild og Lys Nat over..........................	2 Mk.	
Nok om Morgenen ladet hente Brændevin for ..		10 Sk.
Kringler for..............................		3 Sk.
En Pot Vin til en Vinsuppe om Morgenen.....		12 Sk.

---

1) De flere Gange nævnte Krigsregnskaber 1643—46.

2) »Officerer« betyder »Befalingsmænd“, vel sagtens Underofficerer ligesom Trompeteren selv.

Nok et Maaltid Mad		1 Mk.	
Nok til ham og de andre Officerer, som var hos ham, Øl indtappet 11 Stobe, Stoben 4 Sk., er		2 Mk.	12 Sk.
Nok ladet hente 3 Glas			12 Sk.
Ladet hente Vin til dem 10 Stobe, Stoben $1^1/_2$ Mk., er	$2^1/_2$ Rdl.		
Nok Sukker dertil for		5 Mk.	
Summa . . .	5 Rdl.	1 Mk.	

Jacob Andersen.«

To Legater fra Viffertsholm.

Af Fr. Møller.

---

1. Det Kjærulfske Legat til Skolen i Solbjerg.

Intet er bestandigt i denne Verden, heller ikke Legater, selv om de af Testatorer funderes at gælde til »ævig Tid«. Jeg vil her meddele om et Par, som helt eller delvis i Tiden er afvegen fra deres Retning ved Menneskers Bestemmelser og Tiders Ugunst, og det sidste Legat er endda kun godt 100 Aar gammelt. Dog skal først meddeles lidt om Testatorerne.

Paa det gamle Herresæde Viffertsholm døde 1678 den gamle Ejerinde, Jomfru Maren Seefeld Christoffersen, forarmet og sindssyg, næsten 100 Aar gl. Godset var adsplittet ved Pantsætning. Den bekendte Ove Juel til Villestrup, Landsdommer i Jylland, Gehejmeraad, Vicekansler etc., fik det til Dels indløst igen og overdrog Bestyrelsen af Gaard og Gods til en Foged eller Forvalter, Laurits Mortensen Kjærulf, som siden fik Gaarden i Forpagtning; han havde paa samme Tid Visborggaard i Forpagtning af Fru Birgitte Urne, Claus Seefelds Efterleverske, der i hans Forpagtningstid gik fra Gaarden af Armod. Laurits Kjærulf har forstaaet at faa noget ud af sine Forpagtninger; medens Ejerne blev fattige, blev Forpagteren rig. Han købte 1680 Viffertsholm for 10,000 Rdl. Skødet

er dog først udstedt 21. Decbr. 1688 efter Ove Juels Død og underskrevet af dennes 3 Børn. Da omfattede Bøndergodset store Tilliggender; Skødet nævner foruden Gaarden med sin Ejendom og betydelige Skove (ved den Tid blandt de største i Jylland), Gods i Solbjerg, Bælum, Skibsted og Thorup Sogne i Hellum Herred, og i Ove, Als og Visborg Sogne i Hindsted Herred; senere kom endnu mere til i ny Skøder.

Den bekendte Christen Sørensen Thestrup giver ikke Laurits Kjærulf noget godt Skudsmaal i sin Rinds Herreds Krønike, og Sagnet gaar endnu, at han var en Lovtrækker og Procesmager i høj Grad. Thestrup siger ligeledes: »En samtidig Beretter siger om ham: Paa hvad Maade, han har samlet sin store Formue, ved han bedst selv«. Laurits Kjærulfs Broder, Anders K., var nok et Sidestykke i samme Retning; men begge var Østhimmerlands dygtigste Landmænd paa den Tid. De var Sønner af Morten Kjærulf, Herredsfoged i Kjær Herred, og Hustru Anne Blok. Laurits Kjærulf var den ældste, født 1647. Anders Kjærulf var først Forpagter paa Gudumlund og Lindenborg, men blev i Tiden Ejer af følgende Herregaarde: Sødal ved Viborg, Ørndrup paa Mors, Bjørnsholm, Halkjær, Mølgaard og Øen Fur, foruden andet Smaatteri. Han var gift 2 Gange; 1. Gang med Kirstine Møller (Bryllup paa Stevns Hovedgaard 22. Jan. 1690), Datter af afdøde Peder Møller, men opdraget hos sin Morbroder Bendt Vinther, Assessor i Commercekollegiet. Med hende var han gift i 35 Aar, og de havde 10 Børn, men kun to naaede Manddomsalderen: Morten Kjærulf, Kaptajn ved Infanteriet, og Søren Kjærulf, Kancelliraad, men begge døde før Faderen. Den sidste efterlod sig en Datter, Andrea Kirstine, der især nævnes som Bedstefaderens Arving, men var mindreaarig ved hans Død. Hun blev omtrent 1745 gift med Henrich Hjelmstjerne

til Vesterbygaard, Justitsraad, Assessor i Højesteret og Sekretær i det danske Cancelli.

Laurits Kjærulf var gift med Karen Jakobsdatter (født 7. Juli 1664, død 11. Jan. 1739), Datter af Borgmester Jakob Urbansen af Aalborg.

Begge Brødre, Laurits og Anders Kjærulf, lod sig paa deres gamle Dage optage i Adelsstanden, Aar 1724. Til Minde om denne Notabiliteren skænkede Laurits Kjærulf og Hustru forskellige Ting til Solbjerg Kirke: Altertavlen blev pudset op, forsynet med et Maleri, forestillende Jesus indstifter Nadveren, og nedenpaa Altertavlen disse Ord: »For Paaskelammets Brug i gamle Testamente har Jesus selv indsat sit eget Sakramente, der vi hans Legem nød, som led paa Korset Død, dertil det hellige Blod, som af hans Side flød«. Et smukt Smedejærns Gitter blev opsat foran Knæfaldet, forsynet med en stor Metalplade, der bærer deres Navne og nybagte Adelsmærke. Fru Karen har her til Efternavn Geesmann. Laurits Kjærulfs Skjold er forsynet med 3 Ibskaller og en springende Ulv, halvt ude af Hjælmen. Fru Karen har derimod 3 Liljer skudt op fra en Stub.

Med saadanne Gaver til Kirken fulgte gerne Tilladelse for Yderne ved Døden at blive nedsat i Gravkapellet, saaledes ogsaa her. Det var jo skønt saaledes i Døden at komme Vorherre og Kirken saa nær som muligt, selv om man i Livet havde bevæget sig noget fjærnt og paa Krogveje; det rettede sig lidt paa den Maade.

Laurits Kjærulf blev en gammel Mand; han døde 1728 (Bevilling for hans Enke til at sidde i uskiftet Bo er dateret 1/8 1729). Bevillingen til Nedsættelse i Gravkammeret er dog først dateret 10/8 1730 (J. Reg. Nr. 24).

Begge Brødrene, Laurits og Anders K., døde samme Aar, idet den sidste var død 6. Aug.; han havde giftet sig igen 2. Gang, tre Aar i Forvejen med Margrethe Dor-

thea Braes, Datter af Assessor og Justitsraad Braes til Kokkedal.

Ved Laurits Kjærulfs Død paa Viffertsholm anslaas hans efterladte Formue til 1½ Mill. Kroner i Nutids Pengeværdi, saa det var ingen Klatskilling. Men efter hans Død kom megen Sorg til Karen Geesmann i hendes Enkestand; der blev paaført hende saa mange Processer baade af Svigersønnerne og deres Kreditorer, som vilde gøre sig betalt i Døtrenes Arv, at Pengene fik Ben at gaa paa, og hun gik næsten fattig i sin Grav. Hertil sigtes paa hendes Kisteplade i Solbjerg Kirke. Der staar ordret:

Her Giemmes | De Jordische Læfninger | af den | Salig Welædle og Welbyrdig Frue | Frue Karen Geesmann. | Som ved fødselen | Blefve bragte til Werden Aaar 1654 d. 7. July, | formerede sig i Werden udi 41 Aars | Kierligt Ægteschab | med dend forhen hos Gud | Salig Velædle og velb^r^ Laurids Kierull | Til Viffertsholm | med 2^d^ Sønner og 2^d^ Døttere. | Efterlatte til Verden d. 11. Janvary aar 1739, | da | Siælen søgte sin reette hvile i Himmelen. | Legemet derefter bragt til Denne sin Jordehytte, | Efterat | Den salig Frue hafvde henlefvet | udi | En hoyst sørgelig men meget Christelig Enckestand | Moxen thi Aaar, og opnaaede den velsignede Alder | Halffjerdsinstiufve aar. Sex Maaneder og Een Dag.

Her hviler da den Salig Frue
Hun ey af verden lod sig Kue.
Hun var af Gud velsignet her
Hun nu hos hannem frydes der.

Iøvrigt henvises til »Havnø og dens Ejere« af V. Fribert[1]); der nævnes udførligt, hvorledes det gik Svigersønnerne.

---

1) Saml. t. jydsk Hist. og Topogr. II, 1. Bd.

Begge de gamle, nybagte Adelsmænd, Laurits og Anders Kjærulf, overlevede altsaa deres mandlige Efterkommere, saa Adelsskjoldet blev lagt i Graven med dem.

Foruden Gaverne til Solbjerg Kirke besluttede Laurits Kjærulf at oprette en fast Skole i Solbjerg med Bygning og Jordtilliggende og fast Løn til Skoleholderen, der alt skulde udredes fra Viffertsholm.

Den 8. August 1722 fortæller Biskop Søren Lintrup i sin Visitatsbog, at da han nævnte Dag visiterede i Solbjerg Kirke, blev han af Hr. Laurs Kiærulf paa Viffertsholm inviteret til at spise til Middag der om Søndagen. Da han Søndag d. 10. August var der til Middag »forsikrer Lauridtz Kiærull mig, at hand vil lade et Hus udi Solberg Bye og Sogn opbygge til Skolehus for samme Sogn.«[1]) Skolen kom i Stand. Gavebrevet er dog først underskrevet d. 14. Juni 1725, kgl. konfirm. 26/9 1732.

Da Fundatsen for det her nævnte Legat findes trykt i »Hofmans Fundationer[2]), skal her i Korthed kun meddeles Hovedindholdet efter de originale Genparter, som opbevares hos Sognepræsten i Bælum.

Laurits Kjærulf begynder med at sige, »at som Gudsfrygt og sand Kundskab er al Visdoms Begyndelse og al Saligheds Rod«, saa har han besluttet at oprette et nyt Skolehus i Solbjerg Sogn efter den »allerhøjestes Raad og Tilskyndelse«. Skolen blev bygget ved det saakaldte Tingled og bestod af 6 Fag Bindingsværk med Straatag; de tre Fag er indrettet til Skolestue, og heri findes en Jærn-Kakkelovn, Borde og Bænke, en dansk Postil og en Salmebog, derefter et Fag til et Kammer og de andre to til et Køkkensted. Viffertsholm holder Huset vedlige i alle Maader. Desuden tillægges Skolehuset tvende Stykker Jord, et til Sædeland og et andet til Kaalhave.

---

[1]) Saml. t. jydsk Hist. og Topogr. III, 1. Bd.

[2]) Bd. III, S. 522—28.

Skolemester skal med ren dansk Tungemaal lære Børnene »at læse i danske Bøger og dertil skrive nogenlunde læselig Skrift og udi Regnekunsten være noget kyndig. Han skal oplære al Solbjergs Ungdom i deres Katekismus og andre Børnelærdomme saavelsom og Viffertsholm Bønders Børn udi Bælum« o. s. v. Han tillades ikke at holde »nogen Værtskab eller lystig Forsamling, ej heller at forhandle nogen Vare i Skolehuset«.

»Han skal nyde fornøden Ildebrand, som skal være aarlig 10 Læs Træ til Brænde og 40 Læs forsvarlig Skottørv, hvilken Ildebrand Bønderne efter Herskabets Fuldmægtiges Anstalt baade hugger og graver for Skolemesteren og fører ham dem til Skolehuset«.

»Endvidere nyder han af Viffertsholms Herskab til sin aarlige Løn og Oppenhold Tyve Rigsdaler, siger 20 Rdl. udi rede Penge saa vel som og Korn To Tønder Rug og To Tønder Byg . . . .«

»Og som jeg Laurits Kjærulf og min kær-elskelige Frue Karen Gesmann til Viffertsholm dette Skoleværk saaledes vil have indrettet og funderet, at det bestandig efter vores dødelige Afgang og andre, hvadsomhelst sig tildragende Forandringer, uryggelig kunde kontinuere og fortsættes, hvilket vi nu i en gudelig Intention haver indrettet. Saa ville vi forsikre os, at dette ved Guds Naade af os indrettede gudelige Værk af alle Successoribus og Possessoribus til Viffertsholms Gaard og Gods, saasom en evig Indstiftning udi uforkrænkelig Kontinuation bliver holden og efterkommet. I hvilken Tillid vi forpligter os og vore Arvinger, Herskaber og Ejere til Viffertsholms Gaard og Gods udi alle Købekontrakter eller Skøder bemeldte Gaard og Godses Forhandling eller Afstaaelse vedkommende nøje at observere, at dette Skolehus med sin Tillæg ingen Præjuditse eller Forkortning i ringeste Maader

tilføjes. For at denne Skoles Indstiftelse ikke ved Tidens Langvarighed skal komme i Forglemmelse, da skal denne Fundats engang hvert Aar, nemlig paa den næste Søndag efter Laurentii Dag udi Solbjerg Kirke efter Gudstjenesten for al Menigheden oplæses og forkyndes.«

»Thi er Sognepræsten nuværende ærværdige og vellærde Mand Hr. Michel Budtz udi Bælum Præstegaard til denne Ende en rigtig Genpart af denne Fundats under min Haand bleven meddelt, som han og hans Efterkommere altid hos sig udi Bælum Præstegaard beholder . . .«

Fundatsen er medunderskreven af Svigersønnerne Justits- og Cancelliraad Jesper Nielsen Jespersen til Høgholt og Severin Bentzon til Havnø etc.

Skolen kom i Stand, og man ved intet videre om den end, at alt gaar i den bestemte Gænge i godt 100 Aar indtil 1839. Ved Skifte efter Kammerraad Hans Svanholm, Amtsforvalter i Aalborg, som da ejede Viffertsholm, blev Ny Viffertsholm oprettet og afbygget fra Hovedgaarden, Gods og Ejendom blev delt til begge Gaarde. En Broder til Kammerraad Svanholm, Laurs Svanholm (almindeligt kaldet Laust Rytter, Slægten var Bønder), Gaardmand i Svanfolk, Skibsted Sogn, fik Gl. Viffertsholm, som den derefter blev kaldet, og en Brodersøn, Andreas Svanholm, fik Ny Viffertsholm. En Broder til denne, Peder Svanholm, fik Sebberkloster ved Nibe som Arv, — Amtsforvalteren var en meget rig Mand.

Man hører endnu intet i 10 Aar; Legatet bliver udredet fra Gl. Viffertsholm, men saa siges der pludselig Stop, da Bælum-Solbjerg Sognes Skolevæsen 1849—50 skal under mere fast Form, og Skoleplanen approberes etc. Saa faar Sogneforstanderskabet Ordre fra højere Steder at sagsøge Ejerne af Viffertsholm til at udrede, hvad det Kjærulfske Legat har henlagt til Skolevæsenet.

Der bestemmes først en Forligelseskommission, der

holder Møde paa Tingstedet i Bælum; den administreres af Landvæsenskommissær Wegener af Svanholmsminde, konstitueret af Amtet, da Herredsfoged Hvass er Medlem af Forstanderskabet og derfor mente at burde fratræde sin Funktion i den Sag.

Mødet holdtes d. 31. Oktober 1849. Paa Sogneforstanderskabets Vegne mødte Sognepræsten, Pastor Langhorn. Af de indklagede mødte Proprietær Andreas Svanholm, Ny Viffertsholm, forsynet med Fuldmagt fra Godsforvalter Poulsen, Gl. Viffertsholm, som Værge for de umyndige Ejere, L. Svanholms Børn. Der blev af de indklagede gjort Forslag til Sagens mindelige Afgørelse; men dette var saaledes, at Pastor Langhorn ikke ubetinget kunde antage det uden Tilladelse fra højere Avtoriteter; Sagen blev derfor udsat indtil videre efter begge Parters Ønske.

Det næste Aar toges saa atter fat; og den 24. Juli holdtes Møde i Bælum Præstegaard, hvor de forannævnte atter mødte. Til Sagens mindelige Afgørelse fremsatte Proprietær Svanholm følgende Proposition:

Fundatsen for det Kjærulfske Legat til en Skole i Solbjerg, dateret 14. Juni 1725, konfirmeret 26. September 1732, forandres saaledes:

1) Korn og Penge udredes for Fremtiden til Deling af begge Gaarde efter deres Hartkorn.

2) Det i Fundatsen nævnte Brændsel af 10 Læs Træ og 40 Læs Tørv bortfalder, imod at der ydes anordningsmæssig Brændsel til en Skole med 36 Læs Tørv a 25 Snese; de fordeles ogsaa paa Gaardene.

   Det bemærkes, at de i Fundatsen nævnte 10 Læs Træ vil blive leverede i nærværende Skolelærer Kjeld Sørensens Embedstid.

3) Ejerne af Viffertsholm'erne forbeholder sig i Tiden ved

Fæste eller Salg af det derunder hørende Gods i Solbjerg Sogn at fordele Legatet saaledes, at Godset med Gaardene vil komme til at bære en forholdsmæssig Andel af samme efter Hartkorn, og at enhver, som denne Fordeling kommer til at angælde, direkte til Kommunen yder sin Anpart.

4) De i Fundatsen nævnte 6 Fag Huses Vedligeholdelse bortfalder som paahvilende Viffertsholm.

Forøvrigt bliver den omhandlede Fundats ved Magt!

Pastor Langhorn erklærede, at han i Henhold til Ministeriets Skrivelse af 31. Decbr. 1839 var tilfreds med de af Proprietær Svanholm her fremsatte Propositioner; og er saaledes denne Sag i Mindelighed afgjort.

Saaledes endte det Kjærulfske Legat sine Dage uden i nogen Maade at komme Skolevæsenet til gode. Efterhaanden som Godset solgtes fra Gaardene Gl. og Ny Viffertsholm, udparcelleredes hele Legatet i enkelte Skillinger, ja endog i Brøk; og fra hver Ejendom drysser den nu som en fin Regn for at samles i Kommunekassen.

2. Thestrups Legat til de fattige i 6 Sogne.

Om Stamfaderen til den Thestrupske Slægt, denne ejendommelige, evnerige Mand med det æventyrlige Liv, er meddelt en udførlig Biografi i nærværende Saml. 1. Bind af afdøde Dr. O. Nielsen, saa jeg har intet videre der ud over at meddele. Det var Christen Sørensen Thestrup, Herredsfoged i Rinds-Gislum Herred; og hans Søn, Søren Thestrup, er Legatets Stifter.

Om ved Aar 1759 overdrog Christen Sørensen Thestrup sine to Herregaarde, Viffertsholm og Lille Restrup (Hvam Sogn ved Viborg) til sin forannævnte Søn, medens en anden Søn, Christen, beskikkedes til hans Efter-

følger som Herredsfoged; selv flyttede han til en større Bondegaard, Vesterris, i Thestrup Sogn, hvor han døde 2 Aar efter og ligger begravet paa Thestrup Kirkegaard.

Søren Thestrup var Sø- og Landkrigskommissær i Aalborg Amt, en meget anset Mand, gift med en Datter af Generalfiskal Sonne i København, Johanne Magdalene, med hvem han havde to Sønner og en Datter. Sønnen Christian Michael Thestrup fik Viffertsholm, men døde ugift 1826. Hans Bo var insolvent. Derefter købte Kammerraad Svanholm Viffertsholm.

Legatkapitalen var 1800 Rdl., som Testator udsatte paa Rente hos sin yngste Søn Søren Thestrup, der ved Skiftebrev om Mødrenearv blandt andet fik Skøde paa Fjeldsø Kirke, og heri indestod Kapitalen saaledes, at »han og efterkommende Ejere af bemeldte Kirke til Stiftamtmanden og Biskoppen i Viborg Stift udsteder Panteforskrivning for bemeldte 1800 Rdl. og derved sætter Kirken med sin Jus Patronatus og Vocandi samt Korn- og Kvægtiende og deres Jordegods i Pant med første Prioritet, samt svarer Rente deraf til evig Tid 4 pro Cento aarlig ($^1/_4$ p. C. Skatten ekciperet saalænge denne er befalet.)« Renten betales til efterskrevne 6 Sognes fattige, lige meget til hver, nemlig: Bælum, Solbjerg, Ove, Hvam, Østerbølle og Thestrup, alle i Viborg Stift. »Og haver Debitor at betale Renten noget før hvert Aars Snapsting til vedkommende Præster, og hver Sogns Andel skal Præsterne hver i sit Sogn alene staa for at uddele efter bedste Skønnende, dog ikke til andre end de, der ellers nyde Sognealmisse . . .«

Gavebrevet er underskrevet 14. Maj 1799 og fik kgl. Konfirmation af 11. Juni s. A.[1])

---

[1]) Trykt i Reskriptsamlingen 1799 S. 167, smlgn. »Repertorium over Legater« ved Hiort-Lorenzen, V, S. 66.

Saaledes er ogsaa alt vel i Orden med dette Legat. Men det er mærkeligt, saa hurtigt der er gaaet Svindsot i den gamle Herredsfogeds Midler. I Følge forannævnte fik altsaa hans Sønnesøn Søren Thestrup Fjeldsø Kirke, i hvilken Legatkapitalen stod (han fik desuden i Arv Lille Restrup og Vesterris); men han dør allerede i en yngre Alder den 23. Juni 1809, ugift, og Broderen, Christian Michael paa Viffertsholm og Søsteren Marie, gift med Jens Foss paa Ovegaard, er Arvinger. Broderen paa Viffertsholm dør ugift 1826, 60 Aar gl., og da er han helt til Agters; ved Opgørelsen af hans Opbuds- og Dødsbo lider Legatet et Tab.

De første Sogne, hvorfra Kravet om Legatet melder sig, er Bælum og Solbjerg ved Kommissionen for Fattigvæsenet. Svaret og Redegørelsen fra Biskop Øllgaard i Viborg lyder saaledes:

»Kommissionen har, i behagelig Skrivelse dat. 8. Septbr. f. A., forlangt adskillige Oplysninger betræffende det af afdøde Krigs- og Landkommissær Søren Thestrup paa Viffertsholm, til Fordel for Bælum og Solbjerg med flere Sognes fattige, stiftede Legat.

I Anledning heraf, og idet vi sender den begærte Afskrift af Legatet, undlader vi ikke tjenstlig at tilbagemelde: Det Thestrupske Legat, stort 1800 Rdl. Sølv, hvoraf 600 Rdl. Sølv tilhører Bælum og Solbjerg Sognes Fattigvæsen, var indestaaende paa 1. Prioritet i Fjeldsø Kirke, efter en af forannævnte Krigs- og Landkommissær S. Thestrup udstædt Panteobligation, dat. Restrup d. 6. Juni 1818; men ved Skiftedivision i den senere Ejers, Proprietær Christian Michael Thestrups Opbuds- og Dødsbo d. 27. Novbr. 1826, blev Pantet udlagt til Viborg Stifts offentlige Midler, forbemeldte Legats Tilgodehavende; og siden den Tid er Kirkens Tiende, der

efter konfirmeret Tiendeforening skal leveres med Korn in natura, aarlig bleven afhændet.

Da der hæftede en betydelig Skatterestance paa Fjeldsø Kirketiende, og der i Anledning af Overdragelsen medgik flere Omkostninger, ligesom der senere er anvendt en stor Del Udgifter paa Kirkens Istandsættelse og Vedligeholdelse, hvortil endnu kommer, at der haves en Sum tilgode for Tiendekorn i et Dødsbo, som staar under Skiftebehandling, — have vedkommende Legatarier ikke hidtil erholdt større Udbytte.

Imidlertid er der føjet Anstalt til, at Bælum og Solbjerg Sognes Fattigvæsen, foruden de samme den 16. Septbr. 1833 (ved formelig Anmeldelse fra Stiftskassereren af 9. s. M., og ikke, som Kommissionen bemærker, »ved en afreven Lap Papir«) tilsendte 100 Rdl., er, med den herfra under 10de dennes afgaaede Pakkepost, atter tilstillet 100 Rdl. —; og hvad benævnte Fattigvæsen endvidere kan tilkomme, vil, saa snart der erholdes endelig Rigtighed, fra det ovenmeldte Dødsbo, for hvad det skylder for Tiendekorn, igen vorde Kommissionen tilsendt. For de anførte 200 Rdl. udbedes Kvittering paa indsluttede Anmeldelse behageligt meddelt.

Viborg, 14. November 1840.

Øllgaard.

I Stiftamtmandens Fraværelse.

Hansen,
konst.«

Legatkapitalen er altsaa bleven noget reduceret og gaaet ind under Viborg Stifts offentlige Midler, og dog ser man, at der er samlet Overskud af Renterne, som altsaa ikke maa være fuldt uddelte. Men nu træffer man den Mærkelighed, at Stiftsøvrigheden i Viborg indstiller til Indenrigsministeriet, at der af det opsparede Overskud af Thestrups Legat maa oprettes et Legat »til bedste for Døtre af afdøde gejstlige Embedsmænd, hvis sidste Kald

har hørt til Viborg Stift«. Det gaar dog Ministeriet ikke ind paa.

I Svarskrivelse af 16. Novbr. 1866 udtaler det, at »da den opsamlede Kapital er erhvervet for Legatet og altsaa dette tilhørende, savnedes Hjemmel til at anvende den paa den af Stiftsøvrigheden foreslaaede Maade, hvorimod Renten af den opsamlede Kapital vil være at dele lige imellem »de fattiges Kasse« i hvert af de 6 Sogne, til hvilke den oprindelige Legatkapital er skænket«.

Tillige havde Ministeriet forud udbedet sig Oplysning om, hvorvidt Renten af den oprindelige Legatkapital er bleven anvendt til Understøttelse for trængende uden for den almindelige Fattigforsørgelse, og har faaet den Oplysning af Stiftsøvrigheden, at kun i Bælum og Solbjerg Sogne uddeles Renten af den oprindelige Legatkapital af Sognepræsten, uafhængigt saavel af det almindelige Fattigvæsen som af »de fattiges Kasse«, medens der i de andre Sogne alt er fulgt den Fremgangsmaade, at Renten er betalt til »de fattiges Kasse«.

Foranlediget heraf skulde man til Efterretning og videre Bekendtgørelse tjenstligst melde, at Ministeriet intet finder at erindre imod, at Renten af Legatkapitalen i Bælum og Solbjerg Sogne, efter Sognepræstens derom fremsatte Ønske, fremdeles ligesom hidtil uddeles af ham i Stedet for at indbetales i »de fattiges Kasse«. Grunden til, at Legatet i Tiden er faldet ind under »de fattiges Kasse«, maa vel være den, at Præsterne paa den Tid var Formænd for Fattigforsørgelsen i Kommunerne, og da Legatet ogsaa skulde uddeles af dem, er det hele flydt sammen i de 4 Sogne.

Ministeriet giver altsaa 1866 sit Samtykke til, at Legatet maa indbetales i »den fri Fattigkasse«, saaledes som det alt har fundet Sted i de 4 Sogne.

Men Ove Sogn er endnu gaaet et Skridt videre og

nar ladet Legatrenten flyde i Kommunekassen, dette er allerede sket 1866, men Ministeriet bliver først klog paa dette 12 Aar efter ved Modtagelsen af Regnskabet over Legater og andre offentlige Midler under Stiftsøvrighedens umiddelbare Bestyrelse.

Nu brevveksler Ministeriet med Amtet et Par Gange i 1878 herom, og Resultatet bliver, at Ove Sogns Andel af Legatrenten »ikke imod Sogneraadets Protest vil kunne fordres indbetalt til »de fattiges Kasse«, men at man derimod ikke kan være enig med Amtet i, at det maa tilfalde vedkommende Sognepræst at uddele den ommeldte Renteandel. Efter det anførte kan Ministeriet saaledes intet have imod, at Ove Sogns Andel af den ommeldte Legatrente fremdeles som hidtil tilfalder Ove-Valsgaard Sognekommunes Kasse og uddeles af Sogneraadet«. [1])

Dette var Enden, og Legatrenten til Ove kommer altsaa Skatteyderne baade i Ove og Valsgaard til gode og er derved helt afvegen fra Testators Bestemmelse. I de øvrige 3 Sogne, Hvam, Østerbølle og Thestrup, gaar Andelen i »den fri Fattigkasse«.

At Legatet for Bælum-Solbjerg Sognes Vedkommende i Tiden senere fuldt ud er uddelt efter Testators Bestemmelse skyldes i 1866 daværende Sognepræst, Provst Møller, og i det sidste Tidsrum Sognepræsten, Provst R. L. Jürgensen (nu Sognepræst i Bogense). Legatandelen er for Bælum-Solbjerg Sognes Vedkommende — 64 Kr. 22 Øre aarlig. Den er altsaa større end oprindelig ved Legatets Stiftelse. Grunden hertil er det opsparede Overskud i et Tidsrum foran 1866, hvilket Stiftsøvrigheden, som foran meddelt, androg om anden Anvendelse af, men det blev afslaaet af Ministeriet, og Renterne heraf skal anvendes paa samme Maade som af den oprindelige Legat-

---

[1]) Brevene findes i Bælum Præstegaard.

kapital. Den Sum, som Sognepræsten saaledes aarlig uddeler i Bælum og Solbjerg Sogne, er vel ikke stor, men bringer dog Glæde i mangt et fattigt Hjem uden for Fattigforsørgelsen, hvor en pludselig Nød kan indfinde sig, og en lille Hjælp saa er kærkommen.

Paa Thestrup Kirkegaard ved Aalestrup Station ligger de fleste af Slægten Thestrup begravede; der findes i alt 9 Gravsteder, alle dækkede med store, flade Granitplader, forsynede med Indskriptioner. Men i lange Aarrækker var intet holdt vedlige, saa det hele henlaa i en ynkelig Forfatning, sammensunken og overgroet. Saa tog Thestrup Sogneraad i 1902 det smukke Initiativ at faa Begravelsespladsen gjort i Stand, da det fandt, at det var en Skam, at den Slægts Grave henlaa i en saadan Tilstand, da den dog havde skænket saa store Gaver. Forslaget derom henstilledes til de forskellige Sogne, der var Rentenydere, og vandt almindelig Tilslutning. Gravstederne blev gjort i Stand og tilplantede, Stenene rensede og lagt til Rette, saa Indskrifterne kan læses etc. Hele Udgiften var 100 Kr. Paa Forslag af Provst Jürgensen, Bælum, blev det endvidere bestemt, at for Eftertiden skal fra hvert Sted ydes et bestemt aarligt Bidrag, som fradrages Renterne, til Vedligeholdelsen; saa nu bliver herefter den bekendte og ansete Slægts Grave bevarede med al ønskelig Pietet og Omhyggelighed.

Mindestenene indeholder følgende Indskrifter, saa vidt de kan læses:

Nr. 1.

Her under er begravet det Jordiske af Søren Thestrup junior, som ejede Vesterris og Restrup, født paa Wiffertsholm den 3. Decbr. . ? | Død ugift i Vesterris den 23. Juni 1809. | Guds forsyn førte ham Lykkelig gennem dette Liv

og lod hans Jordiske Del samles her hos alle sine Fædre fra 4de Led af, hvorfra samme Forklaret og igen forenet med Sjælen af naade for Jesu skyld vorder samlet med samtlige hans her hosliggende Slægt i evigt Liv at skue Gud Herrens Ære og mættes af hans højtidelige Beskuelse.

Nr. 2.

Under denne Sten er lagt i Forvaring det Jordiske af Krigs- og Landkommissær Søren Thestrup, født i Vesterris d. 14. Februar 1734 og hans Frue Johanne Magdalene Sonne, født i København 5. April 1739. De indgik i Ægteskab den 23. September 1761, havde 2 Sønner og en Datter; ejede Wiffersholm og Restrup og døde hun den 15. Marts 1792 og han den . . . | Naar vi end skal vandre i Dødens Skyggedal, vil vi ikke frygte for ondt, thi du est med os | din Kjæp og Stav skal trøste os.

Nr. 3.

Her under ligger begravet det Jordiske af | Sal. Christen Thestrup, | født | i Vesterris den 2. Decbr. 1738, | Herredsfoged for Rinds og Gislum Herreder | ejede | Restrup og Vesterris. | Døde | i Vesterris den 26. Marts 1773. | Han var mangfoldig elsket, og hans Gamle Moder samt hans Broder lod hans Støv bedække med denne Sten ved hans herved begravede Fader, Bedsteforældre og Sødskende og øvrige Slægt samles af naade for Jesu Skyld i det evige Liv.

Nr. 4.

Her hviler Søren Christensen, som boede i Vesterris. Døde Anno 1716. | Gak ind mit Folk og hvil dig i dit Sovekammer.

Nr. 5.

Her er nedlagt det Dødelige af den Dydige | Kirstine Thestrup, | en lydig Datter | af | Cancelliraad og Herreds-

foged Christen Thestrup, | og endnu levende Moder | Fru Karen Lynderup, | født 1. Maj 1737. | En kjær Ægtefælle for Fyrformand og Raadmand | Hans Olufsen, | med hvem hun blev gift den 7de Juni 1760 | og en Kjærlig Moder | til | en Datter og en Søn | hvilke hun fradøde i Viborg den 17. Februar 1763.

Nr. 6.

Her under hviler | Christen Sørensen Thestrup | fordom Herredsfoged i Rinds og Gislum Herreder, | som døde Anno 1761 d. 4. Januar, | saa og hans Kjære Hustru | Maren Nielsdatter, som Døde Anno 1781 (?) d. 27. August, | og venter bege med alle Guds Børn en ærefuld | Opstandelse.

Nr. 7.

Christen Thestrup . .. 1737 (?). (Resten ulæselig.)

Nr. 8.

Den halve Sten er hensmuldret og Resten af Indskriften ulæselig.

Nr. 9.

Her under er begravet det Jordiske af | Jomfru Inger Thestrup, | født paa Restrup d. 8. Juni . . . . | Død i Vesterris d. 13. Januari 1763.

Fra det gamle Randers.

Af Stiftamtmand Stemann.

1. „Det store Stenhus i Kirkegyden".

(Den gamle Latinskole.)

Det er for Øjeblikket umuligt at sige, hvor gammel den grundmurede Bygning er, der i første Halvdel af 19de Aarhundrede blev benyttet som Latinskole i Randers og som senere under det vildledende Navn »Helligaandshus« er bleven »restaureret« eller rettere ombygget. Bygningen er efter Murværket at dømme opført i Middelalderen. Iblandt Sokkelstenene findes en gammel Vinduessmigsten fra en Granitkirke, to svagt buede Korrundingssten foruden andet gammelt Kirkemateriale.[1]) Paa dette Grundlag at slutte, at den skulde hidrøre fra Valdemar Atterdags Byggerier i Randers med Materialer fra nedbrudte Kirker, vilde dog maaske være for dristigt. Hvad Bygningen, der jo er en Del af et større Hele, oprindelig har været brugt til, er det umuligt nu at paavise. Helligaandskloster kan den ikke have været, hverken ifølge sin Beliggenhed eller sin Indretning. Derimod kunde der vistnok intet være til Hinder for, at det anselige Stenhus

[1]) Arkitekt Kampmanns Beretning til Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet af 20. December 1892.

godt kunde have været benyttet af en adelig Familie, og i al Fald midt i 16de Aarhundrede har dette været Tilfældet. I den store Sal er der paa Væggen malet 14 Vaabenskjolde, af hvilke man ved Ombygningen 1894—97 fandt Spor fra gammel Tid.[1]) Disse maa efter deres Form at dømme være fra 16de Aarhundrede, lige som det dem omgivende Renaissancemønster meget rimeligt skyldes Hans Maler i Randers, der 1548 udførte et beslægtet Mønster i Sulsted Kirke.[2])

Ejendommeligt nok oplyser det ældste Dokument, man har om denne Bygning, netop at dens første os bekendte Ejer var en Adelsmand, nemlig Gert Bryske til Katholm.[3]) Desværre var de ommeldte Vaabenmærker saa fragmentarisk bevarede, at det var ganske ugørligt at fastslaa, hvilken Adelsslægt de tilhørte. Umuligt er det dog ikke, at en Hjelm med et Stykke af et Hjelmtegn har hørt til Slægten Banners Vaaben. Gert Bryskes Bedstemoder var Karen Banner. Den meget lidt økonomisk anlagte Gert Bryske sælger sit Stenhus i Randers med sit tilliggende Gaardsrum og Boder norden ved Skolen tværs overfor Michel Persen og Poul Nielsens Boder og Ejendomme ved den nordre Side af den liden Gaard derhos, Syd for Niels Jacobsens Boder, næst østen op til Rasmus Christensen Spentrups Gaard, og vesten ved den liden Gaard[4]), som løber i sønder fra Hofmedgaden, den 20de November 1615 til den daværende Raadmand i Randers og senere som Borgmester sammesteds ansete og velstillede Niels Jacobsen. Denne

---

1) Arkitekt Kampmanns Beretning til Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet af 20. December 1892.

2) Magnus Petersen: »Beskrivelse og Afbildninger af Kalkmalerier i de danske Kirker« S. 50.

3) Randers Bys Tingbog 1616, 11. Marts.

4) Dette er utvivlsomt en Fejlskrift i Stedet for »Gade«.

blev i andet Ægteskab den 28. Oktober 1596 gift med Borgmester Søren Hofman's Enke Marie Pedersdatter Lassen, der skildres som »forstandig, ung, munter og rig«. Brylluppet stod paa Randers Raadhus. Muligvis har han med sin store Familie boet netop her i sine sidste Aar.[1])

Niels Jakobsens næstældste Datter Karen blev gift med Raadmand i Randers og kongelig Forvalter paa Dronningborg Axel Christensen And og deres yngste Datter Lisbeth med Magister Søren Hansen Bentzon. Da Karen Nielsdatter ved sit andet Ægteskab med Borgmester i Randers Jesper Lauridsen maa have skiftet med sine Børn af første Ægteskab, kan det ikke kaldes usandsynligt, at »det store Stenhus liggende i Kirkegyden« paa denne Maade er kommet i hendes Datterbørns Eje, hvilke 1668 havde mistet begge deres Forældre. Det var kun en jevnere Mand, Anders Trompeter, der havde været Husets sidste Beboer, da det baade 1670 og 1673 udbydes til Leje.[2]) Sognepræsten Søren Hansen Bentzon havde i al Fald de sidste Aar ikke boet her, men i sin salig Moder Karen Mogensdatters Gaard.[3]) Paa denne Tid har Bygningen ifølge det derover optagne Syn[4]) været i en mindre god Forfatning. Iøvrigt fremgaar af dette, at

---

[1]) Desværre er der af Skattebøger fra hans sidste Aar kun opbevaret den fra 1623, hvor han, under Slots Sognet, kun er opført for en Afgift af Byens Fiskegaard. Da hans Navn her kun findes antegnet for denne ene Afgift, synes det Stenhus, hvori han dengang boede, dog ikke at have været det, han købte af Gert Bryske, da dette laa i St. Mortens Sogn. I Skattebogen 1625 omtales i Slots Sognet alt Niels Jacobsens Arvegods under »Sal. Niels Jacobsens Arvinger« og deriblandt »Stenhuset Niels Jacobsen iboede«.

[2]) Randers Bys Tingbog 1670, 24. October og 1673, 3. Februar.

[3]) Randers Skattebog 1664 S. 37.

[4]) Randers Bys Tingbog 1671, 4. Septbr.

der i de to Etager i al Fald har været Forstue, Lillestue, Storstue, Kammer, en lille Overstue over Porten, Bryggers, Mellemport til en Naboejendom og en Yderport. Af Vinduerne er fire helt borte og desuden mangle 62 Ruder; Gadedøren og Portene ere i en ynkelig Tilstand; Væggene, Dørene, Taget, alt ser trøstesløst ud, højst rimeligt en Følge af Svenskernes Besøg, og det er efter denne Beskrivelse forstaaeligt, at det ikke har været let at finde en Lejer.

Det har alligevel kunnet betale sig at sætte Bygningen i Stand, og den beboes senere i lange Tider af ansete Familier, 1685 saaledes af Søren Hansen Bentzons Efterfølger Sognepræst ved St. Mortens Kirke og Provst i Støvring Herred Magister Hans Dinesen Mossin.[1]) Denne hjemførte i andet Ægteskab Lene Jensdatter, Enke efter Købmand Anders Carlsen, der endnu i dennes Levetid førte en vidtløftig Proces med Kirsten Morsings for Troldom[2]), og om hun end efter vor Opfattelse optraadte urimelig haardhjertet under denne Sag, saa har Samtiden vel nok set anderledes derpaa. Blandt Magister Mossins Børn af første Ægteskab var den senere bekendte strængt ortodoxe Præst Hans Mossin.

Efter i 43 Aar at have virket som Sognepræst i Randers døde den trofaste og retsindige Hans Dinesen den 7. Februar 1711 og begravedes i St. Mortens Kirke. Derefter sælger hans Svigersøn Jens Mortensen, Forvalter paa Fussingø, paa sin Hustrus og samtlige hendes Medarvingers Vegne d. 20. Maj 1716 »den grundmuret Gaard i Randers, Stenhuset kaldet, som min salig Svigerfader Magister Hans Dinesen Mossin tilhørte og iboede, liggende med sønder Gavl til Kirkegyden og med norder

---

1) Randers Skattebog 1685 fol. 110, 122, 123, 138.
2) Jydske Saml. 3. R. II. 8 ff.

Gavl til Boderne ad Hofmeden« tilligemed dertil hørende trende Boder ud til Hovmeden til Forpagter paa Dronningborg Dines Pedersen, hvis Hustru Lene Rasmusdatter Simonsen var en Datterdatter af Lene Jensdatter i dennes første Ægteskab.[1])

Ved den velstaaende Enke Lene Dinesens Død 1771 gaar Ejendommen over til hendes Svoger Borgmester Nicolai Krag Bredahl. Denne, der saa at sige straks ved sin Embedstiltrædelse 1733 lejede en Del af Bygningen[2]) har vel her lært sin senere Hustru Inger Marie Rasmusdatter Simonsen at kende, med hvem han blev gift i Randers den 27. Maj 1734, og han blev ved at bebo Ejendommen sammen med sin Svigerinde indtil dennes Død. Hans Datter Lene, den bekendte Købmand og Legatstifter Niels Brocks Hustru, er saaledes opvokset i »det store Stenhus«.

Henved to Aar efter Borgmester Bredahls Død, nemlig 1782, sælger hans Enke endelig Ejendommen til Randers Kommune, der indretter den til Latinskole. Til Gengæld gaves der ved kongeligt Reskript af 27. Juni 1781 Kommunen Forsikring om, at den latinske Skole i Randers bestandig skulde vedblive. I hver Etage blev der to Klasseværelser, adskilte ved et Træskillerum, der gik tvers igennem Bygningen, men som ikke naaede helt op til Loftet. Man kunde altsaa i den ene Klasse høre og se, hvad der foregik i den anden. I den søndre Ende af Bygningen indrettedes Værelser til Rektor og de to Hørere, og i den søndre Sidebygning Stald til Rektors to Køer, Foder- og Brændselsrum. Konrektors Lejlighed indrettedes i den nordre Ende af Bygningen, Stald til hans to Køer samt Foder- og Brændselsrum i det nordre

[1]) Randers Bys Skøde- og Panteprotokol 1716, 15. Juni.
[2]) Randers Skattebøger 1733—1740.

Udhus. Alle Trapper opførtes og de fleste Gulve fornyedes. Saaledes har bl. a. Steen Blicher baade som Discipel og som Lærer kendt Skolen. Nogen Forandring blev der i Aarenes Løb dog foretaget med Bygningen. 1820 holdtes Skolen i øverste Etage i fire Klasseværelser, langs med hvilke der gik en lang bred Gang. Lige for Enden af Gangen var en dobbelt Dør ind til Biblioteket, i hvilket stod et større og mere sirligt Katheder end de i Klasserne, to store Globi paa Stativ, og hvor de aarlige Eksamina holdtes. Fra Gangen gik en Dør til hver Klasse, og imellem Klasserne selv var Døre, som aabnedes i Frikvartererne, for at Læreren, som havde Inspektionen, kunde gaa igennem alle Klasserne. Den nedre Etage var da bleven Rektorbolig. Der var en ret rummelig Gaard ved Skolen, i hvilken Drengene tumlede sig i Frikvartererne.[1]) Af bekendte Mænd, der som Disciple have gaaet i denne Skole, kan yderligere nævnes Biskop J. B. Daugaard og Kabinetssekretær, Gemejmeetatsraad J. P. Trap.

Efterhaanden medførte den udvidede Undervisning Nødvendigheden af flere Lokaler, og da disse ikke i tilstrækkeligt Omfang kunde tilvejebringes i Skolebygningen, foreslog den kongelige Universitetsdirektion i Aaret 1846 at nedlægge Randers Latinskole. Ministeriet dristede sig dog ikke til at andrage herom. Efter flere Aars Forhandlinger om Sagen bemyndigedes Kultusministeren ved Loven af 28. Marts 1855 til at lade en ny Skolebygning opføre i Randers, saafremt det ved Tilskud fra Kommunen kunde ske uden Udgift for den almindelige Skolefond. For Randers Kommune var der nu, da man, som det synes, dengang ikke har været opmærksom paa ovennævnte kongelige Reskript om, at den latinske Skole i

---

[1]) Christine Daugaard: »Biskop Daugaard« I. 74.

Randers bestandig skulde vedblive, ikke andet at gøre end snarest muligt at tilvejebringe en ny Skolebygning. Denne, hvis Opførelse kostede Kommunen henved 94,000 Kr., toges i Brug i Slutningen af 1857.

Den gamle Latinskole blev nu af Byen lejet ud til Haandværkerforeningen, idet dog den øverste Etage overlodes til Brug for en Tegneskole for Haandværkere, den senere tekniske Skole. Ogsaa Oldsagsamlingen havde fra Foraaret 1877 i en længere Aarrække Rum i Bygningen. Medens Haandværkerforeningen flyttede bort derfra i 1876, havde den tekniske Skole sine Lokaler i Brug lige indtil den 1890 flyttede ind i sin egen nye Bygning. Da man nu ønskede at udvide Torvet, kommer der en ny Fase i Bygningens Historie. En ganske lille Kreds af tildels historisk interesserede Mænd mente at kunne hævde, at Bygningen havde været Helligaands Kloster og fik virkelig ved ihærdig Agitation gennemført en Rigsdagsbevilling til dens Restaurering. »Det store Stenhus« er altsaa nu opstaaet i ombygget Tilstand under Navn af »Helligaandshus« til Trods for, at Tradition, historiske Data og Bygningens Indretning tyder paa, at den aldrig har kunnet være nogen kirkelig Bygning.

2. Hospitalet.

Til det Hospital i Randers, som Kong Christian III. stiftede, benyttedes den Provstegaard, som i den katolske Tid var Bolig for det Medlem af Aarhus Domkapitel, der var Provst for Ommersyssel, og over Hovedindgangen fandtes indtil Nyopførelsen 1863—69 det danske Vaaben og Christian III.s Navnechiffer med den Indskrift: »Dieu pour mon partage«. Nogen Beskrivelse af Hospitalsbygningerne fra deres første Tid vides ikke at være bevaret. Derimod findes i Randers Tingbog 1673 fol. 16—18 et

efter Begæring af Hospitalsforstander Anders Mogensen Grave den 5. Februar s. A. optaget Syn over de daværende Bygninger. Det er her værd at lægge Mærke til Hospitalet paa Resens Kort over Randers.[1]) At Kortet er en Frihaandsskitse uden stor Nøjagtighed er iøjnefaldende nok; men det er aabenbart, at der ved de større og betydeligere Bygninger er søgt at give et virkeligt Billede af dem (f. Eks. Kirken, Slottet). Det er ikke utænkeligt, at det samme er Tilfældet med Hospitalet. I hvert Fald passer Billedet i Hovedtrækkene med Synet af 1673: Selve Hospitalet bestaar efter dette af to sammenbyggede Fløje, nemlig en i Vest-Øst (det vestre Hus) og en i Nord-Syd, der først kaldes det søndre og siden det østre; begge Dele er jo fuldt berettiget, men mindre heldigt i en og samme Synsforretning. Øst for Hospitalet og tæt op til dette laa Forstanderens Bolig, medens Præstens laa vest for og i Flugt med det vestre Hus imellem dette og Hvidemølle.

Lad os saa følge Synsforretningen, der skildrer Bygningerne som i det Hele taget meget forfalden. Vi begynder med det vestre Hus's nordre Side: Den er fra Grundvolden af meget brøstfældig i en Længde af 16 og Højde af 3 Alen, af Vinduerne paa begge Sider af Huset trænger en Del til helt at fornyes, en anden Del til at forbedres med Bly, Glas og Vindueskarme. Muren har givet sig og hælder ud efter foroven; den skal forbindes med den søndre Mur ved Bjælker og Ankere; Murremmene er brøstfældige eller nedfalden. Taget (26 Bindinger) og Gavlene paa samme Hus er meget brøstfældigt; paa den nordre Side skal Taget udbedres med nogle Tusinde Tagsten og Lægter m. m. Paa den søndre Side af samme Hus var 8 Bjælker raadne i Enderne. Hvor

[1]) Jydske Saml. 3. R. II. 204.

de to Tag er skaaren sammen paa det vestre og søndre (østre) Hus er sket stor Ravage, bl. a. er Hammeren tvungen en hel Alen ind paa det andet Loft. Vinduerne paa begge Sider er brøstfældige, Gavlene og Loftet ligeledes. I dette Hus findes fjorten nye Sengesteder, medens alle de andre er helt forraadnet. Det er altsaa bestemt til Bolig for Lemmerne. Ved det søndre (østre) Hus, det, der ligger ind til Forstanderens Residens, hælder den østre Mur fra det vestre Hus og til den søndre Gavl ind ad Gaarden til bemeldte Residens, og derfor er Bjælkerne trukne hen ved en halv Alen fra Husets vestre Side. Vinduer og Mure paa begge Sider af Huset er brøstfældige, ligeledes 19 Bindinger Tag, Loftet og den søndre Gavl. Essen i samme Hus er sunken sammen, Bagerset og Hvælvingen derover er trykket ind, saa at det er forbundet med Livsfare at gaa om derved. Der er her 6 nye Sengesteder, alle de andre er ogsaa i dette Hus forraadnet. Det benyttes altsaa ligeledes til Bolig for Lemmerne. Begge Huse er aabenbart af Grundmur. Dørene paa Stuernes vestre og søndre Sider med Udbygninger (»Skruer«), Hvælvingen over Trappen til Loftet, Loftene over Stegerset og Udbygningerne over Bryggerstrappen er brøstfældige, to Kældertrapper forraadnet.

3. Dronningborg Slot.[1])

Nedenstaaende Syn føje enkelte Træk til, hvad man ellers kender om det i Graabrødreklostret indrettede Dronningborg Slot. En af Fruerstuerne har saaledes været særlig til Vinterbrug, et Kammer kaldes »Skolen«, et Værelse betegnes som »Fruens Smykkekammer«; der

---

[1]) En vidtløftigere Beskrivelse af dette findes i Trap: »Danmark«. 3. Udg. IV. 816—17.

nævnes endvidere »Laksehuset«, »Røgkammeret«, Slotsfogdens Kammer, Skyttens Kammer, Skyttens Stald, et Fangetaarn i den Pille næst Porten under Vindebroen over den gamle Bygrav og en Bro mellem Slottet og Byen.

Synet af 1650, der er optaget efter Begæring af Slotsskriveren Johan Seehmann paa kongelig Majestæts Vegne, angaar formentlig nogle Foranstaltninger, der er foretagne som Følge af, at Slotsmøllen var bleven nedlagt ved kongelig Konf. af 9. Marts 1649. Det andet Syn, fra 1662, gaar ud paa at konstatere de Reparationer (af Vinduer, Stengulve, Døre, Lofter, Skorstene, Skillerum, Spiltoge m. m.), som Lensmanden Henrik Rantzau har ladet foretage, rimeligvis i Anledning af Slottets Salg til Peter von Spreckelsen.

Mandagen den 5. Augusty [1650][1]):

Johan Seehmandt Schriffuer paa Droningborig handt paa kong: Maytts: Vegne thog beschr:

Syønnszmendt Jens Pederszen Guldsmidt, Peder Christenszen Koch, Jens Michelsszen Glarmester och Raszmus Jacobsszen Borger her ibd. di kuntgiorde och till stoede att di i Dag som er den 5. August epter Schriffuerens Begiering werit paa Dronningborig att see och syønne huis der paa war forferdigett daa befantis der førstt wid Møllhusszett att were giort en Deming aff Torffue och Jordt thuertt ofuer Damen same [?] Møllflusz tillforn har staaett, der nestt befiendis att were giort, neden for Slottidt widt Slagterhusszet thuerdt offuer Graffuen ehnn Deming, som i ligge Maader aff Jordt och Thorffue paa beggi Sider er opszett, huor widt Slonguerchett wnder Slodzmuren och Møllehusszett, som er nedersunckett och reffnitt wdi Hyørnett thill Graffuen, er forueritt och ligger wnder Wanndett. |: Diszligeste saae di aff nye fra Grunden att were op-

---

[1]) Randers Bys Tingbog 1650 fol. 328—29.

szatt medt hugen Steen den Pille nestt Portten wnder Windbroffuen huor wdi er giortt ett Fange Thorn, som er welffuitt inden i medt itt Crytzjern[1]) wdi itt Hull och ehnn Egidør medt nyt Hengsszeller, Murkrager, Haszp och Stabbeler for, saa och wdi de andre Piller wnder Broffuen saa well som offuen paa wedt Siderne att were indsatt nogle huggen Steen och medt Kalch forbedritt |: sambt Windbroffuen medt nye Strøbielcher och Buell ferdigett huilcke dieres Syønn di affhiemblitt for itt fuldtt Syønn, och war bemeltte Syønns Mend nu perszonligen medt Johan Seehmandt perzonligen her till Wedermaals Thing, der thzte Syønn bleff aff hiemblitt och thagen beschreffuen.

Mandagen paa Randers Byeting den 10. Martius Anno 1662.[2])

Lauridtz Hansøn Schollemester udi Randers — 1 Siunswinde paa Joest Joest [!] Henrichszøns Weigne:

Lauridtz Hanszen her i Randers i Dag for Tings Domb frembkomb udj forbemeldte Joest Henrichszens Frauerelsze, der eschit bedis och fich it fuldt Thingswinde aff otte Dannemend nemlig . . . huilche forne otte Dannemend, der alle sambdrechteligen wonde paa dieris gode Troe och rette Sandheedt, at de paa forne Thing och Dag sandeligen saa och hørde, det for Retten frembkomb effterschreffuene Borgere, som er . . . bekiende och tilstoed, at dj den 4. Marty nest auigte war udj Droningborg Slot, der at siune huis som welb. Her Henrich Randtzow haffuer ladet reparere och forferdige efftersom dj der till nest forleden Mandag her aff Byetinget louglig er opkreffuit och vdneffnet, 1. Winter Fruer Stuffuen er forferdiget med 4 Winduer Karmer och 4 Winduer och thoe Slaugboer udj huer Karm med Hengszeller og Kroger, Goulffuet med Steen lagt, Lofftet wed Magt, en Parnel Dør med Flambhengszel och en stor dobbelt Laas, der for trej andre slete Dørre med Hengszeller och Laassze for, 2. It Senge Cammer, kaldis Schoellen, en Karmb med 4 Winduer udj och en Dør for med Laasz och Hengszell, 3. Forstuen for Schoellen, en Karm med 4 Winduer udj wed Magt, 4. Windeltrappen, som gaaer optill Fruerstuffen, aff nye opmuret, och bebundet med Jeren Ancher, 5. Paa Fruerstuffuen 6 Parnell Dørre med Laassze och Flambhengsell paa med 5 Windues Karmer, 14 Slagbuer, med Hengszell och Kragge,

[1]) Et Kryds af Jernstænger (?).

[2]) Randers Bys Tingbog 1662, fol. 36 og 42—43.

och 40 Winduer udj, Schorsteenen giort ferdig och Golffuit lagt, med Astrag, och nye Lofft aff Saugdeller, 6. Vdj Badstuen, en Karm med 2 Slagboer, och 4 Winduer, en Dør med Hengszell och Klinche, Schorsteenen forferdiget, Golffuit, och Huellingen wed Macht, 7. It Cammer nest hoes med nye Lofft, och 2 Winduer och en Dør med Hengszell, 8. It Senge Cammer nest Fruerstuffen, en Karmb med 2 Slagboer, och 4 Winduer, och en Dør med Kraagger och Hengszeller, 9. Fruens Smøche Cammer, 4 Karmer med 16 Winduer, en Dør med Laas och Hengszell paa, Lofftet lagt aff nye med Deller, och Golffuet med Steen lagt, 10. Paa den offuer Sag, 2 nye Bielcher indlagt, 6 Windues Carmer vden Winduer, Schorsteenen giort ferdig, 11. Et Cammer wed Dronningens Sall med Dør och Hengszeller for, 12, Vdj Kiøchenet, Schorsteenen forferdiget, och der udj inndlagt it nye Thræ Ancher, en opmuret Herdtz, 2 Winduer, aff Glas, 2 Winduer aff Thræ med Hengsell och Kraagger, och en Dør med Laasz for, 13. Kochens Cammer, en Dør med Hengsell, en Karm med it Windue udj och Slagboe med Hengszell, 14. Koche Drengens Cammer en Dør, med Hengszell forre, 15. Udj Brøgersit en Dør med Ramme Hengszell och Stabbell for, 16. For Lagxes Huszet en Dør med Hengszell, 2 Winduer, 2 Thræ Lugger med Hengszell och Kragger, 17. I Rug Cammeret inden inden [!] for Laxhuszet, en Karm med it Windue udj och it Schiellerom aff Deller, 18. udj Schriffuerstuen er en Dør med lugt Laas och Hengszell paa, 3 Carmer med 4 Slagboer, med Hengszell och Kragge, och 10 Winduer udj, Schiorsteenen och Golffuit wed Magt, der udj indschiat threj nye Bielcher, och nye Lofft, 19. i den inderste Schriffuerstue, er en Dør med Laas och Hengszell, 2 nye Carmer, med 8 Slagboer med Kraagger och Hengszell, och 8 Winduer, med Jernstenger udj, 20. en Stuffue offuer Schriffuerstuen med en Karmb, med toe Slagboer, med Hengszell och Kraage, och 2 Windue udj och Lofft offuen offuer af Dieller, och en Lugge, med Hengszell, till samme Stuffue er en nye Windelltrappe, och en Dør med Laasz och Hengszell paa, 21. It lidet Cammer vnder Fruens Cammer, med Dør, Laas, Hengszell, en Karm med en Slagboe, och 2 Winduer der udj, 22. Thaget offuer Schriffuerstuffen, och offuer Fruerstuffuen, och der imellom, som och offuer Kiøchenet, och Brøggersit, item Blye Renderne, er wed Magt, vden nogen faa Steen, 23. For Kielderne er 4 Døre med Hengszell och Krampper forre, noch en Kielder vnder Fruerstuffuen, med Dør for, Hengsell och 2 Karme med Jehren Sprin-

chelwerch, 24. I Borgestuffuen er 2 Carme med 8 Winduer udj, it Cammer med en Karm, nest wed med 4 Winduer, och en Dør med Hengszell, noch 2 andre Døre med Hengszell, och Stabell, 25 i Slodtzfogdens Cammer en Karmb med 4 Winduer udj, en Dør med Laas paa, et Cammer inden for, en Karmb med Slagboe med Hengszell och Kroge, och 2 Winduer udj, nye Schiellerum, och Dør, af Fur med Hengszell, och Klinche. 26. for Stalden en Dør med Hengszell och Kramper, der udj giort, 23 nye Spiltoff till Heste, med Tømmer och bekleed imellem med Fur Dieller, och vnder med nye Boll, 27. I Stald Cammerit, 2 Winduer, med Lofft offuer, och en Dør med Hengszell, 28. udj. Schiøttens Cammer, en Karm med 2 Winduer udj, en Dør med Laasz, och Hengszell, 29. Porteners Cammer it Windue, en Dør med Laas och Hengszell, 30. Schiøttens Stald, en Dør med Hengszell, tuende Døre med Hengszler, for Koe Huszen, 31. Smidehuszet, och it Wogen Husz, der hoes er forfærdiget, och 2 Døre med Hengszler for, Thaget och Esszen wed Magt, 32. I Gangen for Slodtzfogdens Cammer, en Port aff Fielle, 33. En Dør for Haffuen med Hengszell, och et Planchewerch derved, som gaar till Schriffuerstuen, aff Deeller, 34. En Broe af Boell imellem Baarregaarden, och Staldgaarden, 35. En Broe imellem Slottet och Byen er giort aff Thømmer och Boell. 36. Noch befandtis paa adtschiellige Stedder for Winduerne at were paa slaget 78 Wragsdieller med Søm. Hvilcket dj affhiemblet for it fuldt Siun, hiemblet och bestoed Jens Jenszen och Jens Nielszen ibm. wed Æd med opragte Fingere effter Recessen at dj i Dag otte Dage, som war den 3. Marty sidst forleden steffnet och Warsell gaff Jacob Hasszing, dj Hamborgers Fuldmechtige, och taldte med hans Thienner Anders och Schiøtten paa Dronningborgh Slott for dette Winde her i Dag at tage beschreffuen. Ut supra.

Breve til Provst Casper Schade i Nykøbing paa Mors.[1]

I. Breve fra Johan Bülow til Sanderumgaard.

1.

Sanderumgaard pr. Odense, d. 16. Juli 1808.

Deres Velærværdighed!

Som Elsker af Historien, især Fædrelandets og det som hører til sammes bedre Kundskab, har jeg med megen Fornøyelse læst Deres Forsøg til en Beskrivelse over Øen Mors. Men da jeg forgiæves har ventet paa Fortsættelsen[2], og frygter for, at dette nyttige Værk ganske er standset, i denne Tid da man altfor gierne læser Spøgelse Historier og Røver Romaner, saa vover jeg, at bede D. V. at underrette mig om de Midler, som kunde bidrage til at Deres Værk blev fuldendt? — De vil maaskee undre Dem over mit Spørgsmaal — De kiender mig ikke — men jeg har allerede sagd, at jeg med Fornøyelse har læst Deres alt udkomne Værk, og længes efter Fortsættelsen. Skulde et Bidrag til Trykningen være velkomment, da tillad gunstigst at jeg tilbyder det! — ogsaa ønskede jeg, om det behager Dem at modtage mit Tilbud, at De vilde sende mig nogle gode Tegninger af Morsiske Old Sager m. m. som jeg gierne vilde besørge stukne i Kobber, hvormed De kunde pryde Deres Bog og giøre den end mere interessant. — Førend jeg kan indlade mig nærmere om denne Sag, ønsker jeg mere Oplysning om D. V. Hensigt, og om ogsaa De vil indlade Dem med mig derom! — Deres gunstige Svar vil jeg for-

[1]) Brevene tilhører Konsul A. H. Schade i Nykøbing.

[2]) Første Hefte udkom 1806, den samlede Beskrivelse først 1811.

vente, og bede Dem imidlertid, at være forsikret om, at jeg med sand Høyagtelse har den Ære at forblive

Deres Velærværdigheds ærbødige Tiener

J. Bülow.

2.

Sanderumgaard, d. 29. Juli 1809.

Deres Velærværdighed!

At jeg nu først besvarer Deres meget ærede Skrivelse af 17de Sept. f. A., derfor kunde jeg vel anføre adskillige Aarsager, men vil kun nævne den: at jeg ventede ved samme Lejlighed at kunne give Efterretning om Kobberne til Deres Morsøes Beskrivelse. — Disse ere nu færdige, som De af hoslagde Aftryk vil see. — Med Fornøyelse har jeg betalt Stikningen. — Formaten af Kobber Pladerne har Hr. Prof. Nyerup opgiven. En Note af Kobberstikkeren lægges herhos, hvis Besvarelse De ved Prof. Nyr. kunde lade besørge til Kobberstikkeren og nærmere afgjøre det nødvendige o. s. v. Og saaledes ere da Kobberne færdige, hvormed jeg haaber, at Deres Velærværdighed er tilfreds. Nu kan man vel vente snart Deres interessante Værk udgivet. — De lovede Et Hundrede Rdlr. ligge færdige til Afsendelse med Posten til Dem Selv, eller og, om De hellere vil de skal udbetales i Kiøbenhavn, hvilket alt kommer an paa Deres nærmere Bestemmelse. De mig tilsendte Oldsager og Tegninger ere Hr. Pr. N. tilstillede. For det Exemplar af Deres Bogs 1ste Hefte er jeg D. V. meget forbunden. Med Længsel venter jeg nu at see Deres Værk udgivet, og dersom De vil tillade mig at bidrage til flere af Deres Værkers Udgave, vil det være mig en sand Fornøyelse.

Gode Efterretninger om Deres Helbreds Tilstand vil særdeles glæde mig. — At De maae leve i mange Aar og med Fornøyelse maae virke til vort Fødelands Gavn og Oplysnings og Kundskabs Udbredelse, det ønsker jeg af Hjertet!

Med disse oprigtige og patriotiske Ønsker og med sand Høy-agtelse for Dem, henlever jeg

Deres Velærværdigheds
ærbødigste og hengivneste Tiener
J. Bülow.

3.

Sanderumgaard, d. 23. Juni 1810.

Deres Velærværdighed!

Det har giort mig hjertelig ondt at see af Deres Brev som De under 6te d. M. har beæret mig med, at De har været syg, og var endnu ikke ganske helbredet. — Ikke mindre deeltager jeg i Deres huslige Sorg.[1]) — Maatte De snart forvinde ald Sorg og Gjenvordighed, og nyde endnu mange lykkelige Dage! — Trøst behøver jeg ikke at give Dem, De vil selv finde nok deraf, der hvor den ene er at finde. — Tab kuns ikke Modet. — Først naar det er tabt, er det snart ude med os Mennesker.

Jeg takker Dem skyldigst for de første Arks Tilsendelse af Mors's Beskrivelse. Den nye Udgave er meget smukkere end den gamle, skiøndt Bogtrykkeren ei ganske har befriet den fra nogle Pletter. De ville ikke gjøre Dem den Ulejlighed at sende Fortsættelsen deraf, førend hele Værket kan lade sig see ganske færdigt. — At jeg, med flere, ønsker det snart maa skee, det kan De være vis paa.

Saa gik da den smukke Udsigt for mig tilgrunde, at kunne bidrage til en Beskrivelse af Fuur Land ved Dem! — Ville Deres Velærværdighed give mig en anden Lejlighed til at bevise Dem min Beredvillighed og Gavne Lyst, hvor velkommen vil den ikke være mig! —

Hvorfor vil D. V. ombytte Deres nuhavende bedre Kald med et andet mindre, skiøndt paa et mere sundt Sted? Det Spørgsmaal vilde De tilgive mig! — Jeg vilde gjerne have

[1]) Provst Schades første Hustru Rebecca Marie f. Otzen var død 8. Juni 1810.

Dem bosat her paa vor lykkelige Øe. — Jorden er skiøn her, Luften sund, og det der er imellem ikke værre end paa andre Steder. Jeg har en Brodersøn og Ven som er Deputeret i det Danske Cancellie [1]), og veed, han har megen Agtelse for Dem — Andre i dette Collegio har det vel ikke mindre — Haab og Tillid. Jeg vover nu at gjøre D. V. et Forslag — men dobbelt voveligt for mig, der ikke personlig er kiendt af Dem — Kun Hensigten kan og bør undskylde mig. — Men kort til Sagen: De sætter Dem paa Deres egen Vogn, lader Deres egne Heste drage Dem til Sanderumgaard, hviler Dem ud her — begiver Dem derefter paa samme Maade til Kiøbenhavn og anbringer der Selv Deres Anliggende for Kongen og andre Vedkommende — (Præsidenten i Cancelliet [2]) er og min gl. Ven) — og Resultatet af dette kan blive: Deres første 5 Aars Ønskes Opfyldelse, og vil blive: Deres Helbreds Opnaaelse ved Legemets Bevægelse og Sindets Opmuntring og Adspredelse. — De vil nu giøre Indvendinger, det forud seer jeg. — De er jo endnu ej ganske frisk og Sindet er forstemt. — Rejsen er kostbar, ikke sandt, Mors's Beskr. under Trykning — og Beltet vanskeligt at komme over . . . . Det sidste er næsten det værste. — Et Hundrede Rixdlr. ville De ikke forsmaa at modtage af min Haand til Hjelp til Rejse Omkostningerne. — Og lykkes saa alt for Dem, hvem vil da være gladest — De eller jeg? — Betænk Dem nu ikke for mange Timer, men pak strax ind -- og 2 Dage i det seneste, efter at have læst Dette, sætter De Dem paa Rejse Vognen — og saa — give Gud Dem en lykkelig Rejse i alle Henseender! Amen!

Med sand Høyagtelse henlever jeg

Deres Velærværdigheds ærbødige Tjener

J. Bülow.

---

[1]) Christoffer Schøller v. Bülow, Deputeret i Kancelliet 1802—16.

[2]) Frederik Julius Kaas, senere Statsminister.

4.

Sanderumgaard, d. 20. Juli 1811.

Deres Velærværdighed!

Efter et i mange Henseender saare behageligt Ophold i Kiøbenhavn, er jeg nu, siden nogle Dage, igien hos mine Huus-Guder paa mit kiære Sdgd. — Ved min Hiemkomst hertil forefandt jeg D. V. meget ærede Skrivelse af 12te f. M. og med sidste Post modtog jeg et Senere meget behageligt af 13. d. M. For begge ville De modtage min skyldige Taksigelse. For Deres Deltagelse i den mig beviiste Kongl. Gunst — som meget uventet blev mig beviist — og Deres Lykønskning i den Anledning, er jeg Dem meget forbunden.[1])

Det er mig kiært at Horn[emanns] Plantelære var D. V. velkommen.[2]) — Mit Opholdssted er langtfra at være et Paradiis, men jeg er meget lykkelig og tilfreds her. — Deres Orobus[3]), som jeg tilligemed de velk. trykte Ark har modtaget, venter paa Prof. Hornemanns Komme — som jeg hver Dag venter hertil — for at han nærmere kan undersøge Planten, hvorefter jeg strax skal have den Ære at berette Dem Resultatet. Det er glædeligt at Bogtrykkeren omsider er kommet til sin Synds Erkiendelse, saaledes at det giver Haab om, at man nu snart kan vente Deres interessante Bogs Udgave, som man saa længe har ventet efter. Mig synes, at D. V. ved at give Deres 13. C. den Indretning som det har, fuldelig har opnaaet Deres Hensigt. Maaske kunde under § 10 have været omtalt de Opskrifter paa Morsingernes farve Maade, som kunde kaldes nationale? — De Morslandske Proprietairers Biographier synes mig — tilgiv at jeg fremfører min individuelle Mening — burde slet ikke finde Sted

---

[1]) Bülow blev i 1811 opflyttet fra 1. Rangklasse Nr. 10 til samme Klasse Nr. 8.

[2]) Professor Hornemanns Plantelære var udkommet 1796, foranlediget ved en af Bülow udsat Præmie; 2. Udgave 1806.

[3]) En Bælgplante (Glatbælg).

i Deres Bog — kuns blot deres Navne saa langt Historien eller De af hidtil ukiendte Documenter kunde udfinde dem. Kobbertavlerne have, som jeg tror allerede at have berettet D. V., længe ventet hos Hr. Clemens[1]) efter Afhentelse. — Jeg talte da jeg var i Kiøbenhavn, med Pr. Nyerup derom. — I Henseende til Pladernes Forandring med Nr., da tillad mig at jeg aabenhjertig siger Dem, at jeg frygter for, at Hr. Clemens, skiøndt min gode Ven, og skiøndt jeg har betalt ham Pladernes Stikning, ei giør det gierne i denne Tid, da han er meget sysselsat med H. H. Prints Christians Portrait som snart skulde være færdig. — Ugierne vilde jeg anmode ham om hiint Arbejde. — Ved en Anmærkning tilsidst i Bogen, skiøndt jeg tilstaar det er [!] ikke er til Züir for den — kunde maaske Mangelen nogenledes afhjelpes. — De Hrr. Virtuoser eller Kunstnere maa man omgaaes med øm Varsomhed. — Af Venskab paatog Hr. C. Stikning for mig, og jeg anmodede ham derom, uagtet det ikke er hans Arbejde, da jeg kiendte hans Nøyagtighed. — — Gid jeg nu snart saae Deres Bog færdig! Man kan nu haabe at see Ønsket opfyldt. — Naar den en Gang har seet Lyset, vil De vist begynde paa et nyt Arbejde, og da ønsker jeg, De ville betroe mig Deres Hensigt. —

Af mit ganske Hjerte ønsker jeg Dem et godt Helbred, og beder De stedse vil være forsikret om den fuldkomne Høyagtelse, hvormed jeg henlever

Deres velærværdigste [!] ærbødigste Tjener

J. Bülow.

5.

Kiøbenhavn d. 1. Sept. 1812.

p. M.

Deres Høiærværdigheds Skrivelse og dermed fulgte Beskrivelse over Øen Mors har jeg modtaget; i det jeg aflægger Dem min forbindtligste Tak for samme, kan jeg ikke nægte

[1]) Johan Frederik Clemens, kgl. Hofkobberstikker, † 1831.

mig den Fornøjelse at bevidne Dem, med hvor megen Interesse jeg har læst Deres med saa megen Kundskab og Flid udarbejdede Topographie over en vigtig Deel af Danmark; maatte flere følge Deres Exempel, saa vilde den saa nyttige og uundværlige Kundskab til vort kiære Fødeland blive meer og meer almindelig, og uberegnelig Nytte og Gavn derved stiftes.

Med de bedste Ønsker om stedsevarende Held for Dem og Deres Familie, undertegner jeg mig

Deres Høiærværdigheds tjenstskyldigste

Bülow.

6.

Sanderumgaard, d. 19. Jan. 1814.

Deres Velærværdighed!

Deres meget ærede og velkomne Skrivelse af 5. d. M. giver mig den glædelige Forvisning om, at jeg ikke allene vedbliver at være i Deres gunstige Erindring, men at De og tænker paa mig med gode Ønsker for mit Vel. — Vær forsikret om, at jeg sætter største Priis paa begge Dele af en Mand som jeg, skiøndt jeg ikke har den Lykke personlig at kiende ham, bær sand Høyagtelse for. Dersom mine varme og oprigtige Ønsker maae opfyldes for Deres Velgaaende, da vil De leve lykkelig og fornøyet i dette og mange paafølgende Aar! Forsynet ville derved give Dem Lyst og Kræfter til at gavne vort siunkne men kiære Fædreneland paa mange Maader!

Mit Løfte om at sende D. V. en Fortsættelse af min Haves Blomster-Calender til forrige Aars Udgang, opfylder jeg med Fornøyelse herved [1]), skiøndt den ikke er saa fuldstændig som jeg ønskede den at være, hvortil Aarsagen er, at jeg maatte giøre, forrige Sommer, en Reise til Kiøbenhv. som standsede mine Optegnelser. — De maae tage tiltakke med den som den er. — Vil Gud jeg endnu skal leve dette Aar, da agter jeg at fortsætte Optegnelserne, skiøndt det er

[1]) Kalenderen findes ikke.

mere for Morskab end for Nyttens Skyld, og sende Dem Resultatet til sin Tid.

Da jeg ikke tvivler om Deres Velærværdigheds Deeltagelse i alt det der kan bidrage til Almene Kundskabers Udbredelse, saa skal jeg ved første gode Leilighed og sende Dem en Efterretning om Fyens Stiftsbibliothek, der har vor Biskop Plums Iver og Lyst saameget at takke.

Efter et Glimt af Haab, som De har behaget at give mig i et af Deres ærede Breve, venter jeg med Glæde at De vil forøge vor Fædrenelands Litteratur med endnu et interessant Arbeide. Jeg ønsker meget det maatte komme for Lyset, men jeg ved altfor vel hvormange Hindringer der i disse sørgelige og dyre Tider standser mangt et nyttigt Skrifts Udgave, og tilføyer derfor endnu det Ønske: at kunne lette dem om ikke ganske at rydde dem af Vejen! — Den velfortiente Skiønsomhed, hvormed Publicum optog Morsøes Beskrivelse kan ikke andet end give Dem Mod og Lyst til fremdeles at gavne i det Litterairiske Fag ved Deres Kundskab og Flid.

Med sand Høyagtelse har jeg den Ære at forblive

Deres Velærværdigheds
ærbødigste og hengivneste Tjener
J. Bülow.

7.

Sanderumgaard, d. 26. Jan. 1815.

Deres Velærværdighed

har meget glædet mig med Deres meget ærede Skrivelse af 4. d. M. — At være i de Godes Erindring, sætter jeg høy Priis paa, og min Attraa skal stedse være at fortiene den. — Jeg er rørt ved D. V. gode Ønsker for mit Velgaaende, og takker Dem for at De vilde sige mig det. — Maatte De, og kiære Familie, i mange Aar leve saa lykkelig som jeg af mit ganske Hierte ønsker det! —

Deres Blomster-Calender var mig saare velkommen. — Jeg tager mig den Frihed herhos at lægge min [1]), men den er endnu mindre interessant end dens Forgiængere, hvortil der paa den Tid vare adskillige Aarsager. — Jeg haaber at den, for i Aar, hvis Gud sparer mig Liv og Helsen, skal blive mere udførlig. Vistnok ere de Resultater, som Man kan drage af slige Optegnelser, mere morsomme end vigtige. At jeg ikke giør Forskiæl paa Have og Mark, kommer deraf, at den første er henved 30 Td. Land, og at jeg begyndte den (Calenderen) saaledes.

Det er artigt nok, at Frøet af Cyt: Laburnum [2]) blev hos Dem liggende et Aar over i Jorden inden det kom op. Det har jeg aldrig bemærket hos mig — Mon Clima skulde være Skyld deri?

Det smerter mig, og det vil visselig smerte flere, at D. V. har ganske opgivet at være Forfatter for Fremtiden. Enhver taler med Berømmelse om Morsøes Beskrivelse, med Ønske, at han havde mange af det Slags; thi da først kan man vente en Beskrivelse over hele Danmark som den burde være! Jeg vil dog glæde mig i Haabet, at De vedbliver at samle for vor Litteratur, og at en blidere Tid vil komme, da man seer Frugten deraf.

Til Deres Velærværdigheds ny Indtrædelse i Ægtestanden lykønsker jeg Dem af mit ganske Hierte! [3]) — Det er ikke godt, at Mennesket er ene. — I enhver Alder er det behageligt at have en passende Ven og tro Ledsager. — Af alle Lyksaligheder er den huslige vel en af de største. — I Dag glæder jeg mig endnu over det Ja! som min Kone gav

---

[1]) Kalenderen findes indlagt paa en lille Seddel.

[2]) Cytisus Laburnum, Guldregn.

[3]) Provst Schade blev gift 2. Gang 1814 med en Søster til sin første Hustru.

mig for 30 Aar siden paa samme Dag. Hvormeget har jeg ikke at takke Gud for ogsaa i den Henseende.[1])

Jeg kan let, ved at sætte mig i Deres Sted, forestille mig hvor ondt det har giort Dem, at skille Dem af med Deres Natural-Samling, da jeg ogsaa har mistet min, men paa en ganske [!] Maade, da Christiansborgs ulykkelige Ildebrand berøvede mig en skiøn Samling af Conquillier, Instrumenter, Oldsager m. m. m. som blev et Rov for Luerne — Lykke var det dog for mig, at mine Bøger allerede vare i god Behold her hos mig, hvis Tab vilde have giort mig endnu mere ondt. — Min ikke ubetydelige Myntsamling havde jeg og faaet herover. — Nu har jeg indskrænket min Samling til de to sidste Dele, og Omkostningen jeg har derved, erstattes rigelig ved den Fornøyelse jeg har deraf. — Paa Landet, og saa eensom, især om Vinteren, som jeg lever, maa Man have noget af alle Slags at moroe sig med.

Gud bevare Dem, og lade Dem leve lykkelig i mange Aar, med dette igientagne Ønske og med Forsikring om fuldkomen Høyagtelse henlever jeg

Deres Velærværdigheds ærbødigste Tiener

J. Bülow.

8.

Sanderumgaard, d. 20. Marts 16.

Deres Velærværdighed!

Med sidste Post modtog jeg Deres meget ærede Skrivelse af 9. d. samt en Kiste fuld af Penge. Men hvorledes skal jeg nu takke Dem for saa megen Godhed! De har berøvet Sig Selv saa mange rare Mynter for at forøge min Samling! — — Med Undseelse modtager jeg dem, og med

---

[1]) Om Bülows Ægteskab skriver Prof. Holm i Biogr. Lexikon: »Da han 21. Maj 1785 havde ægtet Else Marie Hoppe, en Datter af Konferensraad H., en hæslig og saare lidet begavet, men rig Dame, satte den Formue, han derved vandt, ham i Stand til at leve som en meget velstaaende Godsejer«.

Undseelse har jeg læst det De har været saa god, ja altfor god, at skrive i Pakken der indesluttede den jomfruelige Foræring, i hvor gierne jeg deri læste Deres Navn. Iblandt Mynterne fandt jeg adskillige som især vare mig velkomne, En af Chr. 1. En dito af Chr. 2. o. fl. som savnedes i min Samling. Hav Tak, tusend Tak, for saameget rart!

Det forekommer mig noget forunderligt at D. V. endnu ikke har modtaget de Bøger som jeg tog mig den Frihed at tilsende Dem i en Pakke til Pastor Henneberg [1]) og bad ham at besørge videre. Kammerherre Scheel, som reiste til sine Godser i Vensyssel lovede ganske vist at aflægge Pakken i Aalborg. — Jeg venter ganske vist at Alt kommer til sin Bestemmelse, og at man da kan sige Tandem etc [2]) — Hoslagde Prædikener, maae De tillade mig herved at sende, da jeg tænker at de fornøyer Dem at læse, som de fornøyede mig, og da de ikke saa lige ellers vilde naae Morsøe.

Jeg seer at vi nogenlunde tænke eens om Dyrene — troer De nu og det samme som jeg: at ligesaa vist, som jeg er forsikret om, at der er et forædlet Liv der venter paa Menneskets Aand efter Legemets Død; saa vis er jeg paa, at det mindste Kryb har et forædlet Liv i Vente? —

Saameget som jeg sørger over, at D. V. af Mangel paa Tid og overlæsset med Embedsforretninger ikke kan finde Leilighed til nye Værkers Udgave; saa er det mig dog saare kiært at see, at De af de nye samlede Materialier kan vente et Tillæg til Deres saare interessante og følgeværdige Beskrivelse over Mors at udgive; men her maae D. V. tillade mig det Ønske, og opfylde det, at den hele Bekostning derpaa maa gaae paa min Regning! —

Jeg seer at vi har, paa vores lykkelige Ø, havt en strængere Frost end De har havt paa Mors — d. 11. f. M.

[1]) Knud Henneberg, Kapellan ved Budolfi Kirke i Aalborg 1785—1832.

[2]) Endelig kommer osv.

Kl. $4^1/_2$ Slet om M. frøs det 13° under 0° — men det var og kun een Morgen at det frøs saameget — d. 9. frøs det dog 12° paa samme Tid. — Om Aftenen Kl. 10 Sl. frøs det d. 8. og 10. 11° — høyere kom det ikke.

Ogsaa jeg seer med Glæde Foraaret imøde, skiøndt jeg denne Vinter, som de foregaaende jeg har tilbragt her, har levet, G. s. T., meget vel og lykkelig. D. 6. saae jeg den første Vibe og for 2 Dage siden den liflige Stær. I Gaar begyndte vi først at kunne grave i Jorden i Haven, som dog endnu paa mange Steder er fuld af Sneedriver. Saaledes ser det ud her. —

Gud give Dem, ædle Mand, al den Lykke som jeg af Hiertet ønsker Dem, og vilde De dertil være forsikret om, at jeg med sand Høyagtelse stedse henlever

Deres Velærværdigheds
ærbødigst hengivne og forbundne Tiener
J. Bülow.

I Dag har jeg meget Hastværk, tilgiv Følgen deraf som her kiendelig mærkes.

II. Breve fra Handelsgartner Henrick Beck i Aalborg og fra hans Søn Zoologen Henrick Beck.

1.

Aalborg, d. 7. Sept. 1817 [1]).

Høistærede Hr. Pastor!

Allerede for længe siden burde jeg have givet Deres Høiærværdighed Efterretning fra mig, men en Sygdom i Fing-

[1]) Dette Brev er rimeligvis fra den ældre Henrick Beck. Sønnen var paa dette Tidspunkt endnu Discipel i Aalborg Latinskole, hvorfra han blev dimitteret 1818. Rigtignok fremgaar det af det følgende Brev, at han allerede som Skolediscipel har brevvekslet med Provst Schade om naturhistoriske Emner. Men Haand-

rene forbød mig at skrive. Undskyld derfor, at jeg ikke før har aflagt min skyldige Taksigelse for de mig tilsendte Bøger, Planter og Insecter, der vare mig særdeles kjærkomne.

Indlagte 30 Rbdl., der efter nuværende Cours udgjør 6 Specier, haaber jeg, De vil modtage som Betaling for tilsendte Bøger. Skulde Deres Høiærværdighed ei være tilfreds dermed, da skal jeg uopholdelig skaffe dem omvexlede med Sølv, naar derom gives mig Underretning.

Modtag medfølgende faae Insecter og Planter som et lille Bidrag til Deres Samlings Formerelse [1]). Særdeles gjerne vilde jeg have sendt flere, men Sommeren har været ganske ugunstig for Insectsamleren, og af de omskrevne Planter har jeg deels Nogle i Presse til Tørring, deels blomstre andre først i Efteraaret og jeg har kuns slette Exemplarer fra ifjor, af dem jeg ingen vilde sende, men hellere bie endtil jeg kunde sende fuldstændige. — Hvad jeg kan skaffe af Egnens Naturalier skal altid staae Deres Høiærværdighed til Tjeneste.

Gid De endnu maatte nyde mange Aar med Sundhed og Glæde, og endnu stifte megen Gavn i Deres Kreds, det ønskes af

Deres særdeles forbundne og tjenstpligtige

Henrick Beck.

2.

Aalborg d. 10. Aug. 1821.

I Haab om, at Deres Høiærværdighed endnu ei ganske har forglemt mig — som De for 3 a 4 Aar siden beærede med en naturhistorisk Correspondense, tager jeg mig den Friehed at uleilige Dem med disse Linier! Min Dimission

---

skriften i de to Breve er forskellig, og Tone og Indhold i det første Brev passer heller ikke rigtig for en Skolediscipel, der skriver til en Provst. Er Brevet fra Faderen, har han altsaa haft samme Interesse som Sønnen.

1) En Fortegnelse over de sendte Insekter, ialt 21 Stykker, findes i Brevet.

til Universitetet forhindrede mig dengang i, saavel at fortsætte denne for mig saa behagelige Brevvexling, som fra at dyrke mit Yndlingsfag, Naturhistorien; siden har imidlertid min Stilling saaledes forandret sig at jeg ganske og aldeles kan hellige min Tid til denne herlige Videnskab, da jeg deels er ansat som Lærer i det naturhistoriske Fag ved Efterslægtsselskabets Realskole, deels, især i det sidste Aar, daglig har gaaet den zoologiske Professor Hr. Reinhardt tilhaande i det kongelige naturhistoriske Museum, ved hvis nye Organisation en Fremtids Vei vil aabnes for mig. — Entomologien har — næst efter almindelig Naturhistorie og anatomia comparata, hidtil især beskjæftiget mig, — og uagtet min gamle jydske Insectsamling paa Overfarten til Kjøbenhavn saagodt som ganske gik til Grunde, har jeg dog allerede samlet saamange igjen, at jeg tæller over 2400 indenlandske Arter i min ny Samling; især har Sommerfuglenes Naturhistorie sysselsat mig en Tid lang, og jeg har i Sommer forsøgt at bearbeide denne Deel af vor danske Fauna, opmuntret dertil ved den for iaar af Universitetet udsatte Prisopgave i Naturhistorien: [1])

I Anledning heraf tager jeg mig den Friehed, at anmode Deres Høiærværdighed om gunstig Meddelelse af Deres Erfaringer i denne Green af Entomologien, helst ønskede jeg en Fortegnelse af de, i Deres Egn forekommende Lepidoptera [2]), og om det var muligt, Findested og Tid o. s. v. — Dersom der i Deres Høiærværdigheds Samling skulde forekomme nye eller ubeskrevne Arter, turde jeg da ei bede om at faae samme paa en kort Tid tillaans, da de ubeskadigede skulle blive Dem tilbagesendte. — Skulde De være i Besiddelse af Dubletter af de mindre almindelige Arter

[1]) Opgavens lange latinske Titel anføres. Den handlede om Sommerfuglene, og Beck vandt Universitetets Guldmedalje ved dens Besvarelse.

[2]) Sommerfugle.

af Sommerfugle, især af Familierne Noctuælitæ, Gemetræ, Pyralides, Tortrices og Tineæ, da ønskede jeg gjerne at tilbytte mig samme, mod Vederlag af andre europæiske eller exotiske Insecter. Da jeg endnu i 3 Uger formodentlig forbliver her i Byen hos mine Forældre, turde jeg maaske gjøre mig Haab om, alt her, at see et Brev fra Dem imøde, og skulde jeg være bortreist vil mine Forældre nok tilstille mig Samme.

Med Høiagtelse har jeg den Ære at forblive

Deres forbundne

Henrick Beck.

Philos. Cand.

III. Breve fra Professor C. Molbech.

I.

Kiøbenhavn, 1. October 1822.

Allerede for 11 Aar siden, som Deres Høiærværdighed af hoslagte lidet Skrift vil erfare, fattede jeg det Forsæt at udgive en Ordbog over danske Dialect- eller Landskabs-Ord, og indbød Elskere af Modersmaalet til at understøtte dette Foretagende ved Samling af deslige Ord af Almuens Mund i Provindserne.

Mangehaande litteraire Arbeider og andre Hindringer have hidtil forhalet Ugivelsen af et saadant Værk; men Arbeidet har derfor dog ingenlunde været henlagt. Jeg har i den forløbne Tid faaet betydelige Bidrag til en Ordbog om de danske Dialecter, og har formeret dem ved Afskrifter af de Samlinger af danske Landskabsord, som det Kongl. d. Videnskabers-Selskab, i Følge Indbydelse, som det lod udgaae 1807, har erholdt tilsendte. Iblandt sidstnævnte Samlinger er ogsaa een fra Deres Høiærværdighed, indeholdende de paa Morsø brugelige Ord, meget rigere, end den Samling af saadanne Ord, der findes i Deres interessante og meget vel udførte

Beskrivelse over denne Ø. Men hiin haandskrevne Samling, saavidt ieg kiender den og har Afskrift af samme, gaar kun fra A til L eller M (som ieg i dette Øjeblik, da ieg ei har den ved Haanden ikke kan sige). — Da ieg nu for nærværende Tid er beskiæftiget med at redigere mine Samlinger, og alvorligen tænker paa at forberede Udgivelsen af et Dansk Dialect-Lexicon, vilde det høiligen interessere mig at vide, om Deres Høiærværdighed har udført bemeldte haandskrevne Samling af Landskabsord fra Morsø til Enden af Alfabetet. I saa Tilfælde vilde De meget forbinde mig, og meget bidrage til Fuldstændigheden af et saadant Arbeide, med Hensyn til den jydske Dialect, om De vilde bevise mig den Godhed, ved Leilighed at meddele mig til Afbenyttelse Deres fortsatte Ordsamling fra L eller M, til Alfabetets Slutning; efterdi denne Deres Samling, saavidt ieg har benyttet den, er en af de fortrinligste og rigeste, ieg har fra Jylland. Skulde Deres Høiærværdighed kunne opmuntre Nogen Anden Sprog-Elsker i Jylland, udenfor Mors, og især paa Vestkanten af Landet, til at samle Bidrag af deslige Ord, vilde ogsaa dette være til Gavn for mit Forehavende, som jeg haaber engang, naar det er fuldført, vil interessere og fornøie enhver Sprogelsker, og som i Særdeleshed vil være Modersmaalet til Berigelse og Nytte.

I Haab om at Deres Høiærværdighed, der har viist saamegen Iver for den her omhandlede Sag, gunstigen optager den Anmodning, ieg har været saa fri at giøre Dem, henlever ieg med megen Agtelse

Deres ærbødige Tiener

C. Molbech,

Professor og Bibliotheksecretair.

2.

Kiøbenhavn d. 5. April 1826.

Med megen Erkiendtlighed aflægger jeg min forbindtligste Tak for Deres Høiærværdigheds ærede og venskabelige Skri-

velse af 20. f. M. og for den nogle Dage sildigere med Skipper Olsen modtagne Fortsættelse og Slutning af Deres Ordbog over Sproget paa Morsøe. Jeg takker ikke mindre for den meddeelte nøiagtige og ved Tegning oplyste Forklaring over Udskuddet og Hængekuben[1]) paa en Bondegaard paa Mors, hvilken Tegning ligesom Alt hvad der vedkommer vore nationale Skikke, være sig i Bygnings- eller Levemaade, har havt megen Interesse for mig; hvorfor jeg ogsaa er i Færd med at faae mig den ziirlig afcopieret, for at kunne indsætte den i Deres med saa stor Flid og Omhu udarbeidede Beskrivelse over Mors. — Det er Skade, at vi næsten ikke siden denne Bog udkom have faaet nogen jydsk Sogne- eller Herreds-Beskrivelse; og dog er Jylland den af vore Provindser, vi overhovedet kiende mindst til.

Jeg havde iaar havt Tanke om en Mulighed i at kunne til Sommeren giøre en lille Reise til Jylland, paa hvilken jeg dog næppe var kommen længere end til Viborg. Men et mig truffet Sygdomstilfælde giør Udsigten til en saadan Reise nu høist usikker. Jeg har, uden at vide nogen Anledning dertil, faaet en Skade i mit høire Knæ, der, uden egentlig Smerte, bestaar i en betydelig Svaghed, saaledes at jeg ikke i 2 Minutter kan staae, og endnu sielden gaaer anderledes end med stivt Been over Gulvet; efterat jeg i henved 4 Uger har været inde og bestandig stillesiddende, brugt Gnidninger, spanske Fluer o. m. Det er første Gang i mit Liv, at jeg giør denne Erfaring, og alt for tidligt er det, i sit 42de Aar at blive til Invalid. Lægen trøster mig med Foraaret og den mildere Luft; men jeg har ingen ret Tro dertil, saa lidt som til at dette Tilfælde, som han mener, hidrører fra Gigt; thi deels har jeg aldrig kiendt noget til det Slags Sygdom, og deels kan jeg ikke tænke mig Gigt

[1]) En Tegning, maaske Schades, findes vedføjet dette Ord i Molbechs Dialect-Lexikon 1841. Andre Tegninger efter Schade findes smsteds. ved Ordet Fremmers.

uden virkelig, i det mindste temporair Smerte. Imidlertid er dette en total og høist besynderlig Forandring i min hele Tilværelse; hvorved jeg i det mindste (skiøndt jeg dagligen føler Savnet af min Virkekreds paa Bibliotheket, som jeg i 22 Aar har været vant ved) har den Trøst, at kunne læse og arbeide hiemme.

Nylig før jeg modtog Slutningen af Deres Høiærværdigheds Ordsamling var jeg bleven færdig med at redigere de foregaaende Bogstaver, (paa det forhen modtagne Tillæg til A—L nær) og seer jeg, at disse allene ville give mig 4—500 — det Hele altsaa vel 7—800 Artikler til det danske Dialect-Lexikon; tilvisse en af de rigeste, paalideligste og omhyggeligste Bidrag til dette, jeg har modtaget. Med dets Redaction har det endnu ingen kraftig Fremgang, før jeg engang seer Ende paa min almindel. danske Ordbog over Skriftsproget, hvilket jeg, om Gud under mig Helbred dertil, haaber at skulle drive det til om et Aars Tid. Noget over $^3/_4$ af hele Ordbogen er nu udarbeidet; og al den Tid, jeg nu maa anvende paa dette Arbeide, vil dernæst blive offret til Dialect-Lexikonet. — Jeg har imidlertid i Fior Efteraar fuldført Udgivelsen af den gammeldanske Riimkrønike, med tilhørende Glossarium og Anmærkninger — et Arbeide, som har vundet meget Bifald, og som jeg har havt den Fornøielse at see fra den typographiske Side udmærket smukt udstyret. — Jeg har nu foretaget mig Udgivelsen af et andet gammeldansk Sprogværk, som slet ikke tilforn har været bekiendt. En Prospectus paa denne Bog, som vedlægges, giør det overflødigt at tale videre om samme[1]). Bogen selv haaber jeg at skulle have den Fornøielse, til Efteraaret eller Vinteren at oversende Deres Høiærværdighed; og giør det mig ondt, ei at kunne sende Dem Riimkrøniken, hvoraf kun, efter Forlæggerens Bestemmelse tryktes et ganske lidet Oplag, som ved Subskription strax blev borttaget.

[1]) Her sigtes formodentlig til Henrik Harpestrengs Danske Lægebog, som Molbech udgav 1826.

Ikke uden Forundring har jeg læst Deres Fortælling om Oprindelsen til den Svaghed, der hindrer Dem fra Brugen af den høire Haand; og min Kone har ikke været mindre forundret over at see, at en Mand virkelig kan skrive saameget med den venstre Haand, ja endog tegne med denne. Her i Kiøbenhavn har et i mange Aar fameust Fruentimmer (en jødisk Jomfru Hertz) indbildt Folk, at hun i 5 Aar ei kunde røre den høire Arm, og skrev med den venstre (som hun maaskee tildeels ogsaa giorde,) indtil det nu nyligen er bleven, ved hemmelige Observationer, opdaget, baade at hun aldeles ikke var lam, men at en heel Deel andre vidunderlige Phænomener, hun førte Lægerne bag Lyset med (f. E. med at have Matrix eller Uterus til visse Tider udspilet af Luft) var noget, hun selv paafandt og udførte. Efter denne Opdagelse har hun nu ogsaa aflagt at agere maalløs, hvilket hun i 3 Aar har giort. Det er den samme Pige, af hvis Legemsdele Prof. Herholdt i en Tid af nogle Aar har udskaaret mange 100 Synaale og Knappenaale; som der nu ei mere tvivles om, hun med fri Villie selv har practiseret ind under Huden. Hun er imidlertid, uagtet Alle disse næsten utrolige Paafund, en meget besynderlig og udmærket Skabning. Saaledes har hun under sit lange Sygeleje blandt andet lært sig selv Latin, og det til den Færdighed, at hun skriver latinske Breve trods nogen Professor.[1])

Det vil være mig særdeles kiært og glædeligt, om jeg endnu en Gang i Aar med Skipper Olsen maa erfare, at Deres Høiærværdighed befinder Dem, i Forhold til Deres Alder, ved god Helbred og Rørighed, hvortil jeg aflægger mit hierteligste Ønske, i det jeg med sand Agtelse undertegner mig Deres meget forbundne

ærbødigst hengivne

C. Molbech.

---

[1]) Om »Synaalejomfruen« Rachel Hertz se Biogr. Lexikon VII, 422.

Den jydske Hede før Kolonisationen.

Af Jeppe Aakjær.

Den Hedeforsker, som vil fremtage de ældste Kort over Jylland, vil til sin Skuffelse finde hele den jydske Hede repræsenteret ved et Hul; Olaus Magnus (1539), har intet andet; ogsaa Henrik Rantzau (1585) giver blankt op. Saa er Hollænderen Blaeu (1600—1650) dog endel bedre underrettet[1]). Han kender Navnene »Hogbro« (ɔ: Hagebro), Resen, »Grous« (formodentlig Graasand), Sunds, Gellerup etc. Han kender endogsaa »Haderup Sø«, som han dog henlægger paa Pladsen for Stubbergaards Sø[2]), og »Bulston Sø«, som han anbringer i Heden mellem Kragsø og Sunds Sø og gør to—tre Gange saa stor som Kragsø. Bulston Sø bliver nu ved at figurere paa alle efterfølgende Kort, indtil Johannes Mejer (1659) tager Livet af den, saa den nu forsvinder sammen med andre geografiske Luftspejlinger[3]).

Man kendte paa de Tider overordentlig lidt til He-

---

1) »Atlas Maior sive Cosmographia Blaviana qua Solum, Salum, Coelum accuratissime describuntur«. Kgl. Bibl.

2) Haderup Sø, der forlængst er udtørret, laa i Heden sydvest for Haderup.

3) Se foruden Johannes Mejers store Vægkort fra 1659 en interessant Kortpakke paa d. kgl. Bibl., »Skizzer« af samme Forf. (1658—59), især Bladene Nr. 14, 16, 28 og 32 er meget oplysende for Egnene omkring den store Alhede. — Ved Bulston Sø kan der dog maaske være tænkt paa den nu udtørrede Bølling Sø (øst for Engesvang), der tidligere kaldtes Bolsø.

derne; det betragtedes som en Forbandelse at skulle lægge Rejsen igennem dem; endogsaa saa langt op i Tiden som 1757, da Regeringen ønsker en Kommission nedsat til Alhedens Opmaaling, har Amtmændene den største Møje med at finde Folk, der er villige til dette Arbejde; de klynker og beder, som skulde de drives ud i det mørkeste Afrika; hvor skal de finde Føde og hvor skal de søge Herberge i disse menneskeøde Egne? Der bliver ikke andet for, siger de, end at de nødes til at tage al Maden, ja endogsaa Telte med sig for ikke aldeles at omkomme.

Den Rejsende kunde dog ogsaa i disse Ørkner risikere at møde endnu mere paagaaende Fjender end Sult og Tørst. »Vi skal leve af de Vejfarende«, sa' Røveren i Sejbæk til Kromanden i Hagebro; dette Ordsprog, der nu anvendes som en Spøg, peger sikkert ind mod en Tidsalder, hvor det var den haandgribeligste Realitet. Sejbækbakkerne[1]) med de gamle Korsveje, der mødes og skilles i fordægtig Tysthed, har den Dag i Dag noget skummelt ved sig, som laa de og gemte paa frygtelige Hemmeligheder. Egnen er fuld af Sagn om blodige Overfald. Taterne var jo fra Svenskekrigen og opefter en Landeplage i disse Egne; Lange Margrethe gjennemkrydsede med sine forbryderske Bander Hederne mellem Viborg, Herning og Ringkjøbing helt op til Slutningen af det 18. Aarhundrede. De Kræmmere og Handelsfolk, der her forgjæves har raabt om Hjælp i de mørke Nætter, er sikkert ikke faa[2]).

1) I Davbjerg Sogn.

2) Lange Margrethes egentlige Navn var Anna Margrethe Sørensdatter, født omkr. 1720, død i Viborg Tugthus 1794. Den som ønsker yderligere Besked om dette æventyrlige Kvindfolk fra Tatertogternes Glansperiode henvises til mit Værk om Blicher 2. B. Side 124—34.

En anden Trusel var Ulvene, der dog formodentlig har huseret værre mod Dyrene i de løsgaaende Hjorde end mod de Vejfarende.

I et »Forslag om Hederne i Nørre-Jylland til Ager og Eng at optage« (1759) hedder det: »Hederne er opfyldte med Ulve, som skyvle sig i det høje Lyng og kan ikke fordrives, men gjør stor Skade paa Hjordene; jeg erindrer, at Ulvene i min Barndom gjorde saa stort Nederlag paa Kreaturerne, som gik i Alheden, at man agede de ihjelrevne Faar og Lam hjem i Læssetal. Ulvene samler sig undertiden i saa store Flokke, at de Rejsende maa frygte for dem; de forjager tit Hyrderne fra Hjordene og gjør stor Skade« [1]). Fra samme Tid (1757) er en Skrivelse til Rentekamret, hvor to Mænd anmoder om Lov til at bebygge et Stykke af Randbøl Hede bl. a. paa den Betingelse, »at hver Indbygger maatte tillades at holde en god stor og stærk Hund, et godt Skyde-Gevær og andet skarp Gevær for Stratenrøveri og at hade Ulve og Ræve med, hvilke udi disse Udørkener findes i Mangfoldighed.« — At Ulvene blev ved med at true Hjordene paa Alheden endnu en Tid efter, at Kolonisationen var kommen istand, ses af en Skrivelse fra den tidligere Kolonisations-Embedsmand H. Stiwitz [2]) angaaende nogle Schæferier, som han ønsker oprettede (1764); han skriver: »Men hvad der af alle Ting synes at kunne være Schæferierne mest skadelig og hinderlig i en lykkelig Fremgang, er de mange Røv-Dyr og blandt dem egentlig Ulvene, som for nærværende Tid er i Tyskland saa usædvanlige som næsten Bjørne i Danmark. Dette Utøy hvormed de jydske Heder temmelig ere besatte, gjør stor

[1]) Oeconomisk Magazin, III, (1759), S. 99—100. Artiklens Forfatter er Theologen Søren Testrup, senere Kasserer ved Alhedekolonien, død 1764.

[2]) Henning Stiwitz, »Laquei hos Enkedronningen«.

Skade, og i min Tid (ɔ: ca. 1760) besøgte de allerede Foldene midt i Byen Frederikshede; dog skulde jeg tro, at et Par gode danske Hunde, som Hyrden om Dagen sammenkoblet skulde føre hos sig, men om Natten lade løs, noksom skulde være istand til at afholde disse ubudne Gjæster og gjøre deres Foretagender til Intet. I hvor det gik, kunde Hyrderne ogsaa blive tillagte en Nattevagt, som de tydske Bønder holder, naar de befrygter, at deres fede Beder dem kunde blive frastjaalne.«

Alheden var som saa meget andet øde Jord Kongens Ejendom, og fra Arilds Tid havde den tilhørt den kongelige Vildtbane; hvor dens Grænser gik, vidste man ikke saa lige, mod vest naaede den dog nok Karup Aa; inde i Lyngen stod der hist og her en Pæl, der skulde vise Skjellet mellem de fattige Bønder og de kongelige Dyr; i 1738 hedder det, at disse Pæle er blevne flyttede tre Gange. Kongens Opsynsmand boede i Vedhoved.[1]) Kongen kom selvfølgelig sjælden eller aldrig til disse afsides Egne. Kun én Gang hører vi noget om Vildtbanens Dyr paa Alheden, det er umiddelbart efter Svenskekrigen; da indberettes der af hin Kommission, der er nedsat til Undersøgelse af den Skade, som Svenskerne (1658) har gjort i Jylland: »Kongelig Majestæts Vildtbane belangende, saa have vi haft Dyrvogteren for os med andre Dannemænd ved Vildtbanen boendes, hvilke alle den med Flid bekræftede at have igjennemset og da ialt ikke kunde tælle mere end tredive Stykker Raadyr og sex store Dyr, og derhos berettede, at formedelst de Brandenburgeres idelige Jagen med mangfoldige Hunde tillige, vilde Dyrene ikke endnu stille sig paa nogen visse Steder; saa dersom den (ɔ: Vildtbanen) ikke i nogle Aar fik Forskaansel, blev den slet øde« (1661). — I 1744 var der et Forslag

[1]) I Davbjerg Sogn.

fremme om at sælge Kongens Jagt i Jylland, selvfølgelig da ogsaa Alhedens. Her klages over, at Ulve, Ræve og Rovfugle aves ikke tilstrækkeligt; fremdeles hedder det, at alt det Udbytte, Kongen har af Jagten i Jylland, er »nogle faa Rætter Mad og ellers aarlig nogle Stykker Vildtsvin, som med liden Besværing og Bekostning kan fremskaffes«. Her ankes over, at Almuen ikke paa sin egen Grund uden Skovriderens Tilladelse kan slaa saa meget som en Smule Lyng, idet det saa strax hedder, at sligt er til Skade for Vildtet.

Noget lignende havde ogsaa i det 17. Aarhundrede været Praxis paa Alheden, hvor Skovrideren paa Hald tog en Skilling dansk for hvert Lynglæs, som Bønderne i Mønsted hentede til deres Kalkovne; i 1698 indgik de da med en Klage til Kongen og bad om, at »de herefter allernaadigst maatte nyde denne Lyngslet uden Betaling, hvorimod de allerunderdanigst tilbyder sig at lade korte de 12 Sletdaler, som dem ellers aarlig efter Forordningen til 4 Portioner Ildebrand af Kassen skal gives.« Og Kongen opfyldte deres Bøn.

Imidlertid begyndte der at rejse sig Røster for den Anskuelse, at de store udstrakte Heder ogsaa maatte egne sig til andet end almindelig Kvægdrift og Lyngslet. Den første, der tager Ordet for Hedens rationelle Opdyrkning, er Regimentskvartermester Christoffer Falck, der 15. Marts 1723 sender Kongen en Skrivelse, hvori han gør udførligt Rede for, hvorledes han mener, Sagen bør gribes an. Hans Synspunkt kan samles deri, at Hedens Dyrkere bør være fri for alle Skatter i tyve Aar; desuden fri for Ægtkjørsel, for Indkvartering, for Militærtjeneste samt have Lov til at oprette Kroer paa de passende Steder, og der »brygge og brænde« afgiftsfri. Som Bevis for, at Heden udmærket lader sig dyrke, anfører Falck følgende:

»Ved Hagbroe i Haderup Sogn har Bromanden faaet allernaadigst Tilladelse at maa opbryde til Brug og Drift i Heden, og samme kan inden faa Aars Forløb bringe det i en meget god Stand, hvorvel han og har ejheller anden Gødning i Førstningen end Hedetørv, som brændes i Aske til at gøde Agermarken med.

Schaf-Huuset, som ligger i den store vide Hede i Sunds Sogn, hvoraf det og har faaet sit Navn, har begyndt først med nogle faa Faar og et lidet Hus, gjort af Tørv; er nu den bedste Gaard og Bygning og Drift i hele Sognet«[1]).

[1]) Her sigtes til den nuværende Hedegaard Skophus, om hvilken Hans de Hofman i sin Pjese »Samtale angaaende Hedernes Dyrkning og Forbedring i Jylland (Odense 1781) véd at berette følgende (S. 19): »I Randbøl Hede i Koldinghus Amt og ved Schophuset i Lundenes Amt fortæller gamle Folk at have hørt af deres Forældre, at Hr. Geert, Greve af Rantzau til Bredenborg [† 1627], som skal og have ejet Herningsholm, har haft to store Skeferier i disse tvende Heder, og vare indrettede paa den lyneborgske Maade; men i Krigens Tid 1659 blev samme øde, og ej siden igjen oprettet, saa at Ynglen er ganske udartet og meget ringe«. — Modelbogen fra Landmaalingen 1681—88 siger om Skophus, at dets Græsning bestaar i en vidtløftig Hede til 40 Høvder. — Den 5. Okt. 1755 faar Skophus Kroprivilegium mod en aarlig Afgift af 5 Rdl., dog paa den Betingelse, at Holstebroboerne vedblivende som hidtil skal have Ret til at sælge Øl paa Markederne i Nærheden af Skophus (maaske »Lund Marked« sidst i September i det nærliggende Gjelleruplund; det varede 3 Dage).

I 1759, da Skophus endnu tilhører Herningsholm, holdes den af Ejeren fal for 8000 Rdl. plus en Justitsraadstitel; det er Regeringen, der tænker paa at købe den til de indvandrede Kolonister. Paa den Tid er det en Ejendom paa 226 Tdr. Hartk., deraf Hovedgaardstaxt 12 Td. 4 Skp., Kirketienden af Sunds Kirke 10½ Td. samt 201 Td. Bøndergods. Det hedder her om de 70 Beboere paa Skophus' Gods, at de klarer sig meget slet, »thi deres Strømpebinden forvolder, at Jorden løber i Lyng«, og de »vil ej dyrke mere Jord, end de knap kan føde sig af«.

Falck gjør Kongen opmærksom paa, at Amtmand Lund over Lundenes og Bøvling Amter er afgaaet ved Døden og Brigadier Eyffler udset til hans Eftermand; hvis Kongen nu vilde give ham (Falck) Embedet, vilde han forpligte sig til at tage sig varmt af Hedeopdyrkningen i Amterne; denne Henstilling tager Kongen tilsyneladende intet Hensyn til, men sender Falcks Forslag til Kaptajn Chr. Abraham Willarts, der i 1722 havde rejst i Jylland for at opmaale Ryttergodset; Willarts anbefaler Forslaget til Regeringens Bevaagenhed, bl. a. siger han, »at som jeg igjennem Hederne har rejst, hvor mange Steder paa 2—3 Mile ej findes et Hus, har jeg funden adskillige Pladser, som baade tjener til at dyrkes, hvorved og Engbund kan opelskes, tilligemed Bække og Kildevand ere, og derfor gjærne kan blive beboet« ($^{16}/_{4}$ 1723).

Saa følger 26. Maj 1723 den kongelige Forordning »om Frihed for dem, som ville bygge og sig nedsætte i Heden i Jylland (særlig i Lundenes og Bøvling Amter)«; denne Forordning er kun en ordret Afskrift af Falcks Forslag; han udnævnes nu til Direktør for Hedeopdyrkningen, faar en Protokol at føre om alt, hvad der foregaar i Sagen, tilstaas Pas og to Bønderheste under sine Rejser derovre. Det ser nu ud til, at Falck nedsætter sig i Vejle; Foretagendet gaar yderst langsomt fra Haanden; paa hans Forespørgsler nu og da til Rentekamret svares der altid i en dyster og affejende Tone; oftest indskrænker man sig til at anmode ham om at holde sig

— J. N. Wilse, der berejste Hederne 1764, beskriver Skophus som en Bondegaard, hvis fire Længer danner et Indelukke. Her kommer hele Karavaner nordenfra med Heste og Vognlæs med røgede Aal og tørret Havfisk, og sønderfra kommer de »med Rekker af Hiul, Træskoe og lidt Alenkram, samt Humleførere, hvis Læs er som smaa Huse«. (Se: J. Nic. Wilse: Iagttagelser 5. Del (1798) S. 142—157.)

den kgl. Forordn. efterrettelig, intet videre; eller man svarer ham spydigt, at de »Friheder«, han spørger efter, har han jo selv foreslaaet; paa en Anmodning om at faa Befordringsfrihed ogsaa udenfor Lundenes og Bøvling Amter svares der med et rundt Afslag. — Saa gaar der et halvandet Aar, i hvilke man intet hører om ham, indtil han i Marts 1725 dukker op med et Forslag om, at der maa nedsættes en Kommission — bestaaende af to Mand — til Hedens Undersøgelse. »Jeg afvarter en naadig Bønhøring og lever med Lif og Blod Deris kgl. Maj^s allerunderdanigst tro Knegt og Tiener«. — Rentekammeret fraraader Kongen noget saadant, da det af Falcks — Tid efter anden — indkomne Rapporter »fornemmes, at der er ikkun ganske faa, som sig til dette Værk har villet engagere«. Kongen slutter sig til Kammerets Opfattelse ($^{26}/_{4}$ 1725). Dermed er Falck ude af Sagaen. — Ifølge senere Indberetninger er det i Bøvling Amt ikke lykkedes Falck at vinde mer end én Mand for Sagen; denne ene har i 1724 nedsat sig paa Heden i Vind Sogn og der bygget et lille Hus, som han uforknyt kalder Michelborg; det skulde efter Forordningens Ordlyd sættes i Skat 1744, men er efter Amtmandens Opgivelse »saa fattig og ringe baade paa Bygning, Avl og Besætning«, at man frygter for, ingen vil ha' det, naar »Frihederne« berøves det; saa faar det Skattefriheden forlænget til 1. Jan. 1750, da det skatsættes for 2 Skp. Hartkorn; men endda var det for tidligt; thi 1752 maa Regeringen allerede sætte det til Auktion som øde.

Efter Falcks store Fjasko har Regeringen Fred for Projektmagere i nogle Aar; men 1732 er der dog igjen én — en unavngiven — der peger paa Hederne i Jylland, hvoraf han kjender nogle, der er 14—16 Mile lange og 6—8 Mile brede, og som endda næppe har én eneste Beboer; der er ihvertfald i mange Heder

baade én og to Mil mellem Hytterne. Han er af den Formening, at der med Lethed kunde skabes Brød for mindst 1000 Familier alene paa Alheden; Vand kan sagtens faas; værre er det med Hø.[1]) — Kongen befaler sine jydske Amtmænd, deriblandt Stiftamtmand Güldencrone i Viborg, nøjere at undersøge denne Sag. Det sker efter en passende Nølen, hvor efter man skaanselløst tager Livet af Forslaget med den Angivelse, at paa Alheden kan der allerhøjst leve 30—40 Familier og ikke 1000. — I 1735 er der et Par militære Herrer, Stürup og Folsach, der ønsker at give deres Besyv med i Hedespørgsmaalet; de anker over, at de omboende Lodsejere tilegner sig hele Alheden til deres Kvægdrifter, og det har de gjort i umindelige Tider. Men Regeringen burde bygge Huse i Hederne. »Til saadanne Huse skulde fornemmelig søges afdankede og permitterede Ryttere, Dragoner og Soldater, der i geworbener Regimenter eller Land-Militsen kunde have tjent, og hvoraf de fleste er som Inderste eller Omløbere, Landet og sig selv til Byrde og Besværing«. Det ser dog ud, som om Forslagsstillerne selv har frygtet for, at deres Plan kunde møde Modstand ogsaa hos andre end Regeringen, thi de skriver, at muligvis kunde Børnene »indplantes hos den blinde og bløde Almue den Frygt, at de ikke resolverede [sig] til deslige Stæders Antagelse, ja om det end skete, skulde vel mangen ugudelig Moder ved Opdragelsen contribuere til et skeef og krumpen Been eller andet Leede-Moeds u-christelige Forderfuelse, for der ved at søge dend Søn at beholde, hun ellers forud saa til Soldat at være destineret.« [2])

Heller ikke dette Forslag fik naturligvis anden Skæbne end de foregaaende, og Sagen kom ikke ud af Stedet hverken hos Regeringen eller hos de faa private, der

---

1) Se Jydske Missiver 25/7 1732.

2) Memorialer til Overkrigssekretariatet, 1735, Litra S.

søgte at dyrke Heden paa egen Haand. I en Indberetning fra Amterne om Agerdyrkningens Stilling (1736) hedder det om Viborg Amt, at Agerdyrkningen »kan ikke meget forbedres« der i Egnen; der er mer end Folk nok til Arbejdet. Det sker ikke saa sjælden, at en Bonde tager et Stykke Hedejord ind til Brug, »men fordi han er uformuend at continuere og at bringe samme Jord under Gjødning, bliver det siden liggende upløjet og saaledes paany begroer med Liung«.[1])

Endnu et Par dødfødte Opdyrknings-Forslag skal omtales, før vi gaar over til Hedesagens næste Periode. Det ene er fra 1736 og hidrører fra en Kjøbenhavner Carsten M. Bang, der imod et Vederlag af 1000 Rdl. tilbyder Regeringen at opbygge og dyrke 4 Bøndergaarde paa Alheden; han peger paa det gode Exempel, det vilde give for de omboende, og beder om fri Rejse derover. Regeringen bider dog heller ikke denne Gang paa Krogen. »Iøvrigt er det en Sag, som behøver nøjere Underretning og Overvejelse, hvad der med Alhedens Bebyggelse i Jylland kan være at foretage«. — Men Bang opgiver ikke derfor Ævret. I 1739 er han der igjen; denne Gang ønsker han et Stykke af Randbøl Hede, for der at kunne oprette et Schæferi; han anmoder atter Regeringen om smaa 1000 Rdl. til Sagens Fremme; og lidt Løn som Schæferiets Leder maa han jo da ogsaa ha'; de skal ikke komme til at fortryde det! — Regeringen forelægger Hans Majestæt Sagen: »At bebygge Hederne i Jylland, derom ere saa vel fra lang Tid af tilforn som og til dette Collegio adskillige og mange Forslage ind-

---

1) Det er bekjendt nok, at de, der har skrevet om Heden, har haft en Tilbøjelighed til at henlægge enhver Antydning af en Plovfure i Lyngskorpen til den store Pests Tid; var det ikke mere naturligt at søge slige Furers Oprindelse i disse en langt senere Tids spildte Opdyrkningsforsøg?

komne«. Der er derfor ingen Grund til at ta' større Hensyn til dette end til de tidligere, mener Rentekamret ($^{28}/_{5}$ 1739).

Den næste i Rækken er den løjerlige Proprietær til Frisholt Hans Rosborg; han kommer til Regeringen og fortæller, at han i henved 40 Aar har ejet Jordegods i Jylland og i den Tid skaffet Kongens Kasse betydelige Skatteindtægter. »Altsaa paa det jeg nu i min høje Alder samme mit med saa stor Møje og Arbejde istandbragte Jordegods med nogen Frihed og uskyldig Fornøjelse ligesaavel som andre mine Naboer kunde besidde« — —, saa beder han om, at man vil tilstaa ham Assessor-Titlen eller i det mindste gjøre ham til Kammerraad. Til Gjengjæld vil saa han paa egen Bekostning opdyrke saa stort et Stykke af den kgl. Alhede omkring Grønhøj, som svarer til en almindelig Bondegaard — »alene for at vise, det er Ting, som er gjørligt, endskjønt adskillige have begyndt at arbejde derpaa, men endnu ikke vides af nogen at være fuldført« ($^{21}/_{5}$ 1737). Der gaar et halvt Aars Tid, og Rosborg faar intet Svar; da gaar han til Kongen selv med en ny Memorial; idet han har frygtet for, at den »maatte komme under mine umilde Venners Øjne eller blive udtolket til min Prejudice — — — Eders kgl. Maj. maa allernaadigst tro mig, at min Beskrivelse bestaar i Sandhed: Som jeg haver Videnskaber om Landvæsenet, og det kan bevise sig selv, ifald det allernaadigst maa efter søges! Allernaadigste Konge, havde enhver af min Stand gjort dem lige Umage i Verden, kunde Eders kgl. Maj. allernaadigst være forsikrede, der fandtes ikke Lige til Danmarks Rige i hele Eropa! — — Lad være, jeg nu lever udi en høj Alder, saa er jeg (Gud være evig æret) frisk og stærk til min allernaadigste Konges Tjeneste og Landets Nytte, som ingen snart findes af min Alder! Skaberens den alvidende Guds Haand være hos Eders

kgl. Maj.s retfærdige og barmhjærtige Haand!« — Trods alle disse skjønne og følte Ord vilde den ejendommelige Handel dog ikke rigtig gaa i Lave. Det var øjensynligt, at Rosborg modarbejdedes af sine »umilde Venner«, de andre Jorddrotter omkring Alheden. Stiftamtmanden har haft dem samlet allesammen ved Grønhøj ($^{12}/_{6}$ 1738), men det har ikke været muligt at opnaa Enighed om, hvormeget af Alheden, der var Kongens; det ser nærmest ud til, at enhver af de store Lodsejere anser det Hele for sit. Hvorfor Rosborg jamrer i en ny Skrivelse: »Da efterdi jeg haver gjort Bekostning paa jærnbeslagne Plove, Jærnharrer, Bæster, Bøller[1]) Redskaber, Folk og Materialier, som er kommen mig paa en Haaben Udgifter« . . . saa haaber han dog rigtignok, at de gratificere ham »med den søgte Caracté«, da han saa vil opføre én eller to Bygninger til Manufakturernes Fremme og forsyne dem med Vand og Ejendom.

Det undrer ham meget, at Kongen ikke længere skulde eje noget af Alheden, saa meget mere som han ved, at Christian d. 5. i sin Tid tillod Bønderne i Mønsted at slaa Lyng derude til deres Kalkbrænding, en Rettighed »som jeg tror, de til denne Dag har haft ulast og upaaanket i alle Maader; men om samme Kongens Alhede siden er solgt fra Kronen, eller hvor den er afbleven, det ved jeg ikke«. — Men det hjalp altsammen intet. Alle Rosborgs »Bæster og Bøller«, saa mange de endogsaa var, formaaede under disse Forhold ikke at trække ham den saa stærkt attraaede »Karakter« iland, og Alheden laa fremdeles saa »øde«, som nogensinde.

I det næste Aarti ligger Hedesagen fuldstændig i Dvale, indtil 1750'erne atter blæser Liv i den. Hvem det er, som denne Gang opper Sagen, vides ikke, men

---

[1]) En Bøl ɔ: en kastreret Tyr.

den 3dje Maj 1751 ordrer Frederik den 5te nedsat den Kommission, som Christoffer Falck i 1725 forgjæves havde foreslaaet; den kom til at bestaa af 3 Mand: Chr. Fr. Levetzau til Restrup, Borgmester Chr. Solberg i Aalborg og Regimentsskriver Niels Schelde fra Randers. Kommissionens Virksomhed skulde være begrænset til Alheden alene, og det der skulde undersøges var: 1) Jordens Beskaffenhed, 2) hvorvidt den lod sig bebygge, 3) paa hvilken Maade Bebyggelsen kunde foregaa, uden at de omboende mistede noget i deres Ret. Af de fremkomne Indberetninger ses det, at »Frihederne« fra 1723 ikke havde lokket én eneste Nybygger ud paa Alheden; derimod var der — foruden den alt oprettede Michelborg i Vind Sogn — bleven bygget paa Randbøl Hede: 3 Gaarde i Knorborg, hvis Skattefrihed udløb 1. Maj 1743, og 3 Gaarde i Østervig med Frihed til 1. Maj 1744 og 1. Maj 1746. Disse Ejendomme opslugtes senere af den store Randbølhede-Kolonisation i 1760'erne.

Efter nogle forberedende Møder paa Restrup og i Viborg begynder den nedsatte Tremands-Kommission d. 10. Juni 1751 sine Vandringer over Alheden; som Udgangspunkt vælges Karup Kirke, hvor Kommissionen træffer sammen med Herredsfogden for Lysgaard-Hids Herred, Jens Laasbye Lünow; forinden er der bleven udnævnt fire »af de ældste — dog stærke og rørige — vittigste og dog mest paalidelige Mænd af hvert Sogn ved Heden«; disse Mænd er tagne i Ed paa, at de vil give Kommissionen al Oplysning om Hedens Grænser, »uden ringeste Henseende til Vild eller Venskab, Had eller Fjendskab, Gunst eller Gave«. De tilgrænsende maa alle give Møde med en Arbejdskarl. Saadan skrider da nu Kommissionen i 23 Rejsedage fra Sogn til Sogn og forhører sig flittigt hos de gamle Edtagne. Karupmændene med den 66aarige Chr. Kjeldsen i Spidsen

siger, at »deres Agerland gik til Heden, men deres Tørvegrøft og Fædrift har de stedse haft *i* Heden, saalangt som de vilde, uden enten at forhindre andre Byers Beboere eller af andre bleven forhindret i saadan Brug; men Skjel vidste de ikke; dog har de mest dreven til den store Landevej, som gaar fra Skive til Knudstrup«. — Saa gik man over Engelsedal til Aarestrup By, der ogsaa græssede og skar Tørv til Landevejen, »dog ikkun som Fællig oppe i Heden«. I Skræ — »Friedenreich paa Kjærsholm tilhørende« — havde de Græsningsret østen for Landevejen; de havde dog intet andet derfor »end gammel Brug og Hævd«; heller ikke Aunsbjærgmanden Steen Jørgensen havde andet Bevis.

I Karup spurgte man de gamle, »om de fra Heden nedfaldende Render og Dale alletider har været saa tørre og vandløse, som de nu forefindes? Svar: Nej, i forrige Tider har der været Vand Aaret igennem i de Dale, som nu er tørre; thi Vandet har Aar for Aar aftaget, men særdeles fra de Jordskjælv, som var for nogle Aar siden, da meget kjendelig Formindskelse skete«.

Af den udførlige Kommissionsberetning[1]) skal endnu fremdrages nogle Enkeltheder til Belysning af Alhedens daværende Topografi.

Det hedder saaledes: »Aarestrup Aa danner paa denne Kant [ɔ: mod Syd] Alhedens Grænse, ned til Karup Aa, som kommer fra Klod-Mølle; dog ligger Aarestrup og Karup Marker mellem Karup Aa og Heden; fra Aarestrupvad, hvor Landevejen gaar over den øverste Ende af bemeldte Aa, gjør Wiumdal Hedens Grænse til det Opkast i bemeldte

---

[1]) Kommissions Act over Alheden 1751 (indbundet i brunt Læder), 60 Sider (D. Exp. Prot. Nr. 22) tillige med et af Niels Schelde optaget Kort over »Alheden med paagrendsende Byer og Stæder«. (Rentekamrets Expeditionsprotokol 30/11 1751 Nr. 97). Rigsarkivet.

Dal, som er Skjel imellem Vildtbanen og Wium Bys Hede; derfra i Nord til Stendal, hvor en lignende Opkast afgrænser Vildtbanen; derfra til [Øster] Sjørup Mark og vestenom Byen til Vildtbanepælen til Norden for Sjørup«. — Sjørup, Bisballe og Testrup havde Kvægdrift fra Storstuehøjen i Sønder til Sallingbohøj i Nord; mod Vest dannede Landevejen Grænsen. Om Ejerne af Fallesgaarde og Fløjgaard nemlig »Jomfru Reenberg og hendes Søster« hedder det, at de gjør Fordring paa Heden lige til Horsrøgelhøj vest for Skive Landevej. Hertil bemærker Kommissionen, at skulde alle have af Heden i samme Forhold, blev der for lidt til Lodsejerne og intet til Kongen. — Om de to Ejendomme hedder det: at Fløjgaard har en Vanddam[1]), men Fallesgaarde »derimod har hverken Brønde, Væld, flydende eller staaende Vande, men maa hente det [ved Fløjgaards Dam] paa Vogne til Folk og Kreaturer, uden hvad der kan samles af Regn og Sne«. — Om de topografiske Forhold paa Vestsiden af Alheden hen ad Resen til hedder det: »Vildtbanens itzige Grænse paa denne Side er hverken med Pæle, Stene, Grøfter eller andet Mærke betegnet, men Skovrideren beretter, at Karup Aa nuomstunder

[1]) Om Fløjgaards Vanddam fortæller en anden Hederejsende — Kaptejn Ludv. v. Kahlen — 1754, at samme Dam oprindelig var saa dyb, at man kunde svømme en Hest i den; nu er den derimod ruineret og tør; det hændte nemlig, at en Mand, der huggede et Hul i Isdammen, tabte sin Øxe i Vandet. For senere at kunne finde den, drev han en Pæl ned i Dammen, men ødelagde derved dens Stensætning. Det samme gjorde Stedets Præst, som gjærne vilde have den Gjødning, som Vandingsdyrene i Aarenes Løb havde nedfældet paa Dammens Bund; til den Ende havde han ladet Dammen udøse; men nu faldt det ind med langvarig Tørke, saa Kalkforbindingen sprak i Basinets Bund, og Vandet udeblev for bestandig.

skal være Vildtbanens Grænser fra Karup forbi Rabes, Høgild, Over- og Nedertorp samt Resen By. Er det saa, da ses klarlig, at Vildtbanen i Landmaalingstiden [ɔ: ca. 1688] har haft andre Grænser paa nordre og østre Side af disse Byer og Stæder; men at Vildtbanepælen i de Tider skulde have staaet paa Horsrøgelhøj, som Lodsejerne ved denne Kommission har angivet, det kan ikke troes uden Bevis eller nøjere Oplysning«. — Forøvrigt er Kommissionen af den Mening, »at som paa Alheden ikke findes nogen Rudera af Bygninger end ikke saa meget som en Grundsten og heller furskaaren Jord, som paa mange andre Heder her i Jylland, og følgelig intet Tegn til Agerdyrkning i gammel Tid, saa har Heden for sin Ringhed og Mangel . . . lagt ubebygt og udyrket, og den kgl. Vildtbane til Skanderborg og Silkeborg Lehne, som støder sammen, har strakt sig og endnu strækker til og over Alhede. Imidlertid har de paagjældende, som ventelig Tid efter anden har bebygt Heden saa nær, som de kunde, benyttet sig af Grunden til Fædrift, Tørvegrøft og Lyngslet, samt ved Landmaalingen angivet sig dertil berettiget, og som det ikke var Matrikel-Kommissærernes Sag at undersøge nogens Rettighed, helst hvor ingen Modsigelse skete, saa er alle forbm. Byer og Gaarde blevne matrikulerede for den Fædrift og anden Brug i Heden, som de har vedkjendt sig og haft i rolig Besiddelse«. — Kommissionen formener, at det er Kongens Hensigt, at enhver skal beholde, hvad Matriklen tilsiger ham — »helst det vilde blive vanskeligt og tildels umuligt for itzige bona fide Possessores at søge Regres hos forrige Ejere, ja saadan Regres vilde for Karup, Aarestrup og en Del flere Stæder, som er solgt fra Kronen, retournere paa Deres Majestæts Kassa«. Men forholder det sig saaledes — »saa er ikke alene Udsiderne betagne, hvor Vand og Vælder findes, hvor der er noget Græs

og den tjenligste Hedejord til Agerdyrkning, følgelig hvor nogle Familier her og der kunde bygge og ernære sig, men der bliver endikke andet tilovers end alene Kongens Vildtbane i Alheden«. — Kun en Matrikel-Revision, foretagen af kyndige Folk, kan bringe for Lyset, hvad der retteligt tilhører Kongen som hans Andel; men om en saadan Revision er Omkostningerne værd, er en anden Sag. Thi vel maatte Heden i vaade Somre kunne give nogen Rug og Boghvede, hvis det ikke var dette, at den er saa opskaaret, »saa flaaet og flækket, at den blotte Sandbund er alene tilbage, og andre Stæder saa tynd Jord eller Tørvskjold tilovers, at den ikke med Plov kunde vendes uden at oppløje den røde grudede Sand«. — Fremdeles hedder det: »Paa Heden, som i Almindelighed er høj og jævn, findes mange Høje . . . . men endskjønt samme anses at være sammenført i ældgamle hedenske Tider til Begravelser, ligesom der og i mange er funden Urner med Aske, saa er de dog af ringe og ufrugtbar Jord«. [1]) »Der findes ogsaa en Del Dale, som løber op fra Udsiderne og tabes umærkeligt i Heden . . . . men omendskjønt saadanne Dale i andre Heder mestendel er grønne og frugtbare, saa er dog disse fast overalt med Lyng begroede og lidet bedre end den høje Hede, undtagen i de nederste Ender, hvor der i nogle er smaa Væld og Vandrender med Græs ved Siderne, som er de Paagrænsendes Eng af ringe Betydenhed . . . Ellers er intet Grønt paa Heden undtagen nogle faa Steder, hvor der om Vinteren kan staa Vand, saa og ved Siderne af

---

[1]) Det er interessant, at man allerede dengang ved Undersøgelse af Gravhøjenes Bestanddele kunde konstatere, at Alheden i Oldtiden havde været lige saa ufrugtbar som senere. I vore Dage har samme Methode givet samme Resultat. Se Georg F. L. Sarauw: »Lyngheden i Oldtiden. Iagttagelser fra Gravhøje.« (Aarbøger for nordisk Oldk. og Hist. 1898.)

Skive Landevej, hvor Jorden arbejdes ved Vogne, som kjøre uden Vejen i ondt Føre.«

Kommissionen har heller ikke Tro til, at der kan skaffes Vand paa Heden. »Vel har en Vandkikker [Mogens Svenske], som vi førte med fra Aalborg, gjort sin Gisning, at der paa nogle Stedet kunde gøres Brønde paa 24, 26 til 28 Alen dybe; men vi tør end ikke forsikre om Vished.« [1]).

Af Græsmangel har flere Gaardfolk i Karup ingen Heste, men pløjer med Stude og Køer; værre vilde det da gaa paa Heden, hvor der ingen Mulighed er for Eng. Heller kan der opdrives Ler til at rejse Bygninger af; hertil kommer, at »den eller de, som kom paa Heden at bo, var alle omkringboende i Vejen, thi istedetfor de nu kan lade deres Kreaturer gaa overalt, skulle de herefter holde sig paa deres eget og vogte baade for de gamle og de nye Naboers Grund. Deraf flyder, at alle vilde hade disse Nybyggere, gøre dem al mulig Fortræd og ikke lædske dennem med en Drik Vand, alt for at faa dennem udryddet, hvortil og det sidste kunde være nok, nemlig at nægte dennem Vand« [2]).

---

1) Paa dette Punkt gav Fremtiden dog Vandkikkeren Ret og gjorde Kommissionens Tvivl tilskamme. Hans de Hofman siger, at Brøndene aldrig slog dem fejl: »Den dybeste Brønd var i Alheden paa 22 Alen, Vandet var overmaade let og godt og bedre end i de gode Egne«. (Se Hofman: Samtale ang. Hedernes Dyrkning [1781] Side 6).

2) I denne sørgelige Spaadom fik Kommissionen Ret; de tyske Kolonister paa Alheden fik kun sure Dage hos de omboende Bønder. I en Indberetning af 6. Okt. 1765, forfattet af Alhede-Forvalteren Hans Kjærsgaard, hedder det: Ingen vil i denne strænge Tid borge Kolonisterne noget, ingen af Bønderne deromkring vil hjælpe dem for et Halmstraa, »efterdi enhver af Kolonisterne er baade i Almindelighed og i Særdeleshed Almuen odieuse uden i Tilfælde, at de udi Kjøb og Salg kan — om ikke al-

De tre Kommissionsherrer slutter med at hævde som deres Opfattelse, at »denne Hedes Bebyggelse for Deres Majestæts Regning er et Foretagende, hvoraf hverken kunne ventes Bestandighed eller Nytte.« Men vil Lodsejerne deromkring gjøre noget i Retning af Hedens Opdyrkning, er det kun godt; en Kro burde bygges ved Benslehøj, der hvor de to Landeveje skjærer hinanden. Enhver der frivillig vilde nedsætte sig i Heden, burde nyde Ladegaardsfrihed, og tillige Frihed for Tiende; efter 20 Aars Forløb kunde de da ilægges en Personel-Skat, halv saa stor som Mølleres eller Sædedegnes. — Kommissionsprotokollen sluttes paa Restrup 23. August 1751 og indsendes til Rentekamret sammen med Scheldes Kort over Alheden den 6. Sept. s. A.

Af denne Undersøgelse udspringer saa den kgl. Forordning af 30. Novbr. 1751, der dog bare er en Opforgyldning af Falcks Forslag fra 1723. Om end de lovede »Friheder« denne Gang indrykkedes i de offentlige Tidender, var der til en Begyndelse yderst tyndt med Liebhavere. En af de første, der meldte sig, var Fr. Schinkel paa Hald, der aldrig lod en Lejlighed gaa fra sig til

---

deles eller altid — bedrage dem, saa dog fordre ved alle Lejligheder saa godt som dobbelt Betaling af disse Fremmede, for hvad de dem maa afkøbe til Ophold, hvilket daglig Erfarenhed lærer og Kolonisterne saare har beklaget sig [over] fra første Tid af«. Det eneste, Bønderne deromkring er dem behjælpelige med, siger Kjærsgaard, er med at flygte; her staar de dem bi »af yderste Formue, thi de lurer og længes, at Kolonisterne vilde kuns blive urolige og gaa bort; alt for tvende Aarsager: 1) de mener derudover at blive fri for videre Kongerejser, 2) de forhaaber — sær Prangere — at gøre gode Profiter og Fordele ved disse Uroligheder, der alt sker om Natten; og i Løndom dels at kjøbe alting let af Kolonisterne, dels at forbytte Besætningerne, Vogne, Plouge og andre Redskaber — —.«

at mele sin egen Kage[1]). Den 26. Januar 1753 skriver han et Brev til Kongen, hvori han dvæler udførligt ved den Kommission, der for nylig har undersøgt Alheden; hvad Resultatet af dens Undersøgelser har været, ved han ikke; men der er for ham ikke Tvivl om, at den jo har indberettet — »ligesom det i sig selv er, at denne Alhede for den første Del er en ringe og opgravet Ejendom, som ikke uden med største Møje og Arbejde kan bringes til Sæds Brug, men intet deraf ved nogen Middel til Engbund eller god Græsning.« — — Ikke desto mindre byder han Kongen 1000 Rdl. for hele Alheden, saa maa Kongen endda beholde Jagten i Vildtbanen. Kun beder Schinkel allerunderdanigst om at maatte nyde Jagtrettigheden paa sin egen »kompletterede Hovedgaard Hald, dens liden endels Mark og Ejendom, som med Skov og Jordskyld tilsammen ikkun er 23 Td. Hartk., beliggende alleryderst i Vildtbanen, for den største Del efter Vildtbanepælenes sidste Omflytning, og siges tilforn at have været mindre medtaget, hvilket jeg nu ikke imod Deres Majestæt tør paastaa«. Det ligger ham især paa Hjærte at bevare den lille Skov omkring Hald, hvad der nu falder ham vanskeligt — »thi uden Skydgevær til en Frygt kan føres, undser sig ikke onde Mennesker, men som jeg har Exempel af, vover at overfalde og prygle dem, der skal have Opsigt med Skoven, som er den eneste Herlighed ved den liden magre Gaard, og naar Skoven er ruineret, er det saavel Deres Majestæts som min Skade«. — Det er da hans sikre Haab, at Hans Majestæt vil tage Hensyn til hans store Udgift og Møje, »baade nu og siden, samt først og sidst: alt for at opfylde Deres Majestæts allernaadigste Villie og Behag med

[1]) Om denne myndige og brutale Jorddrot og Landsdommer se mit Værk: St. St. Blichers Livstragedie II, 138—74.

Alhedens Bebyggelse og Dyrkning, saavidt mulig er, jeg Tid efter anden kan overkomme og bestride«.

Rentekamret svarer ham 7de Juli s. A. ret afsvalende, at om Alhedens Salg paa de Vilkaar kan der aldrig være Tale; vil han derimod opdyrke et Stykke Hede skal han bare henvende sig hos Amtmanden.

Et lignende Svar faar en Kjøbenhavner Joh. Georg Kleeflügel, der har staaet ved Regimentet i $17^1/_2$ Aar og nu (1753) anmoder Kongen om 500 Rdr. til Oprettelse af et Schæferi. — Af Folk, der paa egen Risiko gaar i Lag med Heden, hører vi kun om et Par; deraf er den ene Lillelund paa Sindinggaard ved Herning, der meddeler Rentekamret 3. April 1754, at han i denne Sommer har gjort Begyndelsen med at bygge et Hus paa Heden østenfor Abildtrup i Vorgod Sogn[1]). — Paa dette Tidspunkt var der dog ogsaa en anden Herremand ved Alheden, der tilbød Regeringen sin Hjælp til Fremme af Hedekulturen, og han har øjensynligt ment det betydeligt mere oprigtigt end Fr. Schinkel; vi sigter til Ejeren af Herningsholm, Krigsraad Hans Adolph Høeg (adlet 1757 under Navnet Hielmcrone).

Den 29. Juni 1755 skriver Høeg til Regeringen, at han har den største Lyst til at opdyrke noget af den store Hede, der strækker sig vestfor Karup Aa (den nuværende Kragsøhede), bare han kunde faa at vide, hvad hans Part er. »Men som ingen Skjelle findes, er den af alle Paagrænsende til fælles Fædrift bleven brugt.« Kun en Landmaaler-Forretning vilde kunne raade Bod

---

[1]) At denne Lillelund er en af de første hertillands, der anvendte Mergel paa sine Jorder (nemlig allerede 1759) ses af Oeconomisk Magazin IV. S. 65—66. Sml. S. 146—48. Merglen kaldes her for Jordmarv. — Se ogsaa Randers Avis, 1839, Nr. 116.

paa den herskende Forvirring og tildele enhver Sit. Han har ikke vovet at tilegne sig noget af den store Fællesmark. »Derimod have andre i denne vidtløftige Hede ej alene græsset sine egne Kreaturer, men endog for Betaling taget fra andre Stæder meget Kvæg til Græs, ikke ved Snese- men ved 100de-Tal, hvoraf kan sluttes saavel Hedens vidtløftige Distance som Bonité, thi dersom Heden ikke var begavet med god Græsning, var ej nogen saa taabelig derudi at betinge Græs til noget Kvæg, langt mindre til staldfærdige Stude og derfor udgive Græsleje«.

Regeringen føler sig nu for hos de andre Lodsejere omkring nævnte Hede, men Høegs Forslag om at komme ud af de anarkiske Tilstande gjennem en rationel Skelsætning møder hos dem alle den krasseste Modstand. Saaledes skriver Fr. Schinkel, den i Sagen stærkest implicerede og ham Høeg sigter til med Studene (8. Jan. 1756):

»Jeg kan vel sige, at jeg ikke forstaar, hvad den omrørte Ingenieur-Forretning over Heden skulde nytte til, og den, som har projekteret samme, har troligen ikke haft behøvende fuldkommen Begreb om Tingene. Udi Haderup Sogn i Neder Feldborg ejer jeg henved 22 Tdr. Hartk. foruden Grougaard, som er 7 Td. 2 Skp. 2 Fd. 2 Alb. Alt dette Hartkorn har Lod og Del samt Enge og Ejendom udi Simmelkjær, og sammengrænser besynderlig Grougaards Hede og Fædrifter indtil Schaaphus, Uhre, Kiøldwraae, Hessellund, Jegelund etc.; bemeldte Grougaard, som jeg for 3 Aars Tid siden paa 2den Auktion af Hans Majestæt kjøbte hel dyre, siden den var plat øde, har jeg med stor Møje ladet ganske af nye retvel forsvarlig opbygge, og saavel derpaa som [paa] de udyrkede Ejendommes Opbrydelse og Bedrifter samt allehaande Besætning bekostet henved 2000 Rdl., saa jeg nu haaber uden andres Hjælp at soutinere den Gaard og

dens Tilliggende[1]); og det var vel at ønske at flere, og dem der har bedre Vilkaar dertil end jeg, vilde sætte Hans Majestæts øde Gods i lige saa god Tilstand, da det vilde være til langt større Fordel end at opfinde noget Nyt, Hans Maj.s Cassa til unyttig Besværing og Udgift. Thi vilde jeg i saadan Henseende, om jeg kendte den Vedkommende, som har projekteret denne Hedebebyggelse, have ham rekommanderet at tilhandle sig Kongens øde Anpart i Hessellund, hvortil baade er Ager og Eng, som ikke findes paa Heden; og dersom han skulde behøve mere af det Slags, er mest i alle Amter noget øde Gods at bekomme, som i hvor ringe det end er, dog bedre end den sorte Hede kan importere sig«.

Da de andre Lodsejere indtog et lignende Standpunkt, faldt Høegs Plan bort af sig selv.

Mens en passende Lunkenhed saaledes kjendetegnede alle Bestræbelserne — baade det Offentliges og de Privates — hvad Hedens Kultivering angik, dukker der en

---

[1]) Grougaard er den nuværende Grove Præstegaard, som i 1735 ikke havde betalt sine kgl. Skatter i 2 Aar, hvorved den daværende Ejer Niels Svenningsen var kommen til at staa som Kongens Skyldner med en Restance paa 46 Rdl. 9 Sk. Da der ingen Udsigt var til Betaling, tildømtes Ejendommen Kongen 25. Novbr. 1735. Hvor fattigt det kunde staa til i saadan en Hedegaard ses deraf, at al Gaardens Indbo, Besætning og alt vurderes til 30 Rdl. 3 Mk. 8 Sk.; selve Stuehuset sættes nøjagtig til samme Sum. Intet Under da, at Gaardens Beboere kaldes for »nogle fattige og forarmede Folk«. I 1752 holder Regeringen den til Auktion sammen med andet Krongods; Grougaard kaldes her »dette øde og løngforgrodte Stæd«. Paa første Auktion kjøbtes Gaarden af Høeg til Herningsholm for 130 Rdl., men ved 2. Auktion 9. Jan. 1753, hvor Høeg ikke havde givet Møde, bliver den Schinkels Ejendom for 140 Rdl. — I det kgl. Skjøde af 2. Juli 1753 kaldes Ejeren af Hald fejlagtig for Morten Schinkel, og Grougaard siges at ligge i »Høgxtrup Bye«.

Mand frem, som forfægter Hedens Opdyrkning med en enestaaende Energi, og som, da det ikke lykkes ham at overbevise Tiden paa anden Maade, tager fat paa Opgaven med de bare Næver og gaar i Plovfuren efter sine Stude i samfulde ti Aar og bliver saaledes Alhedens første Kolonist. Denne Mand, Kaptajn Ludewig von Kahlen[1]) — hvis Navn vel her for første Gang nævnes paa Tryk — fortjente visselig et Monument, om ikke for andet saa for sin enestaaende Energi.

Kahlen er født ca. Aar 1700[2]) i Sachsen-Lauenburg, hvor hans Far efter alt at dømme var Godsforvalter; selv siger han at have deltaget i Landbrug til sit 20. Aar; saa lærer han sig Geometri og indgaar i Militærstanden. 12. Marts 1734 udnævnes han til Fændrik i Scholtens geworbene Infanteri-Regiment (senere kaldet det holstenske gew. Infanteri). Han gennemløber nu de militære Grader, bliver 1743 Premierløjtnant, 1755 Kaptejn. Men allerede før den sidste Udnævnelse har han søgt at henlede Regeringens Opmærksomhed paa sig ved i 1753 at indsende et »Versuch wie ein immerwährende Fond zu den Anbau derer Heiden in Jüytland könne erhalten werden« — nemlig ved en Stempelafgift paa Spillekort; Planen er meget vidtløftig udredet, men vandt ingen Tilslutning. Samme Aar indsendte han til Regeringen en ny udførlig Redegørelse for sit Syn paa Hedens Opdyrkning: »Reflec-

---

1) Navnet staves ogsaa undertiden Kahlden. — I Skjoldborg Kirke fandtes tidligere en Gravsten over en Oberstløjtnant Erich Zacharias von Kahlen til Todbølle, død 1726, 79 Aar gl. Om han er af Slægten ved jeg ikke. (Se Fundationer og Gavebreve IV, S. 409).

2) I et Brev fra Kahlen til Amtmand Heinen ($^5/_8$ 1759) siger han, at han er 55 Aar gl. altsaa født 1704, men i et senere Brev ($^5/_{10}$ 1760) siger han, at han er 60 Aar gl. altsaa født 1700.

tion über der Anbau und Bewohnung derer Heyden in Jüytland«. Hovedsynspunktet er dette, at hver Mand i Landet burde paalægges en aarlig Afgift — en Hede-Groschen — for hvilken der paa Heden kunde bygges fire Bøndergaarde om Aaret; disse Gaardes Dyrkere burde hentes fra Meklenborg. Han skriver: »Jeg sætter min Ære i Pant paa, at aarlig mer end 40 af de adelige livegne Bønder echapperer med Hustru og Børn fra Hertugdømmet Meklenborg«.

Han raader Regeringen til at sende en Mand over paa Heden for at finde den bedste Plads til den første Gaards Anlæggelse; han gør nu et Rids af en Bondegaard; er den anlagt, kan man se hvad det har kostet og siden gaa videre. Kahlen slutter sine Reflektioner med følgende »Notandum. Ich raisonire wie ein Blinder von denen Farben, jedoch nicht so wie einer, der niemahlen Farben gesehen und blind geboren ist. Hätte ich die Gnade, diese Gegenden in Augenschein zu nehmen dürfen, so könnte genauer davon raisoniren. An zuverlässigen Relations fehlt es mir! Ich kann nun nichtes anders als Ideen machen von einer Gegend, deren Gleichheit ich vielfältig anderswerts gesehen: ja woselbsten meine Eltern 25 Jahre gewohnet und ich bis in mein 20tes Jahr mit guten Erfolg habe cultiviren sehen nemlich nach diesen Maximes. Zudem habe [ich] in der Praxi Geometrica (der Zeit wie das Guth Woterschen im Fürstenthum Sachsen-Lauenburg auch einmahl gantz verändert ward) mich soviel geübet, alt zur Landwirtschaft erfordert wird.« — Disse Reflexioner bærer Paategningen »Citadelle Friedrichshafen 15. Decbr. 1753«.

Det nøgterne i Ludvig Kahlens Fremstilling tiltaler Regeringen saa stærkt, at man gennem Kammerjunker von Krogh tilstiller ham 200 Rdl. til en Hederejse (27. Maj 1754). Den 28. Maj tager han fra Kjøbenhavn

med Skib til Nødenes Færgested ved Mariagerfjord; nu gaar Rejsen videre fra Mariager til Viborg, tilfods til Jordbromølle, tilbage til Viborg; derfra med Bondevogn og en Karl paa en 30 Dages Kjørsel over Alheden; Tilbagerejsen gaar med Skib fra Hobro til Rungsted, derfra til Hørsholm, Frederiksborg, Kjøbenhavn. Den 24de Septbr. har han tilendebragt Rejsen; den økonomiske Mand kan tiltrods for 4 Maaneders Fraværelse betale v. Krogh 40 Rdl. tilbage af de 200.

Som Resultatet af sine personlige Iagttagelser indsender han 30. Sept. 1754 sin »Allerunterthän. Raport von der Situation einiger Heiden in Jüytland und allerdemütigste Vorstellung deren Anbau und Peubelirung betreffend«. Det er et meget nøgternt Arbejde, der først giver en almindelig, men yderst farveløs Beskrivelse af Alheden; i Betydning staar dette Arbejde langt under den ovenfor citerede Kommissionsprotokol fra 1751. — Alheden vilde efter Kahlens Mening egne sig godt for Schæferier, »naar først Agerjorden var kommen i Kultur«. Intetsteds har han truffet Flyvesand i Alheden; Pil og Asp voxer i Mængde af sig selv flere Steder i Heden, og da der tidligere har voxet Eg ved Fallesgaarde, som Levningerne af Fallesgaards Skov endnu udviser, saa er der for Kahlen ingen Tvivl om, at Egen uden større Vanskelighed kunde bringes til Væxt igjen. — Han raader til at tilvejebringe Landmaalingsmaterialet fra det 17. Aarhundrede og forøvrigt nedramme Pæle mellem Lodsejerne og Kongens Alhede. Sluttelig tilraader han endnu engang kraftigt, at dyrke Heden ved Meklenborgere; som en Mand, der særlig egner sig til at tage sig af disse Folk, naar de omsider maatte komme her til Landet, nævner han Ejeren af Klode Mølle Ch. Schmidt, en energisk og velhavende Rektorsøn fra Aarhus. Kahlen er nu kommen til det Resultat, at en

Gaard til én Familie vilde koste nøjagtig 871 Rdl. at »etablere«. At Kahlen dog ogsaa har tænkt sig den Mulighed, at andre end just Meklenborgere kunde falde paa at dyrke Heden, derom vidner en Ytring som denne, at han haaber, der i Fyen eller Salling maatte være enkelte velhavende Bønder, som ønskede at se deres Børn frie og derfor vilde give dem Jord i Alheden; dette sidste Haab blev komplet beskæmmet, og hvad Meklenborgerne angik, viste det sig, da det kom til Stykket, at heller ikke de var nær saa begejstrede for Livet paa Heden, som den mærkelige Kaptejn. Thi endskjønt de Papirer, der skulde oplyse v. Kahlens yderligere Færd, for en stor Del er ødelagte, ved vi dog, at det lykkedes ham at realisere sin Idé saavidt, at han virkelig tre-fire Aar før den egentlige Kolonisation af Alheden fik nogle Meklenborgere herned om end til ringe Glæde for baade sig selv og dem. Herom hedder det i en Rentekammer-Skrivelse af 25. Juni 1765[1]): Da Kaptejn v. Kahlen blev Kongen »foreslagen som bequem at forskaffe nogle meklenborgske Bønder for med dem at gjøre en Prøve i Alheden, om den til brugbar Land kunde dyrkes, antog D. Maj. den 27. Maj 1755 denne von Kahlen, lod ham rejse til Meklenborg og af den kgl. Particulær-Casse fournere de behøvende Penge, og da han til Alheden bragte nogle Familier i en Bondegaard paa meklenborgsk Indretningsmaade, siden Kongens Hus kaldet, [lod han den] opbygge og med fornøden Besætning og Indbo indrette;[2]) men disse Folk gjorde sig derefter opsætsige og

---

[1]) Dokumenter til kgl. Resolutioner til Rentekam. 1. Decb. 1765. Nr. 239.

[2]) I en Amtmandsskrivelse af 30. Juli 1755 til Herredsfogden i Fjends Herred hedder det om denne første Vaaning paa Alheden, at Kahlen har faaet Lov til at tage op af Kongens Hede et Stykke Jord, »af saa stor en étendue som han selv for godt

rejste til deres Fædreneland tilbage«. — Af en gammel Justitsprotokol [1]) ses det, at disse Tyskere er ankomne til v. Kahlens Hus paa Alheden 11. Maj 1756; deres Tal nævnes ikke, men der tales om »den gamle tyske Mand og Konen«, og der hentydes til flere »Svigersønner«; de har tilsyneladende strax været misfornøjede med Stillingen, og et Par Ægtefolk Chr. Andersen Løxstrup og hans tysktalende Kone, Karen Pedersdatter, som Kahlen har haft gaaende i Huset det sidste halve Aars Tid, ser ud til at holde Tvedragtens Ild vedlige. Allerede 25. Maj s. A. er det kommet saavidt, at Egnens Folk maa staa Vagt omkring Huset paa Alheden for at ikke Meklenborgerne skal løbe deres Vej. Ja at det er gaaet til endnu større Yderligheder mellem disse Folk og Kaptejnen synes at fremgaa af følgende Skrivelse fra Moltke til Stiftamtmand v. Heinen (6/9 1756): . . . »Hvad de meklenborgske Familier angaar, da, siden de ej har Lyst at blive og bo der, og det ved deres Aretering er kommen til den Extremitet, at deres Gemytter er aigreret og deres Hjemvé derved og under andre derunder løbende Intriguer og Tilskyndelser styrket, saa holder jeg for bedst, at naar dem deres Forseelser og deres velfortjente Straf alvorlig er foreholdt de da kunde sættes paa fri Fod og tillades at rejse hjem eller sætte sig i Jylland eller andensteds hvor de lyster. Og paa det de ej Jylland, Slesvig og Holsten igjennem skal betle sig frem og decriere Landet eller Anstalterne til Hedens Dyrkelse, kunde hver Familie for sig foreholdes at man for deres Opsætsighed, Dovenskab og tagne Flugts

synes«. Han har allerede begyndt paa Tømmerets Tilhugning til den Gaard, som han agter at lade bygge »i Store Dahl ved Lille Jens' Vej og ved Vejen fra Resen til Viborg«. I Decbr. 1755 var Huset færdigbygget. »Kongens Hus« laa i Resen Sogn, Fjends Herred; nedbrudt omkr. 1900, gav for faa Aar siden Anledning til en vidtløftig Proces; nuværende Ejer Dalsgaard, Randers.

[1]) Fjends-Nørlyng Herreds, 1756 Fol. 409.

Skyld havde vaaren nødt til at arretere dem for at afvarte om de behørig vilde besinde og slaa i sig, og skjønne paa den kgl. Naade, de store paa dem gjorte Depenser og den givne Lejlighed til deres Brøds Erhvervelse, mens som man af alle deres Idrætter noksom fornam, at de ej havde Lyst til Arbejde og Jordens retskafne Dyrkelse, hvoraf dog saa mange der i Egnen havde deres Føde og Udkomme, saa havde Deres kgl. Majestæter uanset de store paa dem gjorte Bekostninger af overvættes Naade til deres ydermere Beskæmmelse lagt Naade til Naade og ej alene bevilget, at de deres til Jylland bragte Sager, saavidt deraf reel er i Behold, maatte tage med sig igjen, mens endog hver Familie nyde til Rejsepenge 6 *ß*, saasom hans kgl. Majestæt var altfor naadig end at taale i sit Rige misfornøjede Undersaatter.« — Umiddelbart efter denne Tordentale er Tyskerne sikkert bleven expederede ud af Landet; af en Skrivelse fra Amtmand Heinen til Regeringen 20. Novb. 1756 ses det, at Kaptejn v. Kahlen ihvertfald paa dette Tidspunkt er alene Ikke desto mindre har han dog faaet Tingene i god Stand. Heinen beretter, at Kahlen har begyndt »at indtage et Stykke Jord udi Alheden ungefæhr til Udsæd 10 Td. Land. For at gjøre Jorden møre havde han allerede besaaet samme med Boghvede og nu paany ladet den pløje og besaa med Rug. Han har og ved Stædet, hvor han har opbrudt Jorden, bygget et Hus, hvori han for nærværende Tid boer; ved Huset har han indtaget et lille Stykke Jord til en Frugthauge, og jeg har med egne Øjne set Jordstykket af Hvideroer, Gulerødder og andre Madurter, som i sidste Sommer dér er voxet, hvilke have været af saa fuldkommen Væxt og Modenhed, at de have kunnet passere for at have voxet i en velcultiveret Hauge. Vandet ved Stedet er og af den Duelighed, at det endog med Begjærlighed kan drikkes; med et Ord at sige: alleting giver Apparence til et godt

Udfald; og endskjønt der vel allerede i den korte Tid han dermed har været i Drift haver mødt saadanne Omstændigheder, som vel dersom Deres kgl. Majestæt ej havde rakt Haanden, kunde have gjort Skaar i Væxten, tør man dog med god Assurance promittere en god Ende, naar det fornødne til Værkets fuldkomne Drift ej standser«. — Og nu fremkommer Amtmanden med en Række Forslag, der vilde have gjort von Kahlen til omtrent enevældig Hersker paa Alheden; ingen skulde saaledes uden v. Kahlens Billigelse have Lov til Fædrift, til Lyngslet eller Tørveskjær i Heden; men det var dog mere end Rentekamret turde indgaa paa; derimod foreslaar det Kongen at lade nedsætte en Landmaalingskommission, hvad Kongen bifalder den 15. Marts 1757 og én af de 3 Ingenieurer ved denne Kommission bliver Kaptejn v. Kahlen med en aarlig Godtgjørelse af 133 Rdl. — Amtmand Heinen vedbliver at være Kahlens bedste Støtte, og gjentagende taler han i sine Indberetninger om »den nidkjære og redelige Kaptejn v. Kahlen« og den Betydning, hans Arbejde har haft for Hededyrkningen, »og som avindssyge og egennyttige Folk endog maa selv tilstaa at være større, end man i saa kort Tid kunde have ventet sig« ($^{30}/_{8}$ 1759).

Det vilde have været en interessant psykologisk Opgave at blotte de Aarsager, der saa uimodstaaeligt havde drevet denne Mand med det adelige Navn og den militære Løbebane bort fra de slagne Veje og ud i denne milevide menneskeforladte Lynghede til Ørkenensomhed og Savn og tungt legemligt Arbejde. Men Kilderne rinder for sparsomt til at yde en historisk Afhjemling. I min Barndom, da det hvide »Kongenshus« endnu laa der paa den høje brede Bakke med store vidtstrakte Lyngsletter mellem sig og Omverdenen, gik det Sagn omkring i Landsbyerne, at dette Hus var bygget »af én, der var bleven forvist af Kongen, for det han skulde have

gjort noget, han ikke maatte, ihvad det saa har været«. Men denne Forklaring har absolut intet reelt at holde sig til. — Kahlen selv har foruden de ovenfor citerede »Rapporter« kun efterladt sig nogle faa Skrivelser, deriblandt et kort Brev til Moltke, hvem han fortæller om Ejendommens Tilstand i det første Aar efter Nedsættelsen; her siger han, at de første udsaaede 5 Skpr. Rug er »Gott lob, so gut aufgelaufen als man es nur begehren kan, und stehet der selbe allbereits so ansehlich und schön als derer benachbahrten ihre Saat«. Paa enhver mulig Maade fortsættes der med ny Opbrækning af Heden »theils mit eigener Pflug, theils durch Pflügung vor Geld« (7/11 1756).

I Hans de Hoffmans Journal over Heden — som vi senere skal vende tilbage til — fortæller Forfatteren, at han 11. Juli 1757 sammen med en Række andre i Hedens Opdyrkning interesserede Herrer er kommen til det Sted, »hvor Hr. Captain von Kahlen bor; han har paa sædvanlig Maade, saavidt man kunde skjønne og se, ladet oprydde en Del Jord, hvilken Jord er ej nær af den Bonité som andensteds, hvilket bemeldte Hr. Captain med Villie skal have gjort for at vise, at endog det allersletteste Sted i Heden kunde dyrkes«. Hoffman taler nu især om Haven »med skikkelige Kycken-Urter, Frugttræer, Ege- og Bøgetræer forsynet, som tegnede sig meget godt; derved var et Par Damme og oven for et Hus, 18 Alen høj og bred, indrettet paa mekel- og lyneborgsk Maade«. »Hr. Captain von Kahlen foreviste os vel alleting, som han nøje havde udspurgt og daglig opdaget«.

I en Afhandling — skrevet Aaret efter (1758)[1]) — nævnes Kaptejnens Ejendom som et glorværdigt Exempel paa Hededyrkningens Mulighed: »Da mange staa i den Tanke, at det som er gjørligt hos andre, er ikke muligt

---

[1]) Oeconomisk Magazin III (1759) S. 95.

hos os, saa har vi et indlandsk Bevis paa, at det er mere end gjørligt, at disse Heder kan blive dyrkede og frugtbringende, i den Gaard, som allerede er anlagt og i god Stand paa bemeldte Alhedes Nordvestside ved Seibæk; hvad Gaarden eller dens Beboere hedder, er mig ubevidst; men det ved jeg, at Manden som har optaget den, er en Fremmed, har med megen Fortræd i Begyndelsen, efterdi han ikke kunde faa nogen af de omkringboende til at drive sit Arbejde, men maatte forskrive Arbejdsfolk fra Tyskland, og dels med egne Penge (et rart Exempel af en Fremmed) sat den i saa god en Stand, som den nu findes«. Er det sket paa ét Sted, mener Forf., at det ogsaa maatte kunne gjøres andre Steder i Heden.

Saaledes er der ikke Tvivl om, at Ludvig Kahlens haandfaste Exempel har virket stærkt ansporende paa den senere Kolonisation. Men naar en moderne Hedeforsker i et tysk Tidsskrift[1]) af de ovenfor citerede Linjer har taget Anledning til at ytre, at Kahlen gjorde det Hele komplet paa egen Bekostning, saa maa der dog protesteres. Thi vi har jo set Regeringen forsyne ham med Penge baade til Rejser og Undersøgelser, desuden existerer der en af selve Kahlen underskreven Opgjørelse, der godtgjør, at han fra 1755—60 af Kongen har modtaget »zum Bau des Ahlheyde« ialt 1700 Rdl. deraf i det

[1]) Vi sigter her til en Artikel af Chr. Voigt i Zeitschrift f. Schleswig Holst. Lauenborgs Gesch. 26. B. (1896) S. 209—58 om den danske Regerings slesvig-holstenske Hede-Kolonisationer; her hedder det om Forordningen af 1751 S. 211: »Obgleich ein dementsprechender Aufruf in einheimischen und ausländischen Blättern veröffentlicht wurde, meldete sich nur ein Kolonist, ein Pfälzer (?), der sich einen Hof bei Seibech, Kirchspiels Dauberg im Nord-Westen der Ahlheide in Jütland, anlegte und ihr auf eigener Kosten und mit deutschen Dienstboten auf bewunderte Höhe brachte. Trotzdem folgte niemand diesem Beispiele (?).

første Treaar (1755—57) — vel mest til Husets Opbyggelse — 1208 Rdl. [Dokumentet bærer Paategningen »Königs Haus in der Ahlheyde 26/8 1761.][1]) — Hertil kommer hans Aarsgage som Landmaaler — 130 Rdl. — der ogsaa maa betragtes som et Vederlag for hans Opdyrkningsbestræbelser.

Den 16. Okt. 1759 kom de første tyske Kolonister her til Landet — »9 Mand og et Muul-Esel« hedder det i de samtidige Beretninger. Den 24. Okt. s. A. førte Hoffman dem ud paa Heden, for at de kunde udvælge sig det Stykke, de syntes bedst om. Han førte dem ogsaa til Kahlen, viste dem hele Kongenshede og om Eftermiddagen Kahlens Hus og Ejendom og bad dem sige, »hvorledes de befandt disse Stæder«. Men Tyskerne forholdt sig tavse. — Man lod dem vide, at det var Amtmandens Vilje, at der skulde bo to tyske Familjer Vinteren over hos Kaptejn Kahlen. Tyskerne holdt sig fremdeles tavse. »Hvad Senge til dennem angik, da var der vel to i Huset, hvoraf den ene brugtes til Hr. Kaptejn Kahlens Folk, og den anden til en Familje overlades for 2 Sk. pr. Nat«; da det saaledes havde vist sig vanskeligt at skaffe det nødvendigste til disse Folk — »saa havde man talt med den fra Kjøbenhavn sig her i Alheden etablerede Mand navnlig Christen Jensen, som har bygt sig et Hus ej langt fra Kaptejn Kahlen, om han for Betaling vilde se sig forsynet med nogle Victualier for til dennem at udsælge, hvilket man holdt for var baade det Bekvemmeste og nærmeste Middel til at hjælpe disse tvende Familier, allerhelst da Manden (ɔ: Chr. J.) kunde explicere sig paa Tysk«. — Tyskerne indtog be-

[1]) Se Indkomne Breve, 1761, Nr. 57. Rigsarkivet. — Ogsaa i en Amtsmandsskrivelse af 22/6 1767 tales der om Kongens Hus, der »med temmelig Bekostning for den kgl. Kasse er opbygt«.

standig en haardnakket Tavshed, og man skred videre; men da de Dagen efter havde beset al Hedens Herlighed, havde gjort deres Valg langt øster paa i Havredalene og nu atter forelagdes det Spørgsmaal, om da ikke et Par af dem vilde tage til Takke hos Kahlen, da svarede de alle som med én Mund, at det vilde de nødigst af alt, thi det var jo $1^1/_2$ Mil fra den Jord, de skulde dyrke; desuden: »den Jord, hvor han boede, var af det sletteste; men bad indstændig, at de maatte forskaanes derfor, siden de ej vilde staa under hans Comando, men arbejde for dem selv og efter den Maade, de fandt bedst tjenligt til Jordens Dyrkning, hvoraf de siden skulde ernære sig«.

Kolonisterne har øjensynlig ikke yndet Kaptejnen; han har sikkert været en Enspændernatur, der ikke har været god at have det med. Derom vidner ogsaa et Dokument — en Art Konduite-Erklæring udstedt af hans Overordnede Oberst Otto v. Rantzau ($^{28}/_{12}$ 1763); efter at det her er oplyst, at han er født i Sachsen-Lauenburg »von ordinairer Extraction«, samt at han i ca. 30 Aar har staaet i Officerstanden, hedder det om hans »personelle Fortjenester«: »Han har lært Geometri og kan ganske godt anvendes til denne Metier, som han da ogsaa lige siden 1755 er bleven anvendt i Jylland af d. kgl. Rentekammer til at opmaale og selv bebygge øde Heder; hertil er han ogsaa bedre skikket end til Infanteri-Tjenesten, thi han er noget forvoxet og har heller ingen Gaver til at have Folk under sin Kommando. — — Paa hans Konduite er der intet at sige. — — Han er i Tjenesten en fortræffelig Theoretikus, men slet i det Praktiske og uden Gaver derfor; desuden er han brutal. — — Hans Sæder er hans Fødsel ganske convenable, nemlig ordinære og grove. — — Gode Egenskaber ved jeg ikke at tillægge ham synderlig af andet end at han er en meget

stærk Økonom, saa han endogsaa extravagerer til en overdreven Gjerrighed; »auch ist er eines malicieusen tückichen Gemüths, fertig allen Schaden zu thun aber keinen zu helfen«. — — Fordi han allerede er saa gammel og det altsammen har ligget i ham fra Ungdommen af, er der næppe nogen Forandring at haabe«. Man vægrer sig næsten ved at tro, at en saadan Erklæring kan stamme fra andre end én af hans personlige Fjender; vi har dog set, at Amtmand Heinen har en anden Opfattelse af denne ensomme Lyngbryder; hvordan det end forholder sig med hans »Gjerrighed«, saa har han sikkert ikke spundet Silke ved sine Forsøg paa at kultivere Alheden, som han forlod som en fattig udslidt Olding. I 1763 frasagde han sig »Kongens Hus« efter med sine egne Hænder at have opdyrket et ret vidtløftigt Stykke Land. Vi ved, at han havde Vanskelighed med at faa Folk; formodentlig er det hele da løbet sammen om ham; Ejendommen skal have været ude af Stil, da han fratraadte den; det besynderlige Hus med det store Over paa den høje Bakketind laa rigtig bekvemt for Vindens Slag og de skaanselløse Efteraarsstorme; den næsten nye Bolig var allerede nær sit Fald. Omkring samme Tid begynder der at indgaa Klager over ham som Landmaaler; han er bleven gammel — og langsom i Vendingen; der er mere Skred i de yngres Arbejde. Allerede i 1763 foreslaar Kommissærerne at lade ham erstatte med en Hartmann. Regeringen haler dog Afskedigelsen ud et Par Aar endnu, men den 16. Febr. 1765 kommer den. Han drog nu til Kjøbenhavn, opholdt sig derpaa i nogen Tid hos sin Beskytter Amtmand Heinen, der nu boede paa Hollufgaard paa Fyen.[1]) Den 2. April 1767 ansættes

---

[1]) Fra Kjøbenhavn skriver han til Heinen, at naar han bare ejede Rejsepenge vilde han drage over til ham - - for at prøve »wie

han som Chef for Garnisonskompagniet paa Fladstrand med 300 Rdl. i Lønning. Og i denne Virksomhed dør han den 2. Febr. 1774.[1])

De som fulgte efter ham som Ledere af Hedens Opdyrkning — Hans de Hoffman, Deichmann, Hans Kjærsgaard etc. — har forsøgt at ignorere hans Virksomhed eller nedstemme den til slet Ingenting, men den Ros skal han dog have, at han var den første, der lagde Haand paa Ploven derude, og det var paa hans Initiativ, at man omsider gik i Gang med Opmaalingen, uden hvilken Kolonisationen havde været en Umulighed; at man heller ikke paa »højere Steder« var klogere, end at det var Kahlen, som var Alhededyrkningens egentlige Ophav ses af en Ytring som Kongens Kabinetssekretær Esmarck lader medfølge Kaptejn Kahlens »udi Aarene 1753 og 1754 indgivne saakaldte Reflectioner og Raporter angaaende de jydske Heders Bebyggelse og Peupelering, — hvilket formodentlig har været Anledning til at samme Heder ere blevne etablerede« (3. Juni 1771).

Vi skal nu korteligt gjøre Rede for hans efterladte Ejendom Kongenshus' senere Skæbne.

Vi har allerede set at Kahlen i 1757 havde faaet en Nabo Kjøbenhavneren Chr. Jensen, der sandsynligvis paa Kahlens Initiativ havde rejst sig et Hus paa Bakken ved Landevejen, kun nogle hundrede Skridt fra Kaptejnens eget. Paa et løst skitseret Kort fra 1760 kaldes Huset for »Krughaus«[2]); maaske har det da

---

die Erbsen in Fühnen mit Butter schmecken — hier ist es mir sehr mager«.

[1]) Se Adresse Avisen $^{23}/_{2}$ 1774.

[2]) Paa samme Kort, hvor Kapt. Kahlens »Wohnung« er antydet hedder det lidt østligere, men dog nord for Stordalen: »hier wolte der H. Capt. v. Kahlen 12 Familien plaziren«; og atter sydvest for Grønhøj og Landevejen: »Hier wolte der H. Capt. Kahlen 12 Fam. plaziren« (18 Nov. 1760).

været Planen at lægge en Kro her, hvad de jo havde Lov til ifølge Forordningerne; selv kalder Chr. Jensen altid sit Hus for Aunsbjerg. Huset havde han i Modsætning til Kahlen bygget for egen Regning. [1]) Da nu Kaptejnen var bleven træt af at bødle med Kongens-Hus, meldte denne Chr. Jensen sig som Liebhaver, og forpagtede Ejendommen i 6 Aar mod en aarlig Afgift af 28 Rdl. [2]) Kort efter — 31. Decbr. 1764 — holdes der Auktion over »Møblerne«, deriblandt ogsaa nogle Stude, paa Kongenshus; Salget indbringer den kgl. Chatol-Kasse 66 Rdl. 24 Sk. — Nu begynder Chr. Jensen da at ture med den vanskelige Ejendom. Det gaar langtfra glat for ham. De 28 Rdl. er ham langt over Haanden, især efter at han »ved den Hedebrynde« — 4. Juni 1765 — er tilføjet »den store Fornærmelse« paa sin fattige Ejendom; skjønt han derefter tilstaas 10 Rdl.s Afslag i Forpagtningsafgiften, er han dog lige nær; han kan ikke betale denne Afgift; Chr. Jensen forstaar slet ikke at klare sig; han benytter enhver Lejlighed til at hyle, og Hedens Opsynsmænd forklager ham hos den høje Regering. Forvalter Hans Kjærsgaard skriver —

---

[1]) I en Skrivelse fra Amtmand Heinen til Moltke (17/10 1757) fortælles der om denne nye Mand Chr. Jensen: »Han [Kahlen] sagde mig ved samme Lejlighed [nemlig under et Besøg i Viborg], at en Borgermand, som ejede Hus og Gaard i Kjøbenhavn, havde meldt sig hos ham for at ville bygge, havde og allerede i det nye opbygte Hus (hvilket nogle have tillagt Navn af Avinds-Hus) etableret sig hos Hr. Kaptejnen og hidbragt en Hoben Mobilia af Kobber, Tin og Klæder etc. af Værdi over for 100 Rdl. . . . Denne nye Indbygger maatte man saa meget mere være omhyggelig for at understøtte, som han ikke alene er af temmelig god Formue og for det meste kan hjælpe sig selv, men endog fordi han er bekvem til saadant Arbejde, saasom han er Bonde fød og selv forstaar at drive sin Ploug.«

[2]) Approberet 24. Marts 1764.

1768 — at han i 1766 sammen med fire andre naaede at faa Kolonisternes Ejendomme adskilte og skjelsatte; dog lykkedes det ikke at trække Grænserne mellem Kongens Alhede og Halds Amt, heller ikke mellem Frederikshøj og Chr. Jensen, »Forpagteren af Kongenshus, som har bygget sig dette Sted mellem Grønhøj og Kongenshus, blot to Bøsseskud fra dette sidste.« Kjærsgaard ved ikke, paa hvilke Vilkaar han har bygget det; kun saameget ved han, at han har lagt det paa Kongens Hede. Han tykkes, Kongen skulde afkjøbe Chr. Jensen dette Hus, for at det ikke vedblivende skal ligge i Vejen og avle Vrøvl og Processer.

Handlen er ogsaa bleven indledet; for Aaret efter fremkommer Chr. Jensen med sine Betingelser for Salget i følgende Skrivelse, der viser, at hvor flink han end har været til at »explicere sig« paa Tysk har han absolut ikke været nogen Troldmand i det Danske. Hans Hus, siger han, bestaar af 2 Længer . . . »og 10 fag i Wer. Huus er Sat af eege Tømmer, Ieg vil det giærne austaa Til min Naadigste Konge For Det billigst ieg kand Mig med behi-elpe, ville Hand af Naade gifue mig 2 Hundre rix Daaler da vel ieg dem anvende paa stedet om ieg motte be Holde Kongens Huus.« — — Han fortæller nu, at han sidste Aar ikke avlede den lagte Sæd. — — »Vilde Hans Konliig Maistet, gifue Mig den Naade at ieg motte brøyde det det Kongens Huus Neer og bøyge, et got-Huus der af. Huussset er forderfven af Vinden — Saa det vil skilles ad, og ieg ved Icke naar Vinden vil kuld kaaste det«. Han ber om at monne vederfares den Naade, at hans Børn maa faa Stedet efter ham, samt »Om der Motte Sættes skiæl imellem mig og grøn Hoysboy [ɔ: Grønhøj By] ieg for Blifuer de Hoye Herrers underdanig Som skyldig tiener den 27. Juni aar 1769. Aunsberre, Chr. Jensen.«

Kjærsgaard foreslaar endnu engang, at Chr. Jensens Hus kjøbes og Kongens Hus nedbrydes: »thi naar det gaar — om Kongens Hus skulde blive til Bestandighed — ligger denne Chr. Jensen mellem samme og Friderichshøj til idelig Fortræd, Disputer og Anledning til Proces, saafremt der kommer en fremmed Beboer, — der altsammen er Frugten af den gode Hr. Capitain Kahlens ubetænksomme Foranstaltninger i dette og mere.«

Handelen kom dog ikke istand denne Gang; det ser ikke ud til, Hans de Hoffman har været Sagen gunstig; han skriver (7. Juli 1769):

»Omendskjønt det saakaldte Kongens Hus i Alheden er af Capt. Kahlen opbygt 1758[1]), førend vi fik Befaling om Alheden, og ingen Tid har haft dermed at forrette, saa haver vi dog ved vores Nærværelse i Alheden afvigte Aar beset samme store, brede og høje Hus, hvori ingen bor, og Vinden har næsten ruineret samme; og da den i Nærværelsen boende Chr. Jensen har forpagtet Ejendommen, som udløber til 1. Maj 1770, og vi har undersøgt, at han ej betaler sin Forpagtning af Jordens Afgrøde, men af at skjære Skotørv til Salling[2]) og sælge samme« — — saa synes Hoffman, at Forpagtningsafgiften er altfor ringe mod den Skade, som Chr. Jensens Tørvegravning tilføjer Jorden; ihvertfald kan han ikke indse, hvorfor man justement rent og bar skulde forære Chr. Jensen Kongens Hus, da det, han dyrker af Heden, er af ingen Betydning.

---

[1]) Det er en af Hoffmans sædvanlige Fejlhuskninger; han har altsaa helt glemt, at han selv var der den 11. Juli 1757 og nøje besaa Huset baade foruden og forinden.

[2]) Salling ligger en 4—5 Mile nordligere. Det har altid haft Mangel paa Ildebrændsel. I 1757 jamrer Amtmanden paa Krabbesholm over, at Salling ingen Heder eller Moser har: »Det er højst beklageligt, at der overalt er Mangel paa Heder.«

Istedetfor at købe Chr. Jensens Ejendom ønsker Regeringen at sælge Kongens Hus, og da nu Forpagtningstiden er ved at løbe ud, søger den snu Chr. Jensen at redde Stumperne ved at fremstille to Mænd Anders Laursen og Anders Christensen af Rabes, der fortæller »at Hr. Capt. v. Kahlen da han boede i Kongens Hus havde udvist Chr. Jensen en Del Agre inde imellem Kongens Hus'es tilhørende Agre og Tofte, der skulde dyrkes og drives af Chr. Jensen, som han og efter deres Forklaring havde gjort, hvorudover Chr. Jensen formente, han samme som Ejendom tilkom og beholdt.«

Dette Vidnesbyrd kan dog ikke tages for gode Varer, men da Chr. Jensen ikke har andet Sted, han kan faa Vand »til egen og Kreaturers Ophold, end af en liden Hul i Dalen strax østen Resen-Viborg Vej« — — saa giver man ham en lille Toft omkring dette Hul — »alt for at have fri Drift og Fart til sin Vanding, som han stedse haft haver og behøver.«

Den 30. Sept. 1769 skrides der saa til Auktion over Kongenshus baade over »den store Waanings Huus« og »et ved samme forefindende Baghuus af 4 Fag, saa og i Almindelighed al den anselige opbrudte og i Brug førte Ejendom, item Heede-Jorden af betydelig Størrelse og skikkelig god Bonité.« Det tilslaas Chr. Jensen for 312 Rdlr., endda han havde haft to Herremænd som medbydende; Baron Rosenkrantz' Bud var dog kun paa 195 Rdl. mens Schinkel paa Hald først standsede ved 304 Rdl. — Der tilstodes Chr. Jensen 15 Aars Skattefrihed. Endda har Livet sikkert været surt nok for ham. Det sidste, vi hører fra ham (5. Marts 1771), er et Hjærtesuk over de sløje Tider — »da heri Landet er en utrolig Mangel paa Penge.« — Ja, der har aldrig været mange af dem paa Alheden, mindst i Huset med det majestætiske Navn. — Nu er Kongenshus kun en Grushob med et Par

forblæste Æbletræer ved Vejgrøften. Deres smaa, sure, ormstukne Frugter er et Symbol paa det Liv, der ventede alle den lynggroede Ejendoms fattige Dyrkere.

Men vi har endnu et Par Oplysninger at tilføje, før vi slutter denne Oversigt over det, som gik forud for de ca. 1000 tyske Bønders Indvandring paa den jydske Lynghede.

I 1757 ved Mikkelsdagstide[1]) og i Oktober s. A. berejste den tyske Nationaløkonom Joh. Henr. Justi paa den danske Regerings Bekostning disse øde Egne. Justi var en rask Mand; han fo'r over Heden som en Brandstorm, og saasnart han atter var vendt tilbage til Kjøbenhavn skrev han — vupti! — en stor Afhandling om sine Iagttagelser, som han indsendte til Regeringen og siden lod trykke under Titlen: »Allerunterthänigste Gutachten wegen Anbauung der jütländischen Heiden« (1758)[2]). — Og her er ingen smalle Steder. — Han begynder med en Anmærkning, hvori han siger, at han forrige Aar var bleven brugt til at undersøge Jordbundsforholdene paa den jydske Hede, »und über deren Anbau mein Gutachten zu erstatten. Da aber, aller Wahrscheinlichkeit nach, aus diesem Anbau nichts werden wird, so glaube ich, dasz die Mittheilung dieses Gutachtens, welches

---

[1]) Se Danske Atlas 5. S. 874—77.

[2]) Optoges bl. a. i hans Værk: Neue Wahrheiten, 12. Stück (1760), der findes paa Universitetsbiblioteket.

Det er forunderligt, at det tiltrods for ivrig Søgen paa Rigsarkivet ikke har været muligt at opdrive et eneste Dokument, hverken om denne Hede-Rejse eller andet Justi vedrørende, — saameget mere, som han selv i nævnte Afhandling henviser til sin allerunderdanigste »pro Memoria vom 16ten October a. p.« (1757). Senere siger han, at det var Kongen personlig, som sendte ham ud, men en af hans tyske Biografer siger, at han rejste paa Opfordring af Grev Bernstorff, der havde udbetalt ham en stor Sum derfor.

alles in sich enthält, was bey dieser Materie gesagt werden kann, der Welt bey andern dergleichen Endzwecken nützlich seyn wird!« — Hans Opfattelse er denne, at der bør tages kraftigt fat paa Opdyrkningen, hellere i Dag end i Morgen. Heden har Muld nok, Vand nok, kort sagt menneskelige Existensbetingelser i enhver Henseende.

Den omkringliggende forlængst opdyrkede Jord er ofte langt slettere end Heden, det har han forvisset sig om sammen med Mineralinspektør Birch. Det er en Selvfølge, at Opdyrkningen vil blive til Fordel for Kongen og Staten. »Wer daran zweifeln wollte, der müszte aller Vernunft und Einsicht beraubet seyn«. Og er der vel noget at betænke sig paa? Uden Blod og Krig kunde Kongen her gjøre den herligste Erobring. Heden paa denne Side af Limfjorden udgjør vel 200 □ Mile. »Es ist so gut, als wenn sie sich ein wichtiges Herzogthum neu erwürben«. — Han ruller med Millioner af Rigsdaler forbi Regeringens Næse: Sæt at man i Heden anbragte 10,000 Familier; naa, det vilde koste Hans Majestæt 1 Million Rdl. at give disse Husly. Lad dem saa have ti Friaar, og forlang derpaa af hver Familie 20 Rdl. aarlig; saa vil denne Million være indbetalt i Løbet af 5 Aar. — Er det dog ikke den simpleste Sag af Verden!

Jo, det var rigtignok noget andet end hvad den forsigtige Kahlen havde foreslaaet: at begynde paa én eneste Gaard med langskjæggede Meklenborgere og et Par gode jydske Trækstude og forøvrigt tage Udgifterne i Styrvolt ved Salg af Spillekort.

Saasnart Justi havde sendt sin Afhandling til Regeringen susede han videre til Tyskland med Lyn og Torden i Frakkeskøderne[1]). Danmark hørte aldrig mere til ham.

---

[1]) Denne mærkelige Mand var født i Sangerhausen i Thüringen 1720; han studerede Jura og blev Professor i Wien; kastede

At Justis raske Kolonisations-Luftspejlinger har gjort et stærkt Indtryk paa den danske Regering, ser vi af en senere Skrivelse fra Kolonikommissæren Hans de Hoffman; i et gnavent Øjeblik skriver han til Rentekamret ($^{21}/_{12}$ 1770); »Jeg for min Part har haft to Aars møjsommeligt Arbejde med disse Kolonister og deres Conservation, og derved haft mangfoldige Rejse-Bekostninger ej alene ved at etablere dem, men endog lagt hele Maaneder om Sommeren som Kommissarius ved Opmaalingen paa egen Bekostning, uden at jeg, som er det højkongelige Rentekammer selv bekjendt, har beregnet mig én eneste Skilling enten for Bekostningen eller Umagen, alt for at se dette Koloni-Væsen conserveret, som blev den Tid indrettet efter Overbergraad v. Justis Plan, tværtimod min og øvrige Kommissariers Forestilling, som dog siden blev befunden at være den rigtigste

---

sig saa over Statsøkonomien og Naturfagene; blev »Bergrath«, og forsøgte at udvinde Sølv af Kalklagene ved Innaberg; selvfølgelig maatte dette mislykkes; Justi mistede nu sin Anseelse i Østrig; bad om sin Afsked og rejste til Tyskland. I Göttingen opnaaede han 1755 ny Ansættelse, men forfulgtes stadig af Ulykker dels paa Forfatterbanen dels inden Hjemmets fire Vægge. Saa drog han til Danmark og foretog sin Sviptur til Alheden; 1760 rejste han tilbage til Preussen og kom her i Kridthuset hos Frederik den store; men en Øjensvaghed udviklede sig efterhaanden til Blindhed; han blev pirrelig og uomgængelig og anklagede tilsidst én af Kongens Yndlinger for Underslæb; denne gjorde Gjengjæld ved at beskylde Justi for det samme (1768). Man troede at have opdaget en Kassemangel hos ham, og Justi blev sat paa Küstrins Fæstning. Han forsvarede selv sin Sag for Retten, men midt under Processen døde han af et Hjærteslag 21. Juli 1771. — Hans Biografer tror paa hans Redelighed. Han har efterladt mange Værker. Hans Venner kalder ham Tysklands Buffon og Naturvidenskabens første Systematiker. I Nationaløkonomien var han en Tilhænger af Montesquieu, og Bondefrigjørelsen havde i ham sin første Talsmand i Tyskland.

og Rentekammeret siden forandrede og bevilgede, saa at jeg for min Part har forrettet ved disse Kolonisters Conservation alt hvad der staar i et Menneskes Magt.«

Omtrent samtidig med Justis Ankomst til Danmark havde der i Kjøbenhavn dannet sig et Slags Hedeselskab, hvis 120 Medlemmer havde sammenskudt en 1000 Rdl. til Hedeopdyrkningens Fremme. Som én af dette Selskabs Førere figurerer en snurrig Patron ved Navn Jørgen Andersen Schiøtt, der i nogle højkomiske og stærkt svulstige Forslag, snart paa Prosa og snart paa Rim, anraaber Kongen og Dronningen og næsten den ganske Verden om for Guds Skyld at tage sig af Hedens Opdyrkning. Hans Andragenders uendelige Række begynder med følgende skjønne Optakt ($^{25}/_{1}$ 1755): »Den særdeles naadige Forsorg, som Deres Majestæt bærer for sine Undersaatters Flor og Velstand, er saa kjendelig, at det allerenfoldigste Menneske lettelig kan se samme, hvorfor jeg billig kan kalde Deres Majestæt den Store Guds Skatkammer, hvorudi denne Store Skabere har nedlagt saa Stor Velsignelse, at der alle Tider uddeles Naade paa Naade til disse Rigers Indbyggere«. — Efter dette devote Rygknæk udkrammer Schiøtt frygtløs sine ferske Meninger om Hedens Kultivering. At Alheden indeholder rigeligt Drikkevand, søger han at godtgjøre ud fra Davids 104. Salme: »Gud lader Kilder opvælde i Dalene, at Vandet flyder hen igjennem Bjærgene, saa de vilde Dyr kan slycke deres Tørst«. — Dog raader han til at udsende en Mand, som kunde undersøge Drikkevandsforholdene paa Heden; en saadan Mand maatte være »en Fjende af et mageligt Levnet, da han maatte ikke undse sig for at tage sit Logement om Natten i Hederne for tidlig og sildig at give Agt paa Dampenes Opstigelse af Jorden,[1])

[1]) Deri synes der at være et Gran sund Fornuft; i den ofte citerede Artikel af Søren Testrup i Oecon. Mag. III (1759), hedder

saa og give Agt paa Dyrenes Gang, da man mulig ved disse Kreaturers Hjælp kunde uden Besværlighed vises det, man søgte efter.« I samme Stil er ogsaa hans øvrige Forslag. Selvfølgelig ignoreres de af Regeringen; men Schiøtt giver sig ikke; i alenlange forfærdelige Vers indfører han nu Alheden talende, og underskriver sig som den, der tidligere paa Prosa »har produceret sine allerunderdanigste Solide Tanker«. Og da det ikke vil gaa med Kongen, søger han at faa Indpas hos Dronningen; til dette Endemaal benytter han sig af følgende Ord hos Hoseas 2, 14: »Jeg vil lokke hende, jeg vil beede hende i Ørken, og der tale kierligen med hende«. — Saa følger en Art rimet Duet mellem Alheden og Sjælland, hvor den sidste gaar i Forbøn for den første. Allersidst følger et Kvad, hvori den jydske Hede optræder som Gratulant paa Kongens Fødselsdag; det hører til det fornøjeligste af Serien; vi anfører nogle Vers:

— — — »O hafde jeg nu Kraft, som andre Lande haver,
med Kirker, Folk og Bye, og andre Naade Gaver,
hvor skulde jeg min Pligt for Gud i Dag lad see,
at 5te Friderich er sendt til os her need.

Den Præst, som af mit Skød fik daglig Opholds Føde,
han uforsømmet strax i Kirken skulde møde
og der velsigne Gud for hand sit Dannemarck
har prydet med saa goed og Naadig een Monarck.

---

det S. 105: »Gamle Bønder søger efter Vand paa saadan Maade: Om Sommer-Aftener, naar Dagen har været heed, lægge de sig ned paa Jorden og ser langs ud med Jord-Skorpens Flade, for at mærke, hvor Taagen, der da plejer at staa over de Steder, som i Grunden er sumpige, tykkest samles og staaer, der graver de og finder gemeenligen Vand.« — Hele denne Artikel er vel værd at læse, da den paa flere Punkter vidner om sin Forfatters fortrolige Samleven med Naturen. Søren Testrup var theologisk Kandidat, født i Testrup lige op ad Alheden; blev Kasserer ved Alhedekolonisationen, skrev nogle Artikler i Oecon. Mag., men døde allerede 1763.

— — — Ja var der denne Dag paa mig en By oprettet,
de Folk, som bode der, vel og een Skaal oplættet
til Munden med den Sang: Vivat Kong Friderich,
hav Tack for denne Bye, vi af din Naade fik.«

— Vi kan heller ikke lade være endnu at anføre følgende Vers, der formodentlig er det første danske Forsøg i »Hede-Lyrik«:

»Jeg haverført mig af min Vinter Sørge Kappe,
som jeg af Glæde har slidt ud i lutter Lappe,
anta'r min grønne Dragt, samt pudser mig nu op
med Knuppet Perlet Løv, paa min Lyng Grønne top.

Min Lærcke Musicant, i dag skal lad sig høre,
min Brock Fugl visselig skal og sin fløyte røre,
ia uhr og Agerhøns, skal Stemme i med dem
og giøre en Musick, saa det skal have Klem.

Saasnart Musicqven da i Luften hørdes Klinge
strax var min Parret Hiort alt færdig til at Springe
i Dansen med sin Hind, Skiøndt hun nu drægtig gaaer
og inden stakket tiid een lille unge faaer.« [1])

I Sommeren 1757 besluttede det ovennævnte kjøbenhavnske Hedeselskab at lade de jydske Heder undersøge gjennem fire af dets Medlemmer; blandt disse fire udvalgte var ogsaa Poeten Schiøtt, der allerede havde besøgt Heden omkring Viborg i Begyndelsen af 50'erne. Han maa vel omsider have vundet Kongens Øre for sine Ideer; ihvertfald befaler Majestæten de jydske Autoriteter at tage sig af de fire Mænd og sørge for at de faar det fulde Udbytte af deres Rejse. Til Selskabets

---

[1]) Det er sikkert første Gang, at Jørg. Schiøtts »Lyrik« ser Lyset; derimod fandt nogle af hans »solide Tanker« i Prosa Anvendelse i Oecon. Mag. III, 113—24: »Om de i Jylland ødeliggende Hede-Markers Optagelse« — og vandt — mirabile dictu — Guldmedaille »saa god som 12 Ducater« (1759).

egentlige Fører udses den ofte nævnte Hans de Hoffman,[1]) og dette Valg faar Betydning derved, at han har efterladt en Dagbog over denne sin 10 Dages Vandring hen over Hederne og tillige en Plan over, hvorledes Koloniseringen efter hans Formening burde gribes an.

Da denne Mand senere udpegedes af Regeringen til at føre hele det store Kolonisationsforetagende ud i Livet, og da hans Værk ogsaa har Betydning i og for sig som et nøgtern og solidt Stykke Iagttagelse fra en Tid, hvor vi ellers ved saalidt om Hedens Topografi, optrykkes det her uforkortet.[2])

---

[1]) Se Danske Atlas 5. B. S. 874—77.

[2]) Manuskriptet findes paa Rigsarkivet i Pakken: Commissionsforretninger angaaende Hederne i Jylland 1757—66. — I en noget ændret Skikkelse har det været trykt engang tidligere, nemlig 1758 i et Værk, der udgaves af Hans de Hoffman: Oeconomisk Journal, S. 20—56. Dette Værk er nu sikkert en stor Sjældenhed; Artiklen bærer Overskriften: »Om Hederne i Jylland [indsendt af en ubekjendt Forfatter]«. Ogsaa et andet Værk om Heden har Hoffman udgivet, nemlig: »Samtale angaaende Hedernes Dyrkning og Forbedring i Jylland etc.« (Odense, 1781, 20 Sider), Kgl. Bibl.' Katalog 24 S. 54. Nyerup ved, at Hoffman er Forfatteren. — Se desuden Danske Atlas 4. B. 509—17; 5. B. 874—79.

Hans de Hoffman var født paa Skjerrildgaard ved Horsens 10. Juli 1713 og blev Student 1731. I tre Aar opholdt han sig ved Universiteterne i Leipzig og Leyden og vendte først hjem i 1737; nu blev han Sekretær i General-Landøkon. og Kommerce-Kollegiet. I 1745 blev han Medlem af Videnskabernes Selskab og i 1756 udnævntes han til Justitsraad. Hans indgaaende Kjendskab til den jydske Halvø og hans solide Indsigt i Økonomi og Landvæsen henledte tidligt de Styrendes Opmærksomhed paa ham; den 24. Novb. 1759 fik han Anmodning om sammen med Kancelliraad Deichmann i Fredericia, Kancelliraad Steen de Steensen til Aunsbjærg og Justitsraad

I. N. J.[1]) Journal om hederne.

Ao. 1757 den 9. July i Silcheborg og Dronningborg Amt. Paa landeveyen fra Horsens til Wiborg forefant vi paa vores reise til Ahlheden og Randbøl hede følgende:

1. Uden for Wrads bye en vitløftig sande meere end en hafv miil lang og breed, hvor der formeenes for nogle 100 aar siden har været skov og samme til jern ertz-smeltning er forbrugt, og findes endnu rudera af en smelte ovn til jern ertz og slagger at omsmelte; af samme ertz findes endnu eendeel, hvoraf vi saae et støcke af 7 a 8 lpd. vægt, og er der over alt slig ertz, i synderlighed paa Engisvangmark, saa store, at de ey kand pløye derfor; og kalder bønderne det ahl. Om slig ertz kunde smeltes ved tørv, thi skove er der icke, kunde det blive profitable; den nærmeste kiøbsted er Horsens $2^1/_2$ miil derfra. —

Bemeldte Wrads sande er nu med flyve sand bedervet og ey kand hjelpes uden ved at saae Marehalm, og kunde

---

Hvas til Tviskloster at indtræde i Landmaalingskommissionen over de jydske Heder og samtidig skaffe Plads til 300 tyske Kolonister. I en Aarrække var han nu optaget af dette Arbejde. »Hvad Besværing det har været at faa disse fremmede Folk, som var komne fra adskillige Steder i Tyskland, sær fra Pfalz, til at dyrke Jorden og være rolige, er næppe at beskrive«, siger han i Danske Atlas, hvoraf det overdroges ham efter sin Svoger Pontoppidans Død at skrive de fire sidste Bind (1766—78). 1773 udnævntes han til Amtmand over Kolding Amt, i hvilket Embede han døde 3. Febr. 1793. — »Heede-Beboeren skal med Taknemmelighed erindre hans Navn, saa ofte han kaster sin Rug der hvor forhen den ufrugtbare Lyng herskede«, siger Lauritz Hasse i sin: »Liigtale over den uforglemmelige danske Mand Hr. Hans de Hoffman« (Fredericia, 1793), 19 S.

1) **Formodentlig skal disse Begyndelsesbogstaver sige: In Nomine Jesu.**

man see somme steder begynder at sammengroe af sig selv, saa det let kunde hielpes.[1])

2) I Them sogn lige over for Wrads sande ligger en stor hede med bakker, som skal være meget morred[2]), og derover ey er i brug, synes at være en miils strækning.

3) *Harboe heede* begynder, naar *Wrads sande* slip-

---

[1]) Paa de ældste Kort hedder det her: Schadelig Sand; det bliver hos Joh. Mejer til det meningsløse: Sidelys sandt.

Om Flyvesand skriver Hoffmann i sit lille Værk »Samtale ang. Hedernes Dyrkning« (11—12): »Findes der ikke ogsaa Flyvesand i Hederne? Jo, desværre, norden for den Herregaard Timgaard, ved den Landsby Madum, har Flyvesandet borttaget fast hele Byens Mark og en stor Del af Heden. Ved Wradt i Silkeborg Amt er en stor Del Mark borttaget af Flyvesandet, saa at de har gjort Gjærder over Gjærder ved en Bakke, at det ej skal komme videre. Ved Gunderupgaard i Mariager Amt i Strandby Sogn har Flyvesandet gjort mere end een Mil Skade, og efter Beretning skal være kommen af, at to Tyre stangedes, opkastede Sandet, derefter kom en stærk Storm, som gjorde et Hul i Sandet, og siden det var langt fra Byen, vidste ingen det, førend det havde udbredt sig overalt, og saaledes findes flere Steder i Landet.« Han beretter om en farlig Sandflugt for fire Aar siden (ɔ: 1777), der tog sin Begyndelse fra Sandhold i Brande Sogn og spredte sig over flere Bymarker og ikke vilde la' sig dæmpe før Inspektør Schrøder »ved Flyvesandet i Sjælland« var kommen derover »og lærte Sognepræsten, den brave Hr. Clausen, dens Behandling, hvorefter Hovedkilden, hvorfra Flyvesandet kom, blev ved en Kommando af 20 Mand og 2 Underofficerer, foruden behøvende Vogne, stoppet saaledes, at 7040 Alen Agerreene $1^1/_2$ Alen brede, blev belagt med Tørv og midt imellem samme lagt eller saaet Sandhavren, som saa tæt blev bestukken med Lyng, at Vinden ej kunde gjøre Skade, paa det at det kunde gro sammen; nu da Kilden er stoppet forsvinder efterhaanden det løse Sand, da det ingen Næring kan faa; imidlertid maa holdes Vagt, at ingen Kreaturer kommer dertil, for ej at oprykke Sandhavren.«

[2]) Morr kalder Bonden den brune, sure Mosebund med stærk vandholdig Overflade; formodentlig beslægtet med mørsk, syrlig, sur af Raaddenskab.

per, hvor neden for ligger *Harboelund*, en liden skov; samme heede er vildbane og tilhører hans mayestet; heden er over 1 1/2 miil lang og 1 1/2 miil breed, og deri findes gandske faa eeniste steder, da dog jorden er af meget god bonite, og findes vand adskillige steder, ia endog en søe [1]), som løber forbi Engesvang ned til en broe kaldet *Hesselvad* ned imod Silkeborg kanten. *Seil*, en stor bondegaard, bygt som en herregaard, benøtter sig af denne hede: men med hvad rettighed vides icke. — Vist er det, at den var virkelig værd at opbygge. — I bemeldte Harboe hede driver ogsaa de omliggende, nemlig *Sepstrup*, som hører til Seile, *Kolpensig* og *Porup* deres chreaturer; derved omkring ligger *Bryrup*, *Løvet* og *Synderdal* heder, hvor af de fleste er deels banker og bierge, men Harboe hede er gandske slet med ievn slet lyng og har ey mangel paa vand, og er Silkeborg mark et vidne til, hvad forsømmelser af jordens dyrkning kand forvolde, da den nu efterhaanden begroes med lyng. De bruger den maade: Ved Voldborgdags tider, naar de afbrender lyngen, at de graver af en plet sie jord nogle græs tørv gandske tynde, ungefehr saa store som en allen i rund deel, af disse tørv tager enhver een paa sin fork af dem, som ere sadte til at slucke ilden, bløder den i Vand, da de gaar runden om den distance, som de har foretaget sig og dæmper ilden, som gaar over deres mærche, derpaa lader de det ligge til et andet aar, da det ompløyes og saaes boghvede derudi; aaret efter skæres tørv med lyng paa — 3/4 al. lang og 1/2 allen breed, 2 tom tyk og opreises toe og toe sammen langs ageren; tørvene opvent og lyngene nedvendt; derpaa stickes ild ved den ende, hvor vinden bær paa, saa ligger asken fra den tiid til mickelsdag, da asken overspredes ald jorden, og derpaa nedpløyes, og saaes derefter rug, som bliver det allerbeste, derpaa saaes i samme

[1]) **Almind Sø**, staar der paa et skematisk Kortblad. Maaske nuværende **Hummel Sø**.

anden kiærv rug; derpaa boghvede; saa rug igien 3die gang; der efter hviiler jorden i 12 aar, da der atter paa oven anførte maade forholdes med lyngen at afbrænde etc.

Hvor der er hvid mos i bonden med store lyng overgroed holdes for at være den beste jord. Den jord med gul mos og smaa lyng overgroed holdes ey for at være god.

Giedder og bucke burde reent afskaffes, og i det sted gode faar, da de kand nære sig vinter og sommer af lyngen.

Bier er og hedens herlighed, som drager Honning af lyngens røde blomstere, som staar og florerer til langt ud paa efteraaret.

Følle kand de ey ret vel legge til for mangel paa høe.

Af kalve legges nogle faa til, og bliver magre opdragne af mangel paa smaae fodder af høe og haure.

Gies og svin holder de nogle faae.

Den 10. July.

4) Engeswang i samme amt. Paa den vestre side ved enden af Søren Pedersens gaard findes rudera af en kirke, som i den sorte pest er ødelagt; paa den nordre side er en stor plan, vel af en miils distence, som er en hede, der er lagt til byens gresning, men som dens strekning er meget stor, lige til Ikast sogn i Riiber stift, saa var det vel værd den blev nærmere undersøgt, siden jorden NB. er temmelig god.

Paa dend nordre side langs med byen er der en dal, hvori løber en aae fra øster til vester [1]), samme kommer fra Porup mose, flyder der forbi om ved Karup Kirke og siden gaar under Skive broe; og paa den nordre side af Engeswang flyder en stor Aae [2]) som gaar ned til Klod Mølle og falder i foranførte Aae.

Neden for Engeswang østen for liger en søe, kaldet Bolsøe [3]).

Paa den højre side af Klodmølle ligger Graa mose, som er over een miil, ligger i Vennesløv sogn.

---

1) Karup Aa.

2) Skygge Aa.

3) ɔ: Bøllingsø, udtørret.

Den 11. July.

5) I Dronningborg amt til Arringsvad, det øvrige i Halds amt.

Ahlheden.

Her mødte paa hr. stift befalingsmands vegne som amtmand over Halds amt[1]), hans fuldmægtig msr. Olesen, siden hand selv var i Fyen, som tilligemed mig cancelie raad de Hofmann til Skierildgaard, captein von Kahlen, nu boende i Ahl heden, msr. Steuben paa mineral inspecteur Birkes vegne[2]), samt trende af de kiøbenhavnske interessenteres committerede, nemlig salpetter mester Hammer, sr. Jørgen Skøtt og sr. Mads Christensen Sinderup[3]), samtlig begav dem ind ad kongens ahlhede ad den vey, som gaar til Seibæk, for at undersøge saavel ahlhedens jords bonite og beskaffenhed samt og om der findes vand med videre, og det saaledes som følger.

Ved Knudstrup markeskjel formeente de fleste, at Ahlheden skulde begynde, endskiønt andre fra Thorning-sogn formeente, at de har hid indtil haft hævd til græsning med deres fædrift i ahlheden, men hvorvidt dend ting befindes var ey vores sag at undersøge, alleene jordens bonite, hvilken var temmelig god og anseelig stor, lige til

a) ***Arringsvad***, som er en skiøn dyb dahl 3 a 400 Hundrede [!], ia flere faune i dens strækning, som gaar paa hver sin side af veyen ***med rindendes vand*** mit igennem[4]), hvor med fordeel kunde anlegges 3 a 4 gaarde. Ja jorden var temmelig god med engbond, tørv og leer, men de berettede, at de mænd i Arrestrup gjorde prætention paa det meeste deraf, som dog icke i henseende til situationen synes

---

1) ɔ: von Heinen.

2) Birch besøgte Heden længere ud paa Sommeren s. A. i Følge med von Justi.

3) Repræsentanter for det ovennævnte kbhske Hedeselskab.

4) ɔ: Aaresvad Aa (til Karup Aa).

at kunde være rimelig meere, end hvad paa venstre side af veyen kunde findes, men den lange strækning paa den høyre side af veyen synes efter formodning at maa være hans majestæts ahlhede, hvilket alt de dertil anbefalede[1]) faar at undersøge. Derfra er jordens beskaffenhed og bonite meget god, ia meget bedre end de ved Engesvang opbygt heeder. Der findes og adskillige blomster, kaldet Orchis eller Sateri-onis, hvoraf man slutter der maa være vand. Af det op-gravne jord her og der sees, at jorden var sort mullet $1\frac{1}{2}$ quarteer dyb med gul leered sand under neden, ia at end og heeden paa de fleste steder var med god græs sammen-bunden.

b, *Lille Haversdahl*, hvor og kunde anlegges et par steder i dahlen, hvor der findes et slags græs, som kaldes Katskieg, saa at der vel formodentlig er vand, men formedelst steen, som var under de første lag iord, kunde boren icke gaa igiennem.

c, *Store Haverdahl, befindes vand*, iorden er god, *sort sandblendt, ia endog sort muldet iord*, og som der kand faaes vand adskillige steder, synes det, at der og kunde anlegges et par steder.

d, *Tredie Haversdal*, er iorden endnu temmelig god med et slags gule blomster, saa og et slags, Satyriones kaldet; synes og der kunde findes vand, men formedelst steen og gruus kunde man ey faa den 5 allen bore igiennem for at undersøge samme, dog er der god iord til agerdyrkning.

e, *Benzelhøy*, som over skiærer landeveien fra Ribe til Wiborg og landeveien ad Seibek til Skive, hvorinden aller-naadigst forordning 1751 melder, at der kunde *sættes et Kroe og nyde Privelegier*[2]) med videre, der er en temme-

---

[1]) ɔ: Alhedens Landmaalingskommission, der havde været under Op-sejling hele Sommeren 1757.

[2]) Den senere opbyggede Kro kom dog ikke til at ligge der, men noget

lig god ejendom, men siden det ligger noget høyt, vil det formodentlig graves dybere om at faa vand der end andensteds, dog synes det ey er umuelig der at forskaffe vand, naar tingen i verk settes.

f, Førend man kommer til *Grønhøi* befandtes mangfoldige af de saa kaldede *Espetræer*, *Vider og temmelig engbond*, hvor og nok kunde anlegges nogle gaarde, da ved *jordens* opgravning her og der befandtes den *var temmelig god*, men *vesten* for *Grønhøi* falder *jorden slettere*, og saa vit, som mand kunde fornemme lige til

f (1) *Fløysgaardsdahl*, hvor hrr captain *von Kahlen boer*; hand har paa sædvanlig maade, saavit man kunde skiønne og se, ladet oprydde eendeel jord, hvilken jord er ey nær af den bonite, som andensteds, hvilket bemeldte hrr captein med villie skal have giort *for at viise, at end og det sletteste sted i heeden kunde dyrkes*.

Noget af jorden er vel besaaet, men formedelst mangel af giøde og de fornødne arbeydsfolk, var det ey kommen til fuldkommen Grøde, dog var *haven, som ligger ved huuset med skickelige kycken urter, frugt-træer, æge og bøge træer forsynet*, som tegnede sig meget got, derved var et par damme og oven for et hus *18 allen høj og breed indrettet paa mekel- og lyneborgsk maade; en liden fierding vey* derfra *ligger Seibek, hvor Ahlheden ender*, førend man kommer til samme. Og maa man da slutte, at ahlhedens lengde fra Knudstrup til Seibæk maa være næsten 3 miile lang; breden vidste ingen at giøre Forklaring om, men skal vildbahns pælene paa den eene side og Stabbilbacker paa den anden side af ahlheden giøre skiel, maa hans kongl. maysts ahlhede være pptr. 1½ miil eller meere breed. Hrr captain von Kahlen foreviiste os vel alle ting,

---

nordligere i Grønhøj, og den oprettedes først sent af Frygt for, at den skulde give Anledning til Svir og Uro blandt Kolonisterne.

som han nøye havde udspurt, og daglig opdaget, men hvorvit proprietaireme eller lods eierne tilhørte, og hvorvit hans mayest. tilhørte, vidste hand ey, men udi dend dertil anordnede commission vil afgiøres; dog er det merkeligt, at de derved værende fortalte, at de omliggende bønder tilegner sig græsningen i dahlene og paa de bedste steder i ahlheden, og de formeener, at hans mayest. tilhører alleene bakkerne, hvilket synes ubegribeligt, ia end og at *Resen* bye tilegnede sig gresningen paa den eene side lige til ahl vejen[1], saa at intet blev tilbage til hans mayst. ahl heede, hvilket alt de dertil anordnede commissarier faar at undersøge. —

D. 12. July reiste vi fra Seibæk, forbi en vei, kaldet *Lille Jensis vey*, som kommer fra Seibek og Fløygaards dahl og gaar til *Karup*[2]. Paa den høyre side ligger Resens hede og Seibeks hede efter beretning, og paa den venstre side hans kongl. maysts ahlheede.

g, Hvilket gaar ned til *Lundvad*[3], som er en skiøn dal og kommer op fra ahlheeden icke langt fra Grønhøi, ***der er meget skiøn vand,*** som udspringer af ***mange kilder fra ahlheden***; jordens bonite er vel ***nogenledes god, saa at der vel kunde*** anlegges et sted, men paa den anden side af dahlen kuns slet og maadelig, dog fandtes op paa bakkerne eller den ***høye hede nogle damme***, som syntes at være gravede med menneskens hænder. Neden for ligger Rabbis mark, og endelig følger een slet plan, nemlig Høgel og ***Karup marker***, som gaar til Stabbil backer, hvorfra ahlheden regnis; disse backer og den hele strækning forbi Karup lige ned til Bordings sogn berettes i gamle dage for nogle hundrede aar siden at have ***været Skove***, siden der

---

1) ɔ: Skive—Kolding Landevej.

2) Over Rabes.

3) Det nuværende Resenfelde og Overhede øst for Resen By; gjennemstrømmes af Resen Bæk.

er fundet mange store rødder af træer, hvilket og synes rimmeligt, men nu findes icke et eeniste træe.

Neden for Karup marker er *Aarestrup*, som forvolder, at dens indtagne marker giør ahl heden smal paa det sted. Over alt, naar *Karup kirke* betragtes nu i henseende til forrige tiider da den var over 60 allen lang forsynet med et høyt taarn og Spiir over 100 allen høi, og nu allene findes det midterste af denne store kirke, *hvorudi den tiid kunde rommes den største kiøbsted meenighed,* og nu er det overblevne af kirken meere end stor nok til *en menighed af 60 td. hartkorn* og faae gaarde[1]), saa maa dog ahlheden fordum været bebygt, da man *finder mange opdæmmede og indkastede veye* igiennem ahlheden, hvor de i de dage maa have passeret til Karup kirke, hvoraf de fleste veye først bleve opdagede, da *ahlheden for 10 aar siden af vaade afbrændte.*

Sluttelig sees, at den sydvest side langs Stabbil backer befindes god lejlighed til at *plante skove af granne, ege, og bøgetræer med underskove af hessel og torn*, og er dette alt, hvad man af denne forretning og eftersyn har kundet udfinde.

6) Endnu blev efterseet *Knudstrup heede* og der observeret:

Ved Vallebek, 3 fierding vei fra Klodmølle, er toe gaarde, Raunholt og Sylle kaldet, i Thorning sogn. Denne hede er ellers en miils veys i qvadrat, som formenes at tilhøre ahlheden, jorden er af saadan beskaffenhed: *Et halv qvarter sort jord, derunder liger saa meget hviid sand, derunder rød sand og endelig under det røde sand fuldkommen god, sort jord.* End videre findes paa samme heede, 1 1/2 fierding veys fra Klodmølle, toe damme, hvor i kand bekommes vand paa 3 a 4 allen; jorden er og af bedre bonite paa dette sted end det forrige fra Karup her-

---

1) Om denne berømte gamle Kirke se et fornylig offentliggjort Skrift: J. Vammen: Karup, dens Helligkilde og dens Kirke (Viborg 1905), 13 Sider.

til; paa denne hede er *opvoxen nogle tusinde espetræer*, som stedse ødelegges af mennisker og qvæg, tilligemed mangfoldige *eege stammer*. Paa oven anførte sidste sted, $1\frac{1}{2}$ fierding vey fra Klodmølle kunde med fordel anlegges nogle gaarde.

Randbølle[1]) heede blev efterseet af os trende, Hammer, Skøtt og Sinderup, d. 14. og 15. July (medens Hofmann og Steuben har beseet de andre heder, som herefter vorder anført) og det saaledes som følger:

Fra Randbølle byes marker til Nørbegs[2]) marker er tilsyne over alt en lighed efter agre med mangfoldige store kampe steen, og noget her og der plette viis besaaet, lige til Østervigs tvende gaarde, som for 33 aar er opbygget i heden[3]), hvilken Plads indtager $1\frac{1}{2}$ miil. *Jorden er overalt beqvem til agerbrug*, som allerbest beviises med den skiønne rug og boghvede, som Skiarup bymend, der hører under Engelsholm, har saaed i heden, og efter beretning skal samme byes mend have *besaaet samme jord i fiorten aar, uden derpaa at have anvendt nogen giødning*; paa samme plan findes leer og tilgang til brøndvand fra Østervig til Worbasse; hvor Præsten hrr Ewald boer, befandtes et *øde sted, gammel Fetting* kaldet, hvor grunden til en gammel kirke synes. En fierding vey fra Woorbasse er ligeledes *et øde sted, Plauborre* kaldet, hvor grunden endnu laa kiendelig, hvorpaa nogle huuse havde staaet, tilligemed indheignet tofte med videre; til dette sted skal være overflødig tørveskiær i en mose samt høebond til 24 dages slet, samt jorden af god art, tilligemed leer og kampesten i overflødighed. En fierding veys norden for Gielberg befandtes og et øde sted, Goerom kaldet, hvor store grundsteene ligger til adskillige bygninger[4]).

---

1) Her deler de 5 Mænd altsaa Undersøgelserne imellem sig.

2) Norbæk i Egtved S.

3) ɔ: 1724 se S. 365.

4) Alle disse øde Steder fortæller om Svenskernes Huseringer i 1658.

Ved dette sted findes alt, hvad som kunde henhøre til 1, 2 a 3 bøndergaarde. Sluttelig er det kiendelig, at de gaarde, som her og der over alt i Randbøll hede pletvis ere bygte, har, for ey at faae naboer, formodentlig røddet, pløyet og saaet hvor de vilde, saa at den ting vil først afgiøres, hvad enhver tilhører og hvad hans mayest. tilhører, førend der kand tenkes paa steder at opbygge, hvilket formodentlig icke det første aar er giørlig at tilveie bringe. Og er alt hvad af denne hedes examen kunde udledes af os underskrevne

Hamer, Skøtt, Sinderup.

Den 13. July. — I Bøuling amt tog vi (Hofman og Steubben) fra Karup til Skophuuset og derfra til Herningsholm; naar man kommer over Karup aae, kommer man ind i en hede — Kraghede eller Grosande hede kaldet, som gaar fra Kragsøe til Raunholt, og derfra til Hampen søe, kand udgiøre i lengden 4 a 6 miile, paa hvilken store hede alleene findes faae eeniste steder. Tvers over er den paa det sted, vi tog igiennem, nemlig fra Karup til Skophuuset [1]), som er 1 1/2 miil, af ***meget god bonite***, saa at der findes baade god jord og god hede-græsning; merkelig er det: at landsdommer Skinkel paa Hald, som er 3 a 4 miil derfra, har ladet opsætte en fold [2]) og i heden græsser over 100 stude, paa fundament: at hand for 2 aar siden kiøbte et sted i denne hede, som dog skal være 5 fierding veys derfra [3]), samt ey langt fra folden ladet oprydde noget jord,

---

1) Se S. 358.

2) Dette er sikkert den første Begyndelse til Gjedhuset, der i de senere Aar er bleven saa bekjendt ved den der indlogerede Fangekoloni. (Se ogsaa Jeppe Aakjærs »St. St. Bl.s Livstragedie« II, 190—93). Indtil Kolonisationen laa der nok et »Gjedhus« ved den nordøstre Rand af den nuværende Stendalgaards Plantage.

3) Her sigtes til Grovgaard som Schinkel kjøber, ikke for 2 aar siden (1755), men 9 Jan. 1753. — Sml. S. 375.

hvorover den største lods eiere, krigsraad Høeg paa Herningholm finder sig fornærmet, og skal derom have klaget til rente cammeret[1]); samme krigsraad Høeg ønskede intet hellere, end at denne store hede maatte undersøges, og enhver bondegaards eiere udvises til græsning sit støcke efter landmaaling paa høveders græsning, og tage det støcke, som laa bondegaarden nærmest beleilig, men at det øvrige skulde tilhøre hans mayest., som igien lod det inddele i bondergaarde, forundte dertil opbyggeren en vis summa for hver gaard, som man paatog sig at opbygge, samt skiænkede de privilegier, som forord: 1751 tillader for dem, som opbygger heden. I det øvrige holt hand for

> *At hævd i heden ey skulde gielde videre, end hvad landmaalingen paa høveders græsning og skielbreve tillader, hvilket og synes at være retlest.* —

Dette er, hvad af mundtlig samtale med ham blev omtalt; ved denne leylighed saae vi paa Herningsholm, at bemeldte Høeg[2]), som er den kyndigste proprietær i hede egnen, har opfunden en maade at dyrke den murrede hede, som ellers hverken duer til græsning eller kornland, saaledes: *Hand lader med sin egen hovedgaards bæster oppløye aarlig et støcke af denne murrede hede med lyng og alt og sætte furene paa kanten, lader det saa lige til en anden Sommer, da hand tænder ild i furene, eftersom jorden er tørvagtig og begroet med smaa lyng, saa brænder den let til aske; derpaa ligger den til andet foraar, da hand pløyer den igien, og NB. overstrænter eller tønt saar det heele stykke med kalkgrus af kalk-*

---

[1]) Ja, 29. Juni 1755. Se S. 373—74.

[2]) Hans Adolph Høeg, født 1689, † 1773. Adledes under Navnet Hielmcrone 19. Aug. 1757. Hans Søn Marius v. H., (f. 1723, † 1793), fik Herningsholm efter ham.

ovne eller kirke- eller huus- kalkgruus. Derpaa saaer hand strax første gang hafre, anden gang rug og saa fremdeles, hvorefter han faar uforlignelig got korn, som vi begge saae prøver af, icke af et støcke indtægt, men af nogle aars indtægter; siden ligger jorden eendeel aar og da lader han det ordentlig giøde, og saaledes fører den murrede hede, som aldrig har været brugt tilforn, enten til korn eller græsning, i god brug, hvilket er et beviis paa, at heden kand forbedris og opbygges, naar de rette methoder kunde opfindes.

Den 14. July. Fra Herningholm til Fedderholt bye[1]) med en aae[2]), er over en miil, som er bebygget, men derfra ligger paa den høyre side *Knud mose* og paa den venstre side:

8) *Minhede,* som er af en temmelig strækning; bedre hen er

9) Paa den venstre side *Søebye hede*, som er $1^1/_2$ miil lang og over en miil breed, er *gandske øde*, og allene beboet af 3 smaa bøndergaarde.

10) Paa den høyre side af veyen i *Rind sogn* er af en miils distance *Hiortsballe hede*, hvori er *flyve sand* paa meere end en miils distance.

11) Venstre side *Aanborg hede*, en miil lang og een miil breed øde; siden kommer man forbi Holten, hvorved er en aae[3]), og derfra til *Brand*, hvorved ey findes store heeder, men jorden er dog lidet beboet.

12) *Brand sogn i Colding huus amt* beliggende er vel fire miil i circumference, er og en stor deel hede, som naar lods eierne hver sit stk. var tildeelt, kunde der i Ullerup heede som er anseelig stor, opbygges nogle gaarde.

---

1) Fjederholt i Rind Sogn.

2) Herningsholm Aa (til Storaa).

3) Brande Aa (til Lønborgaa).

Den 15. July. Paa veyen derfra til Giufve, ey langt fra en liden herregaard kaldet Donnerup, ligger paa den venstre side af veyen en stor mose, kaldet

13. *Trold mosen*, som og synes kunde dyrkes. Paa den anden side,

14) I Rindgive sogn ligger en *forferdelig stor hede*, kaldet *Over- og Neder Simmel*, som de omkring liggende vel benøtter sig af, men efter beretning ey skal tilhøre nogen. Denne heede burde nøyere at undersøges, da den er af stor strækning paa nogle miile.

Den 16de og 17de Julij.

15) *Randbøl hede*[1]). Denne hede er vel mere bebygget end man havde forestillet sig, dog har *hver sted en utroelig stor strækning*, nemlig Randbølle kirke og bye, Daldover, en by i Ikier [!] sogn, Binneballe, en bye i Randbølle sogn, Lid en eeneste gaard, Vollen 2 gaarde, Spiarup, en bye, alle i Egtved sogn, disse har en utroelig stor etendue til deres gaarde. Røgbierre er toe gaarde i Randbølle sogn, hvorved er en deel flyve sand, Fetting, en bye i Woorbasse sogn, Østervig, en gaard i samme sogn af stor strekning, Slau, en gaard, Knorborre, 2 gaarde begge i Worbasse sogn, Skrode [ɔ: Skøde], en gaard i Bekke sogn, Gilberg, fire selv eier bønder i Heinsvig sogn, som har een fast utrolig stor strekning af land til deres gaarde, nesten fem fierding veys i breden og ligeledes i lengden, saa at de om aaret udfører 4 a 5000 læsz blandet giøde. Troldbierre beboes af 4re mænd i Heinvig sogn. Nebbel, en stor bye i Worbasse vogn, Donslund, tilforn en herregaard, nu 3 *bønder gaarde* i Worbasse sogn, Vætterup, en bye i Læborre sogn, Holled, en gaard i Worbasse sogn, Worbasse, en kirke bye, hvis marker er anseelig store, over en miil, og støder til Bekke mark, som er en stor

---

[1]) Hoffman har altsaa ikke villet slaa sig tiltaals med de andres Undersøgelse af dette Terrain.

kirke bye, men naar man kommer fra Worbasse til Bekke *ligger et stort kier* paa den høyre sidde, som er øde, men efter ald formodning kunde lettelig sættes i god stand til græs og høebierring. Fra Bekke paa landevejen til Randbøll synes vel at det er puur hede, og er nesten 3 store miil, men jorden er lagt til de nestliggende byer, og er da paa den høyre side, naar mand kiører fra Bekke til Randbøl, følgende byer: Kragelund i Bekke sogn, Torsted i Egtved sogn, begge byer som tilegner sig heden til landeveyen, Skiøde, en gaard i heden til Bekke sogn, Togelund, en bye, Bøgvad, en bye; disse to byers marker løber op til landeveyen; Nørbek toe gaarde i Eg[t]ved sogn. Siden følger Lild, Bindeballe, Daldover, Randbøll, hvis marker løber op i heeden, følgelig for nærværende tiid er ey meere ved denne heede at giøre, førend hedernis Dyrkning bliver anderledes indrettet, end at lade de øde steder, der findes, opbygge, nemlig:

1) Et øde sted tilforn kaldet Faarhuus, nu Faarstidam, der findes fuldkommen kiendetegn til en gaard og brønd med dam. Jorden er meget god, icke langt derfra findes 2 øde steder, som efter sigende skal have *været skovhuuse*, men paa den heele *store hede findes nu ingen skov;* bemelte faarehuus er beliggende ved Spiarup, Rodbierg og Fetting marker. 2) Et øde sted Godrum kaldet, som har været indbygt af fiire store huuse med fornøden vand, af eng og af agrene sees endnu kiendelig spor; dette tilegner sig de mænd i Gildberg da det dog er langt fra dem. 3) Et andet øde sted kaldet Plouborg, hvor kand sees rudera af fiire store huuse med bagovn, hvorved er en skiøn eng, mens dens marke er øde. De Gildberg mænd tilegner sig samme, endskiønt de ligger tre fierding veys fra dem. 4) Imellem Spiarup og Fetting findes et lidet øde sted, kaldet gammel Fetting. 5) Norden for Nørbek er et øde sted, hvorpaa synes at have staaet adskillige bygninger, men jorden

deromkring tilegner de Spiarup mænd sig. Paa Bekke mark blev os sagt var toe øde steder, men vi kunde ey faae dem at see. — *Dersom disse 5 steder bleve for det første opbygte af saadanne beboere, som forstod at drive auflingen til gauns, skulde man vente, at enhverd gaard og bye, naar de saae udveie NB! til gresning og den øde jords dyrkning, at de skulde formeere dem og bygge toe og fleere steder paa denne jords strækning, hvor nu alleene en gaard forefindes, da heeden i gamle dage har været meere bebygt, siden ved gamle Fetting endnu findes rudera af en øde kirke. Sluttelig er det kiendelig at de gaarde og byer, som her og der overalt i Randbøll hede pletviis ere anlagde og bygte, har for ey at faae naboer, formodentlig røddet og saaet hvor de vilde, saa at den ting vil først afgiøres, hvad enhver tilhører; hvilket dog icke vilde være til nøtte eller kunde betale bekostningen, førend andre midler opfindes til at forskaffe hedeboerne græsning og jorden paa en anden maade dyrket, thi paa den maade, som de nu bruger, har de et stort arbeide og slæb og dog neppe kand fortjene brødet; men naar de saae, at et par af de øde steder kom i stand og bleve drevne paa den lüneborgiske maade eller brandenborgiske, vilde de efterfølge samme som oven er anført,* hvilket er alt hvad vi paa denne reise har kundet udspørge.

Randbølle d. 18. July 1757.

H. de Hoffman.

P. S. Jkke langt fra Randbøll kirke saae vi dend prægtige papiirs fabrique, som hører til Engelsholm, hvilken i fald den fick klude nok, kunde holde dobbelt saa mange Svenne, neml: 20 stk: da den er forsynet med overflødig vand og vel indrettet. Samme er med stor bekostning anlagt af hr. etats raad de Lichtenberg; ligeleedes er icke langt derfra imod Haraldskier, som tilhører samme eiere, anlagt et

skiøn kaabbersmeltning og jern fabrique, som nest det flensborgiske er det beste i Danmark og Holsteen, og som begge kand ingen tiid fattes vand, burde det i alle optænkelige maader soutineris, *det var at ønske, at hver kiøbsted i Jylland burde til en mand i byen selge deres klude, da fabriqueren giver 3 rda for centneret af hviide klude.*

Allerunderdanigst forslag, hvorledes heederne i Jylland efter nøyeste undersøgning best kunde opbygges; nemlig

hvorledes formeenes: at hederne kunde skiftes, at hans maysts anpart blev udlagt, fra de der værende lods eieres og hver sin part tildeelt.

1) De fleeste beraaber dem paa toe ting, a) at de har hævd i heeden, i følge lovens pag. 755 [1]), og at deres skiøder tilholder een efter anden, at de skal nyde og bruge den ret de fra Arilds tid af har haft, b) at *landmaalingen tilholder, at enhver gaard har et vis antal høveders græsning i heden,* og da ingen veed, hvor stort støcke heede jord behøves til et høveds græsning, saa bliver tingen umuelig for amtmanden og commissarierne at udviise hvad lods eierens anpart er af heden, og af hvad hans maysts anpart vil blive, med mindre hans kongl. mayst. finder for got ved et rescript allern. at befale følgende: — — at hævd i disse heeder icke i følge loven pag. 755 kand gielde, siden landet derved til ævig tiid vilde blive udørket, da hans mayst. allern: vil have landet opbygt og beboet, at fleere undersaatter kand ernære sig, hvorfor enhver lods eier skal i heeden udlegges saa stor et stk. jord til saa mange høveders græsning, som landmaalingen omformelder, og skal et støcke hede til et høveds græsning for saa mange NB qvadrat all beregnes, hvilket stk. hede til disse høveders græsning

---

1) Maa være 756: »Hvis Gods og Ejendom nogen haver haft i Haand og Hævd i tyve Aar ulast og ukært til Tinge, det beholder han etc.«

tages nærmest ved byen eller gaarden; det øvrige af heden udlegges til hans kongl. mayst., og saa snart enhver har faaet sit stk. hede til sin gaard, skal grendserne med skiel, steen og kull nedlegges og optegnes, dog haver nogen rigtig skielbrev, skal ham derefter sin anpart udviises.

2) At naar lods eierne i heden har faaet hver sin anpart, skal amtmanden ved commissarierne giøre overslag, hvor mange byer og steder der paa det øvrige i heden kand anlegges.

Angaaende en fond til disse heders opbyggelse.

Om hans mayst. ved allern. rescript vilde bevilge en collect til hedernes opbyggelse, dog icke ved at sætte bæckener for kirke dørene eller at lade taulerne omgaae i kirken, hvorved liden capital vilde samles, men at i Kiøbenhavn i hver sogn maatte ombæres en bog, og at hans mayst. selv med heele hoffet deri vilde først tegne, og siden continueris i alle sognerne huus fra huus, at enhver efter sin formue deri vilde tegne, hvad hand giver; dernest at biskopperne i Danmark beordrer prousterne og de igien sogne præsterne, at hver præst i sit sogn ey alleene ved dermed at omgåae i kiøbstederne og paa landet hos proprietairier, præster og herredsfogder og alle formuende i sognet, men endog, at i de 4 jydske stifter, baade mand og qvinde kiøn i deres sogne, saa vel i kiøbstederne som paa landet, som er over 12 aar, til disse ahlheder at give hver 2 ß, de fattige og dem som nyder almisse alleene undtagen, og da i Jylland noget nær er 300,000 mennisker, saa kand det alleene udgiøre over 6000 rdr., følgelig maae efter ald formodning denne collect over heele Danmark beløbe til 20000 rdr. og derover.

Hvor mange bønder gaarde der formeenes i de ved hosheftede kort[1]) *anførte heeder, som udgiør*

[1]) Et farvelagt, men tarvelig udført Kort ledsager de Afskrifter af Indberetningerne, som her meddeles. Kommissionens Rejserute er paa Kortet afsat som en Trekant, hvis Spidser er Skjerrildgaard, Seibæk og Bække.

imod 40 miile, for det første kunde opbygges paa de stedder, som til hans mayst. bliver udlagt.

Ahlheden. NB. Dersom hans maysts anpart af ahlheden paa den østre Side imod Thorning og Fallingsgaarde skal regnes efter Vildbahne pælene, og paa dend vestre side efter Stabil backer, saa kunde følgende bøndergaarde der anlegges, hvilket dog ey kand viides, førend commissarierne har udlagt, hvad lods eierne, og hvad hans mayst. tilhører. I hvor om alting er, saa synes det nødvendigt, at det sted kaldet Arestrup paa 4 $^1/_2$ tønd hartkorn kiøbes af hans mayst. af eieren paa Aunsberg, siden det liger saa got som mit udi hans maysts ahlhede, og vil giøre en hoben fortred, naar jorden til andre, som vil opbygge ahlheden, skal udlegges. Naar samme gaard blev kiøbt og hans mayst. fik saa meget af ahlheden som oven er meldet, kunde efter ald formodning følgende gaarde i ahlheden opbygges. — Arringsvad 4 gaarde, udi Haversdalene 4 gaarde, ved Benzelhøy een gaard, som tillige kunde holde kroe efter forordn. om ahlheden 1751. Førend man kommer til Grønhøy 4 gaarde, Fløyg[aa]rdsdahl den allereede bygte gaard, hvor captain Kahlen boer, ved Lundvad 2 gaarde, noget førend man kommer til Klodmølle ved toe damme 2 gaarde, *i alt 18 gaarde*; disse kunde anlegges saaledes, at en anseelig stor terrain udviises efter proportion af de gaarde, som skal bygges, paa det de kand have fuldkommen jord til agerland, græsbonden hede til græsning og fornøden ildning; denne terrain deeler de selv i mellem dem, saa de der over hver faar lige breede agre, og behøver samme ey at opmaales eller taxeris, førend naar de 20 aar er forbie, at de skal betale skatt, siden ingen endnu til visse kand vide jordens bonite, eller hvad deraf kand udkomme, og dend store *omkostning med opmaalingen ved en ingenieur derved kand saa lenge spares;* det øvrige af ahlheden langs Stabil backer, forbi Karup ned i *Knudstrup hede,* kunde

reserveres og med tiden indkastes for *deri at plante gran skove,* siden jorden efter ald formodning icke kand bruges til andet, har og i gamle dage været skov, som de mangfoldige eege og espe planter udviiser.

Harboe heede maa endelig kunde opbygges *i mindste 10 gaarde,* siden den er bedre end ahlheden, saa vit man har seet, ligeleedes befindes og

Kragsheede eller Grosande heede meget god, og en langt større terrain end ahlheeden, ia det synes uforgribeligt, at naaer hver har faaet sin part, maa dog blive saa meget jord tilbage til hans kongl. mayst., som *en snees bøndergaarde* kunde anlegges paa. —

Søbye heede, Ullerup heede, Over og Neder Simmel heede, nogle øde steder i *Randbølle heede* og fleere steder, det maa dog i det mindste tilhobe udgiøre 100 bøndergaarde.

Naar nu betragtes, at disse ovenanførte heder vil udgiøre imod 100 bøndergaarde, og siden ey mindre end 500 rdr kand tilstræcke til en bondegaards bygning og besætning, som udgiør 50,000 rdr., saa kand den dertil ventende fond ey nær tilstræcke, følgelig formeenes, at oven anførte indsamlede capital skulde alleene for det første der af bruges til nogle *gaarders opbyggelse i ahlheeden, nogle i Kragsheede, nogle* af de øde steder *i Randbøl heeder* og nogle udi oven anførte heder, i alt til *en 40 bønder gaarde* paa adskellige steder saaledes,

1) at naar hans kongl. maysts anpart af heden var udlagt, maatte de nest beliggende proprietairer eller lods eier nyde jorden, naar de derimod paa jorden opbygte saa mange gaarde paa hver sted, som jorden blev anslaaet for; hver gaards bygning skulle i det mindste bestaae af 50 fag huus, hver besidder gives toe bæster, toe kiør, toe stude, 30 a 40 faar, æde og sæde korn. Naar proprietairen da foreviiste, at gaarden var sat i stand, og lovede at vilde lade

dyrke jorden efter den maade, som syntes tienligst, skulde hand nyde 300 rdr udbetalt og de friheder paa gaarden, som forordningen om ahlheden 1751 befäler, samt gaarden til eie, dog at hand og efterkommende eiere skulde være ansvarlig til, at de gaarde, som de nu saaledes paatager sig at opbygge, stedze bliver holt i stand og ey nedbrudte; i manglende fald skulde de forstragte 300 rdr igien udbetales, og de desuden at miste eiendommen, hvortil lods eierne sig inden 1. Jan. 1758 skulde erklære. Men som det er at formode, at proprietairerne neppe vil profitere af denne maade, siden de fleeste holder for, at hvad de ey strax kand nyde indkomst af, vil de ey have med at giøre, hoved øje merket er og at faae fleere folk i landet samt at fremmede tieniste folk forskrives til at dyrke jorden, saa kunde i deres sted antages

2) Andre til disse heeders opbyggelse nemlig: a), nogle familier af den brandenborgske reformerte colonie i Fredericia, som der har viist gode prøver paa deres duelighed, og da de nu daglig forøger dem og derover neppe kand ernære sig, kunde de i hederne etablere sig.

b), Sa[l]petter mester Hammer som og har løst til der at nedsætte sig og meener at forskrive folk fra Skaane til at dyrke jorden.

c), Om nogle fremmede familier i disse krigstider fra Brandenborg eller Lynneborg kunde faaes til der at nedsætte sig, da vores egen lands folk ey forstaar at dyrke heeden som dend burde, saa at de i alt kunde blive en 40 familier. Men som disse maa kiøbe alt, hvad de behøver, og følgelig icke paa 200 rdr nær kunde sætte saadan en bondegaard i stand som en proprietair, eege tømmer er ey heller at faae for penge, saa synes det best, hans kongl mayst. vilde give følgende benaadinger: a) Eege tømmer af Silkeborg eller andre omliggende kongl. skove til hver bonde gaard, som saaledes af fremmede familier blev opbygt, 100 allen leeder,

40 stolper, 4 allen lang, 40 løsholter, $2^1/_2$ all lang, 7 og 8 tom tykke, hvilket træe bønderne for konge reyser kunde levere de vedkommende paa nærmeste sted, hvor imod opbyggerne forbindes til, at dette træe strax blev sadt paa gaardens bygning. b) Til fyhrtræe at kiøbe i næste kiøbsted, arbeidsløn, vognleie, tækemænd, arbeidsfolkenes kost etc., betales 200 rdr., og siden til slig en gaards aufling behøves i det mindste besætning af 2 heste, 2 stude, 2 kiør, 30 faar, æde korn og folkeløn $1^1/_2$ aar, siden jorden ingen frugt i dend tiid kand give, samt sædekorn, saa kand ingen besidder dertil have mindre end 300 rdr, som er i alt 500 rdr til en gaard foruden tømmeret. c) At de maa nyde gaarden til eie, naar dend stedze holdes i stand, og de privelegier, som forordningen om ahlheden 1751 omformelder, samt at deres børn og afkom maa være fri for udskrivning i det mindste de første 20 aar; thi anderledes er det ey mueligt at faae disse fremmede familier til deri at entrere.

Aarsag hvorfor hver gaard ey kand anlegges for sig selv er følgende:

1) Findes ey vand over alt i hederne. — 2) Er jorden paa somme steder ond, andre steder god, naar een fik det gode jord og dend anden det onde, kom den sidste til kort. 3) Findes sommesteder engbond; naar nu een fik alleene ald engen, kunde den anden ey subsistere. 4) Naar det er bye viis, kunde den ene hielpe den anden, som erfarenhed daglig viiser, er høyst nøttig. 5) Veie til saa mange eeniste steder vilde blive i heeden meget besværlig, borttage megen jord, fleere diger vilde opkastes, og saa fremdeeles.

Hvorledes heederne best kunde deeles i mellem beboerne, naar en bye blev anlagt.

Naar 2—3 eller fleere beboere bleve udlagte en fuldkommen plan til deres gaarder, skulde de igien imellem sig selv bytte jorden saaledes, a) at den eene fik ager om ager med den anden af det jord, som tiente til sæd. b) Det som

skulde være til høveders græsning kunde udlegges en plan, som de da tilhobe kunde sætte lige mange høveder paa. c) Et støcke kunde udlegges og i mellem dem deeles, hvorpaa kunde saaes tørkiske klever eller lucerne frøe, hvilket skulde indkastes, at det for creaturers gang kunde være fri. d) Et støcke som og skulde indkastes, hvorpaa enhver kunde saae sit skifte med granfrøe for med tiden at opelske dem skou. e) Eeng-skifterne skulde deeles saaledes imellem dem, at enhver fik sit støcke; saasnart denne forretning var giort, skulde derover forfattes en skriftlig optegnelse paa hver stk. jord, dens lengde og breede, samme til rente cammeret indsende, og copie deraf besidderne meddeles.

Maaden heedernes jords dyrkning kunde forbedris paa saa meget man hid indtil har kundet udfinde.

a) Enhver besidder skulde deele sine agere saaledes: at hand til visse vidste, hvor meget hand hver aar kunde bryde, at hver støcke i det mindste kunde have 10 aars hviile, og ey som nu her og der opbryde en plet i heden, hvorved jorden ruineres. b) Det murrede jord skulde ey paa sædvanlig maade opskiæres. men hver aar tage et stk. for, slaae lyngen af og bruge til ilding, derpaa oppløye det murrede jord, og sætte furene paa kanten, lade det saa lige til foraaret, tende ild i furrene, og naar rødderne af lyngen, og det af jorden, som er tørvagtig, er afbrendt til aske, over saaes jorden tøndt med kalkgruus, som kand faaes fra Dauberg kalkovne; derpaa saaes haure, siden rug og saa fremdeeles, i alt fem kiærve i fem aar; siden hviler jorden i 10 aar, og da giødes, dog ey med kalk, hvilket er proberet, og befindes til stor nøtte, da den murrede jord, som ellers hverken tiener til korn eller græsning, skaffer paa oven anførte maade uforbederlig god korn. c) Lyngen, som afslaaes, og ey behøves til ilding og at tæcke med, kunde opbrendes til aske og blandes imellem giøden, og ey som hid indtil er

skeet, blande lyng i mellem giøden, som ey kand raadne, og følgelig giør meere skade end nøtte. d) Hvorledes tørkisk klæver skal saaes, er anført i Aarhuus oeconomiske betragtninger nr. 1, om lucerne frøe at saae vil og giøres nærmere undersøgning. e) Dahlene kunde jevnes og med høefrøe og hollandsk klever saaes, hvorved de kunde faae græs, som de høylig trænger til. Men da det ey kand tilstrecke, kunde bemelte tørkisk og lucerne klever erstatte samme, hvorved de kunde faae saa megen afgrøde, at de magelig dermed kunde græse og foere deres bæster, kiør og stude vinter og sommer, og som slig sæd kand vare næsten 20 aar, saa er det høyst tienlig for heederne, at den sag der af ald magt legges fliid paa. f) Granne skove at saae og aarlig opelske er høyst tienligt, og hvortil den sandige jord er meget beqvem, og just saaes i saadanne heder. Granne træer groer hastig, hvorfor derpaa maatte legges fliid af alle kræfter, da landet trænger for træer. I det øvrige er det en uimodsigelig sandhed, at dend hid indtil i heden brugte maade at dyrke jorden paa duer aldeeles intet, thi ved dend blanding af jord, lyng og møy bliver der ført jord til jord, lyngen kand ey raadne, og giør meere skade end nøtte, foruden at melde, at eiendommene bliver opgravne og ruinerede, og for alt dette store trældoms arbeide har bønderne icke eengang det usle leve brød, da de i heede egne maa have fiire gange saa megen jord til en tønde sæd, som i de feede egne, og har fast ingen græsning.

Sluttelig var det høylig fornøden, at en habil person, som dertil havde lyst, giorde en tour til Brandenborg og Lyneborg for grundig at erkyndige sig, hvorledes hederne der drives, da Brandenborg, som kaldes det hellige romerske riges sandbøsse, har saaledes bragt deres heeder i stand, at icke en plet er udørket, og naar denne person kom tilbage, kunde hand baade have indseende med, at de anlagde steder bleve dyrkede til gavns paa bemelte maade, saa og selv op-

bygge et sted og skaffe jorden i brug; da naar de andre saae, at saa vel hand som de fremmede familier kom i stand og derved profiterede, vilde de der boende kappes om, hver at forandre sin auflings methode, og hederne vilde aar efter anden vorde opbygt. Dette er da alt hvad ieg om hedernes opbyggelse og dyrkning har kundet udfinde, men da een og anden post formodentlig ey saa omstendig, som skee burde, heri er forklaret, saa ønskede ieg intet hellere end at derimod maatte giøres objectioner, da ieg haaber at være i stand til, baade at besvare samme saa og at alt, hvad her udi er anført, medfører Sandhed. H. de Hoffman.

Betænkninger[1]) over de allerunderdanigste indgivne forslag hvorledes heederne i Jylland best kand opbygges.

1. art. Angaaende: at hævd, som i hederne, hvor ingen skiel findes, skal ophøre, det er en høy fornøden ting, paa anden maade er det icke mulig at faae hans maysts anpart af hederne determineret, men at fæedriften i hederne, som et hvert sted skal tildeeles, kand sættes paa vist maal, da maa efter mine tanker først agtes, at slig maal bliver holt proportion; thi ved et sted kand falde tør og skarp hede, hvor liden græsning findes, og altsaa behøver saadan et sted en større eiendom til udgift, hvis creaturerne skal kunde faae behøvende føde; ved et andet sted kand findes lav og koldere hede med grønninger, hvor lige antal af creaturer med meget mindre eiendom kand behielpe dem, det vil derfor blive fornøden, at af skarp tør heede til et høveds græsning beregnes fleere qvadrat allen end af lav og koldere hede.

2den art. Angaaende en fond til hedernes opbyggelse, da er det forslag til en collect meget god, og kunde det icke hindre nogen mand, at slig en collect hver aar, saa lenge fornøden giordes, om gik, da der skulle befales hver mand i hele Danmark af bonde standen |: fattige som nyder

---

[1]) Af Høeg paa Herningsholm.

almisse undtagen :| fra melte 12. Aar af, lige meget enten det er mand eller qvinde kiøn, aarlig at svare 2 β — proprietairier og andre kongl. betientere, civil og militair, selveiere, fogder og andre, i hvem det end var, skulle svare efter egen villie. — End meere kunde denne fond forbedres om allernaadigst maatte befales, at ingen unge folk, som for nærværende tiid icke havde lært at bruge snuf tobak eller røg tobak, icke uden høy nødvendighed det udfordrede, efterdags samme maatte bruge, og alle dem, som havde lært og fremdeeles agtede at bruge det, skulle aarlig betale de i bondestanden 2 mk., geistligheden og de i borgerstanden aarlig 4 mk., de i adelstanden og andre i rangen aarl. 1 rdr, og det lige meget enten det var snuvtobak eller røgtobak; herved blev en sterk misbrug af tobak hemmet, hvorfor saa mange tønder guld aarlig gaar ud af landet, og penge indkom til publique nøtte. —

3die. Betreffende et bestik paa gaardenes tal, som paa heederne anlegges.

Derom kand for nærværende tiid ey determineres noget fastere, indtil commissariernes forretninger forskaffer nærmere oplysning og vished.

4de. Hvad til hver bondegaards opbyggelse og besetning skulle gotgiøres med videre — 1) Maae ieg erindre: at her i heede egnen er det icke nøttigt, at en bonde gaard bliver anlagt større end til 4 tønder hartkorn i det høyeste, hvilket daglig erfarenhed lærer. Her paa godset paa de steder, hvor der falder skarpe eiendome, har mand maattet saavel i gamle tiider som nu lignet hver saaledes, at de fleeste ickuns besidder fra 3 til 4 tønder hartkorn, men hvor der falder feed sort eller leeret jord paa heederne, kand en bonde gaard indrettes til 6 tdr. hartkorn i det høyeste. Aarsagen hvorfore ere følgende — a). Veien til kiøbstederne ere lange sc: fra fleeste stæder i almindelighed 5, 6 a 7 miile og i sær om vinter dagene besværlig, da de

mesten vinteren igiennem fra sidst i october til hen imod sommeren staar fulde af vand, som giør en besværlig kiørsel for bonden, naar hand skal til kiøbsteden med sit korn at sælge, derfore er bonden her i egnene ey for at have meere aufling, end hand til sin børn og tieniste folks underholdning behøver. b) Paa denne egn ere bønderne i almindelighed men fri bønderne i besynderlighed det dovenste, dummeste og groveste folk, der kand være nogensteds, de gider neppe drevet et aufl paa 3 a 4 td. hartkorn, som enhver kand sidde med, uden mand skal nøye have opsigt med dem og ievnlig drive dem dertil; saadan dovenhed giør ey alleene dumhed i auflingens drift, men og at de viiser grovhed imod hosbonden, naar hand vil tvinge og lære dem at dyrke deres i fæste havende jord retskaffen, saadan ere forældrene, og ligeleedes opfødde de deres børn; skulle nu saadan et slags folk paa heden have en gaard af større hartkorn, ville gaarden visselig inden faae tider blive øde igien og foraarsage hosbonden nye omkostninger.[1]) c) Dend ulden strømpe fabrique, som nu her i Egnen er i saa god en stand, at bonden, i dend sted andre skal tage deres udgifter af deres korn aufling, kand tage dem af sine strømper med hielp af sin optræk af qvæg, dend giør ogsaa, at ingen af denne egns folk er for at have meere hartkorn eller aufling for icke at forsømme sin strømpe binden, end hvad nødvendig til sin

---

[1]) Den Tone synes at falde Datiden naturlig paa Læben, naar der tales om Bønderne. I et ellers ligegyldigt Forslag til Hedens Opdyrkning forfattet af »en Patriot« ($^4/_1$ 1755) hedder det: »Visselig, vore Bønder fattes ikke Jord, men vor Jord fattes mangesteds Bønder, og Bønderne fattes den Slags Flid og Munterhed, som gementlig reiser sig af Emulation og andres Exempel.« Og Amtmand von Heinen skriver $^{10}/_{10}$ 1757 til Regeringen, at Landmaalingskommissionen maa udbede sig fire faste Daglejere, for at man »ikke skulde spilde Tiden med at informere nogen taabelige Bønder, som endda ikke enten af Vankundighed eller Fortrædelighed kunde sætte en Pæl som den burde staa.«

og sines aarlig føde kand have fornøden, og naar en bonde her i egnen er kommen saa vit, staar hand sig i dend omstendighed best og dobbelt saavel som dend, der kand have mod 8 td. hartkorn; naar en gaard altsaa ey bliver anlagt større end til 4 td. hartkorn, da er dend i projectet angivne besætning af creaturer ogsaa tilstrekelig.

2det seer ieg icke, at en proprietair kand med mindre omkostning sætte slig en bondes gaard i stand, end de ommelte fremmede familier. a) Vilde bekostningen paa folkes, bæsters og ploug redskabers holdelse til jordens opbrydelse medtage ligesaameget for ham, som dem allerheldst, lad være han eiede jorde gods i nærværelsen, saa maatte hand dog ligesaavel som de andre leye folk dertil, udgive folke løn og maaneds kost, thi godsets bønder kunde ingenlunde giøre saadant arbeide som pligts arbeide, hvorved de vilde ruineres, de vare ey heller at formaae dertil, da det overgik det, fæstebrevene tilholder, og om end alt det kunde skee, som i sig selv dog er umuelig, saa ere der faae af de heederne paa grendsende proprietairer, som haver saa meget gods i nærværelsen af heederne, at der af kunde haves nogen hielp. b) Naar ommelte familier til gaardens bygning fik udviisning af tømmer fra hans maysts skove og tømmeret tilført af amternes bønder alt uden betaling, saa maatte ioe hedden tilgrendsende proprietairer derimod selv anskaffe sig til slig bygninger tømmer kiøbt i nærmeste kiøbsteder og bekoste tømmerets førsel, thi faae af dem eie selv skove. c) Folk til at fæste gaardene maatte en proprietair anskaffe, da en fremmed familie havde dem i sig selv, naar dend selv beboede gaarden. Skulle proprietairen udtage dem af sit øvrige gods, ville det liide derunder, i dend henseende at det derved blev blottet deels til gaards fæste deels til soldatter hold; hand maatte altsaa enten tilkiøbe sig fra andre godser karle til de nye gaarde, hvilket skal blive ham vanskelig ia neppe muligt, eller tage dem af sit øvrige gods og i deres sted

anskaffe sig fremmede, naar der behøves gaarde bortfæstet og soldater leverede. Godserne have i almindelighed ey meere mandskab, end de selv behøve, og mange her om kring ey engang saa meget. d) Vilde tækningerne til bygningerne være en proprietair paa liidet nær til samme bekostning, som en fremmet familie; thi i disse egne findes vel heeder og lyng nok, men faae steder lyng til tækning, hvilket erfarenhed kand sige mig, da her paa godset er for faae dage siden afbrendt i en bye 8te bøndergaarde, saa er det heele gods, bestaaende af meere end 700 td. hartkorn, alt i heede egnen beliggende, icke i stand til at skaffe det tæcke lyng, som nu til disse igien under bygning værende afbrendte steder behøvedes. Mand blev altsaa nød til at anvende til dend største deel af tækningen paa de nye gaarde langhalm, og dette maa en proprietair ligesaavel som en fremmed tilkiøbe sig.

Foruden ommelte vil besætningen af creaturer, æde og sædekorn til gaardene, hvilket hand ligesaavel maatte anskaffe for reede penge som de, saa og bygnings folkenes og øfrige arbeids folkes løn og kost, altsammen komme ham paa lige bekostning; men i hvor om alting er, saa seer ieg icke rettere, end at 500 rdr hielp efter Deres Velb:heds[1]) forslag ioe er for hvem der end bygger suffiçant til saadan en gaards opbyggelse og i standsættelse med jords opbrydelse. Hvo som forlanger meere, synes mig at vil besvige kongen og landet ved at see paa egen particulair interesse. — Men deres velb. har ret udi, at de fremmede foruden de 500 rdr skal have tømmeret af hans maysts skove gratis, det ville locke dem til at etablere sig der og hielpe dem af sted. —

5te og 6te articel. Aarsager hvorfor hver gaard icke skulle legges for sig selv samt hvorledes heeden best kunde deeles, naar en bye blev anlagt.

Derom finder ieg intet at erindre uden alleene at det

[1]) ɔ: H. de Hoffman.

var nøttig, at hver gaard blev bygged saa langt fra hver andre, at dend eene naboe nogenleedes kunde være sicker, om ildebrand hos den anden skulde opkomme.

Maaden hvorledes hedernes jords dyrkning kunde forbedres paa saa meget man hid indtil har kundet udfinde.

Dend første post er meget god; naar der observeres, hvor tør sandig jord falder, kand 8te aars hvile være nok, og hvor kold, leerig eller sort mollet jord falder, behøver dend ey meere end 6 aars hvile i det høyeste; thi ellers vilde dend, om dend fik lengere hvile NB uforbigængelig igien groe i lyng og foraarsage heede beboerne endeel slæb paa nye, naar dend igien skulde bruges. Ellers holder ieg i almindelighed for, at io snarere slig opbrudt kold heede jord kunde komme i brug igien, naar dend har faaet dend fornødne hvile, desto hastigere fik beboerne dend i stand til at give god græs og eng, som ved saadanne nye anlagde steder hart behøvedes.

2den post angaaende det murred jord.

Dend maade, som her ved gaarden er brugt at omgaas det murret jord paa, er saaledes: dend er bleven feldet med dend fulde lyng paa, uden samme først at afhugge, hvilket siden hielper, at dend desbedre fænger, naar dend antændes, holder og ilden ved lige, at dend icke igien saa let sluckes, naar der kommer regn; aaret efter eller det samme aar, om saa tør et sommer indfalder, at dend har kundet brende, er paa hver ager over alt bleven antændt ild, ungefehr 3 allen rum i mellem hver sted, som har continuerit at brænde, indtil alle furene ere blevne saa ievne, at de snart icke meere har været kiendelige; næste foraar efter maae saadan jord igien med plougen kastes sammen, og samme aars mickelsdag paa føres kalken; NB kunde jorden først harves, falt kalken desto ievnere, og er det lige meget enten dend er brendt eller ubrendt, dog holdes dend ubrendte

for dend beste, saasom den skal være dourablere end den anden, kand ey heller forderve jorden saa hastig som dend brendte. Naar nu jorden med kalken paa har lagt vinter over, er dend neste foraar bleven pløyet og besaaet med havre, som har baaret meget vel til; aaret efter atter besaaet med hafre, dernest med byg, hvortil tvende gange er bleven pløyet; og har samme byg været overmaade god; efter denne byg kiærv er atter tagen tvende hafre kiærve, som jorden og i største overflødighed har givet af sig; nu i aar, som er det sidste aar, legges dend jord ud til græs, som ieg er forsickret, efter tvende aars forløb skal frembringe ligesaagod, som dend anden jord her paa marken, som om sommeren ved st. hans dags tiider staar overklæd med røde og hvide klæver; adaare tages atter et nyt stk opbrut murret iord ind; i samme agter man at saae 2de byg kiærve, som ieg venter gandske vis gaar an, naar mand først saaer haure, der efter byg, saa havre, saa byg og til sidst hafre. Et støcke kold jord her paa marken som icke vilde give rug, er for tvende aar siden bleven besaaet med dend kalk fra Dauberg, som af lyng, den brendes ved, er bleven skiden, ungefehr saa tyk som en maadelig tynd hagel kand udsee, naar dend er falden. I samme er afvigte aar aflet en god hafre kiærv, dette aar er der udi efter at det tvende gang er bleven pløyet, saaet ungefehr 16 td. byg, som har baaret meget vel til uden at have taget skade af soelbrynde, som andensteds her i landet dette aar er skeed, dog har jorden siden i foraaret icke faaet uden eengang regn, som dog icke har bløt den dybere end en smal finger breed. Jeg holder for, at aarsagen hertil er det alcaliske salt i kalket, som stedze holder fugtighed ved roeden af kornet, hvorudi det overgaar ald slags giøde af creaturer. —

Til slutning maa ieg erindre trende ting, som ved kalkets brug til murred jords i standsættelse er at i agt tage: a) Behøver jorden meget mindre af dend brendte kalk end

af dend ubrendte eller kriide som mand og i Hierm herred kalder liim. b) Tienner ingen kriide eller kalk til murred heede, som er tør og har alden strax under sig. c) Agtes at af jorden ey tages fleere kierve efter kalkgiødning end 5 a 6, i det høyeste; thi tages fleere |: da ieg veed mange efter dend ubrendte kriide eller kalk have tagen 12 a 16 kiærve og faaet dend sidste kiærv ligesaagod som dend første :| forderves jorden saaledes, at dend ey i mange aar groer sammen og ey er i stand at give enten korn eller græs siden; af slig omgang med liim er det at det ordsprog: liim giør en riig fader, men en fattig søn, blot og alleene har sin oprindelse. Dette uagtet tør ieg dog vove at tage ligesaa mange kiærve efter kalken, som dend vil give, men som jorden da behøvede medicin, førend den igien blev frugtbar, maatte ieg og være betænkt paa ligesom erfarende har lærdt at meddeele dend samme.

3die post angaaende lyngen at brende til aske og blande imellem giøde er meget god, ellers kand ieg icke nægte, at lyng at blande med til sandige marker er og god, naar dend først i gaardene et vinters tiid har lagt til træk, hvor qvæg passerer, og derefter om sommeren blandet med møg i mødingen, men før saadan en møding udføres paa marken, maa lyngen være forraadnet, thi ellers er det heele arbeid forgiæves.

4de og 5te post: Det er icke noget, som kand ansees for ubeqvemt eller upassende, langt mindre for ugiørligt eller unøttigt, at lade efter Deres Velb:heds giorte forslag anskaffe tørkisk kløver eller lucerne frøe til at besaae visse steder i hederne med, for at faae græs og eng bond hvor ingen er, men de ere i mine tanker passende vexter til hederne, og som en beqvem sæd til tør, sandig og skarp jord, saa det aarsag tillige frem for anden sæd var dend fordeelagtigste, da skarp, sandig, tør jord udgiør dend største part af hederne, hvilken jord ey paa anden façon staar til at blive græs bærende, og saadan en bund er det, tyrkiske klever og

lucerne juste elsker og kommer til en nøttig og frugtbar grøde paa. Hvor jorden derimod faider leerig, feed, kold og molled, der kand ingen af de 2de slags sædefrøe vel faae fremvext; for nogle aar siden er giort et forsøg derpaa her-ved gaarden, hvis mark over alt bestaar af en kold, molled, feed jord; man lod komme fra Hamborg 1 pd. af hver sorte, loed dertil lukre og rense jorden fra græs og seener, ved 5 gange at lade det pløye og harve, saaede hver slags frøe for sig paa sin rette tiid, og forholdt sig i alleting med det som skee burde, detz uagtet tog dog græsset og ukrud samme aar grøden fra det, efter det dog først var vel op-kommen. Foraaret efter var næsten alt henvisnet og aaret efter forsvand det gandske; denne prøve beviiste mig om tingens rigtighed, da intet feylede til at naae frugten af ar-beidet, uden alleene sandig, tør og varm bond, saadan som ellers almindelig gives paa hederne. Jorden her var alt for kold, dertil græsset, som kold jord frem for andet hyppigst bærer, knæger sæden. Vinterens kuld samt for- og efter aarets fugtige veyrlig kunde da ogsaa saa meget lettere be-skadige det. Naar nu paa hederne til græs og engbonds nydelse dend skarpe sand jord besaaes med tyrkisk kløver og lucerne, saa kand til feedere og koldere jord, hvor dend findes, employeris efter deres velb. forslag høefrøe og hol-landsk klever; beboerne faar da paa begge steder jorden giort græsriig og skal virkelig i tiden høste dend nøtte og frugt af deres arbeide, som Deres Velb. udi indgivne forslag har meldet.

6. post angaaende gran skov at anlegge og en person at lade udreisse, for at lære i det brandenborgiske og lynne-borgiske dend der brugelige maade med heede jords dyr-kelse, finder ieg er meget nøttig og virkelig kand blive til avantage, ligesom ieg i almindelighed anser alt det, Deres Velb:hed herudi haver skrevet, til at fremme hedernes opbyggelse, icke

at have dend mindste modsigelse i sig, men holder det at være, som en muelig saa tillige for landet en meget tienlig og nøttig ting. —

Høeg nu Hielmkrone paa Herningsholm.[1])

Allerunderd. Pro Memoria.

Efter beretning har amtmendene og øvrige hede commissairer i deres seeniste forsamling i Wiborg sluttet deres forestilling saaledes: at *de til foraaret vilde begynde med deres og conducteurers forretning giørende beregning paa omkostningerne, som de vil have got giort; og efter den plan, de agter at bruge, kand slige opmaalinger icke faae ende i 7 aar, og [i] deres instrux vil de have befalet, at ey alleene de paa grendsendes matriculerede jorder skal opmaales og afsteenis, men end og den part, som maatte blive til overs til bygge plads etc.*

Dersom denne *beretning er rigtig, saa er det heele arbeide til større skade for hans mayst. og landet, end til nøtte, hvilket af følgende grunde kand beviises. —*

1) Er det en farlig sag at giøre mindste forandring i landmaalingen, thi i en souverain regiering er det en hoved regel, at naar en byrde paalegges landet, maa den være almindelig, at alle undersatter dertil contribuerer hver efter sin evne og ingen i særdeleshed, da de lidende baade overløber med klager, taber løsten og bliver misfornøyede; derimod: naar tingen er almindelig, betaler enhver sit og ingen tenker videre derpaa. 2) Vilde jordegods derved falde; thi naar landmaalingen skulde forandres ved hederne, vilde enhver tenke det skulde overgaae det heele land, og jordegodset derved miste sin priis. 3) Vilde denne forretning koste over en tønde guld, og hvorfra skulde disse penger tages, og til

---

[1]) Adlet 19. Aug. 1757.

hvad nøtte for landet? 4) Er landmaalingens beregning fastsadt af høyloflig ihukommelse kong Christian 5., at til en tønde hartkorn hede græsning behøves nesten 4 gange saa meget jord, som til en td. hartkorn i maadelig gode egne, hvilket i den af Thestrup nylig udkomne bog om krigs armatur omstendig er forklaret. 5) Er det ei hans kongl. maysts villie, at nogen skal miste sin eiendom, men alleene det, som hand ved hævd har tilsneget sig, det skal de igien udlegge hans kongl. mayst., og derpaa kunde til et forsøg sættes beboere, og naar de kom i stand, kunde hans kongl. mayst. være forsickret paa for det 6te), at de omkring boende strax forandrede deres agerdyrkning, og hvor der er nu een beboer lod de sætte 2 a 3, naar de først saae, at derved var noget at fortiene, men saa lenge de seer, at derved er ingen fordeel, forbliver de ved den gammel maade at dyrke landet paa. Heraf maatte allernaadigst erfares, at den af mig allerunderdanigst indsendte plan af 21. Jul. a. p. er den beste maade nemlig: at alleene de stæder, som lods eierne ved hæfd havde tilsneget sig af hederne, alleene skulde udlegges, og samme opbygges af fremmede beboere; saae man da, tingen var til nøtte, som vist formodes, var der ingen tvil paa, at io landet blev opbygt og dyrket af de omliggende, og skulle der vides raad til fremmede familier fra Lyneborg og Brandenborg, som strax her vilde etablere sig, veed ieg strax at skaffe Skophuuset med een sin kirke og 200 tdr hartkorn bøndergods, som ligger i de beste heeder, for 9000 rdr, hvilket ieg for meere end et aar siden har haft i commission at selge, siden eieren har des uden 600 td. hartkorn og hans formue er icke at eie saa meget, og vilde hans mayestet ey haza[r]dere saa meget, kunde tvende brandenborgiske familier etablere sig i heden, *forandre agerdyrkningen efter den brandenborgiske methode*; *blev det da befunden, at det var landet til nøtte, kunde der haza[r]deres meere; gik det icke an, var ey meere tabt,*

end hvad disse tvende familier havde kostet at sette i stand, og pengene blev dog i landet, **hvilket dog er umagen værd at vove paa et land af meere end 40 miiles strækning, thi ryggen af heele Jylland er heede.**

Skierildgaard d. 12. octob. 1757.

H. de Hoffman.

I sit Værk: »Samtale angaaende Hedernes Dyrkning«, resumerer Hoffman Kolonisationsarbejdet saaledes [S. 4]:

»I Ahl-Heden — 1780 — er 22 Byer med 86 Gaarde og 440 Siæle, har 25 Heste, 476 Stude, Kiør og Kalve, 1541 Faar, avlet 1154 Tønder Rug, 164 Tdr. Byg, 294 Tdr. Havre, 142 Tdr. Boghvede, 389 Tdr. Pateter, saaet afvigte Michelsdag 240 Tdr. Rug.

I Randbøl-Hede — 1780 — 5 Colonier med 36 Gaarde og beboet af 192 Siæle, de har 43 Heste, 203 Stude, Kiør og Kalve, 654 Faar, avlet 415 Tdr. Rug, 30 Tdr. Byg, 10 Tdr. Havre, 74 Tdr. Boghvede, 25 Tdr. Pateter, afvigte Michelsdag saaet 156 Tdr. Rug.

Heraf erfares, at omendskjønt begge Heder ere de skarpeste i Landet, har dog 632 Siæle der deres Ophold, og ei i 16 Aar har nydt nogen Hielp.«

— Hvorledes dette Resultat opnaaedes, er baade et vidtløftigt og et stærkt bevæget Kapitel, som vi haaber at kunne gjøre Rede for ved en anden Lejlighed. Paa disse Blade har vi ud af de hundrede spredte Kilder villet give en Oversigt over det lidet, man ved, om de møjsommelige Forberedelser.

Kathoveddøren paa Ribe Domkirke.

Af Dr. phil. Francis Beckett.

I Ribe — fortæller Lektor Peder Terpager[1]) — levede engang to Brødre. Den ene havde samlet sig stor Rigdom ved oversøisk Handel, den anden var kun en fattig Stakkel; hans hele Ejendom bestod blot i en Kat. Da den rige Broder engang skulde fare i Købmandskab tilsøs, bad den Fattige ham tage Katten med og sælge den for ham, hvilket han ogsaa paatog sig. Men paa denne Færd forliste Købmanden, kun han og Katten reddede sig iland paa en ubekendt Ø. Øboerne plagedes højlig af Insekter og Mus, mod hvilke de ikke kunde værge sig, da der ikke fandtes Katte paa Øen; nu gjorde imidlertid den skibbrudne Kat sine Sager saa godt, at Øboerne tilbød Købmanden at afkøbe ham Dyret for den Sum, han selv vilde bestemme, og paa den Maade fik den Fattige en kongelig Betaling for sin Kat. Da Købmanden kom hjem til Ribe og fortalte sin Broder, hvad der var hændet, var denne ikke sen til at indskibe sig med en Ladning Katte til den samme Ø, og han solgte dem med saa stor Fordel, at han kom tilbage som en rig Mand. I sin Rigdom glemte han dog ikke, hvad han skyldte Forsynet; han lod opføre Korsgangen,

[1]) Terpager, Ripæ Cimbricæ seu urbis Ripensis in Cimbria descriptio. Flensburgi 1736. P. 353.

der slutter sig til Ribe Domkirkes Sydside, og til Minde om den afgørende Begivenhed i sit Liv lod han Tværskibets Syddør smykke med et Kathoved af Bronce, omgivet af fire Mus.

Dog allerede halvfemte hundrede Aar, forinden Terpager skrev om sin Fødeby Ribe, vidste man paa den jyske Halvø at fortælle om Rigdom paa sælsom Vis

Broncepladen fra »Kathoveddøren«.

erhværvet ved Katte. I de saakaldte »Stade-Aarbøger«, der er affattede omkring Midten af det 13. Aarhundrede i Byen Stade Syd for Elben, mellem Hamborg og det nuværende Glückstadt, berettes under Aaret 1175 bl. a. om Venedigs Oprindelse, og der fortsættes saaledes: Her (ɔ: i Venedig) levede to Borgere, den ene var rig, den anden fattig; da den rige drog paa Købmandsfærd, spurgte han sin Medborger, om denne ikke vilde sende noget med ham, som han kunde sælge, hvortil den fattige

svarede: jeg har kun to Katte. Disse førte den rige nu med sig, og da han kom til et Sted, der var forfærdelig plaget af Mus, solgte han Kattene for høj Betaling, og han blev derved i Stand til at bringe sin Stalbroder megen Rigdom tilbage.[1])

Man fristes til at tro — skønt der i Følge Sagens Natur intet kan bevises derom —, at disse venetianske Katte paa en eller anden Maade er blevet Stamfædre for de Ribe Katte, men forøvrig er selve Fortællingens Kærne: Rigdom knyttet til Afhændelsen af Katte, ikke blot kendt paa den jyske Halvø og i Italien, men ogsaa i Norge, i Rusland, i Bretagne, ja selv i Persien allerede i det 13. Aarhundrede.[2]) Dog den navnkundigste af alle disse Katte er Sir Richard Whittingtons; Terpager kendte godt Whittingtons Levned i en tysk Oversættelse, og han gør opmærksom paa, hvor meget det ligner den Ribe Borgers. Paa Dansk var det oversat allerede 1726 under Titlen: Historie om den lykkelige Richard Whittington, Lordmajor i London, som ved en Kat erhvervede overflødig Rigdom.

I sine Hovedtræk lyder Historien saaledes: Som en fattig Knøs kom Richard Whittington fra Landet ind til London, hvor han blev optaget i Huset hos en rig Købmand og sat til det groveste Arbejde. Da Købmanden engang lader et Skib udruste til Langfart, vover den stakkels Richard sin eneste Ejendom, sin Kat, som havde holdt Rotter og Mus borte fra det Loft, hvor han sov om Natten. Nu gætter nok enhver, hvad der følger: Katten sælges i et barbarisk Land, hvortil Skibet er blevet forslaaet, og hvis Indbyggere plagedes af Rotter og Mus,

---

[1]) Pertz, Monumenta Germaniæ historica. XVI, p. 347—348.

[2]) W. A. Clouston, Popular tales and fictions. II (London 1887), S. 73 ff.

og det hele ender i Fryd og Gammen; Richard Whittington ægter sin Velgørers, den londonske Købmands Datter og opnaar tre Gange at blive Lordmayor. Sin Fromhed og sin Taknemlighed mod Forsynet viser han ved milde Stiftelser.

Uagtet nu Whittingtons Kat paa sin Vis er et mærkeligt Dyr, gør den dog kun Jagt paa mindre Gnavere, Rotter og Mus. Den Ribe-Kat er derimod endnu mærkeligere, thi den jager, som Terpager udtrykkelig siger, ogsaa Insekter. I sin Afhandling om Whittington-Fortællingen omtaler Clouston en Beskrivelse af Guinea, der blev offentliggjort 1665. Heri fortælles om en Portugiser, der strandede paa Guineas Kyst, og som skaffede Indbyggerne af med Mus og Fluer, idet hans Kat bed Musene, og en Salve, som han lavede, skaffede Lindring mod Flueplagen. Manden praktiserede altsaa som Kammerjæger, og som en holden Mand vendte han tilbage til sit Fødeland. Det lader sig jo adskilligt bedre forstaa end Terpagers Fortælling om den Ribe-Kat, der ogsaa fanger Insekter.

Hvis nu nogen alligevel skulde tvivle om, at Ribe-Borgeren og hans Kat nogensinde har eksisteret udenfor Fantasiens Land, kan han blot se paa »Kathoveddøren«; endnu den Dag idag smykkes den af den cirkelrunde, støbte Bronceplade med Kathovedet omgivet af de fire Mus.

Ja vist saa! Det hænder meget ofte, at et Folkesagn er knyttet til et Mindesmærke, en Bygning, et Billedhuggerarbejde eller et Maleri, og at Fortællingen tilslut vender sig mod Tilhørerne og ligesom peger paa Mindesmærket, idet den siger: Her har I Syn for Sagn; her ser I Mærkerne af Troldens Fingre, her ligger de vældige Sten, som den forbitrede Trold har kastet, her er en Mursten løs i Kirken, og hvor meget man saa

murer, bliver den aldrig siddende fast, o. s. v. Men lige saa ofte hænder det, at Mindesmærket ved nøjere Eftersyn slet ikke beretter det, som det i Følge Folkesagnet skulde, og altsaa ingenlunde er egnet til at give »Syn for Sagn«. Naar det saaledes om Kejser Karl den Stores Hofkirke i Aachen, den nuværende Domkirke (opført 796—804), hvis Bygmester forresten kendes, fortælles, at Fanden hjalp med ved Opførelsen og til Løn betingede sig Sjælen af den første, der traadte ind i Kirken, samt at man narrede ham ved at jage en Ulv ind i Guds Hus, saa peges der paa et Broncebillede af en Ulvinde i Domkirkens Forhal, der skal vidne om Beretningens Sandhed. Ganske vist er der ogsaa opstillet et Broncedyr tilvenstre for den, der træder ind i Forhallen, men det er ikke nogen Ulvinde; det er en ung Hunbjørn, et livfuldt og morsomt antikt Arbejde, som Karl den Store muligvis har erhværvet i Italien.[1]) Og — for at blive i Norden — hvorledes man end vil forklare de tre Figurer i Krypten af Lunds Domkirke, til hvilke Sagnet om Jætten Fin er knyttet, saa meget er i hvert Fald uomtvisteligt, at det, de i Følge Sagnet skal forestille, Jætten Fin, hans Hustru og hans Unge, kan de umulig forestille, thi da Krypten blev bygget og Figurerne huggede, vidste man altfor godt, at den hellige Laurentius ikke var Kirkens Bygherre og en Jætte ikke dens Bygmester. For at forklare Figurerne maa man derfor se rent bort fra Sagnet og udelukkende holde sig til det, Skikkelserne selv beretter.[2]) Den samme Fin, eller i

[1]) Carl Friederichs, Bausteine zur Geschichte der griechisch-römischen Plastik. Neu bearbeitet von Paul Wolters. Berlin 1885. Nr. 1702.

[2]) I Historisk Tidskrift för Skåneland, 1904, (»Nogle Optegnelser om Lunds Domkirke«) har nærv. Forf. fremsat den Anskuelse, at Figurerne er mente som »Stiftere«.

hvert Fald en Trold af samme Navn, byggede ogsaa Kallundborg Kirke for Esbern Snare. Hvis Esbern ikke kunde gætte Troldens Navn, skulde han bøde med sine Øjne og sit Hjærte, og da han havde faaet Navnet at vide og siger det til Trolden, just som denne kommer flyvende med den sidste halve Stenpille til Kirken, flyver Trolden bort med sin Stenpille, og, føjes der til, »derfor staaer Kirken kun paa tre og en halv Steenpille«.[1]) Hvad er dog dette, udbryder den bygningskyndige og ser sig om i Kirken, det gør den jo slet ikke, og det har den heller aldrig kunnet, thi dens Konstruktion er netop betinget af, at alle Midtpartiets fire Søjler er fuldførte.

Den lærde Terpager tvivler ganske vist om, at Ribe-Borgeren og hans Kat nogensinde har eksisteret, derimod tvivler han ikke om, at Broncerelieffet paa Kathoveddøren virkelig viser det, som det i Følge Sagnet skulde vise, skønt han rigtig har bemærket, at de fire »Mus« mangler Bagben, og han søger derfor at give andre Forklaringer af Fremstillingernes Oprindelse, uden at disse Forklaringer dog tilfredsstiller ham selv. I og for sig kan dette ikke være overraskende, da Relieffet hverken viser et Kathoved eller Mus. Sikkert er det unødigt udtrykkelig at gøre opmærksom paa, at Domkirkens skarpsindige Historieskriver, Dr. Jacob Helms, allerede har været klar herover. Rigtig har han set, at Hovedet i Midten af den cirkelrunde Bronceplade ikke er et Kathoved, men et Løvehoved, i hvis Flab Dørringen er indsat, og at de fire Smaafigurer ikke er Mus, men »øgleagtige Skikkelser, hver med to Ben og Bagkroppen løbende ud i en bred Hale«.[2])

[1]) Thiele, Danske Folkesagn. 1 (Kbhvn. 1820). S. 45—46. Ifr. Anm. S. 175—176.

[2]) Helms, Ribe Domkirke. Sp. 36—37. Bronoerelieffet er gengivet paa Tavle XI som Nr. 6a og b.

Nogen Forklaring af hele Fremstillingens Mening giver Helms dog ikke.

Løvehovedet anvendtes meget hyppig dekorativt i Oldtiden; det bevægelige Ansigt med den brede Flab og de store Tænder, omgivet af Manken, lod sig godt og med Virkning omskrive af en Cirkel. Fra Antiken optog Middelalderens Dekoration Løvehovedet, og anvendte det ofte paa Kirkedøre til Dørhaandtag. Man ser det paa Dørene til de romanske Domkirker i Hildesheim og Gnesen og mangfoldige Steder i Italien anvendt paa lignende Maade som i Ribe, idet Dørringen er stukket ind i Flaben, uden at det har andet end en rent praktisk og dekorativ Betydning. Løvehovedet i Ribe har dog foruden den praktiske Betydning som Holder af Dørringen ogsaa en dybere Mening; det kan man slutte af de fire sælsomme Skikkelser, der omgiver det, thi disse fire Smaafigurer har foruden Haler ogsaa korte Vinger, der ligger tæt til Kroppen. Det ser man navnlig tydelig, efterat Broncepladen ved Kirkens sidste Restauration er blevet renset. Men saaledes fremstilles i Middelalderen, baade her hjemme og i Udlandet, Drager. Dragen betyder — efter Middelalderens Sindbilledsprog — i al Almindelighed det Onde, det ukristelige, derfor kan den anvendes baade til Betegnelse af Hedenskabet og af Fristeren. En yndig, mærkelig nok fuldt beklædt, Statue af Eva, der i det 13. Aarhundrede er udført til Smykke for Kathedralen i Reims, viser Menneskehedens Moder med en lille Drage paa Haanden, næsten som kunde det være en japansk Skødehund.[1]) At Dragen her skal betyde Fristeren, Slangen, ser man deraf, at den holder et Æble i Munden. Naar Dragen nu — som det er

[1]) Ofte gengivet, f. Eks. i »Kunstgeschichte in Bildern«, II, Tavle 72. Nr. 6.

sket paa Kathoveddørens Bronceplade — saa hyppig bringes i Forbindelse med Løven, er det en Hentydning til Davids 91. Salme (V. 13), hvor det hedder: Du skal gaa over Øgle og Basilisk, og du skal nedtræde Løven og Dragen. Den, hvem David tiltaler, opfattes som Kristus, og middelalderlige Billeder viser i Virkeligheden ogsaa Kristus trædende paa de fire Dyr.[1]) Ofte er dog kun de to, Løven og Dragen, fremstillede. Saaledes staar den bekendte Kristusfigur fra Domkirken i Amiens, »den smukke Gud fra Amiens«, som den gærne kaldes, med den ene Fod paa en Løve, med den anden paa en Drage[2]). Fremstillingerne paa Kathoveddørens Bronceplade giver altsaa en sindbilledlig Fremstilling af det Onde, i Tilknytning til Davids 91. Salme. Løfter man nu Blikket fra Dørfløjen, saa ser man i Buefeltet over Døren et Granitrelief, Kristi Nedtagelse af Korset[3]). Forsoningsværket er fuldbragt; ved sin Død paa Korset har Kristus sejret over det Onde, befriet Menneskene for Synden, nedtraadt »Løven og Dragen«. Og hæver man nu Blikket op til Afslutningen over Portalen, da ser man indenfor den trekantede Ramme deres Skæbne, som har overvundet det Onde og fulgt Kristus; man ser nemlig det himmelske Jerusalem, hvor de Salige er anbragte til begge Sider for og under Kristus og hans Moder.

Der bliver saaledes god Sammenhæng og god Mening i de tre adskilte billedlige Fremstillinger paa Ribe Domkirkes søndre Tværskibsportal. Den middelalderlige Billedkunst er, i Modsætning til Nutidens, overvejende

---

[1]) Ad. Goldschmidt, Der Albani-Psalter und seine Beziehnng zur symbolischen Kirchensculptur des XII Jahrhunderts (Berlin 1895). S. 52 ff.

[2]) Gengivet f. Eks. hos Karl Madsen, Billedkunsten. S. 57. Fig. 113.

[3]) Helms, Anf. Værk. Tavle VII.

en »litterær Kunst«; den tjener oftest til for dem, der ikke kunde læse Skriften, at illustrere Skriftens Indhold, og ofte sker det ved Sindbilleder. Skulde man med tre Ord angive Indholdet af de tre Billeder, maatte det blive med Ordene: Synd — Forløsning — Naade. At Korsnedtagelsen og Fremstillingen af det himmelske Jerusalem, Kristus tronende i sin Herlighed ved Moderens Side, efter Tanken hører sammen, har allerede Helms antydet; men Broncepladens Fremstillinger hører med i denne Sammenhæng. De danner det nederste Trin paa Stigen.

Imidlertid er Portalens tre Billeder udførte til forskellig Tid. Ældst, sikkert fra første Trediedel af det 12. Aarhundrede, er Granitrelieffet med Nedtagelsen af Korset, et paa sin Vis betydeligt og gribende Værk, som ikke staar tilbage for de samtidige udenlandske Stenbilleder. Træffende har Helms jævnført det med Klipperelieffet paa Externsteine ved Horn i Westfalen, udført omkring 1115[1]). Medens baade i Ribe og i Westfalen Jomfru Marie og Evangelisten Johannes er iført de traditionelle, fra Antiken overleverede Klædebon, er Josef og Nikodemus aabenbart klædte paa Samtidens Vis, og deres Klædebon stemmer i begge Værker væsenligst overens. Parentetisk bemærkes, at under det westfalske Billede af Korsnedtagelsen ser man Adam og Eva, Menneskehedens Repræsentanter, omslyngede af en Drage, medens foroven Gud Fader tager Kristi Sjæl paa Armen for at føre den til de himmelske Boliger. Her er altsaa indenfor et enkelt Billede antydet omtrentlig det samme, der i Ribe er fordelt i tre sondrede Fremstillinger.[2])

---

[1]) Bode, Geschichte der deutschen Plastik. Berlin 1887. S. 32—33.

[2]) I »Menneskefiguren i Kunstens Historie«, S. 190, opfatter Jul. Lange Gud Fader som Kristus, fordi der er en Korsglorie bag Figurens Hoved; men Gud Fader betegnes ofte ellers i Middelalderen, f. Eks. paa Vægbillederne i S. Savin i Frankrig (se 3.

Relieffremstillingen foroven af det himmelske Jerusalem, udført i Weser-Sandsten, er et meget ringere Arbejde, der ikke kan være udført tidligere end i anden Halvdel af det 13. Aarhundrede. Det indeholder endog Enkeltheder, som kunde tyde paa en endnu senere Tid, dog tvinger Bogstavformerne til en vis Varlighed i Dateringen. Det kunde synes dristig at ville sætte Relieffet saa sent ned i Tiden, aldenstund de smukke og fine Træskæringer i Hyrup og Nørre Haksted Kirker ved Flensborg [1]) og den fortræffelige, følelsesfulde Figur af den Korsfæstede i Herlufsholm Kirke [2]) maa være udførte omkring Midten af det 13. Aarhundrede, altsaa snarere før end efter Ribe-Relieffet, og disse Arbejder viser baade i Figurstil og kunstnerisk Udtryksmaade Indflydelse af Gotiken, medens man, saavidt man kan tale om egenlig Stil i Ribe-Relieffet, vilde henføre det til den romanske Periode. Hertil maa dog bemærkes, at Kristusfiguren øjensynlig er direkte indført til Danmark fra den gotiske Stils Arnested, Frankrig, og at de sønderjyske Arbejder — som Hertzsprung har paavist — er opstaaede under Indflydelse af fransk Billedkunst, medens der i Ribe-Relieffet ikke spores nogen Paavirkning fra fransk Billedkunst. Baade Komposition og Udførelse viser, at Mesteren for Ribe-Relieffet har hørt til Kunstens Bagtrop,

Udg. af Lübkes Kunsthistorie. I, S. 418, Fig. 317), med Korsglorien. Det maa forøvrig bemærkes, at vedkommende Afhandling ikke forelaa færdig til Udgivelse fra Langes Haand, og at han altsaa ikke kan være ansvarlig for den.

[1]) Ivar Hertzsprung, Et Par sønderjydske Træskærerarbejder fra det 13. Aarhundrede. Aarb. for nord. Oldk. og Hist. 1901.

[2]) Beckett, Krucifikset i Herlufsholm Kirke. Tidsskr. for Kunstindustri. 1898. Forf. kan, efterat have gennemgaaet Louvremuseets middelalderlige Elfenbensarbejder, ikke længer fastholde, at Figuren er et indenlandsk Arbejde; den er sikkert et fransk (nordfransk) Arbejde.

medens de, der har udført de sønderjyske Træskæringer, er udgaaede fra Fortravet. Vilde man jævnføre Ribe-Relieffet med udenlandske Skulpturer, kunde man henvise til sachsiske Skulpturer, Billedhuggearbejderne i Kirkerne i Wechselburg og Freiberg [1]). Disse, i kunstnerisk Henseende fremragende Værker, er udførte i første Halvdel af det 13. Aarhundrede, men i stilistisk Henseende maa de henføres under den romanske Periode. Men man kan ogsaa jævnføre Ribe-Relieffet med Arbejder indenfor det daværende Danmarks Grænser. De Rester af det vestlige Tympanonrelief paa Lunds Domkirke, der stammer fra Tiden efter Kirkens Brand i Aaret 1234 [2]), og de med disse Rester samhørende Skulpturer, er endnu rent romanske. Endvidere er det henved 9 Alen høje Trækrucifiks, der nu er ophængt i Sorø Kirkes Sakristi [3]), aabenbart udført efter Kirkens Brand 1247, men det er i sin Form væsenlig romansk, om end man, navnlig i Mariefiguren forneden, kan se en Anelse om den gryende Gotik. I kunstnerisk Henseende staar det højt over Ribe-Relieffet. Med andre Ord: man finder i Danmarks Plastik fra Tiden omkring Midten af det 13. Aarhundrede dels de sidste Udløbere af den døende romanske Periodes Figurstil, dels de første Bebudere af den gotiske Figurstil.

Endelig er Broncerelieffet, der har været Aarsagen til Benævnelsen »Kathoveddør«, ikke udført tidligere end

---

[1]) Skulpturerne fra Freiberg se: Beckett, Katalog over den kgl. Afstøbningssamling. Nr. 1151—1159.

[2]) O. Rydbeck, Medeltida kalkmålningar i Skånes kyrkor. Lund 1904. S. 40 (Fig. 37); S. 86.

[3]) Danske Mindesmærker. 1. Bind. Tavle XLIII. Høyen mener dog (anf. Værk S. 82), at Krucifikset er udført »kort før eller kort efter 1200«. Efter det, der nu kendes til Plastik i Danmark fra den Tid, lader denne Anskuelse sig ikke længer fastholde.

i det 14. Aarhundrede. Forøvrig er det ikke blot naar han griber i Dørringen, at den Kristne mindes om det Onde; ogsaa naar han ser ned for sig til begge Sider, ledes han til at tænke paa Synden. Thi allerede i den ældre Middelalder, før Broncerelieffet var udført, var Portalens to yderste Søjleskafter blevet anbragte paa Ryggene af to Løver, der fortærer Mennesker. Dette vil i Middelalderens Sindbilledsprog sige, at Djævelen truer med at opsluge det syndefulde (ukristelige) Menneske, atter i Tilslutning til Davids Salmer. I den 22. Salmes 14. Vers hedder det: De oplode deres Gab imod mig, som en Løve, der river og brøler, og i samme Salmes 22 Vers: Frels mig fra Løvens Gab[1]).

Hvornaar har man nu glemt den egenlige Betydning af Broncerelieffets Billeder, som i hvert Fald i Middelalderen dog sikkert enhver Gejstlig var fortrolig med, og hvornaar er Fortællingen om den Ribe-Borger og hans Kat blevet knyttet til Relieffet? Ja herom kan man kun udtale sig i største Almindelighed. Relieffet er, som alt sagt, fra 14. Aarhundrede, Peder Terpager, som meddeler Fortællingen, var barnefødt i Ribe 1654; i Mellemrummet mellem disse Aarstal maa altsaa Fortællingen være knyttet til Relieffet. Allerede 1549 kan Betegnelsen »Kathoveddør« (Katte hode daar) paavises[2]), men heraf tør man dog ingenlunde slutte, at Fortællingen dengang allerede var knyttet til Relieffet, man kan end ikke slutte, at man allerede dengang havde misforstaaet Relieffets Hovedfremstilling, thi Ordet »Kathoveddør« falder lettere paa Tungen og lyder bedre og fyndigere end den rigtigere Betegnelse »Løvehoveddør«. Umuligt er det vel ikke, at det hem-

[1]) Aperuerunt super me os suum sicut leo rapiens et rugiens. — Salva me ex ore leonis. Smlgn. Goldschmidt, Anf. Skr. S. 77 ff.

[2]) Helms, Anf. Værk. S. 37. Anm.

melighedsfulde Navn »Kathoveddør« kan have været den egenlige Anledning til, at Fortællingen om den fattige Mand og hans Kat, der kendtes baade Syd og Vest for Ribe, er blevet stedfæstet her.

Og helt urimeligt er det heller ikke, at der i selve Fortællingen alligevel kan være en historisk Kærne. Ribe-Borgerens londonske Frænde, Sir Richard Whittington, er i hvert Fald en virkelig, historisk Mand; han har virkelig været Lordmayor i London, han har været en hovedrig Mand, og han har udfoldet en storartet Godgørenhed. Han døde i Marts 1423. Derimod er han ikke kommet til London som en fattig Knøs; han var af en velstaaende Landadelsfamilie; og om hans Kat ved Historien intet. Dog kendtes den allerede i Slutningen af det 16. Aarhundrede.[1]

Læser man nu Terpagers Beretning, og ser bort fra det, som heller ikke Terpager anser for troværdigt, nemlig Historien om Katten, og Maaden, hvorpaa den gør sin Ejermand rig, saa bliver der en Oplysning tilbage, som ikke har det mindste urimelige ved sig: En rig og from Ribe-Borger bekoster Opførelsen af Korsgangen ved Domkirkens Sydside og smykker Tværskibets Syddør med et Broncerelief til Anbringelse af Dørringen. At Terpagers Tydning af Relieffet er urigtig, turde være godtgjort. Relieffet er forøvrig ikke dansk, men fransk eller flandersk Arbejde, altsaa et kostbart indført Stykke, som saa mange andre middelalderlige Værker af Billedkunst i Danmark[2]. Af Enkelthederne i den bevarede Rest af

1) Lee, Dictionary of national biography. Vol. LXI. S. 153—157.

2) De fire stukne Messinggravplader, der tidligere fandtes i Ribe Domkirke (Kinch, Ribe Bys Historie. I, S. 217), var uden Tvivl indførte flanderske Arbejder, ligesom Messinggravpladen over Erik Menved og Dronning Ingeborg i Ringsted Kirke (gengivet: Worsaae, Kongegravene i Ringsted Kirke. Tavle XVII) og den

Omgangen slutter man, at den maa være opført i det 14. Aarhundrede [1]), og der er saaledes i og for sig intet til Hinder for, at Omgang og Broncerelief kan høre sammen, saaledes som de gør det i Terpagers Fortælling. Noget skriftligt Vidnesbyrd om Tiden for Opførelsen af Omgangen har man imidlertid ikke, dog maa det ikke vække Forundring, at Bygningen af et saa betydeligt Værk er gaaet hen, uden at vi nu besidder nogetsomhelst skriftligt Vidnesbyrd derom, thi det er kun indirekte, at man faar Efterretning om Byggeforetagender ved Domkirken fra denne Tid. Naar der opføres Kapeller, og naar der lægges Gods og Naturalier til dem, som Præsterne, der forretter Kapeltjenesten, skal nyde, saa har Gejstligheden haft personlig Interesse i at have det skriftlig. Derimod har det ikke haft nogen Betydning for Gejstligheden at bevare Mindet om den Mand, der har ladet Korsgangen bygge, hvor rig og from og anset en Mand han saa end kan have været,

Nu træffer det sig iøvrig saa underlig, at der just i det 14. Aarhundrede har levet et Par Ribe-Borgere, hvis ret storartede Godgørenhed ogsaa er kommet Domkirken tilgode. Den ene er hin Jens Voltersen, der 1317 lagde betydeligt Jordegods til det Kapel, han havde stiftet i Domkirken, foruden at han rundelig betænkte Kirker, Syge og Fattige i Ribe. [2]) Den anden er Anders Bundesen, der havde opført et Kapel for den hellige Barbara »udenfor Vor Frue Kirkes Kor mod Syd lige over for Højalteret«, og som i sit Dødsaar, 1363, rigelig betænkte dette Kapel. Ligesom Richard Whittington var

nu forsvundne over Biskop Niels Jepsen i Roskilde Domkirke (Løffler, Gravstenene i Roskilde Kjøbstad. Tavle 4).

[1]) Helms, Anf. Værk. Sp. 155—156.

[2]) Kinch, Ribe Bys Historie. I, S. 152 ff.

Lordmayor i London, var Anders Bundesen Borgmester i Ribe.[1])

Naar man, som det her er forsøgt, spalter Terpagers Fortælling i dens Enkeltheder, udskiller det sagnagtige og berigtiger det vitterlig urigtige, bliver der dog altsaa en Kærne tilbage, som slet ikke har noget utroligt eller urimeligt ved sig. Katten lader vi altsaa løbe derhen, hvor Peberet gror, »Kathovedet« og Musene kommer paa Regning af Menneskenes svage Syn og Ulyst til at se rigtig nøje efter. Men at den ene eller den anden af disse to rige, ansete og velgørende Borgere, Jens Voltersen og Anders Bundesen, kan have ladet Korsgangen opføre og Døren smykke, det er jo hverken urimeligt eller utroligt.

Et Folkesagn er dog selv som en Kat, smidigt og vanskeligt at fange, og ligesom Slangen skifter det Ham. Det har netop Folkesagnet om Kathoveddøren gjort. Da Omgangen ved Aar 1740 for største Delen er blevet nedrevet, er det gaaet i Glemmebogen, hvilken væsenlig Rolle denne Omgang spillede i Fortællingen, og i Tidens Løb er man vel ogsaa nok blevet opmærksom paa, at det ikke er et Kathoved, men et Løvehoved, der findes paa Døren, navnlig da Døren, efterat Omgangen her var fjærnet, kom frem i Dagens fulde Lys. Saadan som Thiele[2]), efter mundtlig Meddelelse, beretter Sagnet, har det da ogsaa ganske skiftet Ham. Der var engang en fattig Skipper fra Ribe, skriver Thiele, som kom til en fremmed Øe, hvor Indbyggerne haardeligen plagedes af Muus [Terpagers Insekter er altsaa fløjet fra Øen]. Da havde han til god Lykke for sig en Kat indenborde og fik den af Øefolket betalt med meget Guld, saa at han

---

[1]) Kinch, Anf. Skr. S. 214 ff.

[2]) Danske Folkesagn. II (Kbhvn. 1819). S. 15. Cfr. Anm. S. 122—124.

hurtigen rejste hjem for at hente flere Katte, og blev han ved sligt Købmandsskab inden føie Tid saa riig, at han ikke trængte til mere. Da han nogen Tid efter skulde til at døe, skjænkede han mange Penge til Ribe Kirkes Opbyggelse, og seer man endnu Tegn derpaa i et Billede, som findes i (!) Kirken, hvilket forestiller en Kat og fire Muus.

Hvis Sagnet alene forelaa i denne Form, vilde der være endnu svagere Mulighed for at finde »Katten«, end der er nu.

Endnu en Gang Tyborøn—Agger Tangen 1657.

Af Kaptajn K. C. Rockstroh.

I et af de nærmest foregaaende Hefter af »Samlingerne« (nærværende Bd. S. 239) udtalte jeg, at det ikke var »usandsynligt, at der ved Lejlighed kan fremdrages nye Oplysninger, der kaster Lys over denne Sag«, men havde dog ikke tænkt mig, at jeg selv skulde blive i Stand til at bringe saadanne allerede nu, saa kort Tid efter.

I Geografen Johannes Meiers[1]) efterladte Kortsamling (Kgl. Bibl. gl. kgl. Saml. Fol. Nr. 713) er den vestlige Limfjordsegn gengivet paa adskillige Blade, dels paa Oversigtskort, dels paa Specialkort. Nu skulde man vel antage, at Oversigtskortene var udarbejdet efter Specialkortene, og at de forskellige Specialkort over samme Egn gengav de samme Terrænforhold paa samme Maade; men dette er ikke Tilfældet — i ethvert Fald ikke for Harboøre—Agger Tangens Vedkommende.

Det viser sig nemlig, at Oversigtskortene — i Samlingen Numrene 2 og 4 samt Meiers store »See- und Landkarte«[2]) og Specialkortet Nr. 32 — ved to fuldt

[1]) Meier tegnede sine Kort i Tiden 1653—60.

[2]) Det af Artilleriofficeren Otto Heyder tegnede »Land- und Seekarte« er kun en Kopi af Meiers Kort med samme Navn.

optrukne Linier med Vandindlæg imellem tydelig viser, at Tangen er gennembrudt, medens et stort Specialkort, (som er unumereret, men har Tallet 10 paa Bagsiden), ikke har noget Gennemløb, men kun en svag Punktering uden Vandindlæg paa det Sted, hvor de andre Kort har et Gennemløb. Hvad nu denne Punktering skal betyde er uvist — maaske betegner den Grændsen for Lenet, hvilken ligger netop her, maaske en Vej. Umiddelbart ud for denne Punktering har Meier skrevet: »hir laufft zu Zeiten ein Bechlein ausz in die (der staar muligvis »den«) west See«. Som forklarende Tekst har Meier paa dette Kort skrevet bl. a. (Teksten er tysk) »-- — — kaldes Lyhm- vel sagtens Lehmfördt eller vel ogsaa Löhmischer Meerbus, hvilken er en stor, indenlandsk Hav- (»bugt« havde der staaet, men det har Meier rettet til: »oder See«) — — —« Længere henne i denne Tekst siges, at Fjorden har sit »Udløb« gennem Aggersund til Aalborg. Yderligere findes et Specialkort (Nr. 18) over Bøvling Len alene, hvilket Kort meget ligner det store Specialkort, dog at det mangler den anførte Paaskrift. Ved dette Kort er at mærke, at det kun gaar til Lensgrænsen, d. v. s. lige til det omstridte Sted, dog at det efter min Formening lige viser, at der intet Gennemløb er.

Nu kan der vel være forskellig Opfattelse af, hvilke Indicier man vil tillægge størst Betydning: de først nævnte 4 Kort eller de 2 sidste. Jeg mener dog, at det store Specialkort med Paaskriften paa ligesom gør Indtryk af at være baseret paa Undersøgelser paa Stedet — men det er jo en Skønssag. Efter dette Kort maa man antage, at ved høj Vandstand i Limfjordens vestligste Del, vel sagtens efter stærk, østlig Storm, har Fjordens Vand af og til for nogle Dage banet sig Vej til Vester-

havet. Muligvis er der, naar Vandet atter sank, bleven efterladt større og mindre Vandsamlinger, Damme, Pytter og Sumpe i Egnen om »Bækken«, hvilke Vandsamlinger først efterhaanden er sunken i Jorden eller fordampet, og det er maaske saadanne »Moradser og Vand«, som Svenskerne omtaler.

I en anden Kortsamling i samme Bibliotek, Thott Fol. Nr. 689, findes 2 Kort, Nr. 2 og 6, stukne hos Homann i Nürnberg formentlig omkring Aar 1700. Disse Kort siges at være tegnede paa Grundlag af ældre Planer, f. Eks. ogsaa af Meiers, og de viser absolut intet Gennemløb. Til Bestemmelse af det Tidspunkt, da de originale Planer kan være tegnede, tjener, at paa Kort Nr. 2 findes Fredericia kaldet »Frederichs Odde«, hvilken Benævnelse kun brugtes i Tiden 1653—61. Og lige overfor Frederiksodde er paa dette Kort angivet en Befæstning paa Fyenssiden, bærende Navnet »Sofie Odde«, hvilken blev opført samtidig med Frederiksodde, men sløjfet efter Freden 1660. Paa Kortet Nr. 6 kaldes Fredericia »Frederiks Odde, nu Fridericia«, hvilket tyder paa, at den originale Plan er tegnet i Overgangstiden, inden det nye Navn havde vunden fuldstændig Hævd — altsaa i Tredserne. Altsaa: af de originale Planer til de to Kort er det ene uden Tvivl optagen umiddelbart før Aaret 1657, det andet umiddelbart efter 1657, og disse originale Planer har ikke haft noget Gennemløb.

Ved Undersøgelser i Rigsarkivet i Stockholm i afvigte Sommer har jeg nøjere gennemset Generalmajor Böttichers Breve og har deri funden følgende, som har Betydning i det her foreliggende Spørgsmaal. Bötticher skriver den 14. September 1657 fra Aalborg om sit Forehavende mod Vendsyssel bl. a. følgende: »— selv om jeg straks vilde gaa op langs Vesterhavet ad Dæmningen (»Damm«, hvilket Ord for øvrigt paa Tysk ogsaa

bruges i Betydningen »Vej«) trods Ebbe og Flod, der ellers foraarsager Vanskeligheder der — hvad jeg ogsaa nok med Guds Hjælp kan udføre — saa tør jeg dog ikke vove det, da jeg ikke er dem bastant.« Denne Udtalelse passer formentlig bedst med Forestillingen om en landfast Forbindelse mellem Landene nord og syd for Limfjorden. Bötticher tilføjer, at han agtede at afmarchere fra Aalborg til Viborg den 15. September, da han fra Viborg bedre vilde være i Stand til at indlede det forestaaende Tog.

Böttichers Korrespondance er desuden, efter min Formening, afgørende for det andet Divergenspunkt mellem Dr. Christensen og mig, nemlig Böttichers Marchrute paa Tilbagevejen fra Vendsyssel, idet Dr. Christensen mener, at baade Frem- og Tilbagemarchen gik over Aggertangen, medens jeg formente, at Bötticher ved Tilbagemarchen satte over Fjorden ved Aalborg.

Den Styrke, hvormed Bötticher udførte Toget langs Limfjordstangen først i Oktober, bestod af hans eget Regiment og Oberst Lettmats, med hvilke Bötticher var gaaet frem til Aalborg, samt Hovedmængden af 4 andre Rytterregimenter (Fyrsten af Homburgs, Bornemanns, (Jung) Königsmarcks og Wittenbergs), der foreløbig havde været efterladt i Egnen Skanderborg—Aarhus—Randers. Endvidere hørte en Dragonstyrke[1]) med til Korpset, hvilken Dragonstyrke ogsaa havde været med til Aalborg.

Om Angrebet paa Forskansningen ved Agger be-

---

[1]) Rimeligvis Wittenbergs Dragonregiment paa 8 Kompagnier. Der var i Carl Gustavs Hær baade et Rytter- og et Dragonregiment under Chefer af Navnet Wittenberg.

retter Bötticher følgende, som Siltmann ikke omtaler[1]): »De Danske var i Beredskab, da vi angreb, fordi de var bleven allarmeret af deres Patrouille. De afslog derfor vort Angreb, som jeg personlig anførte, og hvorunder jeg allerede var kommen ned i Graven foran Forskansningen, hvorved min Frakke under Brystet og min Handske blev skudt itu.« — Ved Rekognosceringen efter at det var blevet lyst, saa Bötticher, at Rytterne holdt tropvis bag Bønderne, og disse sidste gav »lystig« Ild ud paa Svenskerne. Om Kampen derefter beretter Bötticher yderligere, udover det, vi kender af Siltmanns Skrivelse, at »— — — da Fjendens Ryttere og Bønderne saa, at vi ikke respekterede deres Skydning, hvormed de i Begyndelsen havde kontinueret tappert, saa begyndte de at vakle.« »Henved« 200 Bønder blev »in der Hitze« nedhugget. De havde den foregaaende Dag været vel omtrent 1500, men ved det første Angreb om Natten var 4—500 løben deres Vej. Om Rytterne siger han: skønt Fjendens Rytteri i god Tid (»zeitlich«) gik durch (flygtede), skød vi dog ca. 80 af dem og fangede de to Oberstløjtnanter samt Ritmester Lykke og 40 Ryttere. Det kan altsaa se ud, som om Rytterne har lidt de største Tab under Flugten.

Efter at Bötticher den 4. Oktober om Morgenen havde ekspederet en Afdeling mod Nørresundby og Hals, fulgte han selv efter med Dragonerne[2]), saaledes at han den 6. med disse marcherede fra Nørresundby mod Hals. Den største Del af Korpset har formentlig samtidig gen-

---

[1]) Se Hist. Tidsskr. 7. R. III.

[2]) Dragonerne var jo i hin Tid ikke »Ryttere«, men beredent Fodfolk og havde mindre gode Heste. Medens der ved Hvervning af Rytterregiment paa dette Tidspunkt almindelig beregnedes 14—16 Rigsdaler for en Rytterhest, kostede en Dragonhest kun 7—10 Rdl.

nemstrejfet den nordlige Del af Vendsyssel; men den 7. Oktober skriver Bötticher fra Aalborg, at han »nu« lader Tropperne fra Skanderborg og Aarhus (altsaa de 4 sidst nævnte Rytterregimenter) sætte over Fjorden »her« for at lade dem gaa til deres tidligere Kvarterer, medens han med sit eget og Lettmats Regimenter vilde forblive ved Aalborg, indtil han fik nærmere Ordre. I Skansen ved Hals efterlod han 50 Dragoner, men iøvrigt synes han at have nøjedes med at lade Skrækken virke og med i Farten at inddrive Brandskat, da den almindelige militære Situation ikke tillod at sprede Tropperne i Landskaberne nord for Limfjorden.

Det er formentlig hermed fastslaaet, at Böttichers Korps passerede Limfjorden ved Aalborg, efter at det i Løbet af 4—5 Dage havde gennemstrejfet Landskabet fra vest til øst. Thi da Bötticher den 7. Oktober skriver fra Aalborg, er Overførelsen af Tropperne øjensynlig i Gang, og i senere Breve fra Oktober (daterede fra Viborg) taler han ikke om, at hans Plan om Overgang ved Aalborg ikke blev udført.

Men hvad betyder saa de famøse Marchruter, som Erik Dahlberg har tegnet? Ja, enten skal de betegne noget helt andet end Rytterkorpsets Veje, eller ogsaa er de temmelig frie Fantasier af Dahlberg. Dette sidste er, trods den ubegrænsede Tillid, som danske og svenske Historikere har næret og endnu nærer til hans Troværdighed, snarest Tilfældet; thi om end adskilligt tyder paa, at Dahlberg var en fortræffelig svensk Patriot, en ivrig Fyrstetjener og en tjenstivrig Officer, er hans Værd som historisk Kilde meget ringe.

Hvad angaar den af Herredsfoged Hansen omtalte formentlige Feltbefæstning med Kanonstillinger umiddelbart syd for Agger, da staar dette Anlæg næppe i nogen Forbindelse med de her omhandlede Begivenheder, men

kan hidrøre fra en senere Tid. Det kan efter de foreliggende Oplysninger siges med Sikkerhed, at der ikke fandtes Kanoner i Bøndernes Forskansninger 1657. — Ifølge Meiers Kort havde Ørum Sø Udløb til »Agger Vig« tæt sydøst for Øster Agger, og der synes at have været en Kørevej, ɔ: et Vad over denne Vig til Vestervig Strand. — At der den 3. Oktober 1657 skulde være forefalden to Kampe paa forskellige Steder — ved »æ Kast« og ved »æ Skyvr« — derom siger de svenske Beretninger intet, og jeg tror ikke derpaa.

Om den foran nævnte svenske Oberst Lettmat kan berettes, at han fik en Retssag paa Halsen i Anledning af sit langvarige Ophold i Aalborg. Efter Udmarchen fra Jylland i Maj 1658 var Obersten med sit Regiment naaet ned til Niendorf i Holsten, men her lod Feltmarskalk Carl Gustav Wrangel Obersten arrestere for at faa hans Forhold undersøgt, da der — rimeligvis igennem Rigsraaderne Mogens Høeg og Otte Krag m. fl., der som Kommissærer paa den danske Regerings Vegne med stor Iver tog sig af Klager over Svenskerne — var ført Besværing over, at Lettmat blandt andet ved Afmarchen havde afpresset den »gamle Borgmester« Christoph Hemmer[1]) 50 Rdl. Obersten skrev fra sin Arrest til Wrangel og lod meget indigneret, idet han paastod at være ganske uskyldig i den Sag, og han producerede bl. a. et Dokument, udstedt af Aalborg Magistrat den 2. Maj og forsynet med Byens Segl. I dette Dokument udtaltes, at Lettmat havde ligget i Kvarter i Aalborg i

---

[1]) Christopher de Hemmer var fra 1630 til sin Død Maj 1658 Borgmester i Aalborg (A. H. Nielsen Embeds- og Bestillingsmænd i Aalborg S. 100 f.).

6 Maaneder og i alle Henseender opført sig fortræffeligt. Men Sagen var den, at straks efter at Lettmat havde faaet sin Forholdsattest, eller hvad man vil kalde det, gik han hjem i sit Kvarter og mishandlede selv og lod sine Folk yderligere mishandle den gamle Hemmer og andre, hvorefter han aftvang Hemmer de omtalte Penge. Lettmats Protester hjalp ham naturligvis ikke, thi Wrangel — og Carl Gustav med — forstod ikke Spøg i den Henseende og bestræbte sig i det Hele taget meget for at holde Justits i de svenske Afdelinger, til Dels fordi han mente ikke at kunne være bekendt overfor den danske Adel at beskytte aabenbare Voldshandlinger. For øvrigt kendte Wrangel personlig den gamle Borgmester fra sit lange Ophold i Aalborg i 1644. Den 28. Maj beordrede han, der havde Overkommandoen over den svenske Hær i Danmark, da Carl Gustav var hjemme i Sverrig, at der skulde holdes Krigsret over Lettmat, »saa skal det nok vise sig, at hans Opførsel har været meget slet«. Wrangel siger videre, at den Attestation, som Lettmat havde taget af Aalborg Magistrat, skulde han som højtstaaende Officer ikke have behøvet at tage, og den var snarere et Bevis imod ham. Sagens Udgang synes at være bleven Oberstens Kassation, men er i øvrigt ikke nærmere bekendt. (Efter Dokumenter i det svenske Rigsarkivs Skoklostersamling, Wrangels Papirer).

I det Hele taget maa man ikke tro, at det svenske Militær fik Lov til at behandle Befolkningen ganske efter Forgodtbefindende; thi der førtes af det talrige og indflydelsesrige svenske Kommissariat (Forplejningskorps) Tilsyn med, at Regimenterne ikke indfordrede mere i deres Kvarterer, end hvad der i Forvejen var beregnet for dem. Men det kunde selvfølgelig alligevel ikke undgaas, at Overskridelser ikke just hørte til Sjældenhederne, selv om Forplejningsembedsmændene med beredvillig

Hjælp af de højeste Kommandomyndigheder førte en forbitret Krig med Afdelingerne om disse Ting. Blandt mange andre Eksempler herpaa skal anføres et »Promemoria« til (svensk) Overkommissær Siltmann fra (svensk) Kommissær Jovius, dateret Horsens $^{2}/_{12}$ 1657 (Indberetn. fra Præsterne til Krigskomm. Siltmann, i Rigsarkivet i Kbhvn.) samt Anordninger fra 1657—58 om, at det skal paalægges Skrivere og Fogder i det nordlige Jylland, at de tager Kvittering af de svenske Officerer for alle Ydelser, for at disse Kvitteringer kan indsendes til Kommissarien i Aalborg »for Regnskabets Rigtigheds Skyld«. (Fra Arkivet i Viborg).

Den Overkommissær Siltmann, som i den Henseende spillede saa stor en Rolle i Jylland i 1657 og 58 og derefter i Fyen i 1659, kom meget uheldig afsted i 1658 netop i Anledning af dette Rekvisitionsspørgsmaal. — Da Sverrig foretog sit Overfald paa Danmark i August, oversvømmede et Antal Rytterregimenter Jylland meget pludselig for at fange og afvæbne det rundt omkring i Landet spredte danske Militær, der ingen Anelse kunde have om Svenskernes Hensigter og derfor i mange Tilfælde uden Modstand maatte overgive sig i større og mindre Troppe. Derefter begyndte flere af de svenske Regimenter at opføre sig meget ugenert overfor Befolkningen. Dette blev meldt Siltmann, der da var i Carl Gustavs Hovedkvarter paa Sjælland, og Siltmann berettede videre til Kongen, hvorefter det bestemtes, at Siltmann skulde rejse over til Jylland for at bringe Orden tilveje. Straks paa Havnepladsen i Aarhus traf Siltmann paa en af Hovedmændene for Udpresningerne, Rytteroberst »Peter«, som han almindelig kaldtes baade af Danske og Svenske, — hans Navn var Peter Kisel — og efter en kort Ordveksel kom de Herrer i Haarene paa hinanden; men Obersten, der var bevæbnet med en forsvarlig Stok, gik

som Sejrherre ud af Kampen, idet han gennempryglede Siltmann paa det ubarmhjærtigste, saa at denne maatte holde Sengen i nogen Tid. Nogen Tid efter lader Siltmann skrive til en af sine Kolleger, at han er bleven ramt af en »Ulykke«, men omtaler ikke nærmere, hvad det var. Fra anden Side erfarer man dog, at Siltmann og Kisel havde duelleret med hinanden, og at Kisel ogsaa denne Gang var bleven Sejrherre, idet han havde saaret Siltmann temmelig haardt. Siltmann blev iøvrigt fanget paa Fyen med det svenske Korps i Slaget ved Nyborg i November 1659.

Om den flere Gange omtalte Skanse ved Hals[1]) haves der adskillige Efterretninger, hvorfor den skal omtales noget nærmere her. — Anlæget af den var begyndt allerede i Christian den fjerdes Tid paa Forslag af Rigsraadet, og efterhaanden havde Planerne for den naaet et betydeligt Omfang, idet man først i Halvtredserne tænkte sig opført en hel lille Fæstning og Købstad med Magasiner, Pakhuse, Vejerbod, Toldbod, Skibsbro, Kanaler og Havn m. m. m. Der blev udført et ikke ringe Arbejde her, og navnlig om Sommeren 1657 virkedes der flittigt efter Opfordring af Rigsraaderne Oluf Parsberg, Mogens Høeg og Otte Krag til Landkommissarien for Aalborg Stift, Mandrup Due, Lensmand paa Ørum. Da Due var stærkt optaget af andre vigtige Kronens Bestillinger, fik han til Hjælp ved det umiddelbare Tilsyn ved Skansens Færdiggørelse anvist Adelsmændene Markvor Kaas (til Tidemandsholm), Hans Wulff Unger (til Villerup), Jens Bildt (til Hestrupgaard) og Erik Hvass (til Gierumgaard). Der

[1]) Se Saml. til jydsk Hist. og Top. VIII, 257 ff. 364 ff.

blev udskreven 100 Karle[1]) fra den omliggende Egn til fast Besætning i Skansen, og der skaffedes en »Kaptajn« til at tage Kommandoen — Frands Burmand ved Navn og vistnok en dansk Mand. Vaaben indsamledes fra forskellige Steder; Proviant indkøbtes og indlagdes i Skansen for det Tilfælde, om »der havde sket Belejring, og man ikke kunde spise dem (ɔ: Karlene) som tilforn«; en Corps de Garde (en Mellemting mellem en Kaserne og et Vagthus) og en Bagerovn opførtes til Mandskabet, og en Seng med Sengklæder laantes fra Landsbyen Gaaser til Brug for Kommandanten, og endelig sattes Kronen paa Værket, da der anskaffedes et mægtigt Flag. Dette Pragtstykke beskrives som et »Kongeflag paa 11 Duge, hvori 174 (et Hundrede fire og halvfjerdsindstyve) Alen Dug«; men desuden medgik der til en Løve med ni Hjærter i Flaget 16 Alen Dug. Det hele Flag kostede rigtignok ogsaa 43 Rdl. 3 Mk. 4 Sk. Alligevel var Skansen ikke færdig, da Fjenden kom i Landet; thi Bötticher erklærer, at vel var Voldene i god Forfatning, men Gravene deromkring var ikke færdige, og Palissader foran Voldene manglede ganske. Den svenske Oberstløjtnant Jacob Johan Taube, »Chef for Hs. kgl. svenske Majestæts Liveskadron«, som fik Kommandoen i Skansen, lod straks Befæstningen fuldføre, hvad der skaffede den omboende Befolkning dygtigt Arbejde og tunge Kørsler. En kort Tid om Sommeren 1658 havde Skansen dansk Besætning, 100 Mand af Jyske Regiment til Fods under Major Anders Lauridsen. Ved Fredsbrudet i August om-

---

[1]) Ved Bedømmelse af Kvaliteten af Besætningen maa erindres, at omtrent 7000 Mand jyske Folk var ved Hæren i Holsten og omtrent 2000 Mand i Fæstningen Frederiksodde (Fredericia). Regulære, uddannede Befalingsmænd og menige var der derfor saa godt som ingen tilbage af.

ringede to svenske Regimenter Skansen, hvorefter Majoren, der ingen Proviant havde, overgav sig. (Hovedsagentlig efter Aalborghus Lens Regnsk. og Proviantregnsk. 1657—61; Besigtigelsesforretninger i Jylland efter Svenskens Undvigelse; Jyske Landkommissær Regnskaber 1657).

Nogle Bemærkninger om Tangen ved Agger.

Af Johannes C. H. R. Steenstrup.

I Anledning af de Artikler, som Tidsskriftet har indeholdt om Tangen ved Agger og Harboøre i ældre Tid, gjorde jeg Redaktøren, Dr. Villads Christensen, opmærksom paa, at der fandtes en Del andre Oplysninger om disse Spørgsmaal, derimellem fra Joh. Mejers Kort, hvorfor Red. anmodede mig om at skrive nogle Bemærkninger herom. Imidlertid indkom Kaptain Rockstrohs foran staaende Afhandling, og mine Meddelelser ville derfor ogsaa komme til at tage Hensyn til denne.

Efter de Undersøgelser, som Prof. Gustav Storm i sin Tid meddelte i Norsk Historisk Tidskrift (Bd. IV), maa det anses for bevist, at Limfjorden paa Knud den Stores Tid har været aaben mod Vest, ja tilmed har haft en Port saa vid, som man næppe senere har kendt det. Man styrede fra England mod denne Aabning som en Indgangsdør til Danmark, og man sejlede ud herfra til Norge og England. Hvis der ikke havde været her et vidt Gab, vilde det jo ogsaa have været uforstaaeligt, at Knud den Hellige havde ladet Limfjordens fjerneste Vige være Samlingspladsen for den danske og norske Flaade, der havde Englands Erobring til Maal. Og endnu et Forhold har, som jeg tror, Krav paa Opmærksomhed.

Da paa Svend Estridsens Tid Bispedømmer endelig oprettedes i Landet, gjordes Vestervig til Sæde for den Biskop, der skulde have Vendsyssel og Thy under sin Stav. Mon man virkelig vilde have valgt hertil et Sted, der laa yderst ude i disse Landskabers vestligste Del, hvis Limfjorden ikke havde været et Farvand, som man jævnlig gennemsejlede, og hvor man kunde benytte en vestlig Udfart? Efter gammel kanonisk Ret maatte Bispesæder ikke ligge paa Landet, men skulde findes i Stæder; saadanne fandtes vel paa den Tid ikke i de to Sysler nord for Fjorden, men Vestervig vilde dog vist altfor stærkt have Karakter af en Afkrog, naar der ikke havde været Sejlads forbi dets Strande og en let Forbindelse med Datidens Kulturcentrer paa det kirkelige Omraade, i Flandern og England. Med dette Forhold for Øje bliver det ogsaa forstaaeligt, at dengang Limfjordsmundingen lukkedes — hvad der maa være sket ved Tiden 1100 — blev det vanskeligt at bevare Vestervig som Bispedømmets Sæde, og det flyttedes ved Tiden o. 1135 til Børglum.

Der indtræder derpaa en fuldstændig Tavshed om Aggertangen gennem hele Middelalderen, hvad der synes afgjort at tale for, at den tidligere Aabning har været forsvarligt lukket.

Paa Frederik II.s og Christian IV.s Tid[1]) finder der derimod en Række Gennembrud og Lukninger Sted, hvorom Peder Dyrskøt, hvis Fader var barnefødt i Vandfuld Herred, og andre Berettere vide at fortælle. 1560

[1]) Bibliotheksassistent cand. mag. Carl Petersen har gjort mig opmærksom paa, at et Kort over Danmark fra 1585 i Braun, Civitates orbis terrarum IV, Blad 25, der er gentaget i en Udgave af Ortelius, Theatrum urbium, Blad 48, og som hviler paa Marcus Jordans Originalkort fra o. 1560, ikke har noget vestligt Udløb af Fjorden.

brød Søen ind, saa at Skibe kunde sejle ud i Havet, og Fjorden blev usigelig rig paa Flyndere; 1566 dannedes der et stort Gab, der først blev lukket o. 1580; 1586 rev Havet Hul paany, og det stoppedes først o. 1594; 1615 brødes atter et Hul, der dog straks skyllede til igen. 1624 toge Sagkyndige Skøn over et nylig revet Hul paa Tangen, men man ventede, at det snart vilde lukke sig. 1627 fik de Kejserlige udkundskabet — siger Christen Sørensen Testrup — at de kunde tørskoet ride omkring Harboøre, og saaledes kom de bag paa Thyboer og Vendelboer, der lede et stort Nederlag[1]); 1644 kom mange store Tropper over Passen til Thy og fra, og de havde her stadig »deres Durchtog«. I dette Tidsrum har Tangen saaledes afvexlende været gennembrudt og lukket[2]).

Vi staa saa ved Frederik III.s Tid og de Mejerske Kort, og dem læser jeg rigtignok paa en anden Maade end Kaptain Rockstroh. Foreløbig lader jeg det omtvistelige Kort Nr. 10 ude af Betragtning. Vi finde da paa fire af disse Kort ikke blot, at der er afsat en bred Munding, men tillige, hvad Kaptain Rockstroh ikke har nævnt, Læsningen »Limførdsmynde«. Disse Kort ere »Landt- u. Seecarte« 1650 og Kortene Nr. 2, 32 og 39 (Nr. 4 er utydeligt og har ingen Læsning). Hvad dernæst Nr. 18 angaar, har det sin Rand netop der, hvor Mindet skulde være og — efter min Opfattelse — angiver det

[1]) 1638 synes Tangen lukket, se Præsteindberetninger i Danske Samlinger 2. R. IV, 11: paa den vester Side har Harboøre den vilde Hav, paa den øster Side Limfjorden, og undertiden komme Havet og Fjorden tilsammen (nemlig ved Søer og Vandløb, der strække sig ned til Bovbjerg; her skulde Knud d. helliges Flaade sejle igennem).

[2]) Oluf Nielsen har samlet disse Oplysninger i Historisk-topografiske Efterretninger om Skodborg og Vandfuld Herreder 371 ff., 391 ff. Jfr. iøvrigt Ny kirkehist. Samlinger V. 350. Jydske Samlinger II, 3 f., III, 255 f. Suhms Samlinger I, 2, 63.

ogsaa Mindet, hvad der desuden bestemt bekræftes ved, at her udenfor staar »Lyemførdsminde«. Nr. 10 er Oversigtskortet over Limfjorden; det har den prikkede Linie tværs over Tangen og siger i sin Forklaring, at her undertiden er et Bækløb ud i Vesterhavet. Det maa vel anses for givet, at der ikke er Tale om en Ferskvandsbæk, opstaaet paa den smalle Tange og løbende fra Kyst til Kyst; her maa menes et Forbindelsesled mellem Fjord og Hav. Og naar det saa haves i Erindring, at der i Christian IV.s Regeringstid mindst tre Gange var Brud paa Tangen, og at Arent Berntsen 1656 fortæller, at Vestersøen »nogle Aar forleden« brød ind i Limfjorden, synes dette Kort at maatte forstaas i Overensstemmelse med de andre Kort, som vise, at der 1650 og flere Aar derefter var en Aabning[1]). En saadan er jo ogsaa angivet paa Erik Dahlbergs Kort, og da en Bonde 1657 fører Svenskerne »gennem Vandet« og endelig Kirkebøgerne lade Kampen med Bønderne staa »for Minderne« [2]), kan jeg ikke indse andet end, at Tangen da maa have været gennemskaaret, saaledes som Dr. Villads Christensen har hævdet. Det var vel ogsaa let for de svenske Ryttere at lade Hestene svømme over det lille Vandløb.

Imidlertid maa Tangen snart efter være bleven lukket. Dette fremgaar af en Beskrivelse af Agger Sogn fra 1683, hvori det hedder, at alt hvad Sognets Fiskere fange »udi

[1]) Forskellige i Udlandet trykte Kort over Danmark ved Homann og andre, hvilke dels ere udaterede, dels bleve optrykte urettede efter de gamle Grundlag, kunne intet bevise; vi ved jo sikkert, at Tangen afvekslende var hel og gennembrudt i Løbet af det 17. Aarh.

[2]) Jeg maa være enig med Kaptain Rockstroh i, at Kanonstillingerne Syd for Agger ikke kunne staa i Forbindelse med Kampen 1657.

Søen [Ørum Sø] og Fjorden, er mestendels smaa Fiske, som de tage med Vaad til at sætte paa Kroge til Fiskeriet udi Havet« [1]); Fjordens Fiskebestand er saaledes bleven en hel anden, end da man paa Arent Berntsens Tid tog Hvillinger, Torsk og Flyndere. I det Hele vilde der vist ved Eftersyn af Fiskeydelserne i Regnskaberne for Ørum og Bøvling Len kunne findes Oplysninger om Fjordens vekslende Karakter og dens snart salte, snart brakke eller ferske Bølger.

Paa Jens Sørensens fortrinlige Kort over Limfjorden fra 1694—95 saavel som paa hans Kort over Danmark (Nr. 16 og Nr. 6 i Søkortarkivet) er der da heller intet Gennemløb afsat; Vesterhavskysten er her lige saa snorlige, som den er afsat paa Videnskabernes Selskabs Kort af 1800, om hvilken rette Linie V. Ussing siger: »dette er Kystens Form, som den maa blive, naar den i nogen Tid holder sig sammenhængende« [2]). Det oplyses i en Proces 1723, at Agger Sogns Beboere slaa Klittaget med deres Segle indtil Mindberig [3]) paa Ryssenstens Grund (i Ringkøbing Amt) [4]), hvad der atter viser, at det gamle Vandløb, der dannede Grænsen mellem de to nordvestlige Amter, ikke fandtes.

Saaledes synes der mellem Agger og Harboøre Sogne at have været uafbrudt Landforbindelse i halvandet Hundrede Aar indtil 1825.

---

[1]) Pontoppidan, Danske Atlas V, 414.

[2]) N. V. Ussing, Danmarks Geologi, 2. Udg., 305.

[3]) »Mindesberg« er afsat paa Videnskabernes Selskabs Kort 1800 Vest for Harbo Røn.

[4]) Jydske Samlinger, 3. R., III, 329.

REGNSKAB

for

det jydske historisk-topografiske Selskab.

1903.

INDTÆGT.

Indestaaende i Sparekassen	»	Kr.	59	Øre
Tilskud paa Finansloven	300	-	»	-
Medlemsbidrag	1100	-	»	-
Salg af Selskabets Skrifter	10	-	»	-
Renter	11	-	95	-
Ialt...	1422	Kr.	54	Øre
Forskudt af Kassereren...	56	-	83	-
	1479	Kr.	37	Øre

UDGIFT.

Underskud fra 1902	315	Kr.	90	Øre
Forfatterhonorar	409	-	»	-
Bogtrykarbejde	572	-	73	-
Boghandlerrabat og Forsendelsesomkostninger	168	-	»	-
Porto m. m.	13	-	20	-
Ialt...	1478	Kr.	83	Øre
Indsat i Sparekassen...	»	-	54	-
	1479	Kr.	37	Øre

1904.

INDTÆGT.

Indestaaende i Sparekassen.........	»	Kr.	54	Øre
Tilskud paa Finansloven	300	-	»	-
Medlemsbidrag......................	1084	-	»	-
Salg af Selskabets Skrifter	4	-	»	-
Renter	12	-	71	-
Ialt...	1401	Kr.	25	Øre

UDGIFT.

Underskud fra 1903...............	56	Kr.	83	Øre
Forfatterhonorar	460	-	50	-
Bogtrykarbejde	556	-	13	-
Boghandlerrabat og Forsendelsesomkostninger	165	-	20	-
Illustrationer	24	-	30	-
Porto m. m..................	26	-	60	-
Ialt...	1289	Kr.	56	Øre
Indsat i Sparekassen...	111	-	69	-
	1401	Kr.	25	Øre

RETTELSER.

S. 3, L. 3: I Randers Skattebog 1592 nævnes ikke »Morthen Kiards planckehus«. Derimod staar der: »Giffuit Anders Oluffssenn for XII læs grud hand førde fra cappellitt och i ith stod hoss Morthen Kiards plancke huer læs 1 albm. er . . . IIII β«. (Stemann).

S. 70, L. 10: Sejlstrup, læs Sejstrup.

S. 126, L. 3 f. n.: De her nævnte Vadesteder opføres i Sechers Udgave af Forordninger og Recesser Bd. V, S. 49, saaledes: Isevad, Falkevad, Asdropmøllevad.

S. 175, L. 4 f. n.: Fadeburshusene, læs Fadeburslenene.

S. 198, L. 2 f. n.: hødede, læs bødede.

S. 339: Brevet Nr. 5 er ikke fra Johan Bülow, men fra hans Brodersøn Christoffer Schøller v. B. og burde derfor ikke have været medtaget.

S. 409, L. 15: Skiarup, læs Spjarup

REGISTER.

(Ved Villads Christensen.)

Fortegnelse

over

det jydske historisk-topografiske Selskabs Medlemmer 1905.

Aakjær, J., Forfatter, Kbhvn.
Adeler, Cort S. Th., Baron, Kbhvn.
Alkærsig, Søren, Højskolelærer, Vinding.
Alsted, J., Cand. mag., Vejle.
Andersen, Præst, Nørre Alslev.
Andersen, R., Landinspektør, Viborg.
Arntzen, L., Højesteretssagfører, Kbhvn.
Baagøe, Cand. theol., Højskolelærer, Testrup.
Bang, Gustav, Dr. phil., Kbhvn.
Bang, Vilhelm, Præst, Hvalsø. Medlem af Bestyrelsen.
Bay, Hans, Brandinspektør, Hobro.
Bech, Axel, Læge, Kbhvn.
Berg, O. J., Frederikshavn.
Bidstrup, Jul., Arkivassistent, Kbhvn.
Bjerge, Povl, Højskolelærer, Askov.
Boss, V., Herredsfuldmægtig, Hjørring.
Brandorff, Købmand, Kolding.
Broberg, Carl, Grosserer, Kbhvn.
Bruun, Daniel, Kaptejn, Hellerup.
Bryndum, A. E., Cand. jur., Silkeborg.
Bræstrup, Herredsskriver, Vejle.
Brønnum, Forpagter, Gudumlund.

Buck, Godsejer, Faarupgaard.
Bülow, Cecilie, Frue, Egholm Møllegaard.
Bøttiger, Præst, Vester Skjerninge.
Carlsen, Frøken, Gl. Køgegaard.
Carstens, P. A., Fabrikdirektør, Aalborg.
Carøe, K., Kredslæge, Kbhvn.
Christensen, Villads, Dr. phil., Raadstuearkivar, Kbhvn.
Medlem af Bestyrelsen.
Christensen, W., Dr. phil., Arkivsekretær, Kbhvn.
Clausen, C. C., Stenograf i Rigsdagen, Kbhvn.
Clausen, Chr. H., Kancelliraad, Holsted.
la Cour, Cand. mag., Lyngby.
la Cour, Kaptejn, Aarhus.
la Cour, V., Stud. mag., Lyngby.
Dahl, Kammerherreinde, Moesgaard.
Dam, Emil, Redaktør, Kbhvn.
Danneskjold-Samsøe, Lensgreve, Brattingsborg.
Dinesen, Wentzel, Hofjægermester, Katholm.
Dragsted, Postmester, Frederikshavn.
Døcker, J., Proprietær, Rørbækhovgaard.
Eliassen, P., Journalist, Kolding.
Elmenhoff, Redaktør, Randers.
Erslev, Kr., Professor, Dr. phil., Hellerup.
Estrup, Godsejer, Skafføgaard.
Estrup, Hofjægermester, Ormstrup.
Estrup, J., Cand. theol., Kbhvn.
Fausbøll, Th. Hauch, Redaktør, Kbhvn.
Feilberg, Dr. phil., Askov.
Fløe, Landmaaler, Vostrup.
Fridericia, J. A., Professor, Dr. phil., Khhvn.
Friis, F., Herredsfoged, Holsted.
Friis, H. E., Justitsraad, Kbhvn.
Friis, J. Lønborg, Tandlæge, Hjørring.
Gaardboe, A., Lærer, Tislum.
Gad, L. F., Sognepræst, Dalsgaard.
Gamst, Cand. jur., Kbhvn.
Garde, Godsforvalter, Samsø.
Glud, Cand. jur., Fuldmægtig, Nykøbing F.
Glud, Proprietær, Bælumgaard.
Gram, fhv. Adjunkt, Kbhvn.

Grüner, Højesteretsassessor, Kbhvn.
Gynther, Murermester, Kolding.
Hagemann, Præst, Vinding.
Halling, A., Sanitäts Rath, Dr., Glückstadt.
Hansen, C. B. V., Herredsfoged, Vestervig.
Hansen, H., Apoteker, Hobro.
Hansen, Holger, Cand. mag., Arkivassistent, Kbhvn.
Hansen, J., Præst, Husby.
Hansen, S., Cand. mag., Vejle.
Hansen, Tage, Overlæge, Aarhus.
Harbou, Oberstlieutenant, Kbhvn.
Harder, Justitsraad, Kbhvn.
Hedegaard, C., Kommunelærer, Vejle.
Heiberg, Stiftsfysikus, Dr. med., Viborg.
Heise, Rektor, Dr. phil., Viborg. Medlem af Bestyrelsen.
Hiort-Lorentzen, Etatsraad, Roskilde.
Holt, Proprietær, Sandal.
Hoppe, Amtmand, Randers.
Husum, Jul., Vejassistent, Dangaard, Faarup.
Hvass, Cand. jur., Herning.
Hviid, C., Borgmester, Stege.
Høst, Enkefrue, Kbhvn.
Iversen, Chr., Forligskommissær, Holsted.
Jacobsen, L., Boghandler, Randers.
Jakobsen, Anton, Redaktionssekretær, Sæby.
Jantzen, Præst, Gentofte.
Jensen, Distriktslæge, Fanø.
Jensen, A., Præst, Ølsted.
Jensen, Chr. Axel, Cand. mag., Kbhvn.
Jensen, J. P. J., Sognepræst, Harridslev.
Jensen Malle, J. H., Købmand, Astrup.
Joensen, Kolonibestyrer, Grønland.
Johansen, Gaardejer, Oppelstrup.
Jørgensen, Lærer, Aalborg.
Jørgensen, Dyrlæge, Hurup.
Kier, Overretsprokurator, Aarhus.
Kiilsgaard, Carl, Arkitekt, Stormfri pr. Hammel.
Kirketerp, Overretsassessor, Kbhvn.
Kjær, Severin, Lærer, Kongsted.
Klitgaard, C., Postekspedient, Aalborg.

Knudsen, Fr., Overretssagfører, Vejle.
Krøyer, Præst, Taarnby.
Lange, fhv. Godsejer, Villa Sundeved, Helsingør.
Lange, J., Frue, Kbhvn.
Larsen, Alfred, Kunstmaler, Kbhvn.
Lassen, Læge, Randers.
Lassen, C. F., Kbhvn.
Lassen, Rudolph, Sagfører, Fjerritslev.
Lassen, V., Bureauchef, Kristiania.
Launy, Inspektør ved Alderdomsforsørgelsen, Kbhvn.
Lautrup, C., Overretsassessor, Kbhvn.
Lautrup, Otto, Proprietær, Estrup.
de Lichtenberg, Frue, Lundskovgaard pr. Trustrup.
Lindholm, Povl, Lærer, Aagaard.
Lohff, Kaptejn, Kbhvn.
Lomholt, Adjunkt, Viborg.
Lund, Frue, Bernstorff Ladegaard.
Lund, Thorvald, Sagfører, Kbhvn.
Lundsteen, Præst, Holeby.
Løvenskiold, Adam, Godsejer, Christianslund.
Mackeprang, M., Dr. phil., Kbhvn.
Madsen, H. J., Proprietær, Lundgaard.
Malling, Konsul, Aalborg.
Mansa, Godsejer, Sø.
Marcussen, Cand. phil., Lieutenant, Tersløse.
Messerschmidt, Landinspektør, Nørre Sundby.
Meyer, Professor, Würtzburg.
Mollerup, Museumsdirektør, Dr. phil., Kbhvn.
Moltke, Lensgreve, Bregentved.
Müller, Enkefrue, Astrup.
Møller, Sagfører, Randers.
Møller, Præst, Kærum.
Møller, Bagermester, Aarhus.
Møller, Fr., Lærer, Solbjerg pr. Bælum.
Møller, Theodor, Præst, Birkerød.
Neergaard, Carl, Museumsinspektør, Kbhvn.
Neergaard-Petersen, Cand. jur., Aalborg.
Nellemann, Højesteretsadvokat, Kbhvn.
Nielsen, Redaktør, Thisted.
Nielsen, pens. Lærer, Randrup.

Nielsen, M. H., Sognepræst, Kvong.
Nielsen, V., Postkontrollør, Vejle.
Nissen, Sognepræst, Brørup.
Nutzhorn, Cand. theol., Askov.
Nygard, S., Cand. mag., Arkivassistent, Viborg.
Nyrop, C., Professor, Kbhvn.
Nørregaard, K., Læge, Kbhvn.
Olesen, Sagfører, Nørresundby.
Olrik, Axel, Dr. phil., Kbhvn.
Olrik, H., Professor, Kbhvn.
Olsen, Overlærer, Varde.
Panum, J., Godsforvalter, Birkelse.
Pedersen, Chr., Kommunelærer, Viborg,
Pedersen, Henrik, Cand. mag., Kbhvn,
Pedersen, O. H., Sognepræst, Gimming.
Pedersen, P. Storgaard, Lærer, He.
Peschardt, Justitsraad, Sagfører, Kbhvn.
Petersen, Apoteker, Kbhvn.
Petersen, Cornelius, Lærer, Odder.
Petersen, J., Bankdirektør, Vejle.
Pontoppidan, A., Constantinsborg.
Poulsen, F. Ivendorff, Postmester, Fjerritslev.
Prip, Præst, Ouro.
Rasmussen, Chr., Købmand, Randers,
Rasmussen, E., Bankkasserer, Vejle.
Rasmussen, Thorlund, Kordegn, Silkeborg.
Raunkiær, C., Cand, mag., Blide pr. Ballerup.
Riber, Præst, Sæby.
Richter, Præst, Vejen.
Rosenørn-Lehn, E., Lehnsbaron, Hvidkilde.
Rönn, L., Sagfører, Fjerritslev.
Rørdam, Præst, Dr. phil., Lyngby.
Saxild, Provinsarkivar, Viborg.
Scavenius, Godsejer, Voergaard.
Schildenske Fideikommis, Besidderen af.
Schiøtt, F. H. G., Cand. polit., Kbhvn.
Schou, Glarmester, Aalborg.
Schoug, Overretssagfører, Hurup.
Schwartz, Bogholder, Kbhvn.

Schütte, Th., Godsejer, Bygholm.
Schøller, Jægermester, Margaard.
Secher, V. A., Rigsarkivar, Dr. jur., Kbhvn.
Sehested, K., Godsejer, Kammerherre, Kbhvn.
Simony, Amtmand, Thisted.
Slott-Møller, Frue, Kbhvn.
Smith, Sagfører, Holsted.
Spandet, P. J. N., Sognepræst, Hjortlund.
Staggemeier, Oberst, Kjærbygaard.
Steenstrup, Johannes, Professor, Dr. jur., Kbhvn.
Steenstrup, K. J. V., Dr. phil., Kbhvn.
Steffensen, Generalavditør, Kbhvn.
Stemann, Stiftamtmand, Ribe.
Stenholm, Tandlæge, Aalborg.
Strøyberg, Apoteker, Aalborg.
Søegaard, Oberstlieutenant, Viborg.
Søegaard, F., Konsul, New Orleans.
Sørensen, Enkefrue, Irup.
Sørensen, S., Læge, Randers.
Termansen, C. N., Købmand, Ribe.
Thiele, Professor, Kbhvn..
Thiset, A., Arkivar, Kbhvn.
Thomle, Arkivar, Kristiania.
Thorsen, P. K., Cand. mag., Ballerup.
Thrige, P., Borgmester, Hobro.
Thygesen, P., Konsul, Randers.
Tilemann, Godsforvalter, Mosager.
Tillge, Holger, Boghandler, Kbhvn.
Toft, Sagfører, Pandrup.
Troels-Lund, Professor, Dr. phil., Kbhvn.
Valeur, Frue, Nørrevosborg.
Wandall, Bertram, Købmand, Aarhus.
Wassard, T., Toldassistent, Odense.
Weitemeyer, Redaktør, Cand. mag., Kbhvn.
Wewer, Apoteker, Nykøbing p. F.
Wimmer, Professor, Kbhvn.
Winge, Overførster, Kraglund.
Winther, C., Overretssagfører, Kbhvn.
Wulff, A. H,, Mægler, Kbhvn.

Wulff, Johanne, Frk., Kraglund.
Zahn, Prokurator, Kolding.

Aalborg historiske Museum.
— Byraadets Bibliothek.
— Stiftsbiblioteket.
Aarhus Kathedralskole.
Askov Højskole.
Bergens Museums Bibliothek.
Frederiksborg lærde Skole.
Herlufsholms Skoles Bibliothek.
Hobro Borgerforening.
Horsens lærde Skole.
Jelling Seminarium.
Kolding Herreds Landboforening.
Kristiania: Rigsarkivet.
— Universitetet.
København: Læseselskabet Athenæum.
— Genealogisk Institut.
— Generalstabens topografiske Afdeling.
— Krigsministeriets Arkiv.
— Landbohøjskolens Bibliothek.
— Nationalmuseets Arkiv.
— Provinsarkivet.
— Raadhusbiblioteket.
— Rigsarkivet.
— Rigsdagens Bogsamling.
— Studenterforeningen.
Lunds Universitets Bibliothek.
Nykøbing p. F. Kathedralskole.
Odense: Kathedralskolen.
— Provinsarkivet.
— Fyns Stifts Læseforening.
— Fyns Stiftsbibliothek.
Randers Museum.
— lærde Skole.
Ranum Seminarium.

Ribe Kathedralskole.
Sorø Akademis Bibliothek.
Stockholm: Det kgl. Bibliothek.
Strassburg: Kaiserliche Universitäts Bibliothek.
Trondhjem: Kgl. norske Videnskabs Selskab.
Upsala: Universitets Bibliothek.
Vejle Forskoleseminarium.
Viborg Kathedralskole.
— Provinsarkivet.

Medlemsantallet er 264.